

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE DEVLET / TOPLUM KOMPLEKSİNİN
DÖNÜŞÜMÜ VE TÜRKİYE'DE ULUSÖTESİ SERMAYENİN
YÜKSELİŞİ: KOÇ HOLDİNG ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi

Mehmet Gürsan Şenalp

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. İşaya Üşür**

Ankara - 2011

ONAY

MEHMET GÜRSAN ŞENALP tarafından hazırlanan “KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE DEVLET / TOPLUM KOMPLEKSİNİN DÖNÜŞÜMÜ VE TÜRKİYE’DE ULUSÖTESİ SERMAYENİN YÜKSELİŞİ: KOÇ HOLDİNG ÖRNEĞİ” başlıklı bu çalışma, 27 OCAK 2011 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda OY BİRLİĞİ ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından İKTİSAT ANABİLİM dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

.....

Prof. Dr. Sinan SÖNMEZ

.....

.....

Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR (Danışman)

.....

.....

Prof. Dr. M. Nejat COŞKUN

.....

.....

Doç. Dr. Alev SÖYLEMEZ

.....

.....

Doç. Dr. Müslüme NARİN

.....

ÖNSÖZ

Her zaman olduğu gibi bu çalışmanın ortaya çıkmasında da birçok insanın emeği ve katkısı söz konusu olmuştur. Ben burada ilk olarak tez danışmanım Prof. Dr. İşaya Üşür'e teşekkür etmek isterim. Doktora programına adımımı attığım andan bugüne kadar, tam da ihtiyacım olan o 'tatlı sert' hocalığını ve akademide benzerine çok az rastlanır türden bilgeliğini benden bir an olsun esirgemedi. Kendisinden akademiye, bilime, bilim insanlığına ve hayata dair çok fazla şey öğrendim. Bu uzun ve zorluklarla dolu süreçte getirdikleri yapıcı değerlendirme ve önerileriyle her zaman destek olan ve en başından beri bana duydukları güven hiç eksilmeyen tez izleme komitesi üyeleri Doç Dr. Alev Söylemez'e ve Prof. Dr. Dilek Özbek'e çok teşekkür ederim. Diğer jüri üyeleri Prof. Dr. Sinan Sönmez, Prof. Dr. Nejat Coşkun ve Doç Dr. Müslüme Narin de yapıcı yaklaşımları, çok değerli eleştiri ve önerileri ile çalışmanın güçlenmesine önemli katkılar sağladılar. Onlara da en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Gazi Üniversitesi İktisat Bölümü doktora sınıf arkadaşlarıma çok teşekkür ederim. Uzun ders saatlerinde başlayan ancak kesinlikle dersliklerle sınırlı kalmayan ve çoğu kez Sakarya Caddesi'ne taşan harareтли tartışmalarımızın, bu tezin kuramsal arka planının oluşumuna ne denli büyük katkısı olduğunu aradan yıllar geçtikçe daha iyi anlıyorum. Ancak sevgili Dr. Gökhan Aykaç'a ayrıca birkaç satır ayırmak isterim. Bana verdiği koşsuz destek ve dostluk, benim için en az akademi tarafından bana verilen bu 'doktor ünvanı' kadar değerlidir. Umuyorum ki dostluğumuz da en az onun kadar kalıcı olacaktır.

Çok değerli hocam Prof. Dr. Ahmet Haşim Köse'ye teşekkür etmeye nereden başlamalıyım bilemiyorum. Son zamanlarda fazla bir araya gelememiş olsak da, bugün durduğum 'doğru' yerde onun sayesinde bulunduğumu biliyorum. 2002 yılında Siyasal Bilgiler'de yüksek lisans yaparken, kendisinden beni hiç tanımadığı halde tez danışmanım olmasını istediğimde, aklımda o yılların

gözde konusu 'kriz' vardı. "Ne krizi yahu, boşver onu. Sen en iyisi yönetim çalış!" dediği an, hiç tereddütsüz "Olur hocam" dedim. O gün, bir anlamda akademik geleceğim şekillenmeye başlamıştı. Ahmet hoca bitmez tükenmez eleştirelliği ve muhalefeti ile eleştirinin olmadığı yerde bilim yapılamayacağı gerçeğini benliğimin derinliklerine kazıdı. Bu zorlu yolda ne zaman sendeler gibi olsam hep en güçlü destekçim oldu. Ne zaman sarsılıp yerlere düşsem, bileğimden kavrayıp kaldırdı. Ona olan borçlarım, kocaman bir ömür boyu ödenemez gibi görünüyor ancak ben yine de gücüm ve nefesim yettiği kadar bu yönde çabalayacağım. İyi ki varsın Ahmet hocam.

Bu teze ait ilk satırlar bundan dört yıl önce kağıda dökülmeye başlanmıştır; ancak, kullandığım bilimsel yöntem, benimsediğim kuram çerçevesi ve sahip olduğum dünya görüşü çok daha uzun yıllardır benimle beraber. Geçmişten gelen bu tanışıklık, tezimin gelişim sürecinde iş yükümü bir hayli hafifletmiştir. Pek çok temel okumayı daha önceden yapmış olmanın, henüz yapmadıysam da onları nerede ve nasıl bulacağımı bilmenin avantajını bu süreçte fazlasıyla kullandım. Bunu da Hakan Reyhan, Gezmiş Özcan, Mine Ersoy Özcan, Emre Nuhoğlu ve Örsan Şenalp ile birlikte 1996 – 2003 yılları arasında yaptığımız akademik / politik dergi çalışmalarına borçluyum. Sabahlara kadar süren o eşsiz "muhabbetler" olmasaydı, bu çalışmaya temel oluşturan fikirler belki de hiç gelişmeyecekti. Bu nedenle hepsine sonsuz teşekkür ederim.

Bu noktada Örsan'a ayrı bir paragraf açacağım çünkü son birkaç yılda belli dönemlerde, ailesini, eşini ve çocuklarını ihmal etme pahasına, hemen her gün saatler boyunca emperyalizm, imparatorluk, ulusötesi kapitalist sınıf, ulusötesileşme, küreselleşme, küresel yönetim, Amsterdam Politik İktisat Okulu gibi konularda bol bol konuştuk, tartıştık. Çalışmaya yansıyan sayısız fikir ve yaklaşım bu sohbetlerde gelişip gün yüzüne çıktı. Bu çalışmanın kuramsal temelini oluşturan pek çok yazar ve onların yaklaşımlarından Örsan sayesinde haberdar oldum. Kees van der Pijl, Henk Overbeek, Bastiaan van Apeldoorn, Otto Holman gibi Amsterdam Okulu'nun önemli isimleriyle tanışmamı sağlayan yine o oldu. Eğer Örsan gibi çok önemli bir eleştiricim, bilgi

kaynağım ve uluslararası “bağlantım” olmasaydı böyle bir çalışmanın ortaya çıkması kesinlikle mümkün olmazdı.

Günümüzde bir iktisatçı için anaakım dışındaki alanlarda çalışmak, eleştirel bir konum alarak ilerlemek, iş ve kariyer güvencesi bağlamında bazı potansiyel riskleri de beraberinde getirmektedir. Hele ki bir vakıf niversitesinde çalışıyorsanız, bu riskler zaman zaman çok daha büyük olabilir. Atılım niversitesi’nde araştırma görevlisi olarak başladığım iş yaşamımda, söz konusu riskleri en aza indiren unsurların başında çok değerli hocam Prof. Dr. Sinan Sönmez geliyor. Atılım Üniversitesi İktisat Bölümü, onun öncülüğünde bizlere akademisyenler için paha biçilmez olan dayanışma, paylaşım ve en önemlisi huzur ortamı sağladı. Böylesine ciddi bir entellektüel ve son derece alışkan, emekten ve ezilenlerden yana gerçek bir bilim insanıyla uzun yıllar birlikte çalışma fırsatı bulduğum için kendimi çok şanslı sayıyorum. Diğer bölüm hocalarımız Prof. Dr. Yılmaz zkan, Doç. Dr. Mustafa İsmihan ve Yrd. Doç. Dr. Nil Demet Güngör’e de tez sürecinde bana verdikleri her türlü destekten dolayı çok teşekkür ederim. Bu değerli insanlarla aynı mesleği icra etmekten büyük onur duyuyorum.

Prof. Dr. Ayhan Tan’a akademik yaşamımın en başında bana vermiş olduğu ve hala sürdüğünü hissettiğim eşsiz desteği için minnettarım. Ayhan hocanın bana katkısı, yaşamınız boyunca unutmamanız gereken türdendir. Güvenini boşa ıkartmadığım için şu an dünyanın en gururlu insanlarından bir tanesi olduğumu sanıyorum. Prof. Dr. Bilge Hacıhasanoğlu’na ise tezin henüz ilk çıktılarını çok büyük bir ilgi ve sabırla satır satır okuyup değerlendirdiği ve hiç acımadan eleştirdiği için çok teşekkür ederim. Sorduğu kritik sorularla, bir an önce kapatmam gereken eksiklerimi gösterdiği yetmezmiş gibi benimle bir de zengin kütüphanesini paylaştı. Kendisine müteşekkirim.

Atılım Üniversitesi İşletme Fakültesinden mesai arkadaşlarım Yrd. Doç. Dr. Ülkü Selçuk’a, Yrd. Doç. Hayriye zen’e, Dr. Esra şengr şenalp’e, Arş. Gör. Duygu Dersan Orhan’a ve Arş. Gör. Erdal Okutan’a çalışma hayatıma

kattıkları güzellikler ve türlü olumsuz sonucu göze alarak niversitemizde akademik değerlere sahip çıktıkları için teşekkür ediyorum. Bugüne kadar yazdığı her tez, kitap veya makalede teŐekkürü benden esirgememiŐ birisi olarak lk kardeŐim, her koşulda benden en az bir teŐekkürü garantilemiŐti; ancak, kendisine ilkeli, cesur ve etik değerleri savunan ve sadece bunlara sığınan düzgün kiŐilięiyle, bizim kuŐakta fazlaca rastlama Őansımız olmayan idealist bir akademisyen olduğunu düŐündüęüm ve fikirlerinden ziyadesiyle yararlandığım için teşekkür ediyorum.

Ve sevgili ailem... En başta bana fedakarlık kavramının anlamını oğreten annem Nevin Şenalp'e olmak üzere, kardeŐlerim Umut ve Örsan'a ve 1998 yılında çok erken yaşta kaybettiğimiz babam Osman Vedat Şenalp'e sonsuz teŐekkürler ediyorum. Bu çalışmanın herhangi bir değeri varsa eğer, bu asla onların bana kattıkları değerlerden bağımsız değildir. Kendilerine minnetarım. Bu tezi de sevgili babamın aziz hatırasına ithaf ediyorum.

Son olarak sevgili eŐim Esra Őengr Şenalp'e her zaman yanımda olup bana g verdiği ve moral kaynağım olduğu için çok teşekkür ederim. Esra, tanıştığımız ilk andan beri hayatıma derinlik, anlam ve değer kazandırmaya devam ediyor. Bu alıŐma da onun sevgisi ve dostluğuna çok Şey borçludur. Tam zamanında hayatıma girmeseydi ya da beni hayatına kabul etmeseydi Şimdi nerede, ne yapıyor olurduym bilemiyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER	v
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	ii
TABLolar DİZİNİ	xi
ŞEKİLLER DİZİNİ	xii
GİRİŞ.....	1
1- ELEŞTİREL POLİTİK İKTİSAT YAKLAŞIMLARI: ULUSÖTESİ KAPİTALİZM İÇİN	
TARİHSEL MATERYALİST BİR KURAM ÇERÇEVESİ.....	14
1.1. GİRİŞ.....	14
1.2. ULUSÖTESİ KAPİTALİZM ve KAUTSKY - LENİN TARTIŞMASINI YENİDEN	
DÜŞÜNMEK	18
1. 2. 1. Yüzyıllık Bir Polemik: 'Birlik mi Mücadele mi?'.....	19
1. 2. 2. 70'lerde Emperyalizm Meselesi ve Kautsky - Lenin Tartışması: E. Mandel, B. Rowthorn, C. Palloix, R. Murray, B. Warren, N. Poulantzas ve S. Hymer	29
1. 2. 3. Ulusötesi Sermaye Çağında Emperyalizm	38
1. 2. 3. 1. Yeni Emperyalizm Tartışmaları	38
1. 2. 3. 2. İmparatorluk: Hardt ve Negri'nin Postmodern Küreselleşme Kuramı	43
1. 2. 3. 3. Eşitsiz ve Bileşik Gelişme: A. Callinicos ve J. Rosenberg	46
1. 3. TARİHSEL MATERYALİZM VE ULUSLARARASI POLİTİK İKTİSAT	48
1. 4. ALTERNATİF BİR KURAM ÇERÇEVESİ İÇİN GRAMSCI'Yİ HATIRLAMAK	53
1. 4. 1. Gramsci, Hegemonya ve Tarihsel Blok	54
1. 4. 2. Organik Kriz, Hegemonya Krizi ve Yeni Tarihsel Blok.....	59
1. 5. UPİ'DE YENİ-GRAMSCI'CI YAKLAŞIMIN OLUŞUMU VE EVRİMİ.....	61
1. 5. 1. Robert W. Cox ve İtalyan Okulu.....	62
1. 5. 1. 1. Sınıflar ve Tarihsel Blokların Oluşumu.....	64
1. 5. 1. 2. Devletler ve Dünya Düzenleri.....	68
1. 5. 1. 2. 1. Liberal Devlet ve Liberal Dünya Düzeni (Pax-Britannica)	68
1. 5. 1. 2. 2. Milliyetçi / Refah Devleti ve Rakip Emperyalizmler Çağı.....	70
1. 5. 1. 2. 3. Neoliberal Devlet ve Neoliberal Dünya Düzeni	74
1. 5. 1. 2. 4. Pax-Americana: Uluslararasılaşan Üretim ve Uluslararasılaşan Devlet.....	76
1. 5. 2. Kees van der Pijl ve Amsterdam Politik İktisat Projesi	77
1. 5. 2. 1. Burjuva Devlet Oluşumunun Locke'cu ve Hobbes'çu Bağlamları.....	81
1. 5. 2. 1. 1. Hobbes'çu Devlet/Toplum Kompleksi ya da Hasım Devletler	81

1. 5. 2. 1. 2. Locke'cu Devlet / Toplum Kompleksi ya da Liberalizmin İngilizce Konuşan Merkez Bölgesi.....	84
1. 5. 2. 2. Locke'cu Modelin Ulusötesi Dönüşümü	86
1. 5. 2. 3. Disiplin Olarak 'Sermaye'	90
1. 5. 3. William I. Robinson ve "Küresel Kapitalizm Tezi"	93
1. 5. 3. 1. Küreselleşme: Niteliksel Bir Değişme mi?	93
1. 5. 3. 2. Ulusötesi Kapitalist Sınıf Beliriyor	95
1. 5. 3. 3. Ulusötesi İhtilaflar	97
1. 5. 3. 4. Ulusötesi Hegemonya	98
1. 5. 3. 5. Ulusötesi Devlet Aygıtı	99
1. 5. 4. Stephen Gill ve Disipliner Neoliberalizm	102
1. 5. 4. 1. Devleti Yeniden Yapılandıran Yasalar	105
1. 5. 4. 1. 1. Anayasal Düzenlemeler.....	105
1. 5. 4. 1. 2. Kurumsal Düzenlemeler	106
1. 5. 4. 2. Liberal Kapitalist Piyasaların Genişlemesini Amaçlayan Yasalar	107
1. 5. 4. 3. Çelişki ve Uzlaşmazlıkların Çözümüne Yönelik Yasalar.....	108
1. 6. ALTERNATİF BİR ÇÖZÜMLEME: KAUTSKY - LENİN İKİLEMİNİ AŞMAK	110
1. 6. 1. Ulusötesi Kapitalizmin İkili Yapısı: Locke'cu Merkez ve Hobbes'çu Hasımlar....	114
1. 6. 2. Ulusötesi ve Sistemik Mücadeleler	117
1. 6. 2. 1. Merkez Bölgede Ulusötesi ve Sistemik Mücadeleler	119
1. 6. 2. 2. Hasımlarda Ulusötesi ve Sistemik Mücadeleler.....	121
2 – ULUSÖTESİ BURJUVAZİ OLUŞUMU VE KÜRESEL SEÇKİNLER AĞI: BAZI KURAMSAL NOTLAR VE AMPİRİK BULGULAR.....	130
2. 1. GİRİŞ.....	130
2. 2. KAPİTALİST SINIF STRATEJİLERİ: HEGEMONYA VE KONTROL PLANLARI.....	136
2. 3. KAPİTALİST SINIF FRAKSİYONLARI: ALTERNATİF YAKLAŞIMLAR.....	140
2. 3. 1. Para - Sermaye ve Üretken - Sermaye.....	145
2. 3. 2. Ulusal Sermaye ve Ulusötesi Sermaye	146
2. 3. 3. Finans Kapital	147
2. 4. ULUSÖTESİ KAPİTALİST SINIF OLUŞUMU: AMPİRİK LİTERATÜR.....	152
2. 5. DÜNYADA ULUSÖTESİ KAPİTALİST SINIF OLUŞUMUNA ZEMİN HAZIRLAYAN GELİŞMELER	157
2. 5. 1. Dünya Genelinde Ulusötesi Şirketlerin (UÖŞ'lerin) Yayılması	163
2. 5. 1. 1. Ulusötesilik Endeksi ve Küresel Krizin UÖŞ'lere Etkisi.....	167
2. 5. 1. 2. GOÜ'ler ya da 'Yükselen Piyasalar'ın Dev Şirketleri	173
2. 5. 1. 3. Finansın Ulusötesi Devleri	174
2. 5. 2. Uluslararası Doğrudan Yatırımlar (UDY)	177

2. 5. 2. 1. Küresel Krizin UDY'lere Etkisi	180
2. 5. 3. Sınır-Ötesi Birleşme ve Satın Almalar (B&SA'lar)	183
2. 5. 3. 1. Küresel Krizin Sınır-Ötesi B&SA'lara Etkisi.....	186
2. 5. 4. Ulusötesi Stratejik İttifaklar.....	188
2. 5. 5. UÖŞ'lerin Birbirine Bağlı Yönetim Kurulları	191
2. 5. 6. Ulusötesi Sermayenin Özel Ekonomik / Politik Forumları	200
2. 5. 6. 1. Ulusötesi Neoliberal Hegemonya ve Politika Grupları	202
2. 5. 6. 1. 1. Mont Pelerin Cemiyeti (MPC).....	203
2. 5. 6. 1. 2. Uluslararası Ticaret Odası (UTO / ICC)	205
2. 5. 6. 1. 3. Bilderberg Grubu (BG).....	207
2. 5. 6. 1. 4. Üçlü Komisyon (ÜK)	209
2. 5. 6. 1. 5. Dünya Ekonomik Forumu (DEF)	211
3 – KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE FİNANS KAPİTALİNİN VE DEVLET / TOPLUM KOMPLEKSİNİN ULUSÖTESİ DÖNÜŞÜMÜ	215
3. 1. GİRİŞ.....	215
3. 2. TÜRKİYE'NİN SİYASAL İKTİSADINA SİSTEMİK VE ULUSÖTESİ MÜCADELELER PERSPEKTİFİNDEN BAKMAK	218
3. 2. 1. Türkiye'de Burjuvazi, Devlet ve 'Devlet Sınıfı'	225
3. 2. 2. Türkiye'nin Hasım Devlet Birikimi ve Devlet Sınıfının Oluşumu	227
3. 2. 3. Türkiye'de Ulusötesi Sermaye Egemenliği: Hobbes'çu Hasım Devletin Çözülmesi ve 'Düzenleyici Devlete' Geçiş.....	235
3. 3. GÜNÜMÜZ TÜRKİYESİ'NDE KAPİTALİST SINIFLAR VE SINIF FRAKSİYONLARI	242
3. 4. TÜRKİYE'DE ULUSÖTESİ KAPİTALİST SINIF OLUŞUMUNA ZEMİN HAZIRLAYAN GELİŞMELER	257
3. 4. 1. Türkiye'nin Küresel Oyuncuları: Türk UÖŞ'ler	257
3. 4. 2. Uluslararası Doğrudan Yatırımlar	266
3. 4. 2. 1. Özelleştirmeler Yoluyla Uluslararası Doğrudan Yatırımlar	272
3. 4. 2. 2. Yatırım Ortamının İyileştirilmesi ve Ulusötesi Sermayenin Olgunlaşması ..	274
3. 4. 3. Sınır-Ötesi B&SA'lar ve Stratejik İttifaklar	277
3. 4. 4. Türk Şirketleri ve Birbirine Bağlı Yönetim Kurulları.....	283
3. 4. 4. 1. Kurumsal Yönetişim Çağında Yönetim Kurulları.....	288
3. 4. 4. 2. Türkiye'de Kurumsal Yönetişim Ağları, Mülkiyet Yapıları ve Yönetim Kurulları Üzerine Bazı Ampirik Çalışmalar	293
3. 4. 4. 3. Türk Şirketlerinin 'Ulusal' ve 'Ulusötesi' Ortak Yönetim Kurulu Üyeleri Üzerine: Kuramsal Notlar ve Ampirik Bulgular	295

4 – KOÇ HOLDİNG ÖRNEK OLAYI: BİR BAKKAL DÜKKANINDAN	
ULUSÖTESİ İMPARATORLUĞA	298
4. 1. GİRİŞ: TÜRKİYE'DE 'ZENGİNLER' YAZINININ YOKSULLUĞU	298
4. 2. DÜNDEN BUGÜNE KOÇ TOPLULUĞU	303
4. 2. 1. İlk Sermaye Birikimi: Koç'un Devletle İlişkileri	304
4. 2. 2. Uluslararası Konjonktür ve Yabancı Sermayeye İlişkiler	308
4. 2. 3. Bir Kapitalist Olarak Koç: Komprador mu, Ulusal mı?	312
4. 3. ULUSÖTESİ SERMAYE AKTÖRÜ OLARAK KOÇ AİLESİ	315
4. 3. 1. Üçüncü Dünyadan Bir Dev Yükseliyor	317
4. 3. 1. 1. Aile Kontrolü ve Holdingleşme Süreci	318
4. 3. 1. 2. Koç Topluluğu'na Genel Bir Bakış	323
4. 3. 2. Koç Holding'in Uluslararası Yatırımları ve Ulusötesi Stratejik İttifakları	326
4. 3. 2. 1. Örnek Olay: Arçelik A.Ş. ve Grundig Elektronik A.Ş.	330
4. 3. 3. Koç Holding ve Şirketlerinin Ulusal ve 'Ulusötesi' B&SA İşlemleri	332
4. 3. 3. 1. Örnek Olay: TÜPRAŞ'ın Topluluk Bünyesine Katılması	334
4. 3. 3. 1. 1. Özelleştirme Süreci	336
4. 3. 3. 1. 2. TÜPRAŞ'ın Özel Konumu ve Önemi	340
4. 3. 3. 2. Örnek Olay: Yapı Kredi Bankası'nın Satın Alınması	342
4. 3. 3. 2. 1. 2001 Krizi'nden Bugüne Türkiye'de Bankacılık Sektörünün Genel Görüntüsü	344
4. 3. 3. 2. 2. Koç'un Bankacılık ve Finans Atağı	348
4. 3. 4. Koç Topluluğu ve 'Ulusötesi' Ortak Yönetim Kurulu Üyeleri	350
4. 3. 4. 1. Koç Holding A.Ş. Yönetim Kurulunun Uluslararasılaşması	353
4. 3. 4. 1. 1. Koç Holding'in "Küresel Profesyonelleri"	359
4. 3. 4. 1. 2. Sanford 'Sandy' Weill Örneği	368
4. 3. 5. Koç Topluluğu'nun Ulusötesi Sermaye Platformları ile İlişkileri:	
BG, DEF, DİK, ERT, UTO ve ÜK	371
4. 3. 5. 1. Koç Ailesi Üyelerinin Ulusötesi Bağlantıları	374
4. 3. 5. 2. Avrupa Sanayiciler Yuvarlak Masası (ERT)	375
4. 3. 5. 3. Bilderberg Toplantıları	378
4. 3. 5. 4. Peter D. Sutherland Örneği	384
SONUÇ	388
KAYNAKÇA	402
ÖZET	449
ABSTRACT	451

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGÜ	: Az Gelişmiş Ülke
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	: Anavatan Partisi
APEC	: Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği Örgütü
B&SA	: Birleşme ve Satın Alma
BDDK	: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu
BDK	: Bağımsız Düzenleyici Kurum
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
CEO	: İcra Kurulu Başkanı
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CYE	: Coğrafi Yayılma Endeksi
ÇUŞ	: Çok Uluslu Şirket
DB	: Dünya Bankası
DEF (WEF)	: Dünya Ekonomik Forumu
DEİK	: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
DİK (CFR)	: Dış İlişkiler Konseyi
DİSK	: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
EPDK	: Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu
ERT	: Avrupa sanayiciler Yuvarlak Masası
FG500	: Fortune Global 500 listesi
FK	: Finans Kapital
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülke
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu
ISO	: İstanbul Sanayi Odası
İMKB	: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası
MAI	: Çok Taraflı Yatırım Anlaşması
MESS	: Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası
MÜSİAD	: Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
NAFTA	: KuzeyAtlantik Serbest Ticaret Anlaşması
NATO	: Kuzet Atlantik Paktı
ODTÜ	: Ortadoğu Teknik Üniversitesi
OECD	: İktisadi Kalkınma ve İşbirliği Örgütü

OYAK	: Ordu Yardımlaşma Kurumu
PPPs	: Kamu ve Özel Sektör Ortaklıkları
PwC	: PriceWaterhouse Coopers
SKİK	: Sürdürülebilir Kalkınma İş Konseyi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TESK	: Türkiye Esnaf Sanatkarlar Konfederasyonu
TİM	: Türkiye İhracatçılar Meclisi
TİSK	: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TMSF	: Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TÜSİAD	: Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği
TÜSKON	: Türkiye Sanayiciler ve İşadamları Konfederasyonu
UDY	: Uluslararası Doğrudan Yatırımlar
Üİ	: Uluslararası İlişkiler
UKS	: Ulusötesi Kapitalist Sınıf
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UNCTC	: Birleşmiş Milletler Ulusötesi Şirketler Merkezi
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
UÖD	: Ulusötesi Devlet
UÖE	: Ulusötesilik Endeksi
UÖŞ	: Ulusötesi Şirket
UPI	: Uluslararası Politik İktisat
USİ	: Ulusötesi Stratejik İttifaklar
UTO	: Uluslararası Ticaret Odası
ÜK (TC)	: Üçlü Komisyon
YASED	: Yabancı Sermaye Derneği
YDK	: Yatırım Danışma Konseyi
YOİKK	: Yatırım Ortamını İyileştirme Koordinasyon Kurulu
YÖK	: Yüksek Öğrenim Kurumu

TABLOLAR DİZİNİ

2.1. Bazı En Büyük 'Finansal Olmayan' UÖŞ'ler	165
2.2. Dünya'da ve GOÜ'lerde en büyük 100 UÖŞ'in endüstrilere göre UÖE Değerleri.....	168
2.3. Dünyanın En Büyük 100 UÖŞ'nin UÖE Değerleri.....	169
2.4. Finansal-Olmayan En Büyük 100 UÖŞ'in yeniden yapılanma örnekleri.....	171
2.5. GOÜ'lerden En Büyük 100 UÖŞ'in Bölgelere göre UÖE değerleri	173
2.6. CYE'ye göre En Büyük Finansal UÖŞ'ler (seçme).....	174
2.7. Küresel Göstergeler ve UÖŞ'ler.....	175
2.8. En Fazla UDY Stoğu Olan 10 Ülke ve Türkiye	177
2.9. Sınır-Ötesi B&SA'lar (değeri 1 milyar \$ ve üzeri), 1987-2009	184
2.10. Krizde iptal edilen ya da ertelenen bazı sınır-ötesi B&SA ve özelleştirme işlemleri.....	186
2.11. Banka ve Endüstri Şirketleri Ağının Düşüm Noktaları.....	195
3 .1. Fuat Ercan'ın Sermayeyi Haritalandırması.....	243
3 .2. İlkel Birikimciler ve Banka Reformu İtibariyle Faaliyet Alanları.....	245
3 .3. Dinamik Birikimciler ve Banka Reformu İtibariyle Faaliyet Alanları.....	246
3 .4. Yurtdışındaki En Büyük 50 Türk Şirketi.....	263
3 .5. 12 Grubun yurtdışındaki şirketlerinin ciroları.....	267
3 .6. UDY Girişleri ve Yabancı Sermayeli Şirket Sayısı.....	269
3 .7. Uluslararası Sermayeli Şirketlerin Ülkelere Göre Dağılımı.....	270
3 .8. Türkiye'de Özelleştirmeler ve UDY Girişi.....	272
3 .9. 2005-2008 Arasında Gerçekleşen En Büyük Sınır-ötesi B&SA'lar	281
3 .10. Batı Asya: En Büyük 10 B&SA İşlemi (Satış).....	282
3 .11. İMKB Şirketlerinde Ortak Yönetim Kurulu Üyeleri (2008).....	295
4.1. 2007 yılı ISO En Büyük 500 Listesi İlk On.....	325
4.2. 2008 itibariyle Arçelik A.Ş. ve Grundig Elektronik A.Ş.....	330
4.3. Koç Holding'in Satın Alma ve Elden Çıkarma İşlemleri (2004 – 2008).....	332
4.4. Koç Finansal Hizmetler A.Ş.'nin Ortaklık Yapısı	342
4.5. Türk Bankacılık Sektöründe Yoğunlaşma (%).....	344
4.6. Konsolidasyon Sürecinde Yabancı Bankalar.....	345
4.7. Yabancı Payının Hisse Oranları Dikkate Alınarak Hesaplanması (%).....	347
4.8. Koç Holding'in Fortune Global 500 Karnesi.....	348
4.9. Koç Holding Yönetim Kurulu (Temmuz 2010 itibariyle).....	359
4.10. Koç Holding'in 'Küresel Liderleri' ve Ulusötesi Ortak Yönetim Kurulu Üyelikleri.....	364
4.11. Koç Holding'in 'Küresel Liderleri' ve Ulusötesi Seçkin Planlama Kuruluşları, STK'lar ve Düşünce Kuruluşları.....	371
4.12. Bilderberg Toplantılarına Türkiye'den Davet Edilenler.....	378

ŞEKİLLER DİZİNİ

1.1. Küresel Politik Ekonominin Üç Mücadele Alanı.....	117
1.2. Küresel Politik Ekonominin Temel Yapısı.....	122
2.1. Dünyadan ve GOÜ'lerden En Büyük 100 UÖŞ'in Ortalama UÖE'leri	167
2.2. Bölgelere göre UDY'lerin dağılımı	179
2.3. Dünyada Uluslararası Doğrudan Yatırımlar (1970-2008).....	180
2.4. Beş Büyük Politika Planlama Kuruluşunu Birbirine Bağlayan Üyeler	212
3.1. Yabancı Yatırımcı Hisse Portföyü / Halka Açık Piyasa Değeri (%) ve Yabancı İşlem Hacmi / Piyasa İşlem Hacmi (%).....	271
3.2. 1995-2008 Döneminde Türkiye'de Uluslararası Doğrudan Yatırımlar.....	275
3.3. Türkiye'de B&SA'lar 2003 – 2007 (Milyar \$).....	280
3.4. Ulusötesi Ortak Yönetim Kurulu Üyeleri, 1996 – 2004.....	285

GİRİŞ

Günümüzde uluslararası 'konjunktürü' sadece 2008 finansal krizi ve ardından gelen ekonomik daralma bağlamında değil, 'yükselen piyasalar' adı verilen ülkelerin küresel politik ekonomideki artan etkinlikleri; uluslararası kurumlar ve platformlardaki formel güç ilişkilerinin bu yeni realiteye uydurulması çabaları –ki bu çabalara spesifik bir örnek olarak G-20 gibi bir küresel politika koordinasyon forumunun ortaya çıkışı gösterilebilir; ABD'de Barack Obama liderliğindeki demokratların, Ortadoğu'da devam eden saldırgan dış politika tutumundan vazgeçerek çok-tarafllılık söylemini canlandırması ve savaşları sona erdirmeye isteklerini dile getiriyor olmaları; küresel iklim değişikliği gibi meselelere yönelik gidere artan politik ilgi gibi gelişmeler bağlamında değerlendirmek gerekir. Bunları alt alta sıraladığımızda bir kaç yıl öncekinden oldukça farklı bir uluslararası ortamda olduğumuz söylenebilir. Dolayısıyla, çalışmanın ilk bölümü, dünyanın ekonomik ve politik gündeminde meydana gelen bu farklılaşmanın farklı kuramsal çerçevelerle nasıl açıklandığı sorusu etrafında odaklanmaktadır. Michael Hardt ve Antonio Negri'nin İmparatorluk (2000), David Harvey'in *Yeni Emperyalizm* (2003) E. Meiksins Wood'un *Sermaye İmparatorluğu* (2003) gibi önemli eserleri yanında ABD'nin Irak ve Afganistan'da başlattığı işgal, 'küreselleşme çağında' emperyalizm olgusunu yeniden, hızla akademik / politik tartışmaların ana gündem maddesi haline getirmiştir.

Bu tartışmaların en önemlilerinden bir tanesi, günümüzde kapitalist sistemin yeniden-üretimi koşullarının 'çoklu devletler sistemine' (*system of multiple states*) bağlı olup olmadığı sorusu etrafında dönmektedir. Diğer bir deyişle, devletler-arası sistem ya da çoklu devletlerden oluşan bugünkü yapı kapitalist üretim biçiminin sürekliliği için bir olmazsa olmaz mıdır, yoksa her ne kadar

tarihsel bir olgu olsa da artık sermayenin mantığıyla herhangi bir işlevsel bağlantısı kalmamış olan ve kapitalizmin bugünkü aşamasını önceleyen eskimiş bir paradigma mı? Son yıllarda *Cambridge Review of International Affairs*, *Historical Materialism* ve *Capital & Class* gibi eleştirel dergilerde bu bağlamda hararetli ve canlı polemiklerin yürütüldüğünü görüyoruz. Bunlar, çalışmanın ilk bölümünde geliştirdiğimiz kuramsal çerçevenin olgunlaşması açısından oldukça yararlı polemiklerdir (bkz. Wood, 2002, 2006; Teschke ve Lacher, 2007; Callinicos, 2007, 2009a,b). Kapitalist rekabetin (jeopolitik veya devletler-arası rekabet bir tarafta, kapitalist rekabet diğer yanda) “iki mantığı” bağlamında gelişen bu polemik, üzeri kapalı olarak bir diğer temel kuramsal tartışmayı gündeme getirmektedir: Bugün küresel / ulusötesi bir kapitalist devlet oluşumu söz konusu mudur? İlk bölümde detaylı olarak göreceğimiz gibi Robinson’a (2002, 2004) göre ulusötesi devlet henüz tam anlamıyla olgunlaşmamıştır; ancak, tarihsel materyalist yöntem, bizlere bu türden bir oluşumun olanaklı olduğunu göstermektedir. Kimilerine göre ise Robinson’ın yanısıra Martin Shaw (2000) gibi yazarların küresel ya da ulusötesi devlet yaklaşımları hatalıdır; çünkü kapitalist sistem, çok sayıda devletten oluşan bir devletler sisteminin varlığına muhtaçtır.¹

Diğer bir tartışma bağlamı ise toplumsal sınıflar ve özel olarak kapitalistler ve devlet ilişkileri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Günümüzde burjuvazi, klasik tarihsel materyalist çözümlerin sıklıkla öngördüğü üzere sadece birbirinden bağımsız ulusal düzeylerde mi konumlanmıştır, yoksa uluslararası / ulusötesi bir kapitalist sınıftan ya da Atlantik yönetici sınıflarından söz etmek mümkün müdür? Toplumsal sınıfları, genellikle onları çevreleyen / sınırlayan veya öyle olduğu düşünülen belirli ulusal sınırların ötesinde ele almak imkan dahilinde midir? Bu çok önemli sorular ise karşımıza daha başka sorular ve tartışma bağlamları getirmektedir: Amerikan hegemonyası bugün bir gerileme süreci mi yaşamaktadır; yoksa tam aksine her zamankinden daha güçlü biçimde

¹ Özelde Robinson’ın ulusötesi devlet kuramının ve genel olarak ulusötesi Marksizmin bir hayli kapsamlı eleştirileri için bkz. Cammack (2007), Budd (2007), Ashman (2008), Allinson ve Anievas (2008) ve Lacher (2008).

yeniden mi kurulmaktadır? İkinci Körfez Savaşı ve Saddam Hüseyin'in devrilmesini, Amerikan kapitalizminin sistemik gereksinimlerinin mantıksal bir sonucu olarak görmek mümkün müdür, yoksa bu olay Giovanni Arrighi'nin (2005) de gösterdiği gibi Bush yönetiminin "devasa bir hesap hatasından mı" ibarettir? Dahası, ABD bugün Amerikan ulusunun ve Amerikan sermayesinin mi, yoksa ulusötesi burjuvazinin mi çıkarlarına hizmet etmektedir? (Robinson, 2004; 2008; 2010a,b ve ayrıca Soederberg, 2006) Çalışmamızda, tüm bu hayati soruları ve potansiyel olarak birbiri ile çelişen yanıtları göz önünde bulundurmak suretiyle, aşağıda ana hatları verilecek olan kuramsal çerçeve geliştirilmiştir.

Uluslararası Politik İktisat alanında, özellikle eleştirel bakış açısına sahip yazarların / akademisyenlerin büyük ölçüde üzerinde anlaştıkları noktalardan birisi küreselleşme diyerek adlandırılan süreçte, dünyanın köklü bir değişim ve dönüşüm içerisine girmiş olmasıdır. Günümüz ekonomi politik düzeninin bu 'küresel' yönelimi hakkında oluşan farkındalık, tam karşılığını, kimilerinin yeni-Gramsci'cilik olarak tanımladığı düşünsel akımda bulmuştur. Yine birinci bölümde detaylı biçimde tartışılacak olan Amsterdam Okulu'nun önemli isimlerinden Henk Overbeek, bu akımı, kullandığı yöntembilimsel zemine bakarak 'ulusötesi tarihsel materyalizm' kavramıyla ifade etmektedir (2000: 169). Buna göre kavram, tarihsel materyalist yöntemin, ulusötesi toplumsal ilişkilerin çözümlenmesi çabalarına uyarlanmış biçimidir. Kısaca hatırlatmak gerekir ki, tarihin materyalist felsefe ile yorumlanması –ki bu çabaların en yetkin örnekleri olarak Marx ve Engels'in kalemlerinden çıkmış olan *Alman İdeolojisi* ve *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* gibi metinler gösterilebilir- ile sosyal bilimsel çalışmalarda ontolojik öncelik, toplumsal üretim ilişkilerine verilmiştir.

Tarihsel maddeci yaklaşım, pozitivist sosyal bilim anlayışının temel karakteristiği olagelen özne / nesne ayrımını reddedererek, dinamik bir bütünsellik ve zıtlıkların birliği olarak, 'gerçekliğin' diyalektik olarak anlaşılması gerektiğini öne sürer. Lucien Séve, örneğin, "şeylerin özünü anlama çabası, bizleri,

kaçınılmaz olarak çelişki kavramına getirir; çünkü çelişkiler, şeylerin özü ve temelidir” derken bunu anlatmak istemektedir (aktaran Overbeek, 2000: 168). Marx ise bu noktada şeylerin temelini / kökünü (*essence of things*) anlama çabasının, bizatihi radikal bir eylem olduğunu ifade etmektedir. Hegel'in *Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*'nde şunları yazmaktadır:

Eleştiri silahı, silahların eleştirisinin yerini kuşkusuz alamaz; maddi güç ancak maddi güçle yenilebilir; ama teori de, yığınları sarar sarmaz maddi bir güç durumuna gelir. Teori, *ad hominem*² kanıtlar kanıtlamaz yığınları sarabilir ve radikal duruma gelir gelmez *ad hominem* kanıtlar. Radikal olmak, şeyleri kökünden kavramaktır. Ama insan için kök, insanın kendisidir (Marx, 1997: 201, vurgular eklendi).

Tarihsel materyalizm kavramı, Marksist kuramın toplumbilimsel odağını oluşturur. Bu noktada Friedrich Engels, *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm* adlı çalışmasının giriş kısmında şunları yazar:

Tarihsel materyalizm, toplumun ekonomik gelişmesinde, üretim ve mübadele biçimlerindeki değişimlerde, buna bağlı olarak toplumun farklı sınıflara bölünmesinde ve bu sınıflar arasındaki mücadelede bütün önemli tarihsel olayları harekete geçirici gücün nihai nedeni olan tarihsel sürecin belirli bir yorumunu ifade eder (Engels, 1908: 23).

Dolayısıyla tarihsel materyalizmi, felsefi bir inşadan ziyade, ampirik tezlerden oluşan bir yapı ya da yaklaşım olarak tanımlamak daha doğrudur. Marx ve Engels, 1845 ve 46 yılları arasında kaleme aldıkları *Alman İdeolojisi*'nde, bu tarih yorumunun felsefi soyutlamalar ve dogmalardan değil, gerçek koşulların

² *Ad hominem*: Latince kişiyle ilgili, kişiye dair anlamı taşımaktadır. Bir tartışma sırasında konudan uzaklaşarak kişinin tartışılan konu hakkındaki görüşlerini değil kendisini eleştirmek ya da kişiye konu ile ilgisiz argümanlarla saldırmak anlamında kullanılmaktadır. Marx ise kanıtlama eyleminin karşıdaki kişinin kendi söz ya da eylemleri ile yapılmasını kastetmektedir.

doğru biçimde tasvir edilmesi / incelenmesi çabasından oluştuğu savını dile getirmektedirler (Marx ve Engels, 1992).³ Buradan hareketle, tarihsel materyalizmin temel tezinin, insanlık tarihini karakterize eden üretimin farklı sosyo-ekonomik örgütlenmelerinin, toplumun üretici gücünün önünde engel ya da destek olmalarına bağlı olarak ortaya çıktıkları veya çöktükleri olduğunu söylemek mümkün hale gelir. Örneğin *Ekonomi Politiiğin Eleştirisine Katkı*'nın Önsöz'ünde Marx, üretim ilişkileri tarafından oluşturulan toplumun ekonomik yapısının, toplumun gerçek temeli olduğunu ileri sürer. Toplumun ekonomik yapısı, "üzerinde resmi ve siyasal üstyapını yükseldiği ve toplumsal bilinç biçimlerinin kesin olarak kendisine uygun düştüğu" temeldir. Öte yandan, toplumun üretim ilişkilerinin kendisi de maddi üretim güçlerinin belirli bir gelişim düzeyine denk düşer. Bu bağlamda maddi yaşamın üretim tarzı, genelde siyasal, toplumsal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır. Bu tarihin ve toplumun bu maddeci yorumu, bizleri tekrar çelişki vurgusuna getirmektedir:

Gelişmelerinin belirli bir aşamasında toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine, ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üstyapıyı, büyük ya da az bir hızla altüst eder. Bu gibi altüst oluşların incelenmesinde, daima, iktisadi üretim koşullarının maddi altüst oluşu ile -ki, bu, bilimsel bakımdan kesin olarak saptanabilir- hukuki, siyasal, dini, artistik ya da felsefi biçimleri, kısaca, insanların bu çatışmanın bilincine vardıkları ve onu sonuna kadar götördükleri ideolojik şekilleri ayırt etmek gerekir (Marx, 2005: 39-40).

³ Tarihsel materyalizm, Marx ve Engels'in Alman İdeolojisi'nde dile getirdikleri gibi iki ana felsefi damardan beslenir. Bunlar, (doğal) *materyalizm* ve Hegelci *diyalektiktir*. Buradan yola çıkarak, Marksizm'in temel taşlarını tanımlamak mümkündür. Bu radikal gelenek, sıklıkla ifade edildiği gibi şu üç entelektüel geleneğin eleştirel bir sentezi üzerine kurulmuştur: Fransız materyalizmi, Alman idealizmi ve İngiliz politik iktisadi. Marx, Hegel'in 'özgürlükler alanı' kavramını, yaşadığı çağda Batı Avrupa'da en zorlu koşullarda yaşamakta olan ücretli işçilerin kurtuluşuna uygulamak istemiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde, Gramsci'nin Marx'a ait olan ve iktisadi altyapıyı toplumun asıl belirleyici gücü olarak gören bu sorunlu yoruma yönelik eleştiriyi ele alacağız. Bunun önemi, tarihin yapımında sadece altyapısal ilişkilerin belirleyici olduğu ve üstyapının sadece bunlara ayak uydurduğu yönündeki önermelerin gerçeği yansıtmıyor oluşudur. Gramsci, bu belirleme veya öncelik-sonralık sorununun aşılmasında işlevsel katkılar getirebilmiştir. Örneğin, onun entelektüel, kuramsal ve politik katkısı üzerinde inşa edilmiş olan ve Robert W. Cox ve Kees van der Pijl gibi yazarların çalışmalarından türeyen yeni-Gramsci'ci UPI okulu ve ulusötesi tarihsel materyalist yaklaşım, anaakım veya eleştirel UPI yazarlarının çözümlerinde merkezi yeri olan 'devlet-merkezci' varsayımları eleştirmektedir. Örneğin UPI'nin neorealist (veya neomerkantilist) ve çoğulcu (veya neoliberal) kuramsal çerçeveleri, günümüz kapitalizmde ulus devletin yerini doğru bir biçimde ele alamamaktadır. Halbuki, burada inceleyeceğimiz ulusötesi tarihsel materyalist yöntem, devlet oluşumu süreçlerini ve devletler-arası ilişkileri, sermaye birikiminin ve sınıf oluşumu sürecinin ulusötesi dinamikleri yardımı ile çok daha güçlü bir biçimde açıklayabilmektedir.

Ulusötesi tarihsel materyalist yöntem sadece yukarıda anılan anaakım UPI çerçevelerinin değil, "Dünya Sistemleri" gibi bazı önemli eleştirel / yapısalcı kuramsal modelleri de aktör merkezli / odaklı oldukları gerekçesiyle eleştirir ve reddeder. Buna göre yapı ve özne (structure and agency) tarihsel olarak diyalektik bir bütünlük içinde algılanması gereken unsurlardır. Söz konusu bilgikuramsal konum, kaçınılmaz bir biçimde, UPI'deki pek çok anaakım yaklaşımının da temeli olan pozitivizmin reddedilmesini gerektirir. Son birkaç on yıl içerisinde, geniş anlamıyla anaakım UPI içerisinde sözü edilen bu katı pozitivist bilgikuramsal zeminden yavaş yavaş uzaklaşan ve "sosyal inşacılık" (social constructivism) diye anılan bir akım ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Wendt (1987, 1995) ve Ruggie (1998) gibi bazı yazarların dile getirdikleri yöntembilimsel kaygılar, ulusötesi tarihsel materyalist yöntemin altını çizdiği kaygılara benzemekte olsa da bu çalışmada benimsenen yöntem, dünyayı,

bu anaakım UPI / Ui yaklaşımlarından ve yazarlarından oldukça farklı bir biçimde algılanmaktadır.⁴

Bu tezin ana fikrinin oluşumu ve olgunlaşması sürecinde ülkemizden de çok sayıda bilim insanının ve onların çalışmalarının önemli katkıları olmuştur. Aşağıda çok kısa bir biçimde, bu çalışmaların bazılarına değinilmektedir.

Sönmez (1992), bu çalışmanın ana fikrinin oluşmasında önemli rol oynayan öncü çalışmasında, 1980 sonrası dönemde hızlanan tekelleşme sürecinde Koç ve Sabancı gruplarının diğer sermaye gruplarıyla arayış hızla açıldığını ve bu dönemde iki temel eğilimin ekonomiye damgasını vurduğunu belirtir. Bunlar, 'sanayisizleşme' ve 'mîlliyetsizleşme'dir. Sönmez'in *Kırk Haramiler* diye tanımladığı holdingler, 1980'lerde sanayiden, bankacılığa, ihracattan, inşaat ve denizciliğe kadar bir çok alanda hakim konuma gelmişlerdir. Bu çalışmaya yön veren çok önemli bir diğer çalışma Korkut Boratav'a (2005) aittir. Bu çalışmada Boratav, 1980 yılını Türkiye'de toplumsal ve ekonomik parametrelerin çoğunun baştan biçimlendirildiği bir dönüşümün başlangıç noktası olarak görmektedir. Türkiye'de sosyal sınıflar arasındaki ilişkiler, burjuvazi ve devlet arasındaki bağlantılar, bölüşüm ilişkileri ve bunlara etki eden politika öğeleri, radikal biçimde, bu dönemde değişmiştir. Ayşe Buğra (2003), Cumhuriyet döneminde yerli burjuvazinin ortaya çıkışını ve devletin "hem çok korunan hem de siyasi söylemle ürkütülen çocuğu" olarak gelişimini incelemiştir. Buğra, burada, sermayenin devlet karşısında güçsüzlüğünün homojen ve tek boyutlu olmadığını göz ardı etmektedir. Sermaye birikiminin ulaştığı aşamaya bağlı olarak, Türkiye'de, her zaman bir (veya bir kaç) sermaye grubunun devlet üzerinde çok daha etkin olmuştur. Fuat Ercan, bu önemli olguyu, "Türkiye'de devlet, emek-sermaye çelişkilerinin biçimlendiği yer olmaktan daha çok sermayeler arası çelişkilerin biçimlendiği mekân olmuştur" sözleriyle açıklamaktadır (Ercan, 2003: 629). Gerçekte, sermayenin ya da işadamlarının, devlet karşısında, Buğra'nın resmettiği üzere ürkek,

⁴ UPI / UI disiplinleri içindeki farklı eğilimler / yaklaşımlar ve birbiriyle çelişen ekoller üzerine bkz. Eralp *der.* (2000), Cohn (2004), Balaam ve Veseth (2005) ve Dunn (2009).

sinik ve zavallı görülmesi mümkün değildir. Söz konusu zayıflık veya ürkek duruşun, başlıbaşına bir aktör veya özne olarak devlete karşı değil, devleti kontrol etmek ve denetlemek noktasında çok daha ileriye gidebilmiş diğer “sermaye kesimlerine” karşı sergilendiği söylenebilir.

Yakın tarihlerde yazılmış iki doktora tezi, Akça (2006) ve Selçuk (2007) bu alandaki çalışmalara önemli katkılar sağlamaktadır. Akça'nın çalışması Gramsci, Poulantzas ve Jessop'tan hareketle geliştirilen bir eleştirel kuramsal çerçeveden, devleti hem bir toplumsal ilişki olarak görmenin hem de sınıf ilişkilerinin oluşumundaki kurucu etkisini tanımanın gereğine işaret etmekte; sınıflar içi ve sınıflar arası mücadelelerin, hegemonya projeleri ve birikim stratejileri kavramları üzerinden çözümlenmesini önermektedir. Akça'nın bu çalışması, esas olarak “askeri-sınai kompleks formu” olarak tanımladığı iktisadi bir aktör olan OYAK'a odaklanmaktadır. Akça'nın kurduğu kuramsal çerçeve ile bizimki arasında benzerlikler bulunmakla beraber, görgül çalışma konuları (OYAK ve Koç Topluluğu) birbirinden farklılaşmakta ancak bu bir tür tamamlayıcılık ilişkisine işaret etmektedir. Selçuk (2007) ise Türkiye örneğine bakarak burjuvazinin devleti ve iktidarı elinde tutma mekanizmalarını incelediği çalışmasında, bu anlamda temel belirleyici etkenin, şiddet araçları olduğunu vurgulamaktadır. Selçuk'un devletin zor kuvvetinin kapitalizmin devamı açısından belirleyiciliğine dikkat çeken ve birçok devlet kuramının temel dayanak noktası olan sözsüz rıza olgusunun mutlak zorunluluğunu kabul etmeyen çalışması, rıza ve hegemonya gibi Gramsci'ci kavramların merkezi önerme sahip olduğu çalışmamıza kuramsal açıdan önemli ölçüde farklılaşmaktadır.

Yakın tarihlerde yapılmış iki önemli çalışma daha var ki anmadan geçmemiz mümkün değil. Bunlar Türkiye'de sermaye grupları ve örgütlenme tarzları, siyasal etkiler / bağlantıları, uluslararası sermaye gruplarıyla ilişkileri, faaliyet çeşitleri ve yoğunlukları gibi konulara değerli katkılar yaparak ülkemizde sermaye aktörleri ya da zenginler üzerine yazının yoksulluğunu bir ölçü de olsa gidermektedir. Bu çalışmada sıklıkla değindiğimiz çalışmaları Derya

Gültekin-Karakaş (2009a,b) Türkiye finans kapitalinin evrimleşmesini, banka reformu sürecinde ortaya çıkan gelişmeleri inceleyerek tahlil etmeye ve banka sahipliği olgusu üzerinden holdingleri / sermaye gruplarını fraksiyonel bir çözümlenmeye tabi tutmaya çalışıyor. Gültekin-Karakaş, Türkiye finans kapitali içerisindeki bölünmeyi ilkel ve dinamik birikimciler ve bunların da kendi aralarındaki alt gruplaşmalar biçiminde başarıyla ortaya koyuyor. Hiç şüphesiz onun çalışmasının ulaştığı ampirik sonuçlar, bizim çalışmamız için de büyük önem taşıyor. İkincisi, Özgür Öztürk'ün 2008 tarihinde tamamladığı doktora çalışması da uzun bir aradan sonra Türkiye'deki büyük sermaye gruplarını derli toplu bir biçimde mercek altına alarak inceleyen ve bunu Osmanlı'dan bu yana finans kapital oluşumu, gelişimi ve Türkiye'deki yirmi büyük sermaye grubunun dikkat çekici faaliyet çeşitliliği bağlamında yapan bir çalışma. Öztürk'ün temel vurgusu Türkiye'de genellikle holding biçiminde örgütlenmiş olan büyük sermaye gruplarının finans kapital grupları olarak görülmesi gerektiğidir.

Meltem Yılmaz Şener (2008) ise İstanbul'da şubesi bulunan çok-uluslu bir şirketin üst düzey yöneticilerine bakarak, bu yöneticileri ulusötesi kapitalist sınıfın (UKS) birer üyesi olarak görüp göremeyeceğimizi tartışmaktadır. Bu alanda Türkiye bağlamında yapılmış ilk incelemelerden bir tanesinde, söz konusu yöneticilerin paylaştıkları yaşam tarzına, belirledikleri hedefleri ve tanımladıkları bireysel çıkarlarına odaklanılmaktadır. Şener'e göre şirketin üst düzey yöneticileri arasında, elbette birçok başka fiziksel / zihinsel faktöre de bağlı olarak, bir UKS kimliği / aidiyeti gelişmektedir.

Buradan hareketle, çalışmanın birinci bölümünde, küreselleşme sürecinde, devlet / toplum kompleksinin geçirdiği dönüşümü açıklamaya çalışan bazı eleştirel kuramsal çalışmalar incelenmektedir. Bu bağlamda Robert W. Cox (1981, 1983 ve 1987), Kees van der Pijl (1979, 1984, 1998, 2006a), William Robinson (2000, 2001 ve 2004) ve Stephen Gill (1990, 2000 ve 2003) gibi yazarların çalışmaları büyük önem arz etmektedir. Bu yazarların "ulusötesi sınıf oluşumu", "devletin uluslararasılaşması / ulusötesileşmesi", "ulusötesi

hegemonya” ve “ulusötesi ve sistemik mücadeleler” gibi orijinal kavramları ön plana çıkaran tarihsel materyalist çözümlenmeleri, çalışmamızın ana kuramsal çerçevesini oluşturmaktadır. Küresel politik ekonominin dönüşümünün tutarlı bir çözümlenmesini yaparken, İtalyan Marksist düşünür Antonio Gramsci’den etkilenen bu yazarların izledikleri perspektif çok faydalı olmaktadır. Buradan türeyen alternatif bir model üzerinden, bu bölümde, eleştirel politik iktisat yaklaşımlarının bir türlü üstesinden gelemeyeceği ve “Kautsky mi haklı yoksa Lenin mi?” şeklinde ifade edilebilecek bir kuramsal açmazın aşılacağı öne sürülmektedir.

İkinci bölümde bu alternatif çerçevenin sunduğu olanakları kullanarak dünya çapında bir burjuvazinin diğer bir deyişle ulusötesi bir burjuva sınıfının var olup olmadığı tartışması, bu alanda yapılan bazı önemli ampirik çalışmalara da atıflar yapılarak, yürütülmektedir. Kapitalist sınıf stratejileri, sınıf bilinci ve kontrol planları gibi kavramların açıklanması ve ulusötesi finans kapital kategorisinin tanımlanması bu bölümün en önemli alt kısımlarını oluşturuyor. Bu bölümde Robinson (2004) ve Van der Pijl’in (1998) kullandıkları ölçütlere dayanarak kapitalizmin ne ölçüde ulusötesileştiği ve UKS oluşumuna zemin hazırlayabileceği düşünülen iktisadi, politik, kültürel öğelerin ne ölçüde olgunlaştığı anlaşılacak istenmektedir. Bu amaçla (1) Dünya genelinde ulusötesi şirketlerin yayılması, (2) Uluslararası doğrudan yatırımların gelişimi, (3) Sınır-ötesi birleşme ve satın alma hareketleri, (4) Ulusötesi stratejik ittifakların gelişimi, (5) UÖŞ’lerin birbirine bağlı yönetim kurulları ve (6) Ulusötesi neo-liberal hegemonya ve politika gruplarının etkinliklerine odaklanılmaktadır. Elbette, bu başlıklar altında ortaya koyulan bulguların ulusötesi bir kapitalist sınıf nüvesinin varlığını kesin bir biçimde kanıtladığını söylemek mümkün değildir; ancak, kapitalist gelişmenin sınıf oluşumu süreçlerine olası etkilerini göstermesi bağlamında bu ölçütlerin önemsiz görülemeyeceği açıktır.

İnsanlar, karmaşık toplumlarda yaşayan toplumsal varlıklardır. Bu nedenle toplumlar, yaşamlarını sürdürebilmek için gerekli araçları sürekli olarak üretmek ve çeşitlendirmek zorunda bulunan insanlardan oluşur. Bu şekilde

zaman içerisinde insanlar, yeryüzündeki diğer canlıların aksine, teknoloji ve bilimi kullanarak doğayı kontrol edebilme yeteneklerini geliştirmişlerdir. İnsan toplumlarının düşünme ve örgütlenme biçimleri daima yaşadıkları toplumun gelişkinlik düzeyi ve iktidar yapıları tarafından belirlenir. Bu bakımdan, her bir evreye ve onun özgüllüklerine uygun düşen bir devlet biçimi; yeni bir “tarihsel blok oluşumu” ve üretim ilişkilerinin yeni bir biçimlenişi söz konusu olacaktır. Toplumsal sınıflar, tarihsel süreçte ortaya çıkan ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal dönüşümleri anlamak noktasındaki başat kavramlardan bir tanesi olduğundan devlet / toplum komplekslerinin dönüşümünün, bundan ayrı bir biçimde anlaşılması mümkün değildir. Dolayısıyla, küreselleşme sürecinde devlet / toplum kompleksindeki dönüşümü, ulusötesi sermayenin yükselişi dolayımında ele alan bu tez çalışması, doğal olarak söz konusu dönüşümün yoğunlaştığı bir zaman dilimini kapsamaktadır. Çalışmada, öncelikli olarak 1980’li yıllardan günümüze kadar olan dönemin ana özellikleri incelenmekte ancak son on yılda belirginleşen eğilimlerin, farklı bir başlık altında ve yeni kavramlar / kuramsal çerçevelerle açıklanabileceği öne sürülmektedir. Çalışma, dünyada ve Türkiye’de yaşanan siyasal ve iktisadi dönüşümlere, devlet / toplum komplekslerinin dönüşümüne, toplumsal sınıflar içi ve sınıflar arası yeni ilişkilere / çelişkilere odaklanmaktadır.

Bu çalışmanın ana argümanlarından bir diğeri de 80’li yıllardan bu yana kapitalizmin ulusötesi niteliğinin bir hayli belirginleşmiş ve gündelik hayatın belirleyici bir ögesi haline gelmiş olduğudur. Bu derin iktisadi dönüşümler politik, toplumsal ve kültürel etkileri beraberinde taşıyarak, neredeyse bütün dünyada devlet / toplum yapılarının ve toplumların yaşam algılarının ulusötesi dönüşümüyle beraber ilerliyor. Kapitalist sistemdeki ulusötesi dönüşümün bütüncül etkilerini ulusal ekonomiler üzerinde de gözlemek mümkündür. Buradan hareketle, Türkiye’nin 1980’li yıllardan beri geçirdiği dönüşüm, diğer pek çok çalışmada yapıldığından farklı olarak, devlet / toplum kompleksinin ulusötesileşmesi olarak tanımlanmaktadır. Bu sürecin ayırt edici özellikleri, 1970’lerde radikal politik iktisatçılar tarafından sıkça dile getirilen ‘sermayenin uluslararasılaşması’ ve ‘emperyalizm’ gibi bugün artık önemli sınırlılıklar

taşıyan kavramlar ile değil, 'sistemik ve ulusötesi mücadeleler' gibi çok-düzeyle ve dinamik kavramlarla daha güçlü bir biçimde açıklanabilir.

Ulusötesi dönüşüm sürecini devlet / toplum bütünselliği içinde ele aldığımızda onu aslen 'dışarıdan – içeriye' bir süreç olarak ele alan son derece yaygın ancak bir o kadar da hatalı eğilimden uzak durmuş oluruz. Küreselleşme sürecinde Türkiye'de devletin dönüşümünün en önemli aktörlerinden bir tanesi sermaye sınıfı olmuştur. Ancak, bu toplumsal kategori homojen olmadığı için dönüşüm özellikle farklı sermaye fraksiyonları ve 'devlet sınıfı' arasındaki çelişkiler ve mücadeleler tarafından belirlenmiştir. Bu anlamda, tezin üçüncü bölümünde, Türkiye'deki köklü dönüşümün baş aktörünün sermayenin önder fraksiyonu olarak ulusötesi kapitalist sınıf olduğu öne sürülmektedir. Burada ortaya koyulmak istenen temel argüman, ikincil bir hasım olarak Türk devlet / toplum kompleksinin ulusötesi dönüşümü ile Türkiye'de UKS oluşumunun birbirinin karşılıklı olarak belirleyen / besleyen süreçler olduğudur. Üçüncü bölüm, aynı zamanda UKS oluşumuna zemin hazırladığını düşündüğümüz ve bie önceki bölümde dünya ölçeğinde geliştirdiğimiz kriterlerin Türkiye örneği üzerinden ele alınması ve ülkemizde UKS oluşumuna ortam hazırlayan formel ve enformel, altyapısal ve üstyapısal koşulların bulunup bulunmadığını incelemektedir.

1980'lerden bu yana Türkiye finans kapitalinin bazı önemli unsurları giderek daha fazla ulusötesileşmiştir. Bu bağlamda, tezin dördüncü bölümünde Koç Topluluğu örneği üzerinden Türkiye'de UKS'nin parçası olma niteliğine sahip sermaye gruplarının bulunduğu ve Koç'un bir UKS aktörü olmak bağlamında çok önemli bir potansiyele sahip olduğu öne sürülmektedir. Bu çözümlemeyi yaparken, yukarıda belirleyerek dünya ve Türkiye ölçeğinde incelediğimiz altı adet ölçütü, bu defa Koç Holding örnek olayı çerçevesinde ele alıyoruz. Bu bağlamda, Vehbi Koç'un ve ailesinin küçük bir bakkal dükkanında başlayan ve bugün artık ulusötesi bir finans kapital imparatorluğuna uzanan gösterişli macerasının, Türkiye finans kapitalinin geçmişi ve geleceği üzerine bir dizi önemli saptamaya kapı açacak türden derslerle dolu olduğu kanısındayız.

Elbette Koç'un tarihsel gelişim sürecinde attığı / atamadığı adımlar, devlet ve bürokrasiyle, ülkedeki azınlıklar ve yabancı sermaye gruplarıyla geliştirdiği bağlantıları, siyaset kurumuyla, iş dünyasındaki rakipleri ve dostlarıyla olan ilişkileri bugünkü konumu üzerinde etkili olmuştur. Ancak bizim bu çalışmada öncelikle odaklandığımız zaman dilimi, grubun sınıf atlayarak tam anlamıyla 'küresel aktöre' ya da 'dünya şirketine' dönüşümünü gerçekleştirdiği 2000'li yıllar ve sonrasındaki dönemdir. Bu anlamda çalışmamız bir işletme tarihi incelemesi veya biyografi çalışması olarak ele alınamayacak derecede kısıtlı bir döneme odaklanmaktadır. Türkiye'de devlet / toplum kompleksinin içinden geçmekte olduğu dönüşüm sürecinde sermayenin rolünü ortaya koymak ve bunu Koç Holding'in kendi özgül değişimi üzerinden açıklamak istenmektedir.

1- ELEŞTİREL POLİTİK İKTİSAT YAKLAŞIMLARI: ULUSÖTESİ KAPİTALİZM İÇİN TARİHSEL MATERYALİST BİR KURAM ÇERÇEVESİ

1.1. GİRİŞ

Bilindiği gibi sermayenin uluslararasılaşması ve uluslararası ölçekte değer yasasının işleyişi Marksizm'in temel sorunsallarından birisidir. Marx, bir ölçü de olsa, kapitalist üretim biçiminin küresel genişlemesini öngörmüş ve bu daha sonraları kendisini takip eden ve bizim Marksizm'in 'klasikleri' olarak gördüğümüz Trotsky, Luxemburg ve Hilferding gibi isimler tarafından temsil edilen çizginin de temel önermelerinden biri olagelmiştir. Son otuz yıl içinde yaşanan iktisadi ve politik gelişmeler, uluslararasılaşma olgusunun Marksizm içindeki merkezi pozisyonunu sağlamlaştırmıştır. Bu süreçte para ve meta transferlerini küresel ölçekte çok daha hızlı ve kolay hale getiren yenilikler, uluslararasılaşmaya ve ulusal ekonomilerin bütünleşmesine hizmet etmiştir. Doğal olarak bu olgu, farklı bakış açılarına sahip pek çok akademik ve politik çalışmanın ve kuramsal üretimin konusu haline gelmiştir. Bu noktada altı çizilmesi gereken bir husus, çalışmamızda geliştirilen kavramsal çerçevenin, akademik Marksizm içerisinde son yıllarda yoğunlaşarak gelişen önemli tartışma alanlarına temas etmekte olduğudur. Bunları, 'İmparatorluk' ve 'yeni emperyalizm' tartışmaları, uluslararasılaşma ve ulusötesileşme tezleri, küreselleşmenin kapitalizm tarihindeki önemi, toplumsal sınıf oluşumları ve ulus devletinin geleceği üzerine yapılan tartışmalar bağlamında sınıflandırmak mümkündür. Özellikle 11 Eylül sonrası dünyasında küresel finans sisteminin çöküşü, gıda ve enerji fiyatlarında yaşanan dalgalanmalar, insanlığı vurmaya hazırlanan su krizi, Rusya'nın ve Çin'in küresel kapitalizmin iktisadi ve siyasi istikrarını tehdit eden varlıkları gibi gelişmeler klasik emperyalizm kuramlarının hatırlanarak sık sık dile getirilmesine vesile olmaktadır.

Bugün, küreselleşmenin başlangıçtaki cazibesi tamamen ortadan kalkmıştır. İnsanlar, küreselleşme denen hadisenin kendilerine anlatıldığı gibi “nefes alıp vermek kadar doğal” ve “asla geri döndürülemez” bir gerçeklik olmadığını anlamıştır. Eleştirel olsun ya da olmasın çok sayıda yazar, küreselleşme efsanesinin sona erdiğini ve önümüzdeki süreçte dünya siyasetine ve yeni ekonomik ilişkilere damgasını vuracak en önemli gelişmenin kapitalist güçler arasındaki ‘emperyal mücadeleler’ olacağını yazmaktadır. Buna göre küreselleşme denilen süreç, dünyayı küçültmüş ve adeta küresel bir köye çevirmiştir; ancak, küçülen dünyada, sofrada bulunan pastanın dilimleri de aynı şekilde küçülmüştür. Kapitalist sanayi üretiminin temel girdileri konumunda bulunan ve dolayısıyla piyasa uygarlığının da varlığını sürdürebilmesi için yaşamsal önem taşıyan (petrol, su ve doğalgaz) gibi temel kaynaklara daha fazla sahip olabilmek ve/ya rakiplerinin bunlara erişim olanaklarını kısıtlayabilmek için Amerika, Avrupa ve Asya devletleri arasında şiddetli çatışmalar beklenmektedir. Daha kötümser bir bakış açısına göre ise geçtiğimiz yüzyılın başlarındaki gibi büyük emperyalist savaşlar kapımızdadır ve insanlığı çalkantı dönemleri beklemektedir. Bütün bu gelişmeler ışığında bakıldığında, klasik emperyalizm kuramlarının özellikle son birkaç yıldır neden bu kadar sık dile gelmeye başladığını anlamak mümkündür. Bugün yine o aynı bildik tartışma, ‘yeniden’ gündemdedir: Kapitalist güçler arası birlik mi olacak, mücadele mi? Barışçıl bir kapitalizm mümkün müdür? Kautsky mi haklıydı yoksa Lenin mi?

Çalışmanın “Ulusötesi Kapitalizm ve Kautsky – Lenin Tartışmasını Yeniden Düşünmek” başlığı altında, eleştirel yazında gördüğümüz akademik / politik bu ayrışmanın, neredeyse yüzyıldır varlığını sürdürdüğü gösterilmektedir. Gerçekten de küresel ekonomi politik gelişmeleri inceleyen eleştirel yazarlar, kendilerini zaman zaman Leninist veya Kautsky’ci diye tanımlayabileceğimiz konumlarda veya bu etiketleri üzerlerinde taşıırken bulabilmektedir. Örneğin, küreselleşme sürecinin ulus devleti aşan bazı ulusötesi toplumsal güçlerin, sınıfsal unsurların ve siyasal yapıların güçlenmesini beraberinde getirdiğini iddia eden yazarların, okurlarını, bunları söylüyor olmakla birlikte aslında Kautsky’ci olmadıkları konusunda ikna etmek ve kendilerine yönelecek

muhtemel eleştiriler veya suçlamaların önüne geçmek gibi kaygılarla hareket ettiklerini görmek mümkün. İlerleyen bölümlerde daha detaylı bir biçimde görüleceği gibi, William I. Robinson çalışmalarında, bu kaygıları sıklıkla dile getirmektedir. Yazar, kapitalizmin güncel dinamiklerinin, toplumsal sınıfların, sermayenin birikim koşullarının ve devlet / toplum yapılarının evrimleştiğini yani nesnel koşulların bu klasik kuramların ortaya atıldığı dönemlerden bu tarafa bir hayli değişmiş olduğunu ifade ederken; aşağıda anlatılacak olan nedenlerden dolayı, Kautsky'ci bir yazar olarak anılmak istemediğini ısrarla dile getirmektedir (Robinson, 2010b). Gerçekten de küreselleşme sürecinde kapitalist sistemin, klasik Marksist kuramların (veya Leninist tezlerin) formüle edildiği dönemlerden bu yana farklılaşan ve gözden geçirilmesi gereken bazı noktaları olduğunu ifade etmek, bu zengin birikimi bütünüyle reddetmek gerektiği anlamına gelmemektedir.

Dolayısıyla, bu bölümde Kautsky - Lenin tartışması üzerine bir değerlendirme yaparak, Kautsky'nin ultra-emperyalizm kuramında sermayenin güncel eğilimlerini anlamak açısından faydalı olabilecek noktaların olup olmadığını tespit etmek istiyoruz. Burada Lenin'in 'modasının geçtiği', Kautsky'nin ise 'yükselen bir değer' olduğu iddia edilmiyor. Ekonomi politığe dair çevremizde olan biten ne varsa kökten bir biçimde değiştiğini ve bu durumun klasik kuramların tamamen terk edilmesini gerektirdiğini öne sürmek, elbette mümkün olmakla birlikte -ki Marksizm içerisinde bile bu fikri savunanlar hiç de az sayıda değildir- ikna edici olmanın çok uzağındadır. En az onun kadar inandırıcılıktan uzak kalan bir başka tutum ise günümüzde kapitalist sistemin işleyiş ve örgütlenme tarzında herhangi bir radikal dönüşümün yaşanmadığını, hatta eski kuramların (klasik emperyalizm kuramlarının mesela) yüz yıl öncesinden çok daha fazla geçerli olduğunu öne sürmektir. Bu bağlamda çalışmamız, güncel iktisadi ve siyasi gelişmeler doğrultusunda, elimizdeki kuramların gözden geçirilmesi ve geliştirilmesi gerektiğini düşünen bütün yazar, çizer, akademisyen ve aktivistlerin, Marksizmin esas politik anlamını çarpıtmak isteyen art niyetli kişiler olarak görülmesinin çok hatalı bir yaklaşım olduğu düşüncesinden yola çıkmaktadır.

Bu bağlamda, çalışmamızda kapitalist sınıf ve fraksiyonlarının “birlik veya mücadele” eğilimleri etrafında kurgulanan sınıflandırmaların potansiyel olarak verimli olacak birçok kuramsal açılımın önünde ciddi engeller teşkil etmekte olduğundan hareketle, bu kısır döngünün aşılabilmesi için İtalyan Marksist kuramcı Antonio Gramsci’yi ve onun katkılarını hatırlamanın önemli ve gerekli olduğu öne sürülmektedir. “Alternatif bir Kuram Çerçevesi için Gramsci’yi Geri Getirmek” başlığı altında, Gramsci’ci kavram ve kategorilerin sunduğu olanakları kullanarak, kapitalist sistem içerisinde belirleyici roller oynayan ulusötesi ilişki ve süreçleri doğru biçimde kavrayabileceğimizi ve böylece emperyalizm kavramının tek başına açıklayamayacağı bazı gelişmelerin gözle görülür hale gelebileceğini göstermek amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, “UPI’de Yeni-Gramsci’ci Yaklaşımın Oluşumu ve Evrimi” kısmında, bu ekolü temsil ettiğini düşündüğümüz Robert W. Cox, Kees van der Pijl, William I. Robinson ve Stephen Gill gibi dört önemli yazar ve onların özgün çalışmaları üzerinde durulmaktadır. Onların katkıları çalışmanın da kuramsal çerçevesini oluşturuyor. Emperyalizm kuramlarının, bugün için önemli sınırlılıklar taşıyan dünya algısının ötesine geçen daha gelişkin bir kuramsal senteze ulaşmak bağlamında yardımcı olabilecek mütevazı ve canlı bir katkıyı bu yazarların çalışmalarından yola çıkarak türetmek bizce mümkün görünmektedir. Burada isimlerini ayrıca anmadığımız birçok yazar ve araştırmacının da bu bölümde geliştirilen kavramsal / kuramsal çerçeveye önemli katkıları olmuştur.⁵

Bu çalışma, bu isimler içerisinde Van der Pijl ve Robinson’ın yazdıklarına, diğerlerine kıyasla, biraz daha fazla borçludur. Bu durumun başlıca nedeni, her iki yazarın da çalışmanın ilgi alanına giren konulardaki akademik / politik üretimlerine oldukça faal bir biçimde devam etmekte oluşlarıdır. Bu durum, kuramsal çerçeve ve ampirik bulgular arasındaki bağlantıların daha kolay kurulmasına yarımıştır. “Küresel Politik Ekonominin Yeni-Gramsci’ci Analizi” başlığı altında, Van der Pijl’in (1998, 2006a) bazı önermeleri doğrultusunda

⁵ Burada ilk olarak Sungur Savran, Fuat Ercan, Galip Yalman, William K. Carroll ve Bastian van Apeldoorn gibi yazarların çalışmalarını anmak mümkündür.

ulusötesi kapitalist sistemin ikili yapısı, Locke'cu (liberal) merkez bölge ve Hobbes'çu (hasım) devlet / toplum kompleksleri arasındaki bölünme yoluyla modellenmektedir. Bu şekilde uluslararası, politik ve iktisadi ilişkilerin Kautsky – Lenin tartışmasının olanak verdiğiinden çok daha dinamik bir zeminde, ulusötesi tarihsel materyalist analizi mümkün hale gelmektedir. Robinson (2002, 2004, 2005a) ise güçlü retoriği ve ikna edici diliyle UKS olgusunun önemli bir kuramcısı olarak çalışmamızda yer almaktadır. Ancak onun katkısı salt kuramsal nitelikte değildir; ikinci bölümde türetilen olan “ulusötesi kapitalist sınıf oluşumuna zemin hazırlayan faktörler” esas olarak Robinson'ın çalışmalarından hareketle oluşturulmuştur. Bunlara, Van der Pijl'in 'seçkin planlama grupları' analizi eklenerek, ulusal sınırlar içerisinde 'aynı anda' hareket etme yeteneğine sahip bir UKS nüvesi varlığını gösteren ölçütler belirlenmiştir. Sonuç itibariyle, çalışma, günümüz küresel politik ekonomiyi tanımlayan güç mücadelelerini, emperyalist mücadeleleri de içine alacak biçimde, 'ulusötesi ve sistemik mücadeleler' terimiyle adlandırmaktadır. Bu tartışma ise aşağıda “Emperyal değil sistemik ve ulusötesi mücadeleler” başlığı altında yürütülmektedir.

1.2. ULUSÖTESİ KAPİTALİZM ve KAUTSKY - LENİN TARTIŞMASINI YENİDEN DÜŞÜNMEK

Kautsky - Lenin tartışması, kısaca, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kapitalist güçler arası ilişkilerin niteliğini açıklamak bağlamında, birbiriyle çelişen iki farklı kuramsal yaklaşım önermektedir. Bu ünlü tartışmanın süregelen etkisi geçen yüzyılda radikal politik iktisatçılar arasındaki ayrışma konularından bir tanesi olmuştur. Bu bölümde Kautsky – Lenin tartışmasının geçtiğimiz yüzyılın ilk çeyreğinden bugüne kadar geçen süre zarfında, değişen zamana ve politik ortamın özelliklerine uygun olarak gündeme geldiği gösterilmektedir.

1. 2. 1. Yüzyıllık Bir Polemik: ‘Birlik mi Mücadele mi?’

Günümüzde her ne kadar dünya ekonomisinin büyüme eğilimi içinde olması ulusal ekonomilerin karşılıklı bağımlılığı olgusunu doğuruyor gibi görünse de dünya piyasalarının uyum içerisinde birleşmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunun yerine hala bir çok ulusal ekonominin hiyerarşik bir düzen içerisinde bir arada bulunduğu bir sistem söz konusudur. İşte, Lenin’in geliştirdiği biçimiyle emperyalizm kuramı, kapitalist ekonomilerin bu şekilde eşitsiz ve rekabetçi bir gelişim izlediği olgusuna dayanır. Lenin’in emperyalizm kuramı Marx’ın birikim modelini takip eder. Buna göre 19. yüzyılın ortalarından itibaren kapitalizm, nisbi artı değer üretiminin sermayenin merkezileşmesi ve bunu mümkün kılan kredi kurumlarının gelişmesiyle tanımlanan bir evresine girmiştir. Her geçen gün ölçeği büyüyen üretim, ulusal ve uluslararası ölçeklerde tekelleşme eğilimi yaratarak ‘tekelci kapitalizm’ dönemini başlatmıştır. Tekelleşme, yoğunlaşan rekabet süreciyle elele gitmektedir. Tekelleşme ve rekabet arasındaki bu diyalektik birliktelik ‘emperyalizm çağının’ temel niteliğini ortaya koymaktadır. Lenin’e göre bu dönemde kapitalistler arası savaş eğilimi son derece güçlüdür ve bu çatışma kendisini iktisadi alanda ‘sermaye ihracı’ biçiminde gösterir. Hilferding ve Bukharin’in de gösterdikleri gibi bu dönemde iyice gelişmiş olan kredi sistemi, para sermaye ve sanayi sermayesinin bütünleşmesini beraberinde getirmiştir. Zira bu durum, o dönemde para sermaye ihracını mümkün kılan asıl unsur olmuştur.⁶

Lenin, Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması adlı ünlü broşüründe, emperyalizm aşamasının beş temel özelliğini şu şekilde sıralar: (1) Tekellerin

⁶ Emperyalizm yazınındaki tartışmaların temel konularından bir tanesi kapitalistler arası rekabetin ve para-sermayenin, özellikle de üretken sermayenin az gelişmiş bölgelere ihracının çağın temel karakteristiği olarak görülüp görülemeyeceği ve sermaye ihracının bu bölgelerde yarattığı etkinin niteliği sorunuyla ilgilidir. Marksist bakış açısına göre sermaye ihracı üzerinden kapitalizmin ve kapitalist ilişkilerin bu bölgelere yayılması bu geri toplumsal formasyonlardaki kapitalizm-öncesi yapıları dönüştürmesi, buralarda işçi sınıfını ve sınıf mücadelelerin yaratma potansiyeli bağlamında ilerici bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Marx, Engels ve Lüksemburg gibi öncü isimlerin emperyalizm teorilerinin Avrupa-merkez’cilik bağlamında eleştirisi için bkz. Davis (1978), Larrain (1994), Sultan-Galiyev (1998), Fanon (1963), Şenalp (1999) ve İlhan (2004).

ekonomik hayatta belirleyici bir role kavuşması. (2) Banka ve sanayi sermayesinin kaynaşması yoluyla finans kapital oluşması. (3) Sermaye ihracının belirleyici önemi. (4) Dünyanın tekeller tarafından paylaşılması. (5) Dünyanın büyük emperyalist devletlerce paylaşımının tamamlanmış olması (Lenin, 1964: 266). Lenin, ilk olarak Kapital’de sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi bağlamında ortaya koyulan yasalara uygun olarak küçük ve dağınık kapitalist işletmelerin giderek dev şirketlere (tekellere) dönüşerek ekonomik yaşamın belirleyicisi haline geldiklerini görmüş ve bu olguya büyük önem vermiştir. Ona göre bu dev şirketler, “tek bir işletmenin bağrında farklı üretim dallarını toplamaktadır.” Günümüzde ulusötesi şirketlerin ekonomi ve siyaset üzerinde kurdukları, o dönemle kıyaslanamayacak etkileri düşünüldüğünde bu tespitlerin ne kadar yerinde ve hayati olduğu görülecektir (Lenin, 1964: 247).⁷

Lenin’e göre emperyalizmin ikinci özelliği finans kapital üstünlüğüdür. Çalışmanın ikinci bölümde görüleceği gibi Lenin, bu kavramı Hilferding’den ödünç almıştır. Emperyalizm kitabında şöyle yazar: “Böylece bankacı, gittikçe artan ölçüde bir sanayi kapitalistine dönüşmektedir. Gerçekte sanayi sermayesine dönüşmüş olan bu banka sermayesini, yani para biçimindeki sermayeyi, ben ‘finans kapital’ olarak anıyorum.” Kitabın, “Finans Kapital ve Mali Oligarşi” başlığını taşıyan üçüncü bölümünde ise “Finans kapital, bankalar tarafından kontrol edilen, sanayiciler tarafından kullanılan sermayedir (...) Üretimin yoğunlaşması, bunun sonucu olarak tekellerin yükselişi; bankaların, sanayi ile birleşmesi veya kaynaşması. İşte finans kapitalin yükselişi tarihi ve bu kavramın özü” demektedir (Lenin, 1964: 226).

Emperyalizmin, onu kapitalizm tarihinde yeni bir aşama olarak görmemizi sağlayan üçüncü bir özelliği ise ‘sermaye ihracı’ olgusunun artan önemidir.

⁷ Lenin o dönemde Almanya’nın en önemli şirketlerinden birisi olan AEG’ye bakarak bu şirketin bünyesinde sadece imalat alanında kablo ve yalıtıcılardan otomobil ve uçağa kadar farklı ürünleri üreten 16 şirketi bir araya getirdiğini yazar (Lenin, 1964: 247). Savran’a (2007b) göre bu eğilim 20. yüzyıl boyunca gelişmiş ve serpilmiş günümüzün holding tipi dev şirketinin dev sermayelerinin asıl biçimini oluşturmuştur.

Günümüzde sermaye ihracı, gerek bazı portföy yatırımları (borsalara veya devlet tahvillerine yatırım) gerekse uluslararası doğrudan yatırımlar (başka ülkelerde yavru ya da bağımsız işletmeler kurmak, yabancı bir ülkede şirket ya da hisse senedi satın almak vb.) biçimleri altında muazzam boyutlara ulaştığı göz önüne alındığında, Lenin'in bu tespitinin ne denli önemli olduğu kolayca anlaşılır (aktaran Savran, 2007b).⁸ Dördüncü bir özellik, kapitalizmin uzun bir süreden beri bir dünya pazarı yaratmış olması ve iç pazarın giderek dış pazarlara bağımlı hale gelmesiyle ilgilidir. Lenin'e göre sermaye ihracı arttıkça ve büyük tekellerin sömürgelerdeki ve yabancı ülkelerdeki ilişkileri geliştikçe, bu gruplar arasında 'doğal olarak' bazı anlaşmalar ve karteller kurulmaktadır. Dünya ekonomisi yazınında 'dünyanın paylaşılması mücadelesi' olarak adlandırılan bir ekonomik savaşım süreci başlamıştır. Lenin, bu olguyu, Amerikan *General Electric* ve Alman *AEG* şirketlerini ele alarak

⁸ Ancak, Lenin'in bu son derece isabetli tespitlerini gereksiz değilse de eksik bırakan bazı gelişmelerin yaşandığı da bir gerçektir. Bugün uluslararası sermaye hareketlerinin mal ve hizmet ticaretini hem nitel hem de nicel olarak aştığı kesin bir doğru olmakla beraber, Lenin'in (ve izleyicilerinin) ön göremedikleri bazı gelişmeler de vardır. Bunlar, çalışmamızın ikinci bölümünde detaylı bir biçimde incelenecek olan Batı dışı bölgelerden yükselen büyük sermaye grupları ve bunların giderek merkez bölgeye daha fazla yönelen ve gerek portföy gerekse UDY biçiminde gerçekleşen sermaye yatırımlarının varlığıdır. Lenin'in yüz yıl önce 'sermaye ihracı'nın emperyalizm çağındaki ana belirleyen olduğunu söylemesi elbette çok önemlidir. Fakat günümüzde bu sermaye hareketlerinin sergilediği görece karşılıklı ve grift yapı, Lenin'in kuramının geliştirilmesinin mutlaka bir zorunluluk olduğunu göstermektedir. Burada Sungur Savran'ın tespitleri çok önemli: "Dünya kapitalizminin bugün geldiği noktada, çokuluslu şirket olarak anılan dev sermaye birimleri için dünya ekonomisi bir sonuç değil, başlangıç noktasıdır. [Yani,] temelde iç pazar için üretim yapan dev sermayeler, bir de karlı gördükleri için dış pazarlara uzanıyor değildirler. Bugünün hakim sermaye dilimi, yani çokuluslular, için sermayenin değerlendirilme sürecinin bütün aşamaları dünya çapında planlanır ve yürütülür. Gerek emek gücünü, üretim araçlarının ve ham maddelerin satın alınması, gerek üretimin düzenlenmesi, gerek ürünlerin pazarlanması ve satışı açısından, bu sermaye birimi için hareket alanı dünyanın bütünüdür. Sermaye ihracı temelinde ortaya çıkan çokuluslu şirket, sermayenin özgül bir dilimidir. Daha iyi bir terimin yokluğunda, biz buna 'mega kapital' adını veriyoruz. Mega kapital (...) esas olarak sermayenin emperyalizm çağında aldığı en ileri biçimdir, başka hiçbir şey değil. Ama mega kapitali öteki sermaye türlerinden ayıran, ufkunun bütün dünya olmasıdır" (Savran, 2007b). Bu çalışma bağlamında Savran'ın tespitlerinin çoğuna katılıyoruz. Ancak, o da Lenin'in ve klasiklerin artık aşılması gerektiğini öne sürenlere karşı klasik emperyalizm kuramlarını savunurken, bu işi kendisi yapıyor ve Lenin'in emperyalizm kuramının güçlü ve zayıf noktalarını işaret ederek, yeni birtakım kavram ve kategoriler ortaya atıyor. Savran'ın "ufku bütün dünya olan" ve "sermayenin emperyalizm çağında aldığı en ileri biçim" olarak tanımladığı ve kendi ifadesiyle 'daha iyi bir terimin yokluğunda' *mega kapital* adını verdiği bu sermaye dilimini, biz bu çalışma boyunca "ulusötesi sermaye" diye tanımlayacağız. Sermayenin hakim dilimi (önder fraksiyonu) olarak Savran gibi 'çokuluslu'ları değil, ulusötesi şirketlere bakarak 'ulusötesi kapitalist sınıf'ı işaret edeceğiz. Bu hakim sermaye dilimini 'ulusötesi' olarak tanımlayabiliyoruz; çünkü bu sermaye biçimi, yine Savran'ın yazdıklarından hareketle, "planlamasını dünya çapında" yapmakta ve kesinlikle ulus-dışı / milletsiz bir kategoriye denk düşmemektedir.

inceler. Ona göre kapitalist güçler arasındaki savaşım değişen biçimler almakta; ancak, bu savaşımın özü ve sınıfsal içeriği, toplumsal sınıflar (sınıflı toplum) var oldukça değişmeyecektir. Kaldı ki kapitalistlerin dünyayı aralarında pay etme çabalarının temel nedeni, onların fesatlık peşinde, kötü insanlar olmaları değildir. Sermaye ve üretimin yoğunlaşması derecesinin eriştiği noktada, kar elde edebilmek için, böyle davranmak zorundadırlar (Lenin, 1964: 253).

Emperyalist aşamanın beşinci özelliği, ki son maddeyle de ilintilidir, dünyanın büyük emperyalist devletler tarafından paylaşılması sürecinin tamamlanmış olmasıdır. Lenin, “ekonomik önem taşıyan topraklar için savaşım”dan, “sömürge savaşları”ndan ve “nüfuz alanı için savaşlar”dan söz etmektedir. Ona göre uluslararası güç ilişkilerinde denge ebedi bir biçimde kurulamaz. Bu durum, kapitalist sistemin eşitsiz gelişme gösteren doğasından kaynaklanır: “Tekil girişimlerin, tekil sanayi dallarının ve tekil ülkelerin arasındaki eşitsiz ve istikrarsız (*spasmodic*) gelişme, kapitalist sistem içerisinde kaçınılmazdır” (Lenin, 1964: 241). Emperyalist devletler ve devlet blokları arasındaki güç dengelerini bozan ve 20. yüzyılda çıkan iki büyük emperyalist paylaşım savaşını tetikleyen temel dinamik, Marksist yazında ‘Eşitsiz Gelişme Yasası’ olarak bilinen bu eğilimdir. Tekrar Lenin’e dönerek devam edecek olursak:

Almanya yarım yüzyıl kadar önce kapitalist gücü bakımından o zamanki İngiltere ile kıyaslandığında zavallı, önemsiz bir ülkeydi. Rusya ile karşılaştırıldığında, aynı şeyler Japonya için de söylenebilirdi. On veya yirmi yıllık süreler içerisinde emperyalist ülkelerin nispi güçlerinin *değişmeden* kalacağı ‘tasavvur’ edilebilir mi? Bunu tartışmaya bile gerek yok (Lenin, 1964: 295).

Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesinden henüz bir kaç hafta önce o dönemin önde gelen Marksist kuramcılarında birisi olan Karl Kautsky (1854 – 1938), 11 Eylül 1914 tarihli *Die Neue Zeit* gazetesinde savaş sonrası ilişkilerin görüşlerini dile getirdiği bir makale yayımladı. Burada, kapitalizmin

dünya pazarının gerçek anlamda bir ekonomik politik birliğini yaratabileceğini öne sürmüş ve emperyalizmin şiddetli çatışmalarından sonra gelecek olan barışçıl bir kapitalizm aşamasını yani bir ultra-emperyalizm aşamasını tasvir etmiştir. Kautsky için sermayenin büyük temsilcileri olarak ulusal temelli finans kapitallerin, kendi aralarında rekabet etmek ve çatışmak yerine, ortak bir zeminde dünyayı el birliğiyle sömürmek üzere tıpkı firmaların oluşturduğu karteller gibi 'kutsal bir ittifak' oluşturmaları olanaklı görünüyordu (Kautsky, 1970; ayrıca bkz. Murray, 1971).⁹ Kautsky'e göre Marx'ın kapitalizm için söyledikleri aynı şekilde emperyalizm için de geçerliydi. Marx'a göre tekeller rekabeti, rekabet ise tekelleri yaratmaktadır. Dev firmaların, dev bankaların ve multi-milyonerlerin amansız rekabeti, daha küçük olanların piyasadan silinmesi suretiyle karteller gibi büyük mali grupların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Kautsky ise aynı mantıktan yola çıkarak büyük emperyalist güçler arasındaki Dünya Savaşı'nın muhtemel sonuçlarından bir tanesi olarak güçlü ülkelerin önderliğinde bir federasyonun kurulması ve silahlanma yarışından vazgeçilmesi ihtimalini öngörmekteydi:

Bir kaç istisnayı dışarıda bırakırsak, kapitalist sınıfın durduğu yerden bakıldığında bile Dünya Savaşı'ndan sonra silahlanma yarışının devam etmesi için herhangi bir iktisadi zorunluluk bulunmamaktadır. Tersine, kapitalist ekonomi devletlerin çelişkileri tarafından son derece ciddi bir biçimde tehdit edilmektedir. Her uzak görüşlü kapitalist bugün emsallerine şu çağırımı yapmalıdır: 'Dünyanın bütün kapitalistleri, birleşiniz!' (Kautsky, 1970 [1914]: 44-5, vurgular bana ait).

Alıntı yapılan makale, emperyalist savaşları sona erdirecek biricik gelişmeyi kapitalist sistemin kökten yıkılması olarak gören Marksistler'e karşı polemik amacıyla yazılmıştı. Kautsky için 'devrim'den başka bir ihtimal daha vardı. Bu ihtimal ise kapitalist gelişmenin emperyalizmden sonraki bir aşaması olarak

⁹ Kautsky'nin emperyalizm üzerine yazdıkları ve bu ünlü tartışma için ayrıca bkz. Kitching (1981), Holloway (1983), Etherington (1982), Goode *der.* (1983) ve Savran (2007b, 2008a).

gördüğü 'ultra-emperyalizm' idi. Diğer deyişle Kautsky'e göre emperyalizm, kapitalizmin ulaştığı son bir aşama veya kapitalist sistemin söyleyeceği 'son söz' olmayabilirdi.

Dolayısıyla, salt ekonomik açıdan yaklaşıldığında kapitalizmin bir diğer aşamaya, kartelleşmeyi dış politikaya uyarladığımızda ortaya çıkacak bir ultra-emperyalizm aşamasına geçebileceğini söylemek imkansız değil. Bu aşamanın barındırdığı tehlike, silahlanma yarışının dünya barışını tehdit etmesinden elbette farklıdır; ancak, onunla da tıpkı emperyalizmle olduğu gibi, bütün gücümüzle mücadele etmeliyiz (Kautsky, 1970 [1914]: 46).

Bu tespit, temenni ya da öngörülerin Lenin'in tepkisini çekmesi doğaldı. Bu noktada itirazı, öncelikle, kapitalist gelişmede emperyalizmden sonraki bir aşamanın tahayyül edilmesi ve emperyalizmi sona erdirmek için işçi sınıfının mücadelesine ve proleter devrime gerek olmadığı imasına yönelikti. Bu ifadeler tam anlamıyla Marksizm'den kopuş anlamına geliyordu. Lenin'e göre "gelişimin yönü tekellere doğru; dolayısıyla tek bir dünya tröstüne doğrudur. Burada tartışılacak bir şey yoktur" Ancak bu, aynı zamanda, "gelişimin yönünün, besin maddelerinin laboratuvar ortamında üretilmesi yönünde ilerliyor ifadesi kadar da anlamsızdır. Yani, Ultra-emperyalizm kuramı, bir ultra-tarım kuramından daha az saçma değildir" (Lenin, 1964: 271, vurgular bana ait).¹⁰ Nitekim, Kautsky, Nisan 1915'te *Die Neue Zeit* gazetesinde çıkan şu satırlara yansıyan politik tutumu nedeniyle, Lenin tarafından, Marksizm dışına düşmüş bir burjuva reformisti olmakla itham edilecektir:

Bugünkü emperyalist siyasetin yerini, ulusal finans kapitaller arası mücadelelerin yerini uluslararası düzeyde birleşmiş finans kapital

¹⁰ Bu benzetme, çalışmamız bağlamında Kautsky-Lenin ikileminin aşılmasını neden önemsedığımızı çok iyi açıklamaktadır. Bugün gelinen noktada, gelişim, besinlerin laboratuvar ortamlarında üretildiği bir dünyayı, Lenin'in düşündüğü kadar saçma olmaktan çıkartmış durumdadır. Elbette Kautsky'nin ultra-emperyalizm kuramının daha sağlam ya da güvenilir olduğunu değil, ancak, dünyanın geldiği noktada elimizdeki kuramsal mirasa bazı katkılar, eklemeler veya çıkarmalar yapmak zorunda olduğumuzu gösterir.

ile dünyanın ortaklaşa sömürülebileceği yeni, ultra-emperyalist bir siyaset alamaz mı? (...) Bu gerçekleşebilir mi? Bu soruyu yanıtlayabilecek yeterli öncüllere henüz sahip değiliz (Kautsky'den aktaran Lenin, 1964: 293).

Bu tespitler de bizi Lenin ve Kautsky'nin çözümlerini birbirinden ayıran en hayati soruya getiriyor: finans kapitalin emperyalist tahakkümü geç kapitalizmin kaçınılmaz bir niteliği midir; yoksa, ulus devletler sistemi içinde oluşan ve gelişen kısıtlar ve ihtilaflar bir ultra-emperyalizm aşaması içerisinde çözümlenebilir mi? Tekrarlayacak olursak eğer, Lenin, emperyalizmi kapitalist gelişmenin en yüksek aşaması olarak tanımlıyor ve üretim biçimleri çözümlerini ile birlikte bu olgunun basit bir tahakküm politikasından daha fazlasını ifade ettiğini düşünüyordu. Bu anlamda emperyalizm, tekelci sermayenin genişleme zorunluluğu ile karakterize edilebilirdi. Kautsky'e göre ise Lenin'in tam tersine, 'özgül bir politika' olarak emperyalizm, kapitalizmin son ve en yüksek aşaması olarak görülemez idi. Bu, kapitalizmin olası politikalarından sadece birisidir; yani kaçınılmaz değildir. Hilferding'in *Finans Kapital*'de yazdıklarına atıfla bu görüşünü desteklemek ister. Kautsky'e göre Hilferding, çalışmasında, kavramı salt bir ekonomik aşamayı değil; belirli bir politika tarzını anlatmak üzere kullanmaktadır. "Hilferding için" demektedir Kautsky, "emperyalizm, finans kapitalin tercih ettiği bir politikadır" (aktaran Willoughby, 1979: 93, vurgular bana ait). Kautsky'nin bu 'tercih' yorumu üzerine Lenin: "İşin özü, Kautsky, emperyalizmin ekonomisini, siyasetinden ayırmakta, yayılmacılıktan finans kapitalin bir politika 'tercihi' olarak söz etmektedir" diye yazar ve devam eder: "Böylece kapitalizmin günümüzdeki evresinin temel çelişkilerini bütün derinliğiyle ortaya koymak yerine önemsizleştirmeye ve geçiştirmeye çalışıyor. Sonuç, Marksizm yerine burjuvazi reformizmi oluyor" (Lenin, 1964: 270).

Önemli bir nokta olduğu için tekrar etmekte fayda var -ki bu çoğu zaman ya yanlış anlaşılıyor ya da bilinçli olarak tahrif edilebiliyor. Lenin, Kautsky'nin kapitalist gelişme içinde çeşitli finans kapitalerin uluslararası ortak faali-

yetlerde bulunma ve muhtemel bir dünya tröstü kurma yönünde eğilimleri olabileceği iddiasına katılmaktadır.¹¹ Ancak sistemin eşitsiz gelişme üreten doğası, bunun gerçekleşmesine izin vermeyecektir. Onun şiddetle karşı çıktığı şey Kautsky'nin o günün somut gerçekliklerini yok sayan barışçıl kapitalizm tahayyülüdür. Görüldüğü üzere Lenin'e göre barışçıl bir kapitalizm asla mümkün değildir ve dünya savaşı ortamında bunun tartışılması siyasal açıdan hatalıdır. Buna göre Kautsky'nin işaret ettiği ittifaklar, büyük güçler arasındaki geçici ateşkeslerden başkaca bir şey değildir. Tarafların iktisadi, finansal ve askeri güçleri temelinde kurulmuş olan bu ittifakların dağılması kaçınılmazdır; çünkü bu ittifakların tarafları eşitsiz bir biçimde gelişmektedir. Dolayısıyla kapitalist devletler-arası mücadeleler baki kalacaktır (Holloway, 1983; Camilleri, 1981; Savran, 2007a). Bukharin'in (1929) Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi kitabına yazdığı ünlü girişinde şu ifadeleri kullanır:

Gelişimin istisnasız tüm işletmeleri ve devletleri içine alacak tek bir dünya tröstünün kurulması yönünde olduğu konusunda şüphe yoktur. Ancak bu yöndeki gelişme öylesine stres, tempo, antagonyizmalar, çelişkiler ve tepe taklak gelişler (sadece ekonomik değil, aynı zamanda politik, ulusal vs.) biçiminde gerçekleşmektedir ki, ulusal finans kapitalinin dünya çapında bir ultra-emperyalizm yapısında birleşmelerinden önce emperyalizm kaçınılmaz olarak yok olacak ve kapitalizm kendi karşısına dönüşecektir (Lenin, 1929 [1915]: 14).

Öte yandan bir bakış açısına göre kapitalist sistemde finans sermayesi ve sanayi sermayesinin çıkarları birbirine yakınsama eğilimindedir. Buna göre finansal sermaye, dünyaya, piyasaların serbest ticaret yoluyla genişlemesi,

¹¹ Willoughby'a (1979: 94) göre Kautsky ve Lenin'in her ikisi de finans kapitalin yükselişi ile emperyalist / kapitalist devletin evrimi arasında bir bağlantı olduğu noktasında hemfikirdir. Kaldı ki Kautsky, Lenin'in emperyalizm aşamasının özellikleri olarak saydığı beş maddenin ilk dördüne de itiraz etmez. Ona göre finans kapitalin devlet üzerindeki kontrolü, örgütlü işçi sınıfının, yükselen profesyonel sınıfın ve rekabet halindeki kapitalistlerin liberal koalisyonları tarafından başarılı bir biçimde geriletilir. Ayrıca, küresel birikim süreci ulusal sermayeleri önüne katarak militarist ulus devletin yaslandığı temelleri ortadan kaldıracaktır.

emperyalizm ve militarizm yoluyla yayılmaktadır. Emperyalizm ve militarizm finans kapitalizmin alternatif genişleme yollarındandır. Dahası emperyalizm bir anlamda ultra-emperyalizme giden yolun ön aşaması durumundadır. Kautsky'e göre Batılı güçlerin aralarındaki mücadeleleri sona erdirecek bir anlaşma zeminini oluşturma olasılıkları mevcuttur (Hosseini, 2006: 18-9). Bu bakış açısından hareketle bütün kapitalistlerin savaş yanlısı ve emperyalist olmadıklarını saptamak mümkün hale gelir. Yani, sadece belirli sermaye dilim ve fraksiyonları için savaş gerekli ve kaçınılmazdır.

Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm* (1944) kitabının "Yüz Yıllık Barış" bölümünde, elbette fraksiyonlar terimini kullanmadan, Kautsky'nin bazı argümanlarını hatırlatan barışçı bir eğilimin Avrupa'da 1815 ve 1914 yılları arasındaki yüz yıl boyunca hüküm sürebildiğinden söz etmektedir. Polanyi'ye göre bu Pragmatik Barış ortada savaşmak için bir neden bulunmamasından değil; ondan yana olanların, yani çıkarları barıştan yana olanların sayesinde yüz yıl sürebilmiştir. Bu uzun sukunetin ardında finans, ekonomi ve siyaset ilişkileri yatmaktadır. Polanyi'ye göre 19. yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında büyük finans kurumları, siyaset ve ekonomi arasındaki bağlantıyı kurma işlevini üstlenmiştir. Polanyi, bu bağlantı işleviyle ilgili olarak Rotschild örneğini verir. Servetini savaşın finansmanından sağlayan bu sermaye grubu bir yandan yerel savaşları desteklerken, güçler dengesini sarsacak bir savaşı kesinlikle istememektedir. İşin doğrusu toplu bir savaş, sistemin parasal temellerini aşındıracağı için istenmemektedir. O dönemde, finans kurumları o derece artmış ve çeşitlenmiştir ki, örneğin, sadece İngiltere'de elli değişik tipte banka türemiştir. Polanyi, uluslararası finans sisteminin gerçekte böyle bir barış aracı olarak asla düşünülmendiğini de yazar. Bu rolü üstlenmesi, kelimenin tam anlamıyla, 'kazara' olmuştur. O dönemde, ticaretin, savaş koşullarında işlemesi mümkün olmayan bir para sistemi aracılığıyla yürütülüyor oluşu, finans sistemini en büyük barışsever yapan yegane faktördür. Polanyi'ye göre bu güçler dengesi, finansın barışa olan düşkünlüğü ve istikrar tutkusu, çok sayıda devletin silahlanmaya dayanan bir barışı 1914'e kadar nasıl sürdürdüğünü anlamamıza imkan sağlamaktadır. Bu anlamda ticaret ve

finans, adeta ikili bir işlevi yerine getirmektedir. Bu ikisi, bir yandan sömürgelelerdeki (merkezin uzağındaki) bölgelerdeki çok sayıda ‘kanlı’ savaşın sorumlusu iken diğer bir yandan da Avrupa’da olası bir büyük ve yıkıcı savaşın engelleyicisi olarak çift yönlü bir işlev görmektedir (Polanyi, 2001 [1944]: 3-20).

Görüldüğü gibi Lenin, “II. Enternasyonel’in en büyük otoritesi” dediği ve 1889 – 1914 yılları arasındaki 25 yıl boyunca Marksizmin en önde gelen kuramcısı olarak kabul edilen Kautsky’nin Bolşeviklere ve Ekim Devrimi’ne yönelen eleştirilerine, çok şiddetli tepki göstermiştir. Yazılarında, devrimci bir önderin tüm katılığı ve tavizsizliği ile oldukça sert ve hakarete varan eleştiriler dile getirilmektedir. Etherington’a (1982: 29) göre Kautsky’nin sömürgeci yayılma, militarizm ve uluslararası ekonomik mücadeleler üzerine olan bölük pörçük fikirlerini başlı başına bir emperyalizm kuramı görmek pek mümkün olmasa da onun tartışmaya dahil olmasının en önemli nedenlerinden birisi kapitalist devletlerin bir gün aralarında barış yapabileceklerine ilişkin fikirlerinin Lenin’i çileden çıkartmış ve bunları “emperyalizm konusunda bir Marksistin ağzından çıkabilecek en kötü sözler” olarak tanımlamış olmasındandır. Zaman içinde Lenin’in Kautsky’i hedef alan bu kuramsal, politik ve ideolojik karşı çıkışları *Proletarya Devrimi ve Dönek Kautsky* kitabında biraraya toplanmıştır (Lenin, 1975). 1918 yılında yani Bolşeviklerin on dört emperyalist devletin orduları tarafından kuşatıldığı ve Ekim Devrimi’nin yazgısının adeta pamuk ipliğine bağlı olduğu bir bağlamda yazılmış olan bu kitapta, Marksizm tarihinin en öfkeli polemik yazıları bulunmaktadır. Lenin’in öfkesinin nedeni, hiç şüphe yok ki, Kautsky’nin eleştirilerinin –ki kaba bir sınıflandırmayla devrim öncesi koşullar, devrimde zorun rolü, proletarya yönetiminin kurumsal ve stratejik modelleri gibi konulara odaklanır- devrimi ‘etkisizleştirmek’ isteyen gerici burjuva güçlere hizmet ettiğini düşünmesidir (Thownshend, 1996: 82-92).

1. 2. 2. 70'lerde Emperyalizm Meselesi ve Kautsky - Lenin Tartışması: E. Mandel, B. Rowthorn, C. Palloix, R. Murray, B. Warren, N. Poulantzas ve S. Hymer

Emperyalizm kuramlarının ilk kuşak temsilcilerinin eserlerini verdikleri dönemlerden, İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar olan zaman diliminde üretken sermayenin uluslararasılaşmasından söz edilemeyeceğinin altını çizmekte yarar vardır. Kaldı ki iki savaş arasındaki dönemde sermayenin uluslararasılaşması ve kapitalizmin dünya ölçeğindeki bütünleşme eğilimi de önemli ölçüde kesintiye uğramıştır. Savaş sonrası dönem, para sermaye ve üretken sermaye devrelerinin uluslararasılaşması, etkisini dünya ticaretinin giderek büyümesi ve değerlerin dünya piyasalarında gerçekleşme baskısı yaratmasıyla göstermiştir. Bu süreçte kapitalist üretim küresel bir boyut kazanmıştır. Sermaye hareketleri artmış ve uluslararası şirketlerin yükselişine tanıklık edilmiştir. Üretken sermayenin uluslararasılaşması sürecinin erken dönemlerinde, öncelikli olarak kapitalizm öncesi ekonomilerin doğal zenginlik alanları ve birincil sektörlerinde genişleyen uluslararası şirket faaliyetleri söz konusudur. İlerleyen dönemlerde, özellikle ikinci savaştan sonra, bu şirketlerin imalat sektörüne girmeleriyle beraber sermayenin uluslararasılaşması süreci büyük bir hız kazanır. Böylelikle dünya çapındaki emek süreçleri üzerinde doğrudan kontrol kuran uluslararası şirketler, $\ddot{U} \dots M' - P' - M \dots \ddot{U}$ ile ifade edilen üretken sermaye devresinin uluslararasılaşması üzerinden, küresel düzeyde emek sömürsünü kurumsallaştırır (bkz. Marx, 1976; Palloix, 1975).¹²

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD kökenli, o dönem moda olan isimleriyle, ÇUŞ'lar gerçekleştirdikleri doğrudan yatırımlar yoluyla üretken sermayenin ve

¹² $\ddot{U} \dots M' - P' - M \dots \ddot{U}$ formülü ile ifade edilen üretken sermaye devresi ve bu devrenin alanının da uluslararasılaşması söz konusu olmaktadır. Bunun anlamı, sermayenin üretimi ve yeniden-üretimi süreçlerinin giderek uluslararasılaşan bir alanda gerçekleşmekte olduğudur. "Üretimin uluslararasılaşması" ifadesi bu süreci yani üretim faaliyetinin kendisinin uluslararasılaştığını anlatmak için kullanılmaktadır. Kaldı ki Lenin, kapitalist üretim biçiminin evriminde yeni bir fenomen olarak ele aldığı üretimin uluslararasılaşması kavramını *sermaye ihracı* üzerinden tanımlamaktaydı (Palloix, 1975: 88-89).

giderek sermayenin tüm devrelerinin uluslararasılaşması ve kapitalizmin evrensel bir sisteme dönüşüm sürecinin ateşleyicisi olmuştur (Mandel, 1974; Bina ve Yaghaiman, 1991). Bu döneme ABD hegemonyası damga vurmuş sermaye birikimi için görece güvenli bir ortamın yaratılması, işçi sınıfının savaş ve Soğuk Savaş ortamında güç kaybetmesi, emek sürecinin daha ileri düzeyde kontrolünü sağlayan Fordist ve Taylorist tekniklerin yaygınlaşması gibi nedenlerle, dünya kapitalizmi genişleme dönemine girmiştir.¹³

Üretimin uluslararasılaşması burjuvazi açısından bazı özgül sorunlar ve aynı zamanda olanaklar yaratır. Bir ülkeye doğrudan yatırım yapmak, o ülkeyle ticaret yapmaktan oldukça farklıdır ve ülkenin iç koşullarının bilinmesinden öte, bu koşullara dolaysız müdahale edebilme gücünü beraberinde getirir. Böylece doğrudan yatırımı yapan sermaye, yatırımı alan ülke içinde toplumsal bir güç haline gelir. (...) Bir yandan ülke içinde ‘yerli’ ve ‘yabancı’ sermayeler arasındaki rekabet şiddetlenir. Ancak diğer yandan (...) üretimin uluslararasılaşmasıyla birlikte yerli ve yabancı sermayeler arasında kalıcı (ama elbette hiyerarşik) bağlantılar da kurulur (Öztürk, 2006: 283).

Öte yandan sermayenin uluslararasılaşması teorisi, sermaye ve onun içsel dinamikleri bağlamında az gelişmiş ülkelerin (AGÜ’ler) kalkınma süreçleri üzerine açıklayıcı fikirler geliştirmeye de hizmet etmiştir. Buna göre 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde AGÜ’lerin sanayileşme ve kapitalist dönüşüm süreçleri, üretken sermayenin uluslararasılaşmasının ve üretimin ulusal sınırları aşarak küreselleşmesinin bir sonucu olmuştur. Bu bağlamda ithal ikameci, içe dönük sanayileşme ile ihracata dayalı, dışa dönük sanayileşme stratejileri, sermayenin uluslararasılaşması sürecinin olgunlaşma safhasında karşılaşılan, sanıldığı gibi aksine birbirinden bağımsız veya birbirine alternatif gelişme stratejileri değildir (Bina ve Yaghmaian, 1991: 109-10).

¹³ Dünyada savaş sonrası yaşanan ekonomik canlanma ve kapitalizmin “Altın Çağı” üzerine bkz. Marglin ve Schor *der.* (1990), Hobsbawm (1996), Sönmez (2005) ve Dunn (2009).

1970'lere gelindiğinde "Eşitsiz Gelişme Yasası"nın temel alan çalışmalarıyla Mandel (1967, 1974) ve Rowthorn (1975) gibi yazarlar kapitalist gelişme sürecinin eşitsiz ve dengesiz olduğunu ve bu dengesizliğin kaçınılmaz olarak mevcut Amerikan hegemonyasını sarsacak bir karakter taşımakta olduğunu iddia etmektedir. Ernest Mandel, *Hoogovens-Hoesch* ve *Agfa-Gevaert* gibi birleşmeleri ve Avrupa Topluluğu girişiminin başarılı bir biçimde ilerliyor olması gibi gelişmeleri emperyalistler arası mücadelelerin bir kanıtı olarak ele almaktadır. Mandel'e göre bu gelişmeler bir Avrupa süper devletinin oluşması zorunluluğunun ifadeleridir. Bilindiği gibi o yıllarda Marksizm içerisindeki önemli bir yeri olan devlet tartışmalarını doğuran başlıca gelişmeler de bunlardır. Komünist Manifesto'nun araçsalcı yorumları (Miliband) bir yanda, yapısalcı açılımları (Poulantzas) bir diğer yanda, uzun yıllar tartışmaların genel doğrultusu üzerinde hakim olmuşlardır.¹⁴ Halbuki her iki yaklaşımda da kapitalist devleti anlamak açısından 'sermayenin uluslararasılaşması' olgusu ihmal edilmektedir (Overbeek, 2004: 124). Devletin sınıf karakteri, sermaye birikiminin belirli yapısal karakterlerine ya da işlevsel gerekliliklerine bakılarak tanımlanabiliyorsa, sermayenin uluslararası genişlemesinin kapitalist devletin evrimi bağlamında bazı önemli sonuçlar doğuracağı açıktır.

Sermayenin dünya ölçeğine yayılışını kuramsallaştırmak İkinci Dünya Savaşı sonrasına yani Keynesyen ekonomi politikaları ve Fordist üretim tekniklerinin Avrupa'ya ihraç edilmesi ve Atlantik birliğinin oluşması sonrasına kalmıştır. Sermayenin uluslararasılaşması sorununun İngiltere'de 1960'ların ortalarında

¹⁴ Miliband-Poulantzas tartışması, Poulantzas'ın *New Left Review* dergisinde Miliband'ın *Kapitalist Toplumda Devlet* (The State in Capitalist Society) adlı kitabına yönelik yazdığı eleştiri yazısıyla başlamıştır. Bu yazıda Miliband'ı çalışmasında izlediği yöntem ve toplumsal sınıflara yaklaşımı bağlamında eleştirmiştir. Poulantzas'ın eleştirileri sermaye fraksiyonları arasındaki ilişkileri ve farklılıkları gözden kaçırmakta oluşu, iktisadi seçkinler kavramsallaştırması, devlet aygıtının zirvesinde bulunan kişilerin toplumsal kökenlerinin yönetici sınıf olduğunu gösterme çabasına yönelik olmuştur. Miliband ise eleştirilere cevaben Poulantzas'ın *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar* kitabında devlet seçkinlerini topyekün nesnel yapılar içine hapsedmekle ve bir tür "yapısal süper-determinizm"e saplanmakla eleştirir. Ardından Poulantzas'ın çalışmalarında kullandığı ağır dile göndermede bulunarak kullanılan soyutlamacı analizdeki yetersizliğin, özünde Marx, Engels ve Lenin'in temel metinlerinin Althusserci bir okumasından kaynaklandığını öne sürmektedir. Miliband-Poulantzas tartışmasının çok daha detaylı ve oldukça doyurucu bir değerlendirmesi için bkz. Selçuk (2010: 17-23).

tekrar ortaya çıkışı, Amerikan firmalarının İngiliz ekonomisinde ve endüstri alanlarındaki ağırlıklarını giderek arttırıyor oluşları ve İngiliz sanayi ve finans sermayesinin ihracatının yeniden canlanması gibi gelişmelere dayanmıştır. Bu süreçte eleştirel yazarlar, karşılarında ÇUŞ'ların ve ulusötesi / kozmopolit şirket seçkinlerinin uzantısı olan ve çıkarları hem hükümetlerin bireysel ulusal ekonomileri idare etme yeteneklerini hem de örgütlü emeğin kapitalist işverenler / şirket yöneticileri karşısındaki pazarlık güçlerini aşındıran birleşik bir kapitalist dünya ekonomisinde yatan bankaları buldular (Radice, 1984: 112). Kapitalizmde 'uluslararası' ve 'ulusal' arasındaki giderek belirgin bir hal alan bu çelişkileri inceleyen pek çok yazar içerisinde, yaptığı katkılarıyla öne çıkan isimlerden ilki Robin Murray olmuştur. Murray (1971) kısaca, devlet ve sermaye arasındaki teritoryal uyumsuzluğu incelemiş ve bunun en azından çok güçlü olmayan devletlerin iktidar kapasitelerini sınırlamakta olduğunu altını çizmişti. Warren (1971) ise Murray'ın bu saptamalarına ek olarak, ikinci savaş sonrasında sermayenin ve ekonomik ilişkilerin uluslararasılaşmasının ulus devletin üzerinde yükseldiği politik yapıları çözmekte olduğunu ve yükselen yeni güçlere karşı bir tepki olarak devletin, ulusal temelli kapitalist girişimlerle yakın bir ilişki çerçevesinde hareket ettiğini göstermek istemiştir. 1970'lerin sonlarında sosyalist politik iktisatçıların çoğu, dikkatlerini (üretim ve emek süreçleri üzerinden) sermaye ve (görelî özerklik tartışmaları üzerinden) devletin birbirinden bağımsız ve ayrıık biçimde çözümlenmesi meselesine yönelmişlerdir (Radice, 1984; Palloix, 1975; Poulantzas, 1975, 1978).

Diğer bir yandan, tartışmalar Nicos Poulantzas'ın devreye girmesiyle yeni bir çehre kazanmıştır. Emperyalizmin yeni biçimlerinin analizinde Poulantzas'ın geliştirdiği sermayenin ve devletin uluslararasılaşması kuramları çok önemli açılımlar sağlamıştır. Poulantzas'a göre sermayenin uluslararası ölçekte yoğunlaşması ve çeşitli finans imparatorluklarının ortaya çıkışı, emperyalizm çağının başlangıç dönemlerine rastlar. Bu dönemin en temel karakteristiği kapitalizmde yasal mülkiyet ve kontrol süreçlerinin birbirinden ayrılması ile ifade edilir. Poulantzas'ın 'yoğunlaşma' dediği şey kapitalist tekil girişimcinin aşamalı bir şekilde adım adım yok olarak yerini uluslararası kartellere ve

finans holdinglerine bırakması demektir. Burada sermayenin üretimin yabancı ülkedeki belirli bir bölümünü veya birkaç üretim birimini yine bir kaç farklı ülkede aynı anda kontrol edebildiği yeni bir örgütlemeye söz edilmektedir.

Poulantzas'a bakılırsa sermayenin uluslararası yoğunlaşması, Amerikan sermayesi hakimiyeti altında gerçekleşmektedir. Üretken sanayi sermayesi düşünüldüğünde, Örneğin 1968 yılında Avrupalı ÇUŞ'ların kendi ülkeleri dışında sahip oldukları varlıkların % 55'i Amerikan sermayesine aittir. Bu oranı % 20 ile İngiliz sermayesi takip etmekte ve geri kalan kısım Avrupalı ve Japon sermayeler tarafından paylaşılmaktadır. *Çağdaş Kapitalizmde Sınıflar* adlı kitabında (*Classes in Contemporary Capitalism*) o yıllardaki en büyük 50 ÇUŞ'un Amerikan kökenli olduğunu yazmaktadır. Mandel'in analizlerinden farklı olarak Poulantzas, sürecin temel belirleyicisi olarak Avrupalı firmaların kendi aralarında değil de Amerikan sermayeleriyle gerçekleşen birleşmelerini görmektedir. Bu bağlamda Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), sadece bu süreci hızlandırmaktan yana işlemektedir. Örneğin 1962-68 yılları arasında Topluluk sınırları içerisinde gerçekleşen 109 şirket birleşmesi işleminin neredeyse yarısında "üçüncü bir ülke" sermayesi dahil olmuştur. 1180 adet hisse el değiştirme işleminin 800'ünde ise yabancı sermayenin payı vardır. Poulantzas, bu işlemlerde adı geçen üçüncü ülkenin çoğu kez Amerika, "yabancı sermaye"nin de Amerikan sermayesi olduğunu ifade etmiştir. Yine AET içinde 1967-68 yıllarında kurulan yan üretici firmaların 202'si topluluk ülkelerinin sermayesiyle kurulurken, 216 tanesi ABD sermayesi tarafından kurulmuştur. Örneğin Fransa'da 1967'nin ilk altı ayında gerçekleşen yatırım rakamları incelendiğinde, 167 milyon franklık yatırımın AET içinden, 442 milyon değerindeki yatırımın ise üçüncü ülkelere geldiği görülmektedir. Bunun 316 milyonluk kısmı ise doğrudan ya da dolaylı olarak Amerikan'dır. Yani Poulantzas, o dönemde Avrupa'da ekonomik varlıkların ve mülkiyetin Amerikan sermayesi yararına el değiştirdiğini ifade etmektedir. Avrupa'da dengeler ABD lehine değişmektedir. Bu gelişmelerin Avrupalı firmaların rekabetçi pozisyonu ve elbette Avrupa'daki sınıf yapıları üzerinde uzun vadeli etkileri olacaktır. Poulantzas'a göre sınıfsal güçlerinin yeniden biçimlenmesi

süreci, Avrupa sermayesinin temelden bir biçimde Amerikan sermayesine bağımlı hale gelmesine ve Avrupa'da 'Amerikan tarzı' üretim ilişkilerinin yeniden üretimine yol açmaktaydı (Poulantzas, 1978: 60-2).

Poulantzas, sermayenin uluslararasılaşması sürecinde ulus devletin geçirdiği dönüşümü erken denebilecek bir tarihte fark etmiş, ancak bu dönüşümü hiçbir zaman devletin sönmelenmesi olarak görmemiştir. Yani, devlet hala bildiğimiz ulus devlet niteliğini muhafaza etmektedir. Onun için "sermayenin her uluslararasılaşması evresi otomatik olarak devletin 'ulusötesileşmesine' yol açmaz" (Wissel, 2004: 89). Poulantzas için sorun, büyük çokuluslular karşısında devletin ne yapabileceği veya ne yapamayacağı değildir. Sorunun "devlet, bu uluslararası devasa şirketlere karşı iktidarını ne kadar muhafaza edebilir?" şeklinde formüle edilmesi ise temelden yanlıştır. Çünkü kapitalist devlet, ne kendi başına davranan / eyleyen bir özne ne de içinde sadece ekonomik ilişkilerin yansımalarının bulunduğu üstyapısal bir kurumdur. Devlet olgusu ne salt birtakım iktisadi (altyapısal) kavramlarla ne de onlardan (sınıf mücadelelerinden) tamamen bağımsız bir şekilde anlaşılabilir. Devlet kısaca "güç ilişkilerinin yoğunlaşması" demektir (Poulantzas, 1978: 70 ve ayrıca bkz. 2000, İkinci Bölüm).

Kaldı ki devletin uluslararasılaşması kavramıyla, ulus devletin içinde cereyan eden ve yoğunlaşan güç ilişkilerini temelden değiştiren süreci tarif etmek istemiştir. Diğer bir deyişle, Avrupa burjuvazisi ve emperyalist Amerikan sermayesi arasındaki ilişkinin ulusal / komprador burjuvazi eksenli bir ayrım üzerinden açıklanması mümkün değildir. Poulantzas bu süreçte '*ıç burjuvazi*' (internal bourgeoisie) olarak adlandırdığı, ulusal burjuvazi ve komprador burjuvazi ayrımının dışında kalan, yeni bir sınıfın oluşmakta olduğunu tespit etmiştir.¹⁵ İç burjuvazi ne mutlak bir biçimde ulusal çıkarları temsil etmekte ne

¹⁵ Burada ulusal burjuvazi kavramı ideolojik ve siyasi yapısı görel olarak özerk bir konum kazanmış ve bu açıdan kendi başına bir iç birliği temsil eden burjuvazinin yerli fraksiyonunu ifade etmektedir. Komprador burjuvazi kavramıyla ise genellikle ulusal karakterli birikimi sürecine dayanmayan, belirli ölçülerde yabancı, emperyalist sermayenin aracı olarak davranan bir burjuvazi fraksiyonu anlaşılmaktadır (Poulantzas, 1978: 70-84)..

de tamamen dışa bağımlı yani 'komprador' bir karakter sergilemektedir. Bu sınıf nüvesi, metropol (merkez bölge) hegemonyasına bağımlı toplumsal formasyonlar içerisinde uluslararası sermayenin yeniden üretilmesi yoluyla oluşmuştur. İç burjuvazi, ulusal ekonomik temeline rağmen asla ABD'den bağımsız değildir; yani, kavram 'ulusal alana kapanmış' bir burjuvaziye değil, uluslararasılaşma sürecine atıfta bulunmaktadır. Poulantzas için "iktidardaki bu bloğun tamamen ulusal bir düzeyde anlaşılması artık imkansızlaşmıştır" (aktaran Wissel, 2004: 90).¹⁶

Bu dönemin bazı önemli radikal politik iktisatçıları arasında da Kautsky'ci ve Leninist olarak değerlendirilebilecek konumlanışlar bulunmaktadır (Holloway, 1983). İkinci bölümde anlatılan klasik emperyalizm kuramcılarında sonra gelen birçok yazarın 'Kautsky'ci hattı' takip ettiğini söyleyebiliriz. Bu isimler arasından öne çıkanlar ise Stephen Hymer ve Robin Murray gibi yazarlardır. Örneğin Hymer'a (1979) göre sermayenin uluslararasılaşması sürecinde ulusal ölçekte kapitalistler arasındaki rekabet, giderek, ulusal devletlerin kendi aralarındaki mücadelelerin nedeni olma özelliğini kaybediyordu. Şirketler uluslararası doğrudan yatırımlar (UDY'ler) yoluyla yabancı piyasalara giriş olanakları yakalamaktaydılar. Yani kendi ulusal piyasalarına bağımlılıkları giderek azalmaktaydı. Söz konusu eğilim veri iken Hymer, çıkarları hızla büyüyen ekonomik sistemin tam da kendisinde ve içerisinde sermayenin farklı ülkeler arasında sınır tanımaksızın serbestçe hareket edebileceği uluslararası özel mülkiyet rejiminde yatan bir 'uluslararası kapitalist sınıf'ın geliştiğinden söz etmektedir. Diğer bir yandan Robin Murray (1971: 86) ise benzer bir tespiti şu ifadelerle yapıyordu: "Her ne kadar uluslararası sistem karşılıklı bağımlılığı artırıyor olsa da, kapitalist ulusal devletler sistemin asli

¹⁶ Poulantzas'a göre Avrupa içerisindeki sermayenin birbirlerine nüfuz etmesi kadar Amerikan üretken sermayesinin Avrupa ülkelerine giderek daha fazla sızması da çok önemli gelişmelerdi. Bunların Avrupalı firmaların rekabetçi pozisyonu ve elbette Avrupa'daki sınıf yapıları üzerinde uzun vadeli etkileri olacaktı. Sınıfsal güçlerinin yeniden biçimlenmesi süreci, Avrupa sermayesinin temelden bir biçimde Amerikan sermayesine bağımlı hale gelmesine ve Avrupa'da "Amerikan" tarzı üretim ilişkilerinin yeniden üretimine yol açmaktadır. Poulantzas'ın bu yaklaşımı, bir yandan *Amerikan süper-emperyalizmi* tezlerine yaklaşmakta, bir diğer yandan da "ulusötesi tarihsel materyalizmin" temel kavramlarından birisi olarak "ulusötesi ilişkiler" in algılanmasına doğru bir yol açmaktadır (Overbeek, 2004: 125).

unsurları olmayı sürdürecekler (...) veya teritoryal anlamda genişleyen kapitalist üretim, devletin işlevlerinin de buna paralel olarak genişlemesini gerektirecektir. Bu genişleme ise bazen görece zayıf bir devletin güçlü tarafından ilhak edilmesi ya da bir tür ulusüstü devlet yoluyla gerçekleşir.” Görüldüğü üzere sermayenin uluslararasılaşması olgusu kapitalist devleti zayıflatmakta ve ulus devletin faaliyetleriyle ÇUŞ’lar arasında bir “teritoryal ıraksama” doğurmaktadır. Tarihsel gelişim süreci içerisinde kapitalist sistem, devlet ve sermaye arasındaki ilişkinin yeniden tanımlanmasını zorunlu kılıyordu. Büyük şirketler deniz aşırılaştıkça, ulus devletin (özel mülkiyeti garanti altına alan, para arzının ve faizlerin kontrol edilmesi gibi) geleneksel işlevleri artık uluslararası örgütler, diğer kapitalist devletler ya da bizzat bu devletlerin kendileri tarafından yerine getirecektir. Bu deniz aşırı yayılma ve genişleme süreci ulus devletin şirketler üzerindeki düzenleyici etkisini ve ulusal ekonomi üzerindeki kontrolünü zayıflatmaktadır. Bu gelişmeler ulus devletlerin içinin boşalmasına neden olmaktadır (Murray, 1971: 87).

Öte yandan Bill Warren ve Bob Rowthorn gibi yazarların 70’lerin ekonomi politik tartışmaları bağlamında ‘Leninist hattı’ temsil ettikleri söylenebilir. Örneğin Warren, Hymer ve Murray’ın geliştirdikleri ve yukarıda özetlediğimiz Kautsky’ci tezleri reddetmektedir. Özellikle toplam yurtiçi satış ve yatırımlarını mukayese etmek suretiyle Murray’ın ÇUŞ’ların ulusal devlet karşısında üstünlüğü ele geçirdiği yönündeki saptamalarına şiddetle karşı çıkmaktadır. Warren’a göre o yıllarda büyük şirketlerin giderek deniz aşırılaşması açık bir olgu olmasına rağmen yurtdışında kurulmuş ortaklıkların ulaştığı değer hala son derece sınırlıdır (1971: 84). Hatta tersine ulus devletin büyük şirketler üzerindeki kontrolü ve gücü her zamankinden fazladır. Ulusal ekonomilerin arasındaki karşılıklı bağımlılık, belirsizlikleri arttırmakta ve yeni kontrol sorunları doğurmaktadır. Bu nedenle ulus devletler kendi sınırları içerisindeki iktisadi faaliyetleri gerçekleştirmek adına her zamankinden fazla aktif olmak zorundadır. Yani Murray’ın tezlerinin tam aksine Warren, üstünlüğün devlette olduğunu düşünmektedir (1971: 86). İktisadi serbestleşme olgusunun büyük şirketlerin manevra alanını genişlettiğini kabul etmekte, ancak devletlerin bu

gelişmeye cevaben yeni kontrol tedbirleri geliştirdiklerinin altını çizmektedir (Holloway, 1983: 325). Warren'ın bu Leninist kavrayışı, Murray ve Hymer'ın sermaye ve devlet ilişkilerinin yeni biçimlerine ilişkin tezlerini, "ABD, Japonya ve Avrupa arasında ortaya çıkan ve giderek şiddetlenen iktisadi rekabeti ve hükümetler arası çatışmaları" açıklayamadıkları gerekçesi ile eleştirmektedir. Uluslararası firmaların ulus devletin gücünü aşındırdığı yönündeki Kautsky'ci tezlerin içerdiği tehlikeye dikkat çekmekte ve bu yaklaşımın kapitalist devletin çıkarlarının ulusal kapitalist ekonomi ve bütün olarak kapitalist toplumdaki farklı olabileceğinden hareket eden reformist görüşlere kapı açabileceğinin altını çizmektedir (Warren, 1971: 88).

1970'lerin dünya siyasetinde emperyalist bloğun birliği ve bu bloğu oluşturan tekil uluslar gibi unsurların özerkliği üzerine alternatif kavrayışlar geliştirmeye çalışan Rowthorn'a göre ise o günün gerçekliklerini anlatmaya yarayan üç farklı yaklaşım mevcuttur. Bunlar sırasıyla Amerikan süper-emperyalizmi, ultra-emperyalizm ve emperyal mücadeleler şeklinde özetlenebilecek olup, Rowthorn kendi konumunun bu sonuncusuna yakın olduğunu yazmaktadır. Yani dünya düzenine biçim veren temel olgunun birkaç tane 'görece özerk' emperyalist devletin kendi sermayelerine destek verebilmek için aralarında verdikleri mücadeleler olduğu düşüncesindedir. Dünya kapitalizmini anlamak için *Amerikan Süper-emperyalizmi* yaklaşımını savunan yazarlar diğer bütün kapitalist devletlerin ABD tarafından domine edilmekte olduğu bir modeli öngörmektedir. Burada ABD, sosyalizm tehdidine karşı dünya kapitalizmini organize eden asli unsurdur. Elbette böylesine bir sistemde Amerika'nın baskın konumu sorunsuz olmayacaktır. Uzlaşmaz çelişkiler hiçbir zaman sona ermeyecek, ancak üzerileri örtülecektir. Ultra-emperyalizm anlayışını savunanların temel önermeleri ise görece özerk emperyalist devletlerin kurdukları bir koalisyonun kapitalizmi organize eden ve bir arada tutan temel güç olduğudur. Bu birliğin sürdürülebilmesi için söz konusu ittifakı oluşturan güçlerin kendi aralarındaki çekişme ve çatışmaların boyutunun, ittifakın bu devletlere sağladığı avantajlardan daha önemli olmaması gerekmektedir. Emperyal mücadelelerde ise görece özerk devletlerin üstesinden gelemedikleri

iktisadi ve siyasi çelişkiler nedeniyle sistemi düzenleyici / organize edici bir rol üstlenme olanakları ortadan kalkmıştır. Sistemin bütünlüğü tehdit altındadır. Böylesi bir durumun ortaya çıkabilmesi için devletlerarası antagonizmaların son derece ciddi ve derin olması gerekir (Rowthorn, 1971: 31-2).

1. 2. 3. Ulusötesi Sermaye Çağında Emperyalizm

İçinden geçmekte olduğumuz sürecin en belirgin yanı, toplumsal yaşamın hemen her alanında yaşanan derin ve köklü krizlerin gölgesinde oluşumuz. Ekonomiden siyasete, çevresel sorunlardan kültür / ideoloji meselelerine kadar hemen her alanda derin çalkantılar ve meşruiyet bunalımları yaşanıyor. 90'lı yıllara damgasını vuran iyimser atmosfer ve küreselleşme yanlısı ahenk ve uzlaşma vurgulu anlatımlar yerlerini çatışma ve açık güç mücadelelerine bırakmış durumda. Doğal olarak 'emperyalizm' ya da 'jeopolitik mücadeleler' gibi kavramlara başvuran tartışmalar yoğunlaştı. Emperyalizm kavramı, yıllar sonra tekrar gündeme geldi. Bu alt bölümde günümüz küresel politik iktisadi gelişmeleri Yeni Emperyalizm, İmparatorluk ve Eşitsiz ve Bileşik Gelişme perspektiflerinden anlamaya çalışan belli başlı yaklaşımlar ele alınmaktadır,

1. 2. 3. 1. Yeni Emperyalizm Tartışmaları

11 Eylül saldırılarının ardından ortaya çıkan 'yeni emperyalizm' teorileri, ABD'nin küresel imparatorluğunun sınırlarını ve etki alanını genişletmek için emperyalistler arası mücadeleleri yükselterek zayıflayan hegemonyasını tekrar sağlamlaştırmak istediği varsayımına dayanmaktadır. Bu teoriyi savunan bazı yazarlara göre son yıllarda gördüğümüz tek taraflı ABD müdahaleciliği küresel bir dünya düzenine girildiğini ve ulus devletin sona erdiğini öne süren küreselleşme yaklaşımlarını çürütmektedir (bkz. Pozo, 2006; Henwood, 2003). Yeni emperyalizm kuramcıları olarak ele alınabilecek belli başlı isimler içinden en önemli ikisi E. Meiksins Wood ve David Harvey'dir. Bu kısımda Wood'un (2003) Sermaye İmparatorluğu (*Empire of*

Capital) ve Harvey'in (2003) Yeni Emperyalizm (*The New Imperialism*) adlı çalışmalarından yola çıkılarak, kısaca bu yeni emperyalizm teorilerinin temel önermeleri incelenecektir.¹⁷

Harvey ve Meiksins Wood sözü edilen çalışmalarıyla günümüzde emperyalizmin sistematik bir teorisini ortaya koymaya çalışmışlardır. Dolayısıyla, onlar da Hardt ve Negri'nin bambaşka bir teorik perspektiften yola çıkarak yanıtlamaya çalıştıkları şu temel sorularla ilgilenmektedirler: "Dünyada son birkaç on yılda 'yeni' olan nedir?" ve "Küreselleşme dediğimiz süreç bugün emperyalizmle desteklenen kapitalizmin yeni bir biçime evrilmesi midir?" Bu sorular, iki yazarın farklı yollardan geçerek ortak bir noktada buluşmalarını sağlamıştır. Harvey ve Wood'un aradıkları şey günümüzde ve gelecekte ABD hakimiyetinin durumunun ne olduğu ve ne olacağını açıklayabilmektir. Bu noktada küreselleşme her ne kadar kimi önemli yenilikler yaratıyor olsa da Harvey'e göre yeni emperyalizm, eski teorilerin farklı zaman ve mekanlar üzerinden yeniden gözden geçirilmesine dayanmaktadır. Wood ise eski ve yeni emperyalizm arasındaki süreklilik ilişkisinden ziyade kırılmalardan / kopuşlardan söz etmektedir. Ayrıca Wood, Sermaye İmparatorluğu'nda ulus devletin günümüzdeki rolüne odaklanmış; Hardt ve Negri gibi yazarların tepe taklak oluş ve eski alışkanlıkların kayboluşu gibi iddialarının aksine, küresel kapitalizm çağında ulus devletin her zamankinden çok daha önemli bir rolde olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Yeni-emperyalizm kuramını geliştirirken Wood ve Harvey'in şu üç noktada belirgin biçimde hemfikir oldukları görülmektedir: i) Bugün artık dünya klasik emperyalizm kuramcılarının (örneğin Lenin'in) anlatmaya çalıştığı dünya değildir; niteliksel açıdan çok şey değişmiştir. Zengin, sanayileşmiş, ağır silahlarla donanmış ordulara sahip görece denk güçteki devletlerin pazar, iktidar ve toprak için ölümüne rekabet ettikleri dönem bitmiştir. ii) Bu dünya artık Bağımlılık Okulu teorisyenlerinin merkez emperyalist ülkelerdeki zengin azınlıkla bağımlı ülkelerdeki yoksul kalabalıklar arasındaki refah ve güç

¹⁷ Bu kısımda aksi belirtilmedikçe yazarların bu çalışmalarına atıf yapılacaktır.

eksenli kutuplaşmaya vurgu yaparak resmetmeye çalıştıkları gibi de değildir. iii) Ancak bütün bunlar Hardt ve Negri'nin tasvir ettiği gibi emperyalizmin küresel bir kapitalist sistemle ikame edildiği, ulusal devletlerin iktidar ve etki kapasitelerini kaybettikleri bir dönemden söz edilebileceği anlamına da gelmemektedir.

Meiksins Wood'a göre 17. yüzyıla kadar kapitalist olmayan bir karakter sergileyen emperyalizm, bu tarihten sonra kapitalist üretim süreciyle yakın bir ilişki içerisinde olmaya başlar. Bu açıdan, tarih boyunca sadece, İngiliz ve Amerikan hegemonyaları kapitalist emperyalizme birer örnek teşkil etmiştir. 17. yüzyıla kadar birbirini izleyerek ortaya çıkan İspanyol, Venedik ve Hollanda hegemonyaları ise kapitalizm öncesi karakter taşır. Kapitalist emperyalizmde kârlar, artık rekabetçi koşullarda işleyen kapitalizm döngülerinden (piyasalardan) elde edilmeye başlanmıştır. Giderek hakim konuma gelen kapitalist sınıfların yararına işleyen koşulların yaratılması yani kapitalist pazarların ve özellikle emek piyasasının oluşması süreci ise devletin askeri gücünü de kapsayan bazı ekonomi dışı araçların yardımıyla sağlanmaktadır. Wood'a göre klasik sömürgecilik veya açık emperyalizm koşullarından farklı olarak artı değerın çok büyük bir kısmı kapitalist sömürü ilişkilerinden gelmesine karşın, bu sürecin işleyişini destekleyen devlet gücü, hiçbir zaman azalma eğilimi içerisine girmemiştir. Böylece başta İrlanda ve Kuzey Amerika olmak üzere diğer ana koloniler, ekonomik açıdan yeterince olgunlaştıktan sonra zamanla kendi kapitalist emperyalist devletlerine sahip olmuşlardır. Britanya İmparatorluğu'nun Hindistan ve diğer bazı kısımlarında kapitalizm öncesi yapılar hakimiyetlerini sürdürmüştür. Kısaca Wood'un bakış açısına göre kapitalist ilişkilerin gelişmesi ile devlet gücünün azalması arasında doğrudan bir ilişki bulunmamaktadır.

Wood'un analizinde ABD hakimiyeti nosyonu merkezi bir önem taşır. Bu bağlamda sermaye imparatorluğu dediği düzenek, karmaşık bir devletler sistemi ve bu sistemin hizmet ettiği, ki bu ayrıcalıklı konumunu da ezici askeri gücüne borçlu olan, tek bir devletten oluşmaktadır. ABD, yeryüzündeki

hakimiyetini sorgulayan ya da ona meydan okuyan bazı devletlere karşı görülmemiş büyüklükte güç kullanmaktan asla çekinmemektedir. Bu türden müdahalelerin ekonomik maliyetleri son derece yüksek olmaktadır. Buradan hareketle Wood, bu sistemin bazı aşılması iç çelişkilerinin olduğunu ve bunların yenilginin habercisi olduğunu yazmaktadır.

Her iki yazar da diğer pek çok meslektaşları gibi İkinci Dünya Savaşı'nı emperyalizmin tarihinde bir dönüm noktası olarak görmektedir. Bu süreçte, çok iyi bilindiği gibi, ABD süper güç olarak sahneye çıkmıştır. Asya ve Afrika'da koloniler bağımsızlıklarına kavuşmaktadır. Soğuk savaşın tohumları yine bu dönemde atılmıştır. Bu bağlamda Wood, savaş sonrası dönemi 'yeni emperyalizm' diye adlandırmaktadır. Geride kalan elli yıl da bu bağlamda kapitalist ilişkilerin tüm yeryüzüne yayıldığı bir süreci ifade etmekle birlikte Wood'a göre küreselleşme denilen olgu tamamen bütünleşik bir dünya pazarının oluştuğu anlamına gelmemektedir. Bu dönemi geçmişteki eski emperyalizmden ayıran asli ögesi emperyalist egemenliğin temel araçları kadar güçlü ve zorlayıcı bir takım ekonomik yaptırımların varlığıdır. Diğer bir yandan tıpkı Meiksins Wood gibi David Harvey'e göre de burjuva iktidarının ikinci evresini temsil eden savaş sonrası dönem, emperyalizm tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde ekonomik, politik ve ideolojik anlamda tam anlamıyla bir ABD hakimiyeti söz konusudur. ABD, tüm o demokratik ve özgürlükçü görüntüsü altında emperyal amaçlarını gizlemektedir. Savaşın bitişini takip eden süre içinde ABD, genel olarak dünya kapitalizminin içine girdiği büyüme sürecinin desteğiyle, hegemonyasını diğer ülkelere kayıtsız şartsız kabul ettirmiştir. Sorgusuz sulasız bir Amerikan üstünlüğü, 1970'lere kadar devam etmiştir. Harvey'e göre yeni emperyalizmin başlangıcının bu döneme denk gelmesi ise tesadüf değildir. Ona göre 1970'lerin başlarında patlak veren aşırı birikim (over-accumulation) krizi, kapitalizmin kronik bir krizi olarak günümüzde hala aşılamamıştır.

Bu bağlamda Harvey uluslararası kapitalizmin bu inişli çıkışlı grafiğini, orta vadede dahi aşırı birikim sorunuyla başa çıkmakta başarısız olan geçici

“mekansal-zamansal çözümler” (*spatio-temporal fixes*) dizisi olarak yorumlar. Amerika’nın küresel kapitalizm içindeki hegemonik konumunu koruyabilmesi için bu inişli çıkışlı hareketi düzenleyebilmesi gerekmektedir (Gowan, 1999). Dolayısıyla son yıllarda Amerika’nın askeri gücüyle desteklenen açık emperyalizm siyasetine doğru belirgin dönüşü, daha önce 80’lerde ve 90’larda Latin Amerika’yı, 1997’de Doğu Asya’yı ve Rusya’yı vuran krizlerde olduğu gibi ciddi bir ekonomik durgunluk tehdidinden çok Amerikan hegemonyasındaki belirgin zayıflamanın işareti olarak görmek gerekir. Harvey’e göre Marx’ın işaret ettiği gibi sürdürülebilir bir genişletilmiş yeniden üretim yoluyla birikimin gerçekleştirilemiyor oluşu, “mülksüzleşme yoluyla birikim” (*accumulation by dispossession*) çabasını açıklamaktadır (Harvey, 2004b; Sutcliffe, 2006). Mülksüzleşme yoluyla birikim, kendi dönemlerinde Marx’ın ‘ilkel birikim’ ve Lüksemburg’un “kapitalist olmayan faaliyetlerin ve bölgelerin kapitalizmin içine absorbe edilmesi” dediği bir dizi sürece verdiği özgün ve oldukça yararlı bir isimdir. Kavram, başlıca kapitalist güçlerin kendi aralarındaki şiddetli mücadeleleri, neoliberal ekonomi politikalarını (refah devleti uygulamalarının gerileyişini ve sermaye birikimi sürecinin doğasında meydana gelen, üretilen ve gerçekleşen artı değerden mülksüzleşmeye doğru gerçekleşen keskin bir kaymayı) ifade etmektedir. Mülksüzleşme yoluyla birikim, ulusal pazarların zor kullanılarak dışarıya açılması, kamunun sahip olduğu sermayenin zorla satılması (özelleştirilmesi), işçilerin çalışma hakkı, emekli geliri, eğitim ve sağlık güvencesi gibi birçok piyasa dışı haktan mahrum bırakılması yani kısacası giderek her şeyin piyasada alınır satılır hale geldiği bir süreci anlatmaktadır. Harvey’e göre kapitalizm ancak bu yolla kronikleşmiş aşırı birikim krizini aşabilir ve kendisini onarabilir. Bu onarım süreci, sadece kapitalizmin coğrafi olarak yayılması yoluyla mümkündür. Dolayısıyla Harvey’in yeni emperyalizmi, öncelikle mülksüzleşme yoluyla birikim ve çoğu zaman devletlerin ve işçilerin mevcut haklarına saldırıları içeren, zor / şiddet politikasının rıza politikasına üstün gelmesi ile karakterize edilebilir.

Amerikan hegemonyasının Harvey ve Wood’un emperyalizm analizindeki merkezi yeri açıkça ortadadır. Her iki yazar da Amerika’yı hegemonyası

sarsılan ve meydan okunan çelişkili bir güç olarak görmektedir. Bu ülkenin sarsılan hegemonyasını koruyabilmek adına kalkıştığı eylemler, kendisi ve dünya için büyük riskler yaratmaktadır. Bir düşmanı ile baş etmek için kullandığı yöntemler, sürekli olarak yeni düşmanlar yaratmaktadır. Uğruna savaşlar çıkarttığı kimi özgürlükler, kendi sınırları içerisinde neredeyse hiç geliştirilmemekte veya giderek daha fazla kısıtlanmaktadır. Yeni emperyalizm siyaseti ABD'yi giderek artan bir borç baskısı altına almaktadır ki bu şekilde siyasal alanda kurulmak istenen hegemonya ekonomik alanda zayıflamaktadır (ayrıca bkz. Petras ve Morley, 1996).

Son olarak Harvey ve Wood'un yeni emperyalizm yaklaşımının örtük bir biçimde Hardt ve Negri'nin İmparatorluk tezleriyle bir hesaplama içerdiği de söylenebilir. Yazarlar günümüzde kapitalist emperyalizmin varlığını ısrarla sürdürdüğü ve ABD'nin bu süreçteki temel aktör olduğu noktasında ısrarcıdır. Harvey'e göre emperyalizm, son otuz yıldır içinden çıkamadığı aşırı-birikim krizini aşabilmek ve gereken artı değeri elde edebilmek için umutsuzca arayışlarını sürdürmektedir. Wood'a göre ise bir yandan kapitalizm bugün her zamankinden daha fazla küresel hale gelmekteyken, diğer bir yandan ulus devlet, sistemin koruyucusu ve yöneticisi olarak giderek güçlenmektedir. Bu önermeler, bilindiği gibi, Hardt ve Negri'nin çeşitli yazılarında keskin bir dille reddedilmektedir. Aşağıda da tartışılacağı üzere Hardt ve Negri'ye göre emperyalizm çağı sona ermiştir ve ABD sürekli büyüyen bir ekonominin görece imtiyazlı tek ülkesidir (Sutcliffe, 2006).

1. 2. 3. 2. İmparatorluk: Hardt ve Negri'nin Postmodern Küreselleşme Kuramı

Susan Strange, Berlin Duvarı'nın yıkılışının hemen akabinde ve Sovyetler Birliği'nin son günlerinde güçlü bir ulus devletten ziyade belli yönlerden Roma İmparatorluğu'nu anımsatan bir siyasi yapının oluşmakta olduğuna dikkat çekmektedir. Strange'e göre ABD, başkenti Washington D.C. olan ancak gerçekte "sınırları olmayan bir imparatorluk"tur ve burada gerçekte ABD

topraklarıyla sınırlı olmayan bir tahakküm modeli söz konusudur (1989: 170). O dönemlerde Doğu Bloku'nun henüz dağılmamıştır. Bu tanımlama Cox'un "bulutlu küresellik" (*nebuléuse globality*) dediği durumla da örtüşmektedir.¹⁸ Strange'in küresel politik ekonominin toplaksal (teritoryal) bakış açısına yönelttiği bu eleştirinin diğer pek çok meslektaşları üzerinde etkisi olduğu söylenebilir. Böylece Hardt ve Negri'nin çalışmalarını tam da bu bağlamda ele alarak, emperyalizmin artık güncel olmayan bazı yorumlarını aşmak çabası olarak okumak mümkün hale gelir. Belirli çevrelerde hem çok ses getiren / beğenilen hem de çok eleştirilen / nefret edilen ortak çalışmaları *İmparatorluk* (2002) ve *Çokluk*'ta (2004) küreselleşmenin Marx ve Foucault'u sentezlemeye çalışan postmodern bir teorisini geliştirmişlerdir. Bu metinlerde Hardt ve Negri günümüz küresel kapitalizm koşullarında imparatorluğun, önceki dönemlerin Avrupa hakimiyeti altında gerçekleşen kapitalist genişleme süreçlerinden köklü bir biçimde farklılaştığını öne sürmektedirler.

Bugün artık normalize olmuş ve merkezsiz bir imparatorluk söz konusudur. Bu imparatorluk sadece coğrafi, politik ya da ekonomik anlamda sınır tanımayarak kalmaz, aynı zamanda toplumsal ve kültürel hayatın tüm derinliklerine sızarak bireyin zihninin, benliğinin ve nihayet biyolojisinin derinliklerine kök salacak kadar pervasızdır. Robinson ve Sklair'in çalışmalarında kapitalist küreselleşme sürecinin anahtar aktörü UKS iken, Hardt ve Negri'de tanımlanabilir herhangi bir özne tasarımı bulunmaz. Foucault'cu anlamda şekilsiz (*amorphous*), yüz­süz (*faceless*) bir varlık olarak İmparatorluk, aynı anda hem her yerde hem de hiçbir yerde bulunabilen, dağınık, 'çokluk' adını verdikleri kolektif yığına karşı savaşa hazırlanan ve "her şeyi üst-belirleyen" bir iktidar yapısı olarak resmedilmiştir (2002: 25, 178). İmparatorluk, iktidarın daima içkin olduğu mekansız bir küresel bulut üzerinde yüzmektedir. İktidarın nerede, nasıl ve hangi temelde yoğunlaştığı belli değildir (Wissel, 2004: 86).

¹⁸ Leo Panitch, Strange'e atfen "canavarın ismini (...) koymakta gösterdiği katkıdan ötürü minnettar olmalıyız" diye yazmıştır (2000: 17).

Hardt ve Negri'ye göre toplumsal biçimlerdeki tarihsel / çağcıl geçişi, diğer bir deyişle “disiplin toplumundan kontrol toplumuna geçişi” anlatan Foucault'nun eserleri birçok bakımdan emperyal yönetimin maddi işleyişinin doğru anlaşılması için elverişli bir zemin oluşturmaktadır. Disiplin toplumu toplumsal komuta mekanizmasının yaygın bir dispoitifler ya da aygıtlar şebekesi yoluyla kurulduğu toplumdur. Disiplin toplumuna işlerlik kazandıran ve ‘içleme’ – ‘dışlama’ mekanizmalarına itaati sağlayan (hapisane, fabrika, tımarhane, hastane, okul, üniversite vb.) disiplin kurumlarıdır. Disiplinci iktidar düşünce ve pratik sınırlarını ve parametrelerini belirleyerek, normal ve/veya sapkın davranışları tarif edip yaptırıma tabii kılarak yönetir. Hardt ve Negri'ye göre kapitalist birikimin bütün ilk aşaması, bu iktidar paradigması koşullarında yaşanmıştır. Modernliğin son dönemlerinde gelişen ve postmodern döneme açılan kontrol toplumunda ise komuta mekanizmaları giderek daha fazla ‘demokratik’ ve giderek daha fazla “toplumsal alana içkin” haldedir. Kontrol toplumunda iktidar, yurttaşların beyin ve bedenleri üzerinden dağılmaktadır. Dolayısıyla disiplin toplumundan farklı olarak, kontrol toplumunda toplumsal bütünleşme ve dışlama giderek öznelerle içselleşir.

İktidar artık doğrudan beyinleri (iletişim sistemleri, enformasyon ağları vb. içinde) ve bedenleri (refah sistemleri vb. etkinlikler içinde) yaşama duygusundan ve yaratma arzusundan otonom bir yabancılaşma durumuna getirerek örgütleyen bir mekanizmayla çalışır (Hardt ve Negri, 2002: 47).

Hardt ve Negri, disiplin toplumundan kontrol toplumuna geçişte yeni bir iktidar paradigmasının gerçekleştiğini öne sürmektedir. Bu paradigma, toplumu, bir ‘biyo-iktidar’ alanı olarak görmektedir. “Biyo-iktidar, toplumsal hayatı özümleyerek, yeniden eklemleyerek içten düzenleyen bir iktidar biçimidir” (2002: 48). Disiplin toplumundan kontrol toplumuna geçişle beraber, kapitalizm ortaya çıktığı andan bu yana peşinde olduğu şeye ulaşmıştır. ‘Kontrol toplumu’ ve ‘biyo-iktidar’ gibi kavramlar yüzsüz, amorf İmparatorluk’un temel özelliklerini betimlemektedir (Hardt ve Negri, 2002: 46-66). Yirminci yüzyıla damgasını

vuran sermayenin uluslararasılaşması ve Marksist emperyalizmin kuramları bugün artık eskimiş ve geçerliliğini yitirmiştir. Modern toplum postmodern topluma evrilirken, aynı anda emperyalizmden imparatorluğa doğru bir geçiş süreci yaşanmıştır. Bu süreçte uzamsal anlamda içerisi ve dışarıyı ayırımı da birçok modern ikili kavram gibi anlamını yitirmiştir. Artık içerisiyle dışarıyı arasında bir ayırım bulunmamaktadır (Hardt ve Negri, 2002: 201-2).

Modern egemenlik daha en başından beri genelde bir toprak parçası ve bu toprağın dışarıyı ile ilişkisine göre belirlenmektedir (Hobbes ve Rousseau). Postmodern ya da emperyal dünyada, uygar düzenle doğal düzen arasındaki bu egemenlik diyalektiği sona ermiştir. İmparatorluk, bildiğimiz anlamda emperyalizmin sona erdiği bir dönemi işaret etmektedir. Yani emperyalist, emperyalistler arası ve anti-emperyalist savaşlar sona ermiştir. Tarihin sonu, barışın hükümlanlığını getirmiş ve artık küçük ve iç çatışmalar dönemi başlamıştır. “İmparatorluğun pürüzsüz uzamında hiçbir iktidar mekanı yoktur. İktidar her yerde ve hiçbir yeredir. İmparatorluk bir ou-topia, daha doğrusu bir yok-yerdir” (2002: 205).¹⁹

1. 2. 3. 3. Eşitsiz ve Bileşik Gelişme: A. Callinicos ve J. Rosenberg

Alex Callinicos, *Cambridge Review of International Affairs* dergisinde yayımlanan bir makalesinde “Kapitalizmin bir devletler sistemine ihtiyacı var mıdır?” diye sormakta ve sermaye ve devlet ilişkilerinin güncel biçimlerini yeniden tartışmaya açmaktadır. Callinicos, 11 Eylül sonrasında şekillenen dünyada politik ekonomi çözümlenmeleri bağlamında Kautsky - Lenin tartışmasını bir kez daha güncelleştirmektedir. Callinicos bu çalışmasında günümüz güç mücadelelerinin dinamiklerini anlamak noktasında Rowthorn’un 70’li yıllara ilişkin yaptığı sınıflandırmayı oldukça andırır bir biçimde üçlü bir ayırmadan

¹⁹ Hardt ve Negri’nin bu tezleri ve onları izleyen politik akımlar / hareketler ülkemizdeki bazı eleştirel yazarlar tarafından da yoğun eleştirilmiştir. Bu konuda kapsamlı eleştirel değerlendirmeler için bkz. Mısırlı ve Çelik (2002), Stokes (2005), Gürel (2006), Savran (2008a: 163-87) ve ayrıca Balakrishnan der. (2003) ve Callinicos (2001, 2009a)

söz etmektedir. Callinicos'a göre ilk konumu, Kautsky'nin yaklaşımının birer versiyonu olarak okuduğu Michael Hardt, Antonio Negri ve William Robinson gibi bazı yazarlar işgal etmektedir. Bütün bu isimlere göre kapitalizm artık iktisadi ve siyasi açılardan ulusötesi bir biçimde organize olmaktadır. Bu yazarların algısında dünya kapitalizminin önde gelen devletleri arasındaki jeopolitik çatışmalar sona ermektedir (Hardt ve Negri, 2000 ve 2004; Robinson, 2003, 2004, 2007). İkinci konum sistematik olarak Leo Panitch ve Sam Gindin tarafından temsil edilmektedir. Bu yazarlara göre mutlaka bir devletler sistemine ihtiyaç duyan kapitalizmde ABD, diğer önde gelen kapitalist devletleri etkin bir biçimde kendi hegemonyası altına almakta olan 'enformel bir imparatorluk' rolünü oynamaktadır (Panitch ve Gindin, 1998, 2004, 2005). Callinicos, yeni emperyalizm teorisyenleri olarak adlandırılan bir grup yazarı üçüncü bir konuma yerleştirmektedir (ayrıca bkz. Kiely, 2005). Bu teorik çizginin önde gelen temsilcileri olarak, kendisinin yanında, David Harvey (2003), Walden Bello (2005), Peter Gowan (1999) ve E. Meiksins Wood (2002) gibi yazarları göstermektedir. Yeni-emperyalizm kuramcıları, küresel kapitalizmin 60'lar ve 70'lerde içine girmiş olduğu derin krizden hala çıkamadığı görüşündedir. Bu krizin en önemli boyutlarından bir tanesi ise günümüzde kapitalizmin iktisadi ve siyasi olarak üç rakip merkeze bölünmüş olmasıdır. Sözü edilen merkezleri Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Doğu Asya üçgeni oluşturmaktadır. Her ne kadar bu merkezler arasında ABD lehine bozulan bir güç dengesi söz konusuysa da bu güçler arasında (bunlara Rusya ve Çin'de dahildir) kayda değer çıkar çatışmaları mevcuttur. İşte bu çıkar çatışmaları günümüzde jeopolitik mücadelelerin yükselişine neden olmaktadır. Sonuç olarak bu son yaklaşım jeopolitik mücadelelerin Soğuk Savaş sonrasında da devam ettiğini iddia etmektedir (Callinicos, 2007: 536). Callinicos, Lenin ve Bukharin tarafından geliştirilen ve kabaca 1890'larla 1989-91'e kadar olan dönemdeki Büyük Güçler arasındaki çelişkileri ifade eden ve klasik Marksist kuramsal çerçeveden türeyen 'emperyalistler arası mücadeleler' yerine günümüzdeki durumu daha iyi yansıttığını düşündüğü 'jeopolitik rekabet' kavramını kullanmayı tercih etmektedir. Ona göre bu kavram devletler sistemini oluşturan birimler arasındaki karşılıklı etkileşimi en

iyi biçimde anlatmakta, kapitalizm ve devletler sistemi arasındaki ilişkiyi anlamak için güçlü argümanlar sağlamaktadır.

1. 3. TARİHSEL MATERYALİZM VE ULUSLARARASI POLİTİK İKTİSAT

Sermayeyi sadece belirli bir devletin sınırları içerisinde değil, çok daha geniş bir düzlemde, tüm devletlerin sınırları içerisinde hareket edebilen bir sosyal güç olarak tanımlamak gerekir. Çünkü sermaye (tıpkı proletarya gibi) içinde daima kozmopolit unsurları barındırmıştır. Bugün tartışmalı da olsa bir 'dünya burjuvazisi' bilincinden söz edilebiliyorsa, bunun nedeni işte bu kozmopolit unsurlardır. Bu yüzden kapitalist sınıfın niceliksel ve niteliksel olarak geçirdiği değişimin ipuçlarını özellikle uluslararası ölçekte arayan çalışmalar, sadece ekonomik alandan hareket etmezler. Nitekim bazı önemli siyaset bilimciler, ulusal düzeyde 'politika uyumunun' giderek kaybolması sorununa odaklanan çalışmalar yapmışlardır. Bu bağlamda henüz 1960'ların ortalarında James Rosenau'nun mevcut bir ulusal yapıya sızmakta olan 'politik sistemler'den söz etmekte olduğunu hatırlamakta yarar vardır. Rosenau'ya göre bu tür sistemler, bir ulusun mensubu olmayan kişi ve/veya grupların doğrudan ya da siyasal otoriteyi kullanarak dolaylı olarak söz konusu ulusal yapının içerisine nüfuz edebilmektedir. Bu geçişim bazen de o toplumun yerleşik fertleri ile gerçekleştirilen ortak faaliyetler üzerinden sağlanmaktadır (Rosenau, 1966: 65). Rosenau'nun bu önermeleri Uİ'nin "Ulusötesi Okul"u (*Transnational School*) tarafından geliştirilmiş; toplumsal sınıf ilişkilerine başarıyla uygulanışı ancak bazı Marksist akademisyenler tarafından sağlanmıştır.

Kurt Gossweiler, Weimar Almanyası'nda Alman burjuvazisi içinde bir Amerikan fraksiyonun varlığını araştırmıştır; Club Turati (1975) adlı kitabın yazarları da aynı şeyi o günün İtalyası için yaptılar. Poulantzas ise kapitalist ilişkilerin uluslararasılaşması üzerine yazdığı temel yazılarında süreci Mandel'in Avrupa burjuvazisinin Amerikan burjuvazisine meydan okuduğu görüşüne ve Fransız

Komunist Partisi'nin Amerikanlaşmaya direnen (ve böylelikle solun da potansiyel bir müttefiki haline gelen) 'ulusal burjuvazi tezi'ne dayanarak ele almıştır (Van der Pijl, 1989: 239-40).

Van der Pijl'in özetlediği bu kuramsal çizginin son derece yerinde bir biçimde yaptığı şudur: Uluslararası sınıfları ulusal bir çerçevede konumlandırmak ve bu ilişkiyi / süreci çözümlenebilir ve gözlemlenebilir hale getirmek. Bilindiği gibi 1970'lerden bu yana toplumsal güçlerin, örneğin kapitalist sınıfların, uluslararasılaşması sorunu incelenirken genellikle meselenin mevcut ulusal devlet yapısı ve ulusal sınıf yapıları ile bağlantıları gözden kaçırılabilmiş ve hayali bir ekstra-teritoryallik vurgusu yaygınlık kazanabilmiştir. Bu eğilimin bugün belki de en popüler temsilcileri İmparatorluk teziyle Hardt ve Negri olmaktadır. Bu ve benzeri eleştirel eğilimlerin açmazı, ilerleyen bölümlerde de gösterileceği gibi, bütün toplumsal yapıları küreselleştirme, yersiz-yurtsuz kılma noktasında Kenichi Ohmae gibi anaakım küreselleşme kuramcılarında çok daha ileri gidebiliyor olmalarıdır. Şu halde Rosenau'dan Poulantzas'a uzanan 'politik' hattın yaptığı, Fennema'dan başlayan ve Hardt / Negri'ye uzanan 'iktisadi' yaklaşımın tek başına yapmayı başaramayacağını becermek olmuştur. Buradan elde edilecek önemli bir çıkarsama, uluslararasılaşma sürecinin derinleşmesi ve ulusötesi bağlantıların çok yönlü ve çok boyutlu bir biçimde sürekli gelişiyor oluşu, ulusal ölçeği 'şimdilik' tam olarak aşmamakta ve dışlamamaktadır. Bu gelişmelerin ulusal devlet / toplum kompleksleri içerisindeki etkileri ortaya çıkarılmadan; yani, dönüşümün dinamikleri ulusal bağlamda incelenmeden tam anlamıyla anlaşılabilir. Yani toplumsal güçlerin dönüşümünün doğru bir biçimde analiz edilebilmesi ve mevcut kuramsal açmazların giderilebilmesi için yukarıda kabaca 'ekonomik' ve 'politik' temelli diyerek sınıflandırdığımız yaklaşımların, basitçe birleştirilmesinden ziyade diyalektik bir sentezine ihtiyaç vardır.

Bu diyalektik sentez ihtiyacı aynı zamanda günümüz kapitalizminde toplumsal sınıflar ve devlet ilişkilerini üzerine çözümlenmelerde 'ölçek sorunu' bağlamında kendisini göstermektedir. Toplumsal sınıfların, küresel seçkinler

şebekesinin, genel olarak kapitalist sınıfın ya da bireysel sermayelerin, bireysel devletlerin ya da bütün olarak devletler sisteminin kendi aralarında ya da diğerleriyle kurdukları çok boyutlu, çok düzeyli ve girift ilişkileri özneyapı ikiliğine dayanarak çözümlene olanağımız artık bulunmamaktadır. Bu tezde ortaya koymaya çalışılan ulusötesi kapitalizm perspektifi, neoliberal küreselleşme ve kapitalist yeniden yapılanma bağlamında (ulusal) devlet / toplum komplekslerinin ulusötesileştirilmeye çalışıldığı saptamasını yaparak bu doğrultuda verilen hegemonya mücadelelerini -aynı anda hem ulusal, ulusüstü ve ulus-altı düzeylerde hem de bu düzeyler arasında- gözleyebilmek, toplumsal güçler arasında sürüp giden bu mücadelelerin birbirleri ve dünya kapitalist sistemi üzerindeki bütünsel etkilerini analiz edebilmek açısından çok daha dinamik bir çerçeve sunmaktadır. Bu nedenle kapitalizmin baskın örgütlenme biçiminin hala ulusal olduğu 20. yüzyılın başlarında ortaya koyulan klasik Marksist emperyalizm kuramlarının, günümüz küresel politik ekonominin esaslarını anlamakta ve anlatmakta bir ölçüde olsa eksik kalmaktadır. 20. yüzyılda pek çok eleştirel politik iktisatçının konumunu açık ya da örtük bir biçimde belirleyen Kautsky - Lenin tartışmasının aşılması bu nedenle çok önemlidir. Amsterdam Politik İktisat Okulu'ndan Henk Overbeek ve Kees van der Pijl'in geliştirerek "ulusötesi tarihsel materyalizm" adını verdikleri kuramsal yaklaşım, kanımızca, bu anlamda çok önemli bir açılıma olanak vermektedir. Bugün tarihsel materyalist yöntemin ulusötesi kapitalizm çağında şahit olduğumuz yeni toplumsal gelişmelere uyarlanması gerekir.

Ulusötesi tarihsel materyalizm ilkeleri açısından, anaakım uluslararası ilişkiler disiplininde karşılaşılan devlet merkezci eğilimin birbiriyle ilintili iki temel sorunu olduğunu tespit etmek mümkün hale gelmektedir. Bu anaakım yaklaşım ilkin, devleti toplumun içinde bir yere oturtmak yerine, büsbütün özerk bir aktör olarak tanımlayarak başarıyla toplumdan soyutlamaktadır. İkincisi, devleti uluslararası politikanın temel aktörü / öznesi olarak ele almaktadır. Burada ise herhangi bir ulusötesi aktörün mutlak suretle ayak uydurmak zorunda olduğu bir güç ve siyasal iktidar realitesi sunulmaktadır (Krasner, 1995). Bu bağlamda devlet merkezci bakış açısı, ulusötesi aktör-

lerin aynı zamanda bazı ulusötesi toplumsal ilişkiler geliştirebileceğini ve bunların devlet çıkarlarını tanımlamak bağlamında önemli olabileceklerini kesinlikle hesaba katmamaktadır. Kısacası, neorealizmin algısında devletler ve bunların çıkarları yerel yahut ulusötesi toplumdan bağımsız ve “ontolojik olarak verili” kabul edilir. Buna karşın bu çalışmada izlediğimiz ulusötesi perspektif, bu ortodoks UI yaklaşımını (a) devlet ve toplumun ilişkisel bir bütün olarak ele alınması gerektiği ve (b) günümüzde toplumların giderek ulusal sınırlarının ötesinde bir yaşam algısına sahip olmaya başladıkları ve bu yeni ilişkilerin yetkin bir biçimde kavranabilmesi için çözümlerinin ulusal devlet / toplum komplekslerinin ötesine geçmesi gerektiği tezlerini öne sürerek eleştirmektedir (Cox, 1981; Van der Pijl, 1998).

Kimi yazarlara göre ulusötesi toplumsal ilişkilerin tarihi uygarlık tarihiyle yaşıttır. Yani ulusötesilik yeni bir fenomen / olgu değildir. Buna göre ulusötesi toplumsal ilişkilerin tarihi bundan tam 6000 yıl geriye, yani Mezopotamya’ya kadar götürülebilir (Van Apeldoorn, 2004b: 144-5). Bu noktada çalışmamız bağlamında ‘ulusötesi’ derken, (ulusal veya uluslararası veya uluslarüstü / küresel gibi) herhangi bir düzey ya da ölçekten söz etmemekte olduğumuzu ifade etmekte yarar vardır. Ulusötesilik fenomeni “farklı teritoryal düzeyleri bir uçtan diğerine kesmekte ve böylelikle onları birbirine bağlayarak aşan” (Van Apeldoorn, 2004b: 144) ve “devlet, devlet-üstü ve devlet-altı ölçekleri, çok-düzeyle bir algılayış içerisinde kapsayan ve teritoryal-olmayan bir fenomendir” (Anderson, 2002; Overbeek, 2003). Ulusötesi aktörler olarak bazı toplumsal güçlerin teritoryal sınırlarını aşmakta olduğundan söz etmek, bunların ulusal bağamlarından koptuklarını, ulusal düzeyle bir ilgilerinin kalmadığını değil, tersine birden fazla ulusal bağlamda aynı anda hareket edebiliyor olduklarını ifade etmek demektir (Van Apeldoorn, 2004b: 145). Ulusötesi kavramı ‘ulusal’ veya ‘uluslararası’ kavramlarının ifade ettiği gibi fiziksel bir mekana dair bir ölçüğe değil, bir fenomene daha doğrusu tahayyül edilmiş, fiziki sınırları olmayan sanal bir mekana gönderme yapmaktadır.

Bu tez çalışmasında sözü edilen ulusötesi perspektif benimsenmekte ve günümüzde kapitalizmin ulaştığı yeni gelişme aşamasını en iyi şekilde tanımlayan ifadenin “ulusötesi kapitalizm” kavramı olduğu öne sürülmektedir. Burada ortaya koyulan temel iddialardan bir tanesi, kapitalizmin içinden geçmekte olduğu bu aşamada toplumsal güçlerin de hızla ulusötesileşmekte olduğudur. Günümüzde bazı toplumsal güçlerin maddi çıkarları ve ideolojik yönelimleri küresel politik ekonominin giderek daha fazla ulusötesileşmesine ve liberalleşmesine bağlı hale gelmektedir (bkz. Gill, 1990: 94). İlerleyen bölümlerde detaylı bir biçimde incelenecek olan bu ulusötesi mekanda hakim olan ve burada hareket eden sermaye unsuru “ulusötesi sermaye” olarak tanımlanacaktır. Bu andığımız gelişmelerden en fazla yararlanan bu yeni sermaye fraksiyonu daima ulusal rakiplerinden daha fazla hareket imkanına sahip olduğu için hali hazırda birden fazla ülkenin ulusal sınırları içerisinde faaliyet gösterebilen büyük firmalar tarafından temsil edilmektedir. Finansal ve politik serbestleşme (liberalizasyon) sürecinde eşi benzeri görülmemiş teknolojik gelişmelerin estirdiği rüzgârı arkasına alan ulusötesi sermayenin yapısal gücü arttırmıştır (Gill ve Law, 1989, 1993). Sermayenin daha fazla hareketli olmasından da yine bu türden büyük firmalar kazançlı çıkmaktadır (Gill, 1990: 113).

Ulusötesi sermayenin yapısal gücünün birisi ‘maddi’ diğeri ‘ideolojik’ olmak üzere iki farklı boyutu bulunmaktadır. Bu gücün maddi boyutu ulusötesi sermayenin çok büyük bir hareket olanağına kavuşması, örneğin sınırların ötesinde kolaylıkla konum değiştirebilmesi olgusuyla ifade edilebileceği gibi (Keohane ve Milner, 1996: 19); ideolojik boyutu çok daha kolektif düzeyde uygulanan sınıf iktidarı bağlamında ele alınabilir. Yani, ulusötesi sermayeyi, genel kapitalist çıkarları tanımlamaya çalışan ulusötesi bir sınıf fraksiyonunu inşâ eden asli unsur olarak kavramlaştırılır.

1. 4. ALTERNATİF BİR KURAM ÇERÇEVESİ İÇİN GRAMSCI'Yİ HATIRLAMAK

İtalyan kuramcı ve düşünür Antonio Gramsci'nin 20. yüzyıl başında İtalya'da Mussolini rejiminin hapisanelerinde geliştirdiği pek çok kavramın uzun bir unutulmuş döneminden sonra eleştirel küresel politik ekonomi incelemelerinde tekrar yer bulabilmesi çok önemlidir. Bu durum, son dönemlerde liberal 'sivil toplumcu' ya da 'post-Marksist' eğilimler tarafından sahiplenilen ve giderek esas içeriğinden soyutlanan Gramsci'ci kavram ve kategorilerin bu yozlaştırma çabalarından arındırılması ve Marksist yazarlar arasında neredeyse yüz yıldır süren Kautsky - Lenin ikileminin aşılması gibi çok önemli imkanları beraberinde getirmektedir. En azından bu çalışmanın kuramsal çatısının inşasında Gramsci'nin böylesine iki taraflı ve kurucu bir rolü vardır. Ana kaynağında Marx ve Gramsci'nin çalışmaları bulunan, 1980'lerde Cox ve Gill'in katkılarıyla iyice güçlenen ve nihayet günümüzde Robinson ve Van der Pijl'in yazılarıyla olgunlaşan (pek homojen olmasa da) bu kuramsal hat, günümüz kapitalizminde toplumsal sınıflar, emperyalizm ve kapitalist devlet olguları üzerine güçlü bir çözümleme çerçevesi sunmaktadır.

Bu alt bölüm, yeni-Gramsci'cilik olarak anılan bu zengin akademik / politik damarın etraflı bir değerlendirmesine ayrılmıştır. Hemen belirtmek gerekir ki, bazı Gramsci'ci (artık Gramsci ile özdeşleşen ya da bizzat onun icat ettiği) kavramların etrafında kurulmasına rağmen, UPI yazınındaki birçok akademik çalışma, yeterli eleştirelilikten yoksun durumdadır. Bunun nedenlerinden bir tanesi, hiç şüphesiz, Gramsci'nin temsil ettiği ve çok önemli bir parçası olduğu düşünce ve eylem geleneğine uzak olmaktan kaynaklanmaktadır. Yine de bu durumun farkında olarak, beğensek de beğenmesek de, UPI'de yeni-Gramsci'ciler denilen akademik bir anlayışın mevcut olduğunu kabul etmek gerekiyor.

Bu alt bölümde, Gramsci'yi çok önemli bir parçası olduğu o büyük resim içerisinde ele alarak kendi dünya düzenleri analizinde kullanmaya çalışan

bazı yazarların çalışmalarına yer verilecektir. Gramsci'nin 'hegemonya,' 'tarihsel blok,' 'organik bunalım' ve 'organik aydınlar' gibi kavramlarının hangi yönleriyle eleştirel UPI çözümlenmelerinde işlevsel birer araca dönüşebildiğini göstermek amaçlanmaktadır. Bu kuramsal tartışmanın Gramsci'nin önemi ve güncelliği konusunda yeterli argümanlar üreteceğini umuyoruz. Burada öncelikli olarak 'İtalyan Okulu' bağlamında Robert W. Cox'un, 'Amsterdam Okulu' dolayımında Kees van der Pijl'in çalışmaları detaylı bir biçimde incelenecektir. Amerikalı siyaset bilimci ve sosyolog William Robinson'un 'Küresel Kapitalizm' ve Stephen Gill'in 'Disipliner Neoliberalizm' tezleri de göz ardı edilemeyecek derecede önemli. Bu dört başlık altında kanımızca Gramsci'ci yazarların küresel politik ekonomi yaklaşımlarının ana hatları ortaya konmuş oluyor. Bunlar içinde Robinson'un 'ulusötesi kapitalist sınıf' ve 'ulusötesi devlet' tezleri ve Van der Pijl'in küresel politik ekonomide 'sistemik ve ulusötesi mücadeleler' modeli tezimizin iki ana dayanak noktası halini almaktadır. Diğerlerinin önemli kavramsal, kuramsal ve ampirik katkılarının yanında bu iki yazarın sunduğu kavramsal çerçeve, biz dizi kuramsal hataları ve eleştiriyi hak eden argümanlarının varlığı bir yana, günümüzde iyice karmaşıklaşan toplumsal ilişkileri ve çelişkileri eleştirel bir perspektiften anlamak için 'ulusal sınırların ötesinde' kuvvetli bir algı geliştirebilmemize yardımcı olmaktadır. Onları incelerken bir yandan klasik 'emperyalizm' kavramının anlattığı büyük sömürünün, dünyasal asimetric iktidar / güç ilişkilerinin hala (çok daha) büyük bir kararlılıkla varlığını sürdürdüğünü, ancak bu yakıcı gerçekliği gerçekten anlamak ve anlatabilmek için emperyalizmden başka kavramlara da ihtiyaç duyulduğunu görmek / göstermek mümkün oluyor.

1. 4. 1. Gramsci, Hegemonya ve Tarihsel Blok

Gramsci'nin çalışmaları, hiç şüphesiz Marksist kuramın gelişim sürecine çok önemli katkılar sağlamıştır. Bu katkılar 20. yüzyılın hemen başında İtalyan emek hareketinin derinlerine nüfuz eden ekonomizmin / determinizmin etraflı bir eleştirisi üzerine kurulmuştur. Gramsci'ye göre mekanik determinizmle

birlikte gelişen ekonomizm, kendisini, politikanın iktisadi gelişmelerin sadece basit bir yansıması olarak ele almak şeklinde göstermektedir. Bu durumda da işçi sınıfı giderek pasifleşmekte ve insiyatif sürekli olarak yönetici sınıflarda kalmaktadır. Hegel'deki 'özel' sivil toplum ve 'kamusal' politik toplum (yani devlet) ayrımını geliştirmeye çalışarak, Marx'ın *Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı*'nin Önsöz'ünde sergilediği materyalist kavrayışın ötesine geçmeye çalışan Gramsci'nin yazıları, o dönemin hakim determinist eğilimlerinin bir eleştirisi ve alternatifi olarak ele alınmalıdır. Bilindiği gibi söz konusu metinde Marx, sivil toplumun anatomisinin öncelikle ekonomi politiğe bakılarak anlaşılabilirliğini yazmaktadır. Buradan hareketle Gramsci, toplumdaki temel dikotominin 'özel' ve 'kamusal' arasında değil; 'rıza' (öncelikli olarak sivil toplumu karakterize eder) ve 'zor' (devlet iktidarını ifade eder, ancak tek başına onu tanımlayamaz) arasında olduğunu öne sürer (Simon, 1982; Gill: 1990; Bates, 1975). Batı'nın gelişmiş kapitalist ülkelerinde yönetici sınıfların siyasal iktidarları, öncelikle devletin baskı aygıtları üzerinde sağladıkları kontrole değil, sivil toplum içerisindeki çok sayıda kurumsal ve toplumsal ilişkiye dayanmaktadır. Sınıf yönetiminin bu biçimi, hegemonya, rızaya dayanmakta ve ancak son tahlilde devletin doğrudan ve açık baskı araçları tarafından desteklenmektedir.²⁰ Devletin zor gücüne ağırlık veren bu klasik Marksist görüşü geliştiren eden Gramsci'ye göre toplumda ideolojik ve ahlaki unsurların önemi, tarihsel bloğun oluşumunda adeta çimento işlevi görüyor oluşlarıydı. Hakim toplumsal sınıfların organik aydınları ise söz konusu ahlaki ve ideolojik fikirlerin, bağımlı grupları mevcut toplumsal düzene tabi kılmak üzere dönüştürülerek, formüle edilmesi, yaygınlaştırılması ve evrensel kabullerle meşrulaştırılması görevini yerine getirmekteydi. Toplumsal yapılar toplumsal sınıfların somut mücadele süreçleri, zıtlasma, uyum ve geçişimleri sonucunda ortaya çıkarırken; ideolojik söylemler de tarihsel bloğa yön veren, onu akılcılaştıran ve geliştiren bu mücadele süreçleri tarafından biçimlendirilmektedir. Gramsci'nin modern kapitalist toplumda sınıf iktidarının

²⁰ Hegemonya kavramının Gramsci'nin yazılarında sahip olduğu değişik anlamlar ve gösterdiği farklı salınımlar için örneğin bkz. Anderson (1976), Carnoy (1984), Femia (1987) ve Laclau ve Mouffe (1985).

ideolojik boyutu üzerinde böyle önemle durması, 1960'larda Batı ülkelerindeki devrimci hareketlilikler sürecinde ortaya atılan birçok soruya da ikna edici cevaplar getirmektedir (Overbeek, 2004; Gill, 1990). Gramsci *Defterler*'de Rusya ve Batı'daki devlet / sivil toplum ilişkilerini karşılaştırarak, Perry Anderson'un deyimiyle, Rus Devrimi ve Batı'da izlenmesi gereken stratejileri karşılıklı uçlara koymuştur. Yani, devrimci politik stratejiler bağlamında, Doğu ve Batı arasında bir takım çok önemli farklar mevcuttur:

Doğu'da Devlet her şey olup sivil toplum daha filiz halinde ve peltemsiydi. Batı'da Devlet ile sivil toplum arasında kendine özgü bir ilişki vardı ve Devlet sarsıldığında sivil toplumun sağlam yapısı derhal ortaya çıkardı. Devlet arkasında güçlü bir istihkâm ve tabya sisteminin bulunduğu bir dış hendekti sadece; ülkeler arasındaki farkların her ülke için titiz bir keşif gerektirdiği açıktı (aktaran Anderson, 2007: 24).

Böyle özel bir tarihsel bağlamdan yola çıkarak, Gramsci devleti, içerisinde yönetici sınıfların diğerleri üzerinde sadece baskı uygulayageldiği değil; aynı zamanda yönettiği grupların aktif rızasını da kazanabildiği kuramsal ve pratik faaliyetlerin bir bütünü olarak tanımlar. Dolayısıyla devlet, 'politik toplum' ve 'sivil toplum' toplamı yani diğer bir deyişle baskı ve zor ile desteklenen hegemonya (diktatörlük + hegemonya) demektir.²¹ Gramsci'nin bu kavrayışı onu adım adım toplumsal ve politik güçlerin birbirine bağlanması olgusunu

²¹ Görüldüğü üzere burada "*devlet = politik toplum*" özdeşliği aşılmıştır. Gramsci'nin sözünü ettiği devlet artık bütünleşik (*integral*) bir devlettir. Bilindiği üzere Gramsci, devlet ve sivil toplum üzerine yazılarında, kapitalist toplumun liberal ideologlarınca geliştirilen devlet kavramsallaştırmasını; ilk olarak devlet, "*ekonomik ve siyasalın birbirinden ayrıştırılmasından türetildiği*" ve ikincisi olarak "*kendinde bir şey, ussal bir mutlak olarak kavrandığı*" için eleştirmektedir. Hâlbuki Gramsci'nin – Marx, Polanyi ve Poulantzas'ta da görebileceğimiz- bakış açısına göre liberal ideolojide doğal ve organik olarak ele alınan kapitalizmde toplumsal bütünün siyasal ve iktisadi alanlarının birbirinden ayrılması *gerçek* değil *yanılsama*dır. Bu yanılsama, "kamusal" ve "özel" ayrımı biçiminde tezahür eder ve Gramsci'nin işaret ettiği üzere, ilki "siyasal toplum" diğeri ise "sivil toplum" görünümü alır. "Kendinde bir şey" olarak devletin mutlaklaştırılması ise bireylerin "*gerçeklikte kendilerinin üzerinde, özgül bir varlığın kafasına sahip olmayan fakat düşünebilen, gerçek ayaklara sahip olmaksızın hâlâ hareket edebilen hayali bir kendiliğın varolduğunu düşünelimlerine izin veren*" şeyleşmiş ya da fetişistik bir görüşle sonuçlanır (bkz. Robinson, 2005a: 4-5). Bu perspektiften hareket eden Türkiye üzerine bir inceleme için bkz. Öncü (2003).

çözümlemekte kullanacağı, çok önemli ve oldukça karmaşık bir kavrama, “tarihsel blok” kavramına, ulaştırmıştır (Gill, 1990: 44). Sassoon’a (1987) göre Gramsci’nin hegemonya ve devlet anlayışı üzerine yapılan çalışmaların, *Defterler*’de sadece dokuz defa rastlanan bu kavrama değinmeden geçmesi olanaklı değildir. Gramsci’nin özlü deyimiyse, “tarihsel blok, yani doğa ile tin (yapı ile üstyapı) arasındaki birlik, zıtların ve farklılıkların birliğidir” (Gramsci, 1984: 20). Daha basit ifade etmek gerekirse yapı ve üstyapı, birlikte tarihsel bloğu oluşturur ve bu birlik aynı zamanda kuram ve eylemin, entelektüeller ve kitlelerin diyalektik birliğidir (Buci-Glucksmann, 1980: 275; Forgacs, 1988: 424). Gramsci’ye göre tarihsel blok belirli bir toplumsal düzen için kurumların, toplumsal ilişkilerin ve düşüncelerin oluşturduğu bir ağın içinde egemen sınıfın hegemonyasının yaratıldığı ve yeniden üretildiği toplumsal bir bloğu, yani rızanın toplumsal temelini temsil etmektedir. Demek ki bir sınıf, kendi tahakkümünü sadece baskının özel bir örgütlenmesi olarak değil, yeri geldiğinde dar korporatif çıkarlarının ötesine geçerek, ahlâki ve entelektüel bir liderliği ortaya koyarak, hatta belirli sınırlar içerisinde ödünler vererek ve çeşitli ittifaklar kurarak toplumsal güçleri, toplumsal bir blok içerisinde birleştirerek sürdürebilir (Gramsci, 1971). Hatırlanacağı gibi sıkça tekrarlanan ünlü satırlarından birinde Marx şunları söylemektedir:

Varlıkların toplumsal üretiminde, insanlar aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkilerinin bütünü toplumun ekonomik yapısını, üzerinde hukuksal ve siyasal bir üstyapının yükseldiği ve belirli toplumsal bilinç biçimlerinin tekabül ettiği gerçek temelini oluşturur (...) Maddi hayatın üretim tarzı genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, onların bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır (Marx, 2005: 39).

Gramsci ise Marx’tan farklı biçimde fikirler, kültür, politika ve yasaların sadece üretim sürecini kontrol edenlerin iktisadi çıkar ve iktidarlarının basit

bir fonksiyonu olmadığını; aksine altyapıdan bağımsız olarak da varolabilen güçlü unsurlar olduklarını dile getirmiştir (Murphy, 1994; Bobbio, 2004). Görüldüğü gibi her ne kadar iki alan arasında karşılıklı bir ilişki olduğu vurgulansa da Bobbio'nun (2004: 105) aktarımıyla "Marx'ta asıl belirleyici olan altyapıdır, üstyapı ise ikincil ve bağımlı biçimde ele alınmıştır." Gramsci'ye göre fikirler, kültür, politika ve yasalar sadece üretim sürecini kontrol edenlerin iktisadi çıkar ve iktidarlarının basit bir fonksiyonu olarak tanımlanamaz; aksine bunlar, gerektiğinde altyapıdan bağımsız olarak da varolabilen güçlü unsurlardır (Murphy, 1994; Bobbio, 2004). Aslında bu iki alan arasındaki öncelik-sonralık ilişkisi Gramsci üzerine yapılan pek çok kuramsal tartışmanın ana konusunu oluşturmakla beraber, Portelli'ye göre bu noktadaki tartışmalar sorunu temelsiz koymaktan ibarettir (Buci-Glucksmann, 1980: 275; Portelli, 1982: 61).²² Yani, önemli olan herhangi bir toplumda altyapı ve üstyapı arasında kesin bir uygunluk durumunun mevcut olduğunu ve bu uygunluğun "tarihsel" (yani geçici) bir nitelik taşıdığını ortaya koymaktır. Bu uyuma istinaden Gramsci, Marx'ın *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*'nin "Önsöz"üne yazdıklarından da faydalanarak, insanlık tarihinin belirli dönemlerinde altyapı ve üstyapı arasında organik bir bağın olduğunu / olması gerektiğini söylemektedir. Gramsci'ye göre bu bağ, üstyapısal etkinlikleri yürüten bazı toplumsal gruplar ya da katmanlar, yani 'aydınlar' kurmaktadır (Portelli, 1982: 48-9).

Öte yandan, toplumdaki çok çeşitli sınıf çıkarlarını, bir anlamda sentezleyerek hegemonyayı evrenselleştirebilmek ve bloğu oluşturabilmek için ise baskın toplumsal sınıfın hayli gelişkin bir politik bilinçliliğine dayanan liderliğine ve aksiyonlarına ihtiyaç vardır. Dolayısıyla, (yeni) bir tarihsel blok söz konusu olduğunda anahtar kavramlar "bilinçli, planlı, programlı mücadele" olmaktadır

²² Gramsci tarihsel blok kavramını genelde yapı ve üstyapı arasındaki ilişkiyi vurgulamak bağlamında, bir yandan Marksist diyalektiğin Croce'ci idealist deformasyonuna, diğer yandan ekonomistik sapmaya karşı verdiği iki taraflı mücadelede kullanmıştır. Gramsci'nin yapmaya çalıştığı şey bu iki temel sapmaya karşı, Marx'ın problematiği içerisinde kalarak, üstyapısal alanı ve ideolojik alanı incelemek olmuştur. Ona göre üstyapılar, iktisadi temeldeki mevcut çeliklilerin tekil bir ifadesi / yansıması değildir. Tersine Gramsci, ideolojilerin maddi güçlerle eşit enerjiye sahip olduğuna inanmaktadır (bkz. Sassoon, 1987: 120).

(Gill, 1990: 46). Kısacası, tarihsel blok oluşturmak ve hegemonya inşa etmek (sıklıkla zannedildiği gibi herhangi bir devlete ya da devletler topluluğuna değil) ancak ve ancak baskın toplumsal sınıflara veya sınıf fraksiyonlarına özgü bir davranış biçimi / becerisi, bir sınıf pratiği olabilmektedir (Robinson, 2004, 2005a). Tarihsel blok esas olarak temel sınıfın hegemonik sistemi etrafında kurulur; ancak, söz konusu temel sınıfın sonsuza değin bu vasfını koruyabilmesi mümkün değildir. Çünkü tarihsel bloğun yapısı ve üstyapısı, sürekli bir devinim içerisinde.²³ Bu noktada sorulması gereken doğru soru şu olabilir: Altyapı ve üstyapı arasındaki mevcut organik bağ şu ya da bu nedenle kopar ve aydınlar bu görevi artık yerine getiremez hale gelir ise; yani, altyapı ile üstyapı arasında olması gereken, Marx'ın da ifade ettiği, mutlak uyum ortadan kalkar ise ne olur? Gramsci, bu duruma "organik kriz" demektedir ve bu kriz, ilkin, yapının (üretim ilişkilerinin) evrimi ile üstyapının (devletin yani sivil ve politik toplumun, kültürün, ideolojinin vs.) buna koşul olarak evrimleşememesi anlamına gelmektedir ki, bu koşullarda "eskinin ölümü ve yeninin henüz doğmamış olması" söz konusudur (bkz. Portelli, 1982: 127).

1. 4. 2. Organik Kriz, Hegemonya Krizi ve Yeni Tarihsel Blok

Robert Cox organik kriz kavramına iktisat alanından yaklaşan oldukça öğretici bir giriş yapmaktadır (1987, 8. Bölüm). Burada iktisatçılar açısından bir kriz ile dönemsel dalgalanmayı ayırt edebilmenin çok önemli ve zor bir iş olduğunu hatırlatır. Ekonominin içine düştüğü krizin üstesinden gelebilmek için bazı yapısal değişimler geçirmek zorunda olduğunu; bir dalgalanma durumunda ise mevcut yapının toparlanabilmek için gerekli potansiyeli yine kendi içinde taşımakta olduğunu söylemektedir. Krizler, ekonomindeki kökten bir dengesizliğin işareti olurken; dönemsel dalgalanmalar, dengede zaman

²³ Gramsci, üstyapıya ve onun altyapıdan bağımsızlığı üzerine yaptığı vurgular nedeniyle kimi çevrelerin şiddetli eleştirilerine maruz kalmıştır. Bu kavrayışın, özellikle günümüzde sol-akademik cemahta sıklıkla rastladığımız, *sivil toplumculuk* adı verilen liberal sol eğilime zemin hazırladığı düşüncesi yaygındır. Bkz. *Gramsci Üzerine*, s.125, <http://www.kurtuluscephesi.com/eris/gramsci.htm>

içerisinde meydana gelen değişimleri ifade ederler. Gramsci ise bu noktada çok daha geniş politik bir çerçeveden bakarak 'organik kriz' ve 'hegemonya krizi' kavramlarından söz etmektedir:

Bu kavramların altını çizdiği olgu ise toplumsal gruplar ve onların meşru politik önderleri arasındaki çözülme; yani temsil kriziydi. Böylesi durumlarda eski ve yeni toplumsal güçler aynı anda bir arada bulunmaktadır. Yani, eskiler daha önce kendilerini temsil eden politik örgütlerden / partilerden kopmuş; yeniler ise henüz 'kendi' örgütlerini / partilerini ya da kendisine etkin bir şekilde liderlik edebilecek ve mevcut toplumsal güçleri yeni bir hegemonik blok içerisinde birleştirebilecek organik aydınlarını üretememiştir (Cox, 1987: 273).

İşte, organik kriz ya da "eskinin ölümü ve yeninin henüz doğamamış olması" ifadesiyle anlatılmak istenen durum tam olarak budur. Organik krizin iki olası sonucu olabilir. Ya yeni bir tarihsel blok meydana gelir ya da Sezarizm - çözümlenemeyen çelişkiler dondurulur (Cox, 1987: 273). Yeni bir tarihsel bloğun kurulması sorunu ise aslında yeni bir hegemonik sistemin kurulması sorunuyla aynı şeydir. Bu noktada altı çizilmesi gereken bir diğer önemli nokta tarihsel blok içerisindeki her krizin zorunlu olarak bir organik kriz olarak görülemeyeceğidir. Gramsci'ye göre kopuşun "temel sınıfları" yani egemen sınıf ve bağımlı sınıfı ilgilendirmesi gerekir. Bu demektir ki emek sermaye çelişkisi kapitalist toplumdaki organik bir krizi ifade etmekten; temel sınıf ve onunla ittifak halindeki grupların veya sınıf fraksiyonlarının kendi aralarındaki çekişmeler, bir krize işaret etmekle beraber, organik bir kriz olarak görülemez. Çünkü bu türden çelişki ve çekişmelerin nihayetinde (ideolojik ve politik) uzlaşmayla çözümlenmesi yüksek bir olasılık olup, bu durum adeta bağımlı sınıfların güçsüzlüğünün manifestosu gibidir. Özetle, Gramsci'nin yazılarından üç temel organik kriz tanımı / bağlamı türetmek mümkün görünüyor:

- 1) Emek ve sermaye çelişkisi,
- 2) Altyapı ve üstyapı uyumsuzluğu,
- 3) Aydınların işlevsizleşmesi.

Bunların yanına hegemonik blok içerisinde kapitalist sınıfın farklı fraksiyonları arasında patlak veren mücadeleleri de ekleyebiliriz. Bu sonucusu organik sayılmasa da, önemli bir kriz bağlamına gönderme yapmaktadır. Günümüzde emek ve sermaye çelişkisinin, kapitalist tarihsel blokta 'şimdilik' derin ve etkili bir hegemonya krizi yaratmadığı gerçektir. Dolayısıyla, bugün küresel politik ekonomide, sermayenin farklı çıkar ve vizyonlara sahip fraksiyonlarının kendi aralarındaki mücadelelerinin bu denli belirleyici olabilmesinin ardındaki nedenler de ortaya çıkmaktadır. İşçi sınıfının ve toplumsal mücadelelerin zayıflığı ve örgütsüzlüğü veri iken, meydan sermayenin ulusötesi, ulusal ve yerel fraksiyonları arasındaki çekişmelere kalmış görünmektedir. Gramsci'nin ustalıklı dile getirdiği sınıf-içi mücadelelerin, organik bir krize ya da sistem içinde bir hegemonya krizine evrilmeden çözülebileceği, neticede sermayenin daha güçlü, dinamik, ileri görüşlü bir fraksiyonu önderliğinde hegemonyanın pekişeceği yönündeki değerlendirmeleri, güncel politik iktisadi çıkarsamalar için son derece verimli bir zemin sunmaktadır.

1. 5. UPI'DE YENİ-GRAMSCI'CI YAKLAŞIMIN OLUŞUMU VE EVRİMİ

1970'lerde yeniden keşfedilen Gramsci'nin yazıları, toplumsal güçler ve dünya düzenleri arasındaki ilişkilere yönelik yeni kavramlaştırmaların tohumlarını içermiştir. Bu damardan beslenen ve kaynağında Robert W. Cox ve Stephen Gill gibi yazarların bulunduğu yaklaşımlar, sonraları sermaye ve burjuvazi içindeki fraksiyonel bölünmeler ve gelişen Atlantik-ötesi ittifaklar üzerine yapılan katkılarla zenginleştirilir (Van der Pijl, 1979, 1984). Uluslararasılaşma sorunsalı etrafında gelişen ve Marksist kuram içerisindeki çeşitli arayışlardan bir tanesi yeni-Gramsci'cilik bu şekilde, iki farklı hattan beslenerek ortaya çıkmıştır. Bu alt bölümde, yeni-Gramscicilik adı verilen UPI ekolünün temel

yaklaşımlarının çok önemli bir kısmını oluşturan Robert Cox, Kees van der Pijl, William Robinson ve Stephen Gill gibi dört önemli yazarın çalışmalarına yansıyan bazı temel argümanlar inceleyecektir.

1. 5. 1. Robert W. Cox ve İtalyan Okulu

Söz konusu edilen bu eleştirel hattın temel argümanları Poulantzas'tan çok Robert Cox'un çalışmalarına dayanır. Yani bir diğer deyişle Cox (1981, 1983 ve 1987), yeni-Gramsci'cilik olarak bilinen eleştirel uluslararası politik iktisat (UPI) yaklaşımının temelini atan kişi olmuştur. Cox'un çalışmaları ilk olarak, uluslararası ilişkiler (UI) disiplininde hakim olan neo-realist geleneğin eleştirisi olarak okunabilir.²⁴ Yazılarında, Kenneth Waltz ve Robert Keohane gibi önde gelen neo-realist yazarların devlet-merkezcilikle malul ve tarihsel olmadığını düşündüğü analizlerine karşı çıkan Cox'un çözümlenmeleri, realist yaklaşımın sınırlılıklarını, UI'de "sivil toplum" ve "hegemonya" gibi bir takım Gramsci'ci kavramları kullanarak aşmaya çalışır (Bieler ve Morton, 2004; Robinson, 2004, 2005a). Ayrıca bu çalışmalar, sonraları kendisini izleyecek olan bazı UI kuramcıları için de yol gösterici olmuştur. Cox'a göre Gramsci'nin kullandığı genel kavramsal çerçeve, UI'de alternatif bir kuramsal yaklaşım türetebilmek ve uluslararası düzeyde kurulmuş hegemonya mekanizmasını açıklayabilmek için gereken kuramsal zemini sunmaktadır (Germain ve Kenny, 1998).

Robert W. Cox, *Üretim, İktidar ve Dünya Düzeni* (ÜİDD) başlıklı kitabında, hegemonik projelerin formülasyonlarını, içinde yükseldikleri toplumsal yapılar etrafında ve "uluslararasılaşan üretimin değiştirdiği küresel toplumsal iktidar yapılarıyla" ilişkilendirerek açıklamaya çalışmaktadır (Picciotto, 1991: 44). Bu bağlamda, ÜİDD'yle Cox "devletin uluslararasılaşması olgusunu, 'tarihin yapısında sosyal güçlerin rolü'nü tarihsel materyalist bir perspektiften anlamaya

²⁴ Neo-realizm, uluslararası ilişkiler içinde realist yaklaşımın temel varsayımları üzerine oturmuş bir teoridir. Uluslararası ilişkiler disiplininin bu "anaakım" yorumu, *realizmle* şu üç temel varsayımını paylaşır: (1) Devletler dünya politikasını belirleyen / yönlendiren temel aktörlerdir (devlet-merkezci varsayım). (2) Devletler, rasyonel davranırlar (rasyonalite varsayımı). (3) Devletler, öncelikle güç arayışı içerisindeyler ve çıkarlarını bu arayış dolayımında tanımlarlar (bkz. Keohane, 1984; Waltz, 1979).

çalışmak suretiyle açıklamaktadır” (Panitch, 1994: 68). Öte yandan eleştirel olsun ya da olmasın kimi başka yazarlar ise Uİ yazını içerisinde Gramsci'nin giderek artan etkisine karşı şüpheyile yaklaşmışlardır. Ancak bunların çoğu hegemonya, tarihsel blok ve sivil toplum gibi Gramsci'ci kavramların, özellikle 1970'li yıllarda dünya düzeninde ortaya çıkan yeni toplumsal ilişkileri anlamak noktasındaki yararlarını teslim etmek durumunda kalmıştır (Germain ve Kenny, 1998; Rupert, 1998; Gillon, 1999; Burnham, 1991, Panitch, 1994; Femia, 2005).²⁵

Cox'un analizi, başta Stephen Gill ve onun "İtalyan Okulu" olarak adlandırdığı²⁶ ve David Law, Andrew Gamble ve Anthony Payne, Mark Rupert, Enrico Augelli, ve Craig N. Murphy'nin çalışmaları ile "Amsterdam Projesi"²⁷ olarak da bilinen Kees van der Pijl, Henk Overbeek, Otto Holman, Magnus Ryner, Hans Jurgen Bieling ve Bastiaan van Apeldoorn gibi isimlerin katkılarıyla hızla gelişmiş, uluslararası politik iktisatta Antonio Gramsci'den etkilenen, bir diğer deyişle yeni-Gramsci'ci, bir yazın ortaya çıkmıştır.²⁸

²⁵ Cox'un çalışmaları ve kuramsal yaklaşımının sınıflandırılması kolay olmamıştır. Kimileri onu 'Gramsci'ci,' kimileri ise bir 'eleştirel kuramcı' olarak görmeye çalışmıştır. James H. Mittelman, bir "Cox'cu Tarihsicilik"ten söz ederken, Chris Brown'a göre Cox, Lenin'in emperyalizm kuramı ve neo-Marksist bağımlılık yaklaşımının zorlama bir sentezini yapmaya çalışan geleneksel bir Marksisttir (hatta bir Marksist-Leninist). Martin Shaw ise Cox'un bir anlamda Marksizm'in zararlı taraflarını sansürlediğini düşünmektedir. John Adams'a göre ise Cox'un Marksizmi 'sulandırılmıştır.' Peter Burnham'a göre Cox'un yaklaşımının temel sorunu Weberci ve Marksist metodolojileri birarada kullanmasıdır. Burnham, Cox'un tarzını bir hayli eklektik bulmaktadır. Bütün bu tanımlama ve değerlendirmeler bir yana kendi ifadesiyle Cox bir 'tarihsel materyalist'dir (Schechter, 2002).

²⁶ Bu akıma 'İtalyan Okulu' adı verilmesinin nedeni, uluslararası ilişkiler alanındaki çalışmalarında Gramsci'ci kavramları kullanıyor olmalarıdır. (Gill, 1993). J. Saurin (2008) ise akımın 'İtalyan' olarak nitelendirilmesini eleştirmektedir. Ona göre bu okulun mensupları arasında çok az sayıda İtalyan bulunmaktadır.

²⁷ Henk Overbeek'e göre Amsterdam Projesi'nin (AP) kuramsal temelini tarihsel materyalizm oluşturmaktadır. Uluslararası politik iktisat içerisinde hemen aynı teorik mirası paylaşan 'Açık Marksizm,' "yeni-Gramsci'cilik' ve Bob Jessop gibi bazı bağımsız yazarları saymak mümkündür. Overbeek'e bakılırsa AP, bu yaklaşımlarla gerek teorik gerekse normatif temelli pek çok hassasiyeti paylaşır (Overbeek, 2004).

²⁸ Yeni-Gramsci'ci akımın oluşumu ve gelişimi ve Cox'un yaklaşımı üzerine kapsamlı eleştirel tahliller için bkz. Overbeek (2004), Saurin (2008), Bedirhanoglu (2008), Leysens (2008) ve Bostanoğlu ve Okur (2009).

1. 5. 1. 1. Sınıflar ve Tarihsel Blokların Oluşumu

Cox, ÜİDD'de geliştirdiği 'tarihsel materyalist' çözümlerinde, basitçe, aktörler yerine tarihsel yapılara odaklanmakta; ancak yapısalcılığın diğer biçimlerinin aksine, burada yapıların verili olmadıklarını, bunların insanların bilinçli kolektif eylemlerince inşâ edilip dönüştürüldüğünü göstermektedir. Bu bağlamda, içerisinde hegemonyanın da üretildiği yapılar, şu üç etkinlik alanı üzerine kurulur: 1) Toplumsal ilişkilerin, belirli toplumsal güçleri meydana getiren maddi, kurumsal ve söylemsel biçimlerinin bütünü kapsayan toplumsal üretim ilişkileri, 2) Tarihsel olarak birbirine bağlı devlet - sivil toplum kompleksleri; yani devlet biçimleri ve 3) Asla sadece istikrar veya çatışmaları temsil etmekte kalmayan, aynı zamanda alternatif dünya düzeni biçimlerini de düşünmemize olanak sağlayan, dünya düzeni yapıları (Cox, 1981: 135-8). Cox'a göre bu üç farklı alan / düzey, o denli iç içe geçmiş ve karmaşık bir haldedir ki, onları birbirinden ayrı ele alma imkanı yoktur (bkz. ÜİDD, ikinci kısım).

Cox'a göre üretim ilişkileri modelleri / biçimleri, hegemonya mekanizmalarının ve işleyiş prensiplerinin çözümlenmesi bağlamında bir çıkış noktası olmalıdır. Ancak, bu eğilimin bizleri her şeyi üretim sürecine indirgeyen ekonomistik bir yanılgıya düşürmemesi gerekir. Bu nedenle üretimi, salt fiziki malların üretimi olarak değil, fiziki mal üretiminin bir anlamda önkoşulu olarak bilginin ve toplumsal ilişkilerin, değerlerin ve kurumların üretimi ve yeniden üretimi olarak anlamak gerekmektedir.

Üretim, sosyal varoluş biçimlerinin tümüne maddi birer zemin ve insan çabalarının toplumsal hayatın diğer tüm alanlarını etkileyen üretken süreçler içinde (buna siyaset de dahildir) birleştirildiği alanlar yaratır. Üretim, iktidar olma kapasitesi üretir; ancak, iktidar üretimin gerçekleştirileceği yolları ve biçimleri belirler (1987: 1).

Cox, yukarıdaki cümlelerle başladığı kitabı ÜİDD'nin ilk bölümünde, kapitalist veya yeniden dağılımcı diye adlandırdığı farklı gelişme süreçleri içinde, toplumsal üretim ilişkilerinin mevcut biçimlerinin çözümlenmesine odaklanmış ve farklı gelişim aşamalarının tipik özelliği olarak, bunların her birinde bazı üretim biçimlerinin diğerlerini tahakküm altına alarak zamanla hakim ilişkiler haline geldiklerini göstermiştir. Sözü edilen biçimlerden ilki 19. yüzyılın ortalarında İngiltere'de filizlenen ve fabrika üretiminde emek piyasalarıyla (*enterprise labor market*) karakterize edilen 'rekabetçi kapitalizm'dir. Burada baskın / bağımlı (*dominant / subordinated*) biçimler çelişkisi girişimci-emek ile bağımsız-emek (*self-employment*) arasında dolaylı yoldan; ancak, ilkel-emek (*primitive-labour*) piyasasından gelen ve girişimci-emek piyasalarında ücretleri aşağıya çeken bir baskı yaratan emek rezervi ve ev işçiliği arasında doğrudan doğruya kurulmaktadır (1987: 51-69).

İkincisi, 'tekelci kapitalist' gelişimdir. Bu süreçte kapitalizmin tekelci gelişimi, tekelci ve rekabetçi sektörler yaratarak, ekonomiyi adeta ikiye bölmüştür ve bu evrede bağımlı olan ilişkiler rekabetçi olanlardır. Cox'a göre temel karakteristiği 'girişimci şirketler ve üç-taraflılık' olan tekelci sektör, iki-taraflı biçimle (*bipartite mode*) birlikte baskın bir statü işgal etmektedir. Bu aşamada, her ne kadar geç sanayileşen ülkeler için gerekli emek rezervi olarak önem kazanacak bile olsalar, kapitalist toplumsal formasyon içerisinde ilkel emek piyasaları önem kaybetmektedir. Uluslararası bağlamda, bu ucuz emek rezervlerinin varlığı, gelişkin (sermaye yoğun) formasyonlardan, emek yoğun imalat süreçlerine doğru güçlü bir eğilim yaratmış ve üretimde göçmen işçilerin istihdamı olgusu ortaya çıkmıştır. Diğer yandan, bağımsız işgücü de benzer şekilde görece önemini yitirerek, yeni hakim toplumsal üretim ilişkisi biçimi olan girişimci-emek piyasasına personel ve üretim süreçlerine girdi tedarik eden, bağımlı alternatif bir biçim haline gelmiştir (1987: 69-82).

Üçüncü bir biçim ise "yeniden-dağılımcı kalkınma"dır. Bu, merkezi planlama ve komünal biçimler arasındaki ikilikten doğmuştur. Cox'a göre komünal biçim, planlı ekonomide, hakim toplumsal üretim ilişkisi biçimine artık transfer

eden bağımlı bir diğer biçimi temsil eder. Böylece değişimin farklı biçimleri, bir tarafta Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa, diğer tarafta ise Çin'i tarafından karakterize edilmiştir. Komünal biçim, ilkinde giderek artan ölçüde merkezi planlama sistemi içerisinde eritilirken; ikincisinde, özellikle tarım alanında parçalanmış ve yerini bağımsız-emeğin farklı bir türüne bırakmıştır. Kısacası, yeniden dağılımcı kalkınma çerçevesinde, Sovyet tipi formasyonda bağımsız emek sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürebilirken, Çin'de girişimci-emek piyasası biçimleri yeniden hayat bulmuştur (1987: 83-98).

Cox'un kuramında toplumsal üretim ilişkileri biçimleri sırasıyla geçimlik, köylü - toprak sahibi, ilkel emek piyasası, hanehalkı, bağımsız emek, girişimci-emek piyasası, iki-tarflılık, girişimci-şirket, üç-tarflılık, devlet girişimleri, komünal ve merkezi planlama gibi on iki farklı başlık altında tanımlanmıştır. Toplumsal üretim biçimlerinin farklı biçimlerine odaklanarak, değişen üretim ilişkilerinin nasıl ve hangi yollarla, devlet içerisinde veya karşısında ancak mutlaka belirli bir dünya düzeni içerisinde, toplumsal iktidarın zemini olan toplumsal güçlerin yükselişini sağladığını görmek mümkündür. Böylece belirli bir üretim ilişkisi biçiminin yükselişini, dönüşümünü ve diğerleriyle birleşimini sağlayan faktörleri açıklamak da olası bir hal alır (1987: 103). Bu bağlamda, üretim ve iktidar olguları arasındaki ilişki önem taşımaktadır ve bu ilişkiyi incelemek için "toplumsal bir üretim ilişkisinde iktidarın, nasıl bazı toplumsal güçlerin yükselişine aracılık ettiğini, bu toplumsal güçlerin hangi yollarla devlet biçiminde iktidarın zeminine dönüşebildiğini ve bu dünya düzenini nasıl şekillendirebildiğini" sorgulayabilen, bu noktalara odaklanabilen bir kuramsal çerçeveye ihtiyaç vardır (Bieler ve Morton, 2004: 89). Bu kuramsal çerçeve, elbette tarihsel yapıların ontolojisi etrafında gezinmeli ve "insanların kolektif eylemliliği tarafından gerçekleştirilen ve dönüştürülen toplumsal pratiklere" göndermede bulunmalıdır (Cox, 1987: 4). Hegemonyanın, toplumsal üretim ilişkileri tarafından oluşturulmuş ve temel kolektif özneler olarak toplumsal güçlerle bağlantılı bir sınıf egemenliği olarak anlaşılması gerekmektedir.

Tam da bu noktada Cox, ‘sınıf’ kavramını, durgun ve çözümleneci (*static-analytic*) değil, devimsel ve tarihsel (*dynamic-historical*) bir kategori olarak ele almayı yeğlemektedir. Bu bakış açısına göre sınıflar, tarihsel bir süreçte iktisadi sömürü olgusuna paralel olarak oluşur ve gelişir.

Sınıf oluşumu verili; diğer bir deyişle, tarihsel süreçler tarafından önceden belirlenmiş bir süreç demek değildir. Tam tersine, üretim yapılarındaki akışkan değişimler ve bu değişimlere tepki olarak evrimleşen praksis tarafından yaratılan fırsatların bir diyalektiğidir (Cox, 1987: 389).

Cox’a göre tahakküm altında bulunan toplumsal grupların toplumsal sınıf oluşturmalarını engelleyen ve hakim sınıflar tarafından da desteklenen büyük güçler iş başındadır (mesleki bölünmeler, etnik ve dini kimlikler ve semboller, devlet ve egemen sınıflardan kaynaklanan baskı ve zorlamalardan önce çaresizlik, tüketimcilik ve küçük burjuva özentiliği gibi). Örneğin ÜİDD’de “Sınıflar ve Tarihsel Blokların Oluşumu” başlığı altında, sınıf oluşumu sürecinin kimi özellikleri sıralanmıştır. Buna göre bir toplumsal üretim ilişkisi biçiminde yer alan her hakim veya bağımlı grubun mutlak suretle bir sınıf kimliği sergilemesi gerekmez. Bazen bunlar bir sınıfı oluşturacak ortak bir kimlik ve hareket kapasitesi sergileyemez ve sadece gizli (*latent*) veya potansiyel sınıflar olarak kalırlar. İki ya da daha fazla toplumsal üretim ilişkisi biçiminden hakim veya bağımlı gruplar, örneğin, örgütlü ve örgütsüz işçiler veya küçük ölçekli girişimciler ve şirket yöneticileri, aralarında bir sınıf oluşturmak üzere, dayanışma geliştirerek birleşebilir. Ayrıca farklı toplumsal üretim ilişkisi biçimleri, kendi aralarında hakim yönetilen ilişkisi içerisinde hiyerarşik olarak ve bileşenlerinin mevcut sınıf alışkanlıklarını etkileyecek şekilde bağlanabilir. Hakim toplumsal üretim ilişkisi biçimi etrafında oluşan sınıf, bağımlı toplumsal üretim ilişkisi biçimden türeyecek muhtemel sınıf oluşumları ve alışkanlıkları üzerinde belirleyici etkiye sahip olur (Cox, 1987: 355-6).

1. 5. 1. 2. Devletler ve Dünya Düzenleri

Cox, çalışmalarında 'hegemonya' kavramının yaygın bir biçimde kullanılan biçimlerini eleştirmektedir. Uİ yazınındaki mevcut hegemonya anlayışları ve tanımları, aslında Gramsci'ci anlamda hakimiyet (*domination*) kavramına karşılık gelmektedir. Yani gerçekte, hegemonya ve hakimiyet terimleri birbiriyle karıştırılmaktadır. Oysa, bir devletin dünya çapında ya da bölgesel düzeyde hakimiyetini kabul ettiriyor oluşu, her zaman dünya düzeninin -Gramsci'nin kullandığı anlamda- hegemonik olduğu anlamına gelmemektedir (1983: 60). Bir devletin hegemonik olabilmesi için bir dünya düzeni tesis edebilmesi ve bunu evrensel kabullerle meşrulaştırabilmesi gerekir. Yani, hegemonik bir düzen, bir devletin diğerlerini doğrudan ve/veya açıkça sömürdüğü değil; diğer pek çok devletin de kendi menfaatlerine uygun fırsatları bulabildikleri bir düzendir (Cox, 1983: 60). Şüphesiz ki bu tür bir düzenin salt devletler arası terimlerle açıklanması zordur. Cox, geçtiğimiz iki yüzyılda ortaya çıkan dünya düzenlerini, şu üç farklı yapı temelinde sınıflandırılır: (1) Liberal uluslararası ekonomi (1789-1873); (2) Rakip emperyalizmler çağı (1873-1945) ve (3) Neoliberal dünya düzeni (1945 ve sonrası). Cox'a göre andığımız her bir evreye ve onun özgüllüklerine uygun düşen bir devlet biçimi; yeni bir "tarihsel blok oluşumu" ve nihayet üretim ilişkilerinin yeni bir biçimlenişi söz konusu olacaktır. Bu noktada aşağıda Cox'un dünya düzenleri ve devlet biçimleri çözümlemesi daha detaylı bir biçimde incelenecektir.

1. 5. 1. 2. 1. Liberal Devlet ve Liberal Dünya Düzeni (Pax-Britannica)

Liberal devlet ve liberal dünya düzeni, yani diğer bir deyişle, Britanya'da burjuvazinin hegemonyası ile dünya ekonomisinde Britanya'nın hegemonyası (Pax-Britannica) beraberce / eş zamanlı olarak ortaya çıkan olgulardır (1987: 123). Britanya'nın güçler dengesi siyaseti sergileme yeteneği, bir olguyu bir diğerine bağlayan asıl faktördü. Kaldı ki İngiliz devleti, uzunca bir müddettir, liberal gelişme için ideal bir model olarak görülmekteydi. Cox, liberal dünya

düzeninin ortaya çıkışı üzerine değerlendirmelerini, devlet biçiminin, dünya düzeninin ve üretim ilişkilerinin dönüşümü ile ilgili bazı analitik önermelerle aşağıdaki gibi sonuca bağlamıştır.

1. Önerme: Devlet biçimleri, iki toplumsal güç yapılanmasının bir ürünüdür. Bunlardan ilki, tarihsel blok içerisinde toplumsal sınıfların biçimlenmesi iken, diğeri, dünya düzenlerinin 'elverişliliği'dir. (...)
2. Önerme: Sınıf mücadelelerinin önyak olduğu devletin dönüşümü süreci, politik bir biçim kazanır. Bu mücadeleler, bazı toplumsal grupların politik karar alma süreçlerinden dışlanması veya bu süreçlere dahil olmasıyla ilgilidir. (...)
3. Önerme: Yeni tarihsel blokların oluşumu sürecinde sınıf çatışmaları, ya sivil toplumla ilişkilerinde 'özerk' ve yahut farklı sosyal güçlerin katıksız bir 'aracı' olan devlete doğru yönelen bir hareket yaratır. (...)
4. Önerme: Devletler, iktisadi bakımdan hakim grupların ekonomik faaliyetleri için yasal-kurumsal bir çerçeve sağlar. (...)
5. Önerme: Özerk devlet tarafından inşa edilen yasal-kurumsal çerçeve, toplumsal üretim ilişkileri için gerekli maddi zemini oluşturur; hakim toplumsal üretim ilişkisi biçiminin serpilmesi ve diğerlerini tahakküm altında tutabilmesi için gereken koşulları dayatır. Bu çerçeve, eski iktisadi ve sosyal korumacılığı ve mevcut kurulu emek yapılanışını parçalar. Bu da girişimci-emeğin, erken dönemlerde kapitalizmin hakim toplumsal üretim ilişkisi biçimi olmasını sağlar. (...)
6. Önerme: Hegemonik dünya düzeni, sadece toplumsal hegemonyanın kurulduğu veya kurulmakta olduğu bir ülke tarafından tesis edilebilir. (...)
7. Önerme: Hegemonik düzen, gerek içeride gerekse dünya ölçeğinde, iktisadi alanı politik alandan ayırır. (...)
8. Önerme: Hegemonya, dünya düzeninin tam kalbinde oldukça kuvvetli bir biçimde kurulmuş olmasına karşın, düzenin kıyılarında zayıftır. Dolayısıyla, günümüzde devrimci kalkışmalar ve şiddet buralarda çok daha fazla yaygındır (1987: 149-150).

1. 5. 1. 2. 2. Milliyetçi / Refah Devleti ve Rakip Emperyalizmler Çağı

Avrupa'da 1851 ve 1866 yılları arasında, Cox'un deyimiyle, "liberal çağın zirvesine ulaşılmış" ve bunu takip eden yıllarda, liberalizmin ilke, uygulama ve kurumlarının hızla gerilediğine tanıklık edilmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan ekonomik ve politik dönüşümler, İngiliz hegemonyasının da sonunun geldiğini haber vermektedir. Devletlerin gücündeki görece değişme, diğer bir deyişle, güçler dengesindeki dönüşüm –ki bu Birleşik bir Almanya'nın sahne almasına çok şey borçludur- devletler arası sistemi değiştirmiştir. Almanya'nın İngiltere ve Fransa karşısındaki görece olarak güçlenişi elbette ki önemlidir; ancak, aslında sarsılan genel olarak Avrupa'nın dünya çapındaki gücü ve hakimiyeti olmaktadır. Bu dönemde dünya siyasetinde Avrupalı olmayan yeni güçler de yükselmektedir. Amerikan *İç-Savaş'ı* Atlantik ötesinden Birleşik Devletler'in, *Meiji Restorasyonu* ise Pasifik'te Japonya'nın güçlenerek dünya sahnesine çıkmasını sağlayan gelişmeler olmuştur. Cox'a göre bu gelişmeler hegemonik bir dünya düzeninin sonu ve yeni dönemin, 'Rakip Emperyalizmler' çağının, başlangıcı demektir (1987: 151-164).

Devletler arası güç ilişkilerindeki bu değişimler hadisenin sadece görünen yüzüdür. Dünya siyasetinde meydana gelen (Avrupa'da güçler dengesinin bozulması ve İngiliz hegemonyasının sona ermesi ve Avrupa sisteminden, içinde ne güçler dengesinin ne de hegemonyanın yeniden kurulabileceği bir diğer dünya sistemine geçiş gibi) kırılmaların temelleri, çok daha derinlerde yatmaktadır. Cox, bu değişimin ardında sanayileşmenin sürekli ancak eşitsiz bir biçimde yayılması olgusunun bulunduğunu söylemektedir. Sanayileşme, askeri anlamda kara ve deniz kuvvetlerinin temelidir. Bu alandaki mevcut İngiliz üstünlüğü, giderek Almanya'ya ve Birleşik Devletler'e geçmekteyken, Fransa bu yarışta geride kalmıştır. Diğer yandan Japonlar da sanayileşme çabalarına hız vermektedirler. Cox'a göre bu dönemde ülkelerin sanayileşme çabalarının birbirinden farklı biçimler almakta oluşu onların askeri-siyasi potansiyellerini belirleyen temel unsurdur. Kısacası, İngiltere'nin sanayileşme sürecinde 19. yüzyılın ortalarına değin süren tekel konumu, yüzyılın sonunda

yerini rekabetçi bir ortama bırakmaktadır. Dolayısıyla, yeni güçler arasındaki bu mücadele, devletleri kendi sanayi temellerini savunmaya ve geliştirmeye zorlamaktaydı. Bu zorunluluğun, dünya siyaseti üzerinde iki farklı çok önemli sonuç doğurduğunu görüyoruz. Birincisi, “ekonomide korumacı politikaların ‘yeniden’ revaç bulması olurken; diğeri, “sömürge ülkelere yönelik yayılmacı saldırganlık politikalarının yükselmesi”dir (1987: 154).

Cox, sanayileşmenin yarattığı sonuçlar üzerinden çözümlemesine devam eder. Buna göre sanayileşme, toplumun yapısı üzerinde devletin doğasını da değiştiren bazı etkiler yaratmaktadır. Sanayileşmeyle beraber Kıta’da nüfus yapısı değişmiş ve kırsal bölgelerden kentlere doğru hızlıca bir yığılma söz konusu olmuştur. 1870-1900 yılları arasında, yani sadece otuz yıllık bir süre zarfında, Avrupa nüfusu, yüz milyonluk bir artış göstererek ikiye katlanmıştır. Ayrıca, dışarıya göç (özellikle Amerika’ya) oldukça ciddi boyutlardadır. Cox’a göre bu demografik gelişmelerin en önemli toplumsal sonucu, Avrupa’da ve göç verdiği diğer bölgelerde ortaya çıkan hızlı şehirleşme olgusudur. Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde artık kıta nüfusunun büyük çoğunluğu şehirlerde yaşamaktadır. Fabrikalar ve şehir bölgelerinde yoğunlaşmış, düzen karşıtı politik etkinlikleri ve eylemlilikleri çok daha fazla olabilen, birtakım ‘ürkütücü’ insan grupları ortaya çıkmaya başlamıştır. Giderek artan okur yazarlık oranı, popüler basının güçlenmesi ve sosyalist kitle partilerinin ortaya çıkması gibi etkenler, devletin bu nüfus üzerinde kontrol sağlaması imkanlarını iyice azaltmaktadır. Bu fenomen, o dönemde ‘işçi sorunu’ olarak tanımlanmıştır. İşçileri kendi içinde vasıflı ve vasıfsız ayırımına dayanarak bölerek kapitalist devleti bu büyük dertten kurtaran, sermayenin artan yoğunlaşması ve bilim-teknolojinin büyük ölçekli sanayi organizasyonlarında kitlesel üretim amaçlı kullanımı gibi bazı yeni sosyal ve ekonomik gelişme olmuştur. Vasıflı işçiler, sendikalar, kooperatifler, siyasi partiler ve işçi eğitim enstitüleri gibi “yeni işçi hareketi”nin örgütlerini kurabilecek kaynaklara sahiptir. Dolayısıyla, devlet bu gelişmelere cevaben, vasıflı işçilere, gerektiğinde maddi destek sağlamak ve örgütlerine yasal meşruiyet tanımak suretiyle, politik sistemde bir yer vermeyi tercih etmiştir. Cox, devlet - toplum ilişkilerindeki bu yeni yapılanışın sembolü

olarak Alman başbakanı Bismarck ve işçi önderi Lasalle'in gizli görüşmelerini gösterir:

Bismarck'ın asıl peşinde olduğu, devletin askeri ve coğrafi sınırlarını büyütmek isteğine işçilerin tam desteğini sağlayabilmektir. Ne de olsa, devlet bir defa güçlendiğinde, işçilerin durumunu da iyileştirecektir. Lasalle'in bu talepler karşısında sergilediği istekli tutumu, 1848'de - devletlere karşı- dünyanın bütün işçilerini birleşmeye çağıran Marx ve Engels'in sözlerinin terk edilmesi bağlamında, Avrupa işçi hareketinin gelecekteki tutumunun da habercisi oldu. Bismarck, tarihte uzlaşmaz sınıf karşıtlıklarını aşmak ve devlete / iktidara ve onun dış siyaset hedeflerine bir bağlılık sağlamak için popüler milliyetçiliği etkin bir şekilde kullanan, ilk devlet adamıydı (Cox, 1987: 156-7).

Cox'a göre sonunda formül bulunmuştu: milliyetçilik, korumacılık ve refah. Aynı düstur, yüzyıl biterken Avrupa'daki diğer ülkeler ve liderler tarafından da çabucak benimsendi. Bu üç ayaklı modelin hayata geçirilmesi ve toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden yapılandırılması, şüphesiz 1880'ler ve 90'lardaki gelişmiş kapitalist ülkelerdeki büyük ölçekli sanayi sermayesinin desteğiyle başarılmıştır. Üretim alanında ortaya çıkarak 'çalışma'nın ve 'iş'in doğasını, işçilerde aranan vasıfları, iş sürecinde uygulanacak kontrol yöntemlerini vb. tamamen değiştiren en önemli değişiklik, atölye üretiminden bant sistemine geçiş olmuştur. Uzun dönemde bu değişimler, işçilerin örgütlenme ve politik davranış biçimlerinde farklılaşma yaratmıştır. Toplum açısından bakıldığında ise bu gelişmeler, sermayenin yeni teknolojiler geliştirebilme yeteneğine sahip büyük şirketlerde yoğunlaşmasına, teknelci ve rekabetçi sektörlerin ayrımın giderek belirgin bir hal almasına ve devlet - sermaye ilişkilerinin değişmesine, yani devletin yeni toplumsal birikim yapılarındaki rolünün artmasına neden olmuştur. Cox'un sözünü ettiği bu dönemde devlet, artık kendi deyişiyle bir 'milliyetçi / refah devleti'dir (*welfare / nationalist state*). Bu noktada milliyetçi / refah devletinin, piyasa mekanizmasının ve özel (devlete

ait olmayan) mülkiyetin bekçisi olarak liberal devletin dönüşüme uğramış biçimi olduğunun altını çizmemiz gerekiyor (1987: 164-209).

Daha geniş bir dünya perspektiften bakıldığında, ileri kapitalist ülkelerdeki milliyetçi / refah devletinin üç-terafli korporatizmine karşı gelişen iki farklı alternatif modelden söz etmek mümkündür. Bunlardan ilki Sovyetler'deki Bolşevik iktidarının 'merkezi planlamacılığı' -ki kapitalist olmayan bir yeniden-dağılımcı gelişme biçimini temsil eder- ve ilk olarak İtalya'da ve sonrasında diğer güney Avrupa ülkelerinde yükselen faşizmin kapitalist gelişmenin bir 'yakalama modeli' (*catch-up model*) olarak sunduğu devlet korporatizmi. Bu alternatif modeller, o zamanlar, yoğunlaştırılmış bir sanayileşmeyi, iktisadi / siyasi bağımsızlığı sağlamanın ve istikrarsızlıklar / tehditlerle dolu bir dünya sisteminde saygın bir statü elde etmenin yolları olarak görülmüştür (1987: 163). Son olarak Cox, "Rakip Emperyalizmler Çağı"nı incelerken elde ettiği bulgular ışığında, devlet biçiminin, dünya düzeninin ve üretim ilişkilerinin dönüşümü ile ilgili yeni analitik önermelerde bulunmuştur. Açıkça ki Cox'un ortaya koyduğu bu önermeler incelediği çağın hegemonik olmayan niteliğinin bir sonucudur:

9. Önerme: Dünya düzeninin bir tarihsel yapısının dönüşümü: 1) devletlerin görece güçlerinin değişimini, 2) toplumsal formasyonlar arasında üretken güçlerin yeniden dağılımına öncülük eden üretici güçlerin eşitsiz gelişimini, 3) toplumsal formasyonlar ve yeni tarihsel blokların oluşumunda, toplumsal grupların güçlerinin görece olarak değişimini, ve 4) birikimin toplumsal yapısının oluşumunu içeren karmaşık bir süreçtir (...)
10. Önerme: Bu dönüşümler, birleşik ve uzlaşmaya dayalı, türdeş ve hegemonik bir düzen doğrultusunda gerçekleşebileceği gibi, tersine parçalanmış ve çatışmalı, heterojen ve hegemonik olmayan bir düzene de yönelmiş olabilir (1987: 209-10).

1. 5. 1. 2. 3. Neoliberal Devlet ve Neoliberal Dünya Düzeni

Cox'a göre başlangıcından bu yana daima küresel bir sistem olan kapitalizm, küresel olarak entegre bir üretim sürecini ve sermaye ve hizmetlerin giderek artan bir biçimde uluslararasılaşması eğilimini ifade etmekteydi ve hegemonik olsun veya olmasın dünya düzenlerinin oluşumunda 'tarihsel blokların' ve toplumsal güçlerin birinci dereceden önemi / rolü bulunmaktaydı. Cox, tekrar etmek gerekirse, yerleşik uluslararası ilişkiler yaklaşımlarında sıkça rastlama olanağımız olmayan bir biçimde, devletin uluslararasılaşması sürecini tarihsel materyalist ilkeler temelinde anlamaya ve açıklamaya çalışırken, diğer bir yandan, tıpkı kitabının alt başlığında ifade ettiği üzere, "tarihin oluşumunda toplumsal güçlerin yeri"ni vurgulamıştır (Picciotto, 1991: 44). Bu anlamda, hegemonya, ABD'nin hakimiyetiyle tanımlı savaş sonrası dönemin güç ilişkilerini anlayabilmek adına anahtar bir kavramdır.

Uzun yıllar süren sürdürülemez sistemik sorunların adeta dışı vurumu olan İkinci Dünya Savaşı, ABD'ye 19. yüzyılın ortalarından bu yana Britanya'nın dünya çapında üstlendiği türden bir liderliği getirmiştir. ABD ve Sovyetler Birliği'ni diğer büyük devletlerden ayırt etmek için kullanılan 'süper-güç' terimi de siyaset literatürüne bu dönemde nüfuz etmiştir. İki süper-güç arasındaki kutuplaşma, savaş sonrası dönemin temel özelliğidir. Bu dönemde ABD, Sovyetler Birliği'nin etki alanının dışında kalan (Avrupa, Japonya ve Üçüncü Dünya denilen) bölgelerde açık ekonomi modeli inşâ etmeye çalışmaktaydı. Sovyetler ve Çin'deki yeniden-dağılımcı sistemler, başlangıçta bu hegemonik sistemden ayrı olarak varlıklarını sürdürebilmiş ancak zamanla, çekingен adımlarla da olsa, ABD liderliğindeki dünya ekonomisiyle ilişkiler kurmaya başlamışlardır. Pax-Americana adı verilen yeni hegemonik düzen, büyük devletlerin aralarındaki güç ilişkilerinde meydana gelen değişimler üzerinden yükselmektedir. ABD'nin kayıtsız şartsız üstünlüğüne ortam hazırlamaktadır. Cox'a göre bu düzen, temel özellikleri ulusal ekonomi politikalarını dünya ekonomisinin dinamiklerine uygun hale getirmek olan farklı devlet biçimlerinin bir konfigürasyonu tarafından kurulmuştur. Yeni hegemonik düzenin empoze

etmek istediği ana fikir, dünya ekonomisinin, ilk bakışta belli başlı bazı iş çevrelerine ve ulusal ekonomilere çok daha fazla yarar sağlıyor gibi görünse bile gerçekte tüm ülkeler için cazip kazanç fırsatları sunan, pozitif toplamlı bir oyun olduğuydu. Cox'a göre buradan türeyen ideoloji, "dünya ekonomisinin genişlemesine hizmet eden; yani, uzun dönemde bu genel genişleme eğilimiyle çelişen tüm ulusal politika ve düzenlemeleri, kısıtlamaları kaldıran ülkeler, sistemden en fazla yararlananlar olacaktır" mesajını vermektedir. Bu dünya düzeninin IMF gibi uluslararası kurumları ise sözü edilen genel eğilime itaati ve uyumu güvence altına almak için bu politika ve düzenlemeleri hayata geçirmekte isteksiz veya beceriksiz davranan ülkelere, gerektiğinde bir takım teşvikler ve yaptırımlar uygulamak hakkına sahipti (1987: 217).

Cox'a göre savaş sonrası dönemde dünya ekonomisine en aktif katılımı sağlamak adına, iki farklı devlet biçimi kendisini göstermişti. İlk olarak en gelişmiş üretken güçlere sahip olan ulusal ekonomileri (OECD'yi oluşturan ülkeleri) yöneten, devletin neoliberal biçimiydi. Diğeri ise geç sanayileşen çevre ekonomilerde ortaya çıkan ve Cox'un 'neomerkantilist – kalkıncı' diye adlandırdığı devlettir.

Neoliberal devlet, tarihsel olarak sınırları içerisinde milli burjuvazi hegemonyasının muhafaza edildiği milliyetçi / refah devletinin dönüşüm geçirmiş halidir. Rakip emperyalizmler çağından hegemonik neoliberal çağa geçişte, devletin işlevleri, değişen dünya koşullarına ayak uydurabilmek için yeniden belirlenmiştir. Neomerkantilist kalkıncı devlet ise savaş-öncesi İtalyan faşizminin devlet prototipinin devamı gibidir. Gelişkin bir burjuvazinin yokluğunda, yetkeci bir yapı içerisinde ve devlet öncülüğünde kapitalist gelişmeyi 'pasif devrim' olarak başlatmıştır (Cox, 1987: 218).

Milliyetçi / refah devletinin temel işlevi, ulusal ekonomiyi dışarıdan gelen tüm olumsuz etkilerden korumak ve dış ilişkilerinde ulusun gücünü artırmaktır. Neoliberal devlet ise güvenlik sorununu, dünya genelinde bazı istikrarlı ittifak

düzeneklerinin üyesi olmak, açık ekonomiye katılmak ve bir ekonomik büyüme sorunu olarak görmektedir. Asıl misyonu, mevcut pozisyonunu korumak değil, ulusal ekonomiyi dünya ekonomisine daha uyumlu hale getirmektir. Neoliberal devleti 19. yüzyılın liberal devletinden farklı kılan ikinci savaş sonrasında ortaya çıkan karmaşık yapıyı açıklamak için birtakım tarihsel faktörlerin altını çizmek gerekmektedir. İlk olarak, bu dönemde artık devletin bizatihi kendisi, özel sektör için cazip olmayan alanlara el atan, özel sektöre teşvikler, fiyat destekleri ve vergi indirimleri gibi çeşitli yollarla destekler sağlayan; yani, birikim sürecinde doğrudan role sahip önemli bir aktöre dönüşmüştür. İkincisi, neoliberal devlet piyasa mekanizmasının tehdit ettiği bazı kırılgan / zayıf toplumsal grupları (işçiler, çiftçiler ve küçük girişimciler gibi) korumak ve kollamak için bazı siyasal sorumluluklar almaktadır. Üçüncü olarak devlet, oligopolist dünya piyasaları ve yerel toplumsal güçler arasında aracılık işlevi yürütmektedir (1987: 220). Cox'a göre başta ABD ve İngiltere gibi güçlü kapitalist ülkelerin sistem içerisindeki ağırlığı oldukça fazladır. Bu ülkeler, tam anlamıyla saf bir neoliberalizmini, yani öncelikli olarak dünya piyasaları gözetilerek endüstriyel kararlarda uluslararası karşılıklı bağımlılık ilkesi gereğince devlet müdahalesinin sınırlandırılmasını ve para ve maliye politikaları gibi devletin elindeki makro-iktisadi politika araçlarının kapsamının daraltılması gerektiğini savunuyorlardı. Japonya ve Fransa'da devlet, ticaret ve yatırım politikaları konusunda ulusal burjuvazileriyle yakın işbirliği içerisinde, görece daha aktif bir rol oynamıştır. Batı Almanya ve diğer bazı küçük Avrupa ülkeleri ise bu iki temel eğilimi uzlaştırmıştır. Yani, ülke içerisinde refah korurken, dış ilişkilerde liberal dünya siyasetine prim verdiler.

1. 5. 1. 2. 4. Pax-Americana: Uluslararasılaşan Üretim ve Uluslararasılaşan Devlet

Cox, Pax-Americana'yı 'uluslararasılaşan üretim' ve 'uluslararasılaşan devlet' kavramlarıyla tanımlamıştır. Cox'un kafasındaki uluslararası ekonomi modeli, temelde ülkeler arası ticari ilişkilere odaklanmakta ve ulusal ekonomilerin mal

ve sermaye akımları yoluyla birbirine bağlandığı bir yapıyı anlatmaktadır. Dünya ekonomisi modeli ise esas olarak üretim olgusuna yoğunlaşmaktadır. ÜİDD'de üretimin uluslararasılaşması olgusunun, bileşenleri dünyanın farklı bölgelerinde yerleşmiş olan ulusötesi üretim örgütlerinin ortaya çıkmasıyla ilgili olduğunu yazmıştır. Cox'a göre bu ulusötesi üretim organizasyonları dünya pazarları için üretimde bulunmakta ve dünyanın değişik bölgelerindeki maliyet farklarından ve uygun üretim faktörü olanaklarından faydalanmaktadır (1987: 244-53). Kısacası Cox'a göre uluslararası ekonomi modelinden dünya ekonomisi modeline doğru bir geçiş yaşanmaktadır.

Devletin uluslararasılaşması, ulusal devlet yapılarının dünya ekonomisinin getirdiği yeni zorunluluklara uyum sağlayabilmek için ulusal sınırların içinde kalan iktidar dengelerinin ya da ilişkilerinin yeniden düzenlediği bir süreci ifade etmektedir. Ulus devletler, bu yolla çok daha geniş ve karmaşık bir siyasal yapının parçası haline gelirler, ki bu da üretimin uluslararasılaşması sürecinin tamamlayıcısı olur. Cox, bu noktada devletin uluslararasılaşması sürecinde meydana gelen üç önemli gelişmeye dikkat çekmektedir. Birincisi, dünya ekonomisinin ihtiyaçları ve zorunlulukları doğrultusunda ve elbette belirli bir ideolojik çerçevede devletlerin arasında bir uzlaşmanın oluşması. İkincisi, bu uzlaşmaya katılımın hiyerarşik biçimde gerçekleşmesi. Üçüncüsü, devletlerin iç yapılarının küresel uzlaşmaya, ulusal politika ve uygulamalara en iyi şekilde dönüştürebilecek şekilde uyumlaştırılması gerekmektedir (1987: 253-67).

1. 5. 2. Kees van der Pijl ve Amsterdam Politik İktisat Projesi

Hollandalı eleştirel sosyal bilimci Kees van der Pijl'in 1970'lerin sonundan bu tarafa ortaya koyduğu çalışmaların özgün niteliğini kendi kurduğu Hobbes'çu / Locke'cu Model çerçevesinde devlet-toplum kompleksleri ve uluslararası politik ekonomi ilişkilerinin hem anaakım hem de radikal / eleştirel yazın açısından alternatif bir yorumunu yapmak olmuştur şeklinde ifade edebiliriz.

Bir hayli zengin ve çarpıcı içeriğiyle ortaya koyduğu özgün kuramsal modeli, Marksizm içerisinde süren birden fazla canlı tartışma alanına müdahaleleri bağlamında çalışmamız için de büyük önem arz ediyor. Söz konusu tartışma alanlarından en önemlisinin bir ucunda Hardt ve Negri'nin İmparatorluk ve Çokluk, Robinsan'ın 'ulusötesi kapitalist sınıf' ve 'ulusötesi devlet' tezleri bulunuyor. Van der Pijl'in, kapitalist güçlerin aralarındaki çelişkileri aşarak 'birlik' inşa edebileceklerini ima edenler²⁹ ile bu eğilime karşı daha ortodoks (Leninist) bir çizgide kalarak emperyalist güçler arası çelişkilerin ve kapitalist ulus devletin egemenliğini vurgulayanlar arasındaki tartışma bağlamındaki konumu önemlidir. Her ne kadar 'ulusötesi sermaye' ve 'ulusötesi sınıflar', 'ulusötesi mücadeleler' gibi ulusötesi vurgulu çalışmalar yapıyor olsa da Van der Pijl'in konumu "birlik mi, mücadele mi?" (*unity or rivalry?*) düzleminde 'birlikçi'lerden (Kautsky'cilerden) çok 'mücadele'cilere (Leninistlere) yakındır.

Van der Pijl'in ulusötesi tarihsel materyalizmi kullanıyor oluşu, etrafımızda ne var ne yok her şeyi (devletleri, ekonomileri, sınıfları, sermayeyi vb.) ulus dışındaki "sınıfsal ya da emperyal mücadelelerden muaf" hayali bir alana havale ettiği anlamına gelmemektedir. Çalışmalarında başvurduğu "küresel, sistemik ve ulusötesi mücadeleler" gibi kavramlar bunun bir göstergesidir. Günümüz ulusötesi kapitalist toplumunun boğuştuğu ardı arkası kesilmeyen ekonomik krizler,³⁰ politik istikrarsızlıklar,³¹ artık sürdürülemez haller alan küresel eşitsizlikler, giderek şiddetlenen etnik ve dinsel çatışmalar, Ortadoğu ve Kafkaslar bölgesinde yoğunlaşan enerji ve petrol kaynaklı emperyalist çekişmeler³² ve her an giderek daha fazla derinleşen ekolojik ve çevresel

²⁹ Kimi yazarlara göre çağımızın Kautsky'cileri. Bkz. Callinicos (2007).

³⁰ Son döneme damgasını vuran küresel finansal kriz ve ardından Yunanistan üzerinden Avrupa Birliği'nin geleceğini ve "mevcut değerlerini" ciddi anlamda tehdit eden derin mali kriz.

³¹ Yunanistan, İspanya ve Portekiz gibi AB ülkelerinde bile olası askeri darbe söylentileri.

³² Bunlara Gürcistan ve Rusya çatışması, Kırgızistan'da patlak veren ve neredeyse iç savaşa varan karışıklıklar ve İran'a nükleer girişimleri üzerinden uygulanmak istenen yaptırımlar, yakınlarda Türkiye ve İsrail arasında patlak veren Mavi Marmara krizi gibi gelişmeler örnek gösterilebilir.

yıkım³³ gibi “sayısız tepe taklak oluşlar” kapitalist büyük güçlerin, istikrarlı bir ortamda, kollektif bir akla dayanarak dünyayı barışçıl bir biçimde yönetmesini ve sömürmesini engellemektedir.

Van der Pijl'e göre bu derin istikrarsızlık momentlerinin çevrelediği küresel politik ekonominin ana fay hatları, modern kapitalist sistemin ilk defa ortaya çıkıp hasım devletler üzerine doğru ilerleyerek 'dönüştüğü' Anglo-Sakson dünya (Batı) ve onun genişleme mücadelesi etrafında belirmektedir. Burada dönüşüm terimiyle anlatılmak istenen olgu şudur: İngiltere'de Locke'cu devlet burjuva devrimlerinin ürünüdür; ancak burjuva devrimlerine yol açan koşullar da varlığını Hobbes'çu devletin gelişimine borçludur. Hobbes'çu devlet, Locke'cu devlete dönüşümün bir ön koşuludur; ancak, Hobbes'çu devletin bu anlatılan 'ikinci dönüşümü' gerçekleştirmesi her zaman çok kolay olmayabilir. Dönüşüm uzun yıllar sürebilir; belki de hiç gerçekleşmeyebilir (Van der Pijl, 2006: 7).

Van der Pijl (2006a: 1) *Global Rivalries* adlı kitabının ilk bölümünün girişinde, uluslararası ilişkileri yetkin bir biçimde çalışmak isteyen için araştırmacının ilk olarak Avrupa-merkez'ci kafa yapısı terk etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ancak, günümüzün küresel mücadelelerini anlayabilmek için işe, ironik bir biçimde, yine Avrupa ve onun kendine özgü tarihiyle başlamak gerektiğini yazar. Yani, öncelikle İngilizce konuşulan dünya ve onun kıta Avrupası'ndaki rakipleri arasındaki ilişkilerin tarihine, bu ilişkilerin tarihsel kökenlerine ve gelişimine odaklanmak gerekir. Van der Pijl'e bakılırsa 16. ve 17. yüzyılda yaşanan toplumsal ve siyasal gelişmeler, demokratik devrim yönünde bazı eğilimler ve hareketler yaratmıştır. Kuzeybatı Avrupa'da feodal / aristokratik yönetimlere, baskıcı mutlaki krallıklara ve Roma Katolik Kilisesi'nin ruhani ve kültürel hayattaki yoğun etkinliğine karşı şiddetli mücadeleler yayılmaktadır. Devrimin ilk, burjuva aşaması –Reformasyon ve Aydınlanma- devlet biçiminin ve bunun toplumla kurduğu ilişkilerin giderek ticarileşen toprak sahiplerinin,

³³ Meksika körfezinde meydana gelen ve faturası BP'ye kesilen insanlık tarihinde görülmemiş çevre felaketi.

tüccarların ve yerel zanaatkarların ihtiyaçları doğrultusunda düzenlenmesini kaçınılmaz hale getirmektedir. İngiliz ve Fransız devrimlerinin temel belirleyici olduğu bu süreçte burjuvazi, toplumsal sınıf olarak, oluşumunu tam anlamıyla sağlamış değildir. Bir sınıfsal bütünleşme bulunmamaktadır. Bunun yerine, çok sayıda toplumsal gücün gevşek bir karışımı görüntüsü sergilenmektedir.

Van der Pijl'e göre burjuvazi genellikle radikal siyasal dönüşümlerden taraf olmamıştır. Bunun nedeni Avrupalı burjuvaların daha ziyade feodal tekellerin veya krallıkların içerisinde güvence altına alınmış ortaklıklarla idare etmeyi tercih etmeleridir. Ne zaman ki mevcut yapı gelişen iktisadi faaliyetlerine ve yeni düşünce ufuklarına talep ettikleri imtiyazları sağlamayı başaramaz hale gelir; işte o zaman burjuvazi, Avrupa'daki toplumsal mücadeleler sürecinin açık bir tarafı olmak zorunda kalmıştır. Bilindiği gibi Avrupa'da parlamenter devletler sisteminin ve birleşik ulusal ekonomilerin ortaya çıkışı, tamda bu demokratik devrimler sürecinin bir sonucu olmuştur. Van der Pijl'e (2006a: 2) göre bu süreç bir dizi birbirinden ayrı / bağımsız devrim ve restorasyondan oluşmaktadır ve bu parçalar çok daha geniş ve büyük çaplı / bütünsel bir dönüşüm sürecini ifade etmektedir. Avrupa'nın çeşitli yerlerinde patlak veren siyasal devrimler sonucunda ortaya çıkan gerek mülteciler, gerek yeni / ilerici fikirler ve gerekse yeni politik aktörler dalgası hızla diğer toplumlara yayılmış ve oralarda aktif olmayı bekleyen, adeta emekleme dönemindeki potansiyel toplumsal güçleri uyandırmıştır. Bir süre sonra bu süreç tek bir devrimci akım içerisinde birleşmiştir. Bu süreçte uzun dönemde burjuvazinin bir sınıf olarak ortaya çıkma süreci hızlanmış, Reformasyon / Aydınlanma çağının radikal hareketleri tek ve daha kapsamlı bir süreçte birleşmiştir. Van der Pijl'e göre ilk defa bu dönemde yani Kıta Avrupası ve Britanya Adaları'nda süre giden din savaşları sırasında, farklı devlet / toplum yapıları iyice belirginleşmeye başlamıştır. Sonuç olarak demokratik devrimlerin burjuva aşaması, diğer pek çok demokratik devrimi de belirleyen 1688'deki *Şanlı Devrim*'den (*Glorious Revolution*) sonra, aşağıda detaylı bir biçimde inceleyeceğimiz ve Van der Pijl'in neredeyse bütün çalışmalarının bel kemiğini oluşturan "hasım / merkez

bölge yapısı”nı (heartland / contender structure) ortaya çıkartması bağlamında son derece önemlidir.

1. 5. 2. 1. Burjuva Devlet Oluşumunun Locke’cu ve Hobbes’çu Bağlamları

Van der Pijl, Avrupa’nın bütünleşmesinin esasını oluşturan tarihsel jeopolitik ve politik-iktisadi olguların disiplinlerarası bir yaklaşımla çözümlenebileceği kabulüyle mevcut anaakım Uİ çalışmalarını eleştirmektedir. Ona göre bu çalışmalar tarihin iki kez yanlış okunmasıyla maluldür. Bu yanlışlardan İlki “1648 Miti” yani din savaşlarını bitiren *Westphalia Antlaşması*’nın toprak bütünlüğü olan egemen devletler sistemini yaratan belirleyici bir bağlam olduğu fikridir. Yani Benno Teschke, “modern öncesini modern uluslararası ilişkilerden ayıran ‘yapısal bir kopuş’ yoktur” (2003: 230) derken son derece haklıdır. İkinci yanlış ise modernitenin ortaya çıkışının mekansal boyutuyla ilişkilidir. Bu hatalı okumaya göre Britanya, denizaşırı yerleşim ve denizcilikteki üstünlük tarafından şekillendirilmiş ve İngilizce konuşulan ulusötesi bir alan olarak görülmektedir. İngiltere kendi iç karışıklıklarını bahane ederek *Westphalia Antlaşması*’nı imzalamamış, gözünü daha batıya, Atlantik’in diğer yakasına dikmiştir. Van der Pijl’e göre ancak bu Atlantik-ötesi kompozisyon bağlamında ele alındığında, *Westphalia*’nın bir belirleyiciliği olduğu kabul edilebilirdi.

1. 5. 2. 1. 1. Hobbes’çu Devlet / Toplum Kompleksi ya da Hasım Devletler

Van der Pijl, İngiliz İç Savaşı boyunca devletin burjuva formuna dönüşümünün iki farklı aşaması olduğunu öne sürmektedir. Van der Pijl’in analizinde bu iki aşama ya da tipik devlet biçimleri, kronolojik olarak ‘Hobbes’çu’ ve ‘Locke’cu’ olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda, devletin burjuva formuna dönüşümünün ilk aşaması, Thomas Hobbes’un *Leviathan*’da (1651) tasvir ettiği devlet biçimidir. Bu biçim, İngiliz burjuva devriminin merkezde bulundu-

ğu bir aşamayı ifade etmektedir. Hobbes, yaşadığı dönemde yükselen yeni doğal bilimlerin (özellikle de fiziğin ve matematiğin) ateşli bir savunucusu olarak tanınmaktadır. İroniktir ki kitabına verdiği isim Leviathan, Tevrat'ta anlatılan bir canavarın isimidir ve her şeye egemen olan devleti simgeler. Hobbes'un gözünde toplum birbirinden ayrı bireylerden oluşmaktadır. Bu ayrı parçaları birbirine başarıyla yeniden bağlayan güç, "toplumsal sözleşme" tarafından temsil edilmektedir. Bu sözleşme, toplumu, devlet egemenliği altında birleştirir. Kitabın orijinal baskısının kapağında Leviathan, bedeni ona ulaşmaya çalışan küçük insanlardan oluşmuş bir dev olarak tasvir edilmiştir. Yani, Hobbes'çu devlet, toplumdaki ayrı, gayri-insani ve kendisinden başka hiçbir şeye egemenlik hakkı tanımayan yeni bir devlet tipidir. Bu noktada Van der Pijl, Locke'cu devlet / toplum komplekslerinin meydana getirdiği ve merkez bölgeye direnen ülkeleri, Leviathan'ın yazarına atfen 'Hobbes'çu' olarak isimlendirmekte ve "elbette saf bir Locke'cu ya da Hobbes'çu devlet asla var olmadı; ancak, bu modeller güçlü bir analiz için bir nevi başlangıç noktası olarak görülebilir" demektedir (1998: 65).

Bu bağlamda, 18. yüzyılda Fransa'yla başlayan ve gelişmekte olan liberal merkez bölgeyi, birbiri ardına hasım devletlerle karşı karşıya getiren süreç, ancak bu perspektiften anlaşılabilir. Van der Pijl'e göre Almanya ve İtalya, Japonya'yla işbirliği içine girerek Britanya İmparatorluğu ve Amerika Birleşik Devletleri'ne meydan okuyan ikinci bir dalgayı oluşturmuşlardır. Ardından Sovyetler Birliği, merkez bölgenin karşısında yeni bir güç merkezi olarak ortaya çıkmıştır. İlginç bir biçimde Avrupa bütünleşmesi meselesi de özü itibarıyla hasım devletler üzerine inşa edilmiştir. Bu olgusu gelişimini Batı'nın genişlemesi sürecinde ortaya çıkan birtakım çatlaklara borçludur. Van der Pijl'e göre sonraki dönemlerde bütün hasım devletlerin giderek genişleyen Locke'cu merkez bölgeye katılmakta olduklarını görürüz (2006b: 13-14). Bugün Çin gibi "birincil hasımların" (*primary contenders*) yanında Brezilya, Türkiye, Meksika, Hindistan ve İran gibi "ikincil hasım devletler" (*secondary contenders*) liberal merkez bölgenin karşısına çıkmakta olduğu bir dönemden geçiyoruz. Kolayca görülebileceği gibi Van der Pijl'in çözümlemesinde, Ul'yi

anarşik bir dünyada daha fazla güç elde etmek uğruna birbirleriyle mücadele eden devletlerden ibaret gören, *standart Hobbes'çu model*den³⁴ köklü olarak farklılaşan bir çerçeve bulunmaktadır. Elbette bu alternatif kuramsal çerçeve, yazarın UPI'ye temel katkılarından bir tanesidir.

Hobbes'çu devlet toplum kompleksi içerisinde özel mülkiyete ve görece özerk bir sivil toplum alanına yer vardır; ancak bu yer son derece sınırlıdır. Devlet ekonomide önemli bir aktördür. Devletle bir biçimde bağlantılı olan şirketler, çeşitli imtiyazlar ve tekel haklarından yararlandığından ekonomideki ağırlıkları fazladır. Böylesine bir ekonomide özel sermaye öncelikle inşaat, ticaret, tarım ve ulaştırma gibi temel yatırımcının devlet kendisi olduğu sektörlerde gelişir. Devletten sermaye kesimine sürekli bir kaynak transferi söz konusu olmaktadır ki bu süreç adım adım ulusal burjuvazinin oluşumuna hizmet eder.

Hegemonik olmayan hasım devletlerde devlet / toplum kompleksi bir "devlet sınıfı" tarafından mobilize edilmektedir. Bu devlet sınıfı, hakim ve yönetici sınıfların bazı unsurlarının kaynaşması sonucunda meydana gelmekte ve Anglo-sakson hakim sınıfların baskın olduğu ulusötesi mekanlarda çıkarlarını koruyabilme yeteneğinden yoksun olmaktadır. Hobbes'çu devlet / sivil toplum kompleksinin prototipini on yedi ve on sekizinci yüzyıl Fransası temsil eder ve bu yapı devlet / sivil toplum ayrımının, devlet sınıfı lehine askıya alındığı bir durumu anlatır (bkz. Van der Pijl, 1998: 78). Ayrıca, Hobbes'çu devletler Locke'cu rakiplerini yakalayabilmek için sürekli olarak 'yukarıdan devrim' zorlamasıyla karşı karşıya bulunmaktadırlar (Overbeek, 2004: 127).

---

³⁴ Van der Pijl, burada *standart Hobbes'çu model* derken hakim anaakım uluslararası ilişkiler yaklaşımlarını kastetmektedir.

1. 5. 2. 1. 2. Locke'cu Devlet / Toplum Kompleksi ya da Liberalizmin İngilizce Konuşan Merkez Bölgesi

Başlangıçta Britanya Adaları ve New England'dan³⁵ oluşmakta olan 'İngilizce konuşan' Batı, bu bölgeden yayılan modernleşme baskılarıyla en iyi şekilde müzakere edebilecek Avrupalı hakim sınıfların devlet egemenliğine güvenmesini sağladı (Van der Pijl, 2006b: 12-13)

Bilindiği gibi *Protestanlık*, Tanrı inancının aracısız bir şekilde yaşanması düşüncesine dayanmaktadır. Dolayısıyla bu, Hristiyan Avrupa'da bireyciliğin yükselişini hızlandıran faktörlerin başında gelmekte ve ticaret burjuvazisinin ortaya çıkışının zeminini oluşturmuştur. Van der Pijl'e göre günümüzde hala bu damarı takip eden Protestan Hristiyanlık, militan bir *Evanjelizm*'le beraber sermayenin küresel genişleme sürecine eşlik etmektedir (2006a: 3). İşte burjuva devlet oluşumunun bu ikinci aşaması, ki hala burjuva devriminin Protestan evresinin geniş çerçevesi içinde yer almaktadır, 1688'de Şanlı Devrim'le sonuçlanmıştır. Tarihteki ilk hegemonik devlet / toplum kompleksi de Şanlı Devrim'i izleyen dönemde İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Bu olay Sanayi Devrimi'nden bir yüz yıl kadar önce İngiltere'de Mutlaki Krallığın ve mevcut feodal ilişkilerin yıkılışının habercisi olmuştur. Devrim sürecinde öne çıkan eğilim, ücretli emek istihdam eden girişimcilerden yanadır.³⁶ Van der Pijl (1998, 2006a, 2006b), Şanlı Devrim'in ürünü devlet / toplum kompleksini, her ne kadar yazarı John Locke'un kitabı *Two Treatise of Government* (1689) sadece dolaylı olarak bu olayla ilgi olsa da, Locke'cu (*Lockean*) diye tanımlar.

Locke'un kitabı, bu olaya ilişkin bazı kuramsal argümanlar sağlamakta olup, Hobbes'un şahit olduğundan çok daha farklı bazı deneyimler ve gözlemler

³⁵ New England, içine Massachusetts, Rhode Island, Connecticut ve New Hampshire'ı alan Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzeydoğusundaki bölgeye verilen isimdir.

³⁶ *Şanlı Devrim* ve Batı'nın burjuva değerlerinin yükselişi ilişkisi üzerine daha detaylı incelemeler için bkz. Thompson (1964), Ashley (1966), Van der Pijl (1995), Teschke (2003), Pincus (2009) ve Vallance (2009).

üzerine oturtulmuştur. Her şeyden önce Hobbes'çu devletin yerel özerklikleri ve görelî özgürlükleri askıya almasına tanıklık edilmiştir. Bu nedenle Locke, devletin bir an önce toplum hayatından çekilmesi gerektiğini savunmaktadır. Öte yandan İngiltere'deki iç savaşta sona yaklaşmaktadır ve "Çitleme Hareketleri" ile birlikte toprak mülkiyetinin özelleşmesi süreci ise neredeyse tamamlanmıştır. Kaba bir bireycilik anlayışı, giderek orta sınıflara özgü bir norm haline gelmektedir. Locke, bu genel görüntü karşısında daha geniş bir 'Batı' tahayyülü ile devletin koyduğu yasalarla güvence altına alınmış bir sivil toplumun nasıl işleyebileceği meselesi üzerine düşünmektedir.³⁷ Meşrutî monarşi (constitutional monarch) tarafından yönetilen ve doğrudan doğruya bir parlamento tarafından denetlenen Locke'cu devlet, büyük ölçüde kendi kendisini düzenleyen bir sivil topluma, diğer bir ifadeyle "yurtta ve cihanda" özel mülkiyete hizmet etmekte olan bir devlet tipidir. Bu yeni devlet tipi ise tam anlamıyla bir burjuva politik oluşumdur. Bu (Locke'cu) devlet / toplum kompleksi aynı zamanda hegemoniktir; çünkü siyasal iktidar, öncelikli olarak devletin baskı ve zor gücüne değil, rıza mekanizmalarına dayanmaktadır. Devletin iktisadi temeli, toplumsal ilişkilerin "hukukun üstünlüğü" ilkesiyle sınırlandırıldığı, kendi kendisini düzenleyen piyasalar olup, devletin toplumsal ve iktisadi hayattaki rolü öncülük etmek değil, yönlendirici / özendirici olmak şeklinde tanımlanmıştır.

Söz konusu Locke'cu hegemonik devlet / toplum kompleksi, en başından bu yana, İngiltere'ye özgü olmaktan uzak ulusötesi bir karakter sergilemiştir. Van der Pijl, İngiliz tarihsel bloğunun, özellikle göçler ve sömürgecilik yoluyla, büyük hızla ulusötesi bir nitelik kazanmış olduğunu yazmaktadır. Bu süreçte giderek genişleyen hegemonik bir devletler sistemi merkezi boy vermektedir. Diğer bir ifadeyle, tek tek Locke'cu bazı devletler yerine, tek ve yaygın bir Merkez Bölge'den söz etmek mümkündür. Van der Pijl'e göre sermayenin uluslararasılaşması, sermayenin gelişimi için en uygun koşulları sağlayan

³⁷ Bu noktada Locke'un Kuzey Amerika'daki özyönetim uygulamalarından bir hayli etkilenmiş olduğunu hatırlamakta fayda vardır. Ayrıca Locke, *Two Treatise*'i yazmadan hemen önce Carolina Eyaleti koloni anayasası hazırlanması görevini de üstlenmişti.

devlet / toplum kompleksinin yayılması anlamına gelir. Bu süreçte, Locke'cu biçim uluslararasılaşır ve giderek Hobbes'çu rakiplerini bastırır. Bu noktada Van der Pijl'in ulusötesi devlet yapılarının oluşumunu tamamlanmış bir süreç olarak değil, süregiden bir eğilim olarak gördüğünü belirtmek gerekir. Van der Pijl'e bakılırsa Locke'cu devletler, liberal enternasyonalist kontrol planları tarafından biçimlendirilen karmaşık güçlerin bir parçasıdır. Locke'cu merkez bölgenin gelişmesi ve yayılması, sivil toplumun ulusötesileşmesinin yanında devlet erkinin iki farklı hat üzerinde yeniden yapılandırılmasına bağlıdır. Bunlardan birincisi, devletin işlevlerinin uluslararası sosyalizasyonu sorunu iken; diğeri, bu işlevlerin devletlerin arasında nasıl paylaşılacağı ile ilgilidir. Bu iki hattın sonunda ulaşılan noktada, küresel ölçekte toplam sermayeyi destekleyen Locke'cu devleti gözeten, ekonomiyi politikadan ayrı olarak düzenleyen, rekabeti ve dolayısıyla sınırları yasalarla açık olarak belirlenmiş bireysel hakları savunan bir "dünya devleti" imgesini giderek belirginleşir (Van der Pijl, 1998: 70-71).

1. 5. 2. 2. Locke'cu Modelin Ulusötesi Dönüşümü

Locke'cu modelin gelişimi üç farklı mekanizma yoluyla gerçekleşir. Bunlar (a) Ulusötesi sivil toplumun oluşması,³⁸ (b) Ulusötesi bir seçkinler şebekesinin ulusötesi sınıf bilinci oluşumuna hizmet etmesi; (c) Hasım devletlerin zaman içerisinde Locke'cu merkez bölgeyle bütünleşmeleri.³⁹ Modelin özgünlüğü, uluslararası ilişkilerin tarihini, tarihsel materyalist bir perspektiften yeniden

³⁸ Tarihte ilk defa ulusötesi sivil toplum, göçmen kolonilerinin İngiliz modelini yurtdışına aktarmasıyla ortaya çıkmıştır. Van der Pijl'e göre bu türden bir alana / mekana verilebilecek en güzel örnek, finans kapitalin özerk alanının varlığı olmaktadır. Böylesine bir yapının küreselleşmesi sadece devletin kontrol ve denetiminden özerk bir ekonomik alanı mümkün kılan Locke'cu devlet oluşumu içerisinde mümkün olabilmektedir. Finans alanı son tahlilde bir kontrol ve denetim mekanizması olarak işlev görür (Van der Pijl, 2006: 24; tarihte ulusötesi sermayenin Birleşik Krallık'taki köklerinden nasıl özerklik kazandığı ve ayrıca yüksek finans (*haute finance*) üzerine bkz. Polanyi, 2001: 10-20 [1944, 1957]).

³⁹ Buna göre tarihte sırasıyla Fransa, Prusya, Avusturya, Almanya, Japonya, İtalya ve SSCB, Anglo-Sakson Batı tarafından dize getirilmiş ve sürekli genişleyen Locke'cu Batı'nın birer parçası haline gelmişlerdir. Rusya'nın tamamlanmayan entegrasyon süreci için bkz. Van der Pijl (2009).

yazmak gibi bir iddiayı taşımasından gelmektedir. Bu yorum, uluslararası politik ekonominin tarihini, hasım devlet toplum komplekslerinin Locke'cu merkez bölgeyle entegrasyon hikayeleri üzerinden okumaktadır.

Dinsel ve ticari nedenlerle denizaşırı göçlerin ortaya çıkışı, İngiltere'de İç Savaş'ın patlak vermesinden hemen önceye dayanır. *Virginia Company* ve *Massachusetts Bay Company* gibi Londralı bazı özel şirketler, sadece 1630 ve 1644 yılları arasında on binlerce insanı Kuzey Amerika'ya göndermiştir. Alexis de Tocqueville'in (1990: 1) demokrasiyle eşit / özdeş gördüğü bir yerel özyönetim modeli de yeni kıtaya bu yolla ulaşır. 18. ve 19. yüzyıllarda göçler Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika'ya yayılmıştır. 1812 - 1914 arasındaki yüz yıllık bir süre zarfında Britanya Adaları'ndan yaklaşık yirmi milyon insan göç etmiştir (bkz. Gallagher ve Robinson, 1967: 237). Bu yeni coğrafyalara göç edenler, sadece Britanya adalarından gelmemektedir. İlerleyen dönemde buralara yerleşen ve İngiliz kökenli olmayan göçmenlerin sayısal ağırlığı da bir hayli artacaktır. Buna rağmen birtakım toplumsal düzenlemeler, kısıtlamalar ve yasalar yoluyla bu bölgelerde "Beyaz, Anglo Sakson, Protestan" (WASP) hakimiyetinin yerleşmesine ve derinleşmesine hizmet edilmiştir. Tocqueville'e göre üzerilerindeki aristokratik ruhun etkisi zayıfladıkça, ABD'deki göçmenler yasalara, İngiltere'dekilere kıyasla, çok daha saygılı hale gelmektedir. Bilindiği gibi bu olgu, Batı'da sivil toplumun gelişim sürecinin yapıtaşlarından bir tanesi olmuştur. Sivil toplumun gelişmesi ve devletten özerk mülk sahibi sınıfların güçlenmesi gibi unsurlar kendi kendini düzenleyen bir (piyasa) sistemin(in) gelişmesinin de ön şartıdır ve bu sistem sonuçta belirli bir refah artışını getirecektir.

İngilizce konuşulan dünyayı bir arada tutan ve ortak kurumları / uygulamaları harekete geçiren faktörler 'köken', 'kan bağı' ve 'doğuştan gelen haklar' gibi olgulardır. Rosenstock-Huessy'e (1961: 270) göre bunlardan ilk ikisi Eski Lahit (*Old Testament*) ve *Püritenizm*'de⁴⁰ ifadesini bulan bir 'seçilmiş halk'

⁴⁰ Püritenizm, 16. ve 17. yüzyıllarda I. Elizabeth'in İngiliz Kilisesi'nde başlattığı reformist harekete karşı çıkan, kendini 'saflığı' aramak olarak tanımlayan bir Protestan doktrin ve ibadet şeklidir.

anlayışı iken, 'Doğuştan gelen haklar' nosyonu köklerini Norman istilası ve Manga Carta'da bulmakta ve kendisini saldırgan monarşi veya devlete karşı haklarını savunan politik hareket ve devrimlerde göstermektedir. Armstrong gibi önemli yazarların "20 yüzyılın Protestan köktencilüğünün Anglo-Amerikan fantezileri" dediği bakış açısı, Locke'cu devlet/toplum kompleksini Hobbes'çu rakiplerinden üstün görmektedir. Deyim yerindeyse "Tanrı, İngiltere ve ABD'yi seçmiştir" Bu metafizik perspektiften çok farklı olarak Van der Pijl, Locke'cu merkez bölgenin yükselişininin ardındaki nedenlerin, sosyal köken temelli birtakım bilim dışı tezlerle açıklanamayacağını öne sürer. Onun yerine bir takım tarihsel faktörlerin bir araya gelmesiyle kapitalist üretim biçimi, 18. yüzyılda bu bölgede kristalize olmuştur ve bu Locke'cu modelin yeni dünyaya taşınmasıyla birlikte, küresel politik iktisadın sanayi ve ticaret üzerinde yükselen 'Merkez Bölgesi' ortaya çıkmıştır. Ulusötesi bir toplum olarak merkez bölge (üyeleri bunun bilincinde olsa da olmasa da) birtakım ortak deneyimler ve bakış açıları geliştirmiştir.

Locke'cu merkez bölge kapitalist bir bölge olarak gelişmedi. Öncelikle, dili İngilizce olan Kuzey Amerikalı yerleşimcilerin Puritenizm'le birlikte Britanya Adaları'ndan aldıkları otorite ve hukuk doğrultusunda, yerleşik tutumları olan, kendi kendini düzenleyen genişletilmiş bir toplumdur. Devletin sivil topluma tabi kılınmasını kutsayan Şanlı Devrim'le (ki 'Locke'cu' ünvanını da buna borçludur) beraber kansız hükümet değişiklikleri birbirini izledi (...) 1776'da Amerika'nın ayrılması ise, ilk bakışta çelişki gibi görünse de, Atlantik'in öbür yakasında ayrı bir devletin yetki alanını belirliyorken bile bu temel ilişkiyi güçlendirmeye yaradı. İngiltere ve ABD arasında İngilizce konuşulan Batı'nın liderliği için devam eden sonraki bütün rekabet boyunca, Püriten bir 'seçilmiş halk' fikrinden, devlet otoritesinden gelen özgürlüğe bağlılığa ve başkalarını 'özgürleştirme' konusundaki cömertliğe kadar, dış dünyaya dair tavırlar hep bu ortak kurucu deneyimler tarafından şekillendirilmiş oldu (Van der Pijl, 2006b: 13).

1840'lardan Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde bu iki büyük ekonomiyi "tek bir Atlantik ilişkisi" temelinde birleştiren iki çok önemli tarihsel gelişme olmuştur. Birincisi, para sermaye devresinin uluslararasılaşması iken; ikincisi, Britanya Adaları'ndan Birleşik Devletlere yönelen kitlesel göç olgusu olmuştur. 1870'ten sonra Kanada, Avustralya ve Arjantin gibi ham madde üreten, sermaye ithalatçısı ülkeler de merkezi Londra'da olan para-sermaye devresinin, bu muazzam mekanizmanın birer parçası haline gelmişlerdir. Bu dönemde, denizaşırı ticari ve finansal bağlantılar, 'sermaye devreleri' içerisinde yeniden yapılandırılmaktadır. Britanya ise, bu yapılanma bağlamında, diğer ülkelerin bir hayli önündeki ayrıcalıklı konumunu yüz yıl boyunca korumuştur. Bu öylesine büyük bir ayrıcalıktır ki, 1860'larda dünya nüfusunun sadece yüzde 2'sini oluşturan Britanya Adaları, dünya toplam sanayi üretiminin yüzde 40 ila 45'ini gerçekleştirmektedir.⁴¹ 1870'lerden itibaren ise merkez bölgenin siyasal yapısı giderek daha fazla bütünleşik bir karakter kazanmıştır. Örneğin İngiltere, 1887'den itibaren kendisine bağlı Dominyonları kendi dış politika yönelimlerine yaklaştırmak için birbiri ardına *İmparatorluk Konferansları* düzenlemiştir. 1911 yılındaki Konferansta, *İngiliz Milletler Topluluğu* kurulmuş ve topluluğun dış politikalarının belirlenmesi işi İngiltere'ye devredilmiştir. Aynı yıl İngiltere ve Birleşik Devletler arasında imzalanan *Arbitrasyon Anlaşması* ile bu iki büyük ülke arasında doğabilecek uzlaşmazlıkların savaş yoluyla çözülmesi yasaklanır (Van der Pijl, 1998: 72).⁴² İlk defa bu dönemde ufukta yeni hasım devletler belirmeye başlamıştır ve Avrupa'yı büyük sarsıntılar ve çok zor zamanlar beklenmektedir. Bu süreçte Locke'cu devletler politik olarak kendilerini bir miktar geriye çekmiş ve Hobbes'çu reel politika evreninin dışında kalmaya özen göstermişlerdir.

⁴¹ Ayrıca bkz. Hobsbawm (1969) ve Landes (1969).

⁴² 20. Yüzyılın başından itibaren merkez bölgenin politik olarak birbirine yaklaşmakta olduğunu görmekteyiz. Spesifik olarak 1911'deki *İmparatorluk Konferansı* ile birlikte bildiğimiz anlamda *İngiliz Milletler Topluluğu* oluşmuştur (Hall, 1971: 67; ayrıca bkz. Van der Pijl, 2006a ve Roberts, 2007). Burada, artık "ulusötesi bir mekan" (transnational social space) söz konusudur. Burası tek tek devletlere dışsal olan; ancak, çok daha geniş bir yapılanma olarak merkez bölgeye içsel olan bir mekandır.

1. 5. 2. 3. Disiplin Olarak 'Sermaye'

Van der Pijl'e göre ticari sermaye ve toprak sahipleri daha önce de tarihin farklı dönemlerinde aktif olmuşlar; ancak, ilk defa sadece Batı Avrupa'da, merkezi devlet iktidarı ile içinde sermayenin rüştünü ispat edebileceği ve yerel insiyatiflerin dengelenebileceği koşullar oluşmuştur. Yani, özel hukukun kamusal hukuktan ayrıldığı, imtiyazların değil de hakların tanımlandığı bir hukuki yapı, sadece Batı Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Özel olarak İngiliz devlet / toplum kompleksi, sermayenin gelişip büyüebilmesi için gerekli ön koşulları yerine getirmektedir. Dahası bu yapılanmanın kökenleri orta çağlara kadar gitmektedir. Buna göre yükselen kapitalist sınıf, ticaret burjuvazisi ve gelirlerini giderek ticari kaynaklara yönlendiren –ki Poulantzas (1975) buna toprak rantının sermayeleşmesi demektedir- aristokrasi, on yedinci yüzyılda Protestanlarla ittifak halinde Kral'a ve büyük ticaret kumpanyalarına karşı mücadele etmektedir. Bu yeni sınıfın (burjuvazinin) ihtiyaç duyduğu şey daha özel türden bir devlet desteğidir (Dobb, 1992 [1963]). Şanlı Devrim, tam da bu bağlamda, yani hakların restorasyonu anlamında ele alınmalıdır. Locke'cu devlet / toplum kompleksi, temelde, monarşi ve kilisenin tacizkarlığına karşı konumlanmıştır. Kaldı ki, bilindiği üzere Avrupa'da devletin refah yaratılan alanlardan çekilmesiyle ortaya çıkan / çıktığı iddia edilen bir sivil toplumdan söz edebilmekteyiz. İşte, Van der Pijl Şanlı Devrim'i, bu anlamda bir dönüm noktası olarak görmektedir. Tarihteki bu ilk geri çekilme sayesinde ki mülk sahibi sınıflar, devletten bağımsız olarak varlıklarını kabul ettirebilmiş ve dünyanın uzanabildikleri her bölgesinde insani ya da doğal her türlü kaynağı sömürebilme özgürlüğünü elde edebilmişlerdir.

Van der Pijl (1979, 1984), sınıf oluşumlarının, politik koalisyonların ve Atlantik bölgesi etrafında gündeme gelebilecek mücadelelerin 'ulusötesi' bağlamını tanımlayabilen dinamik bir çözümleme çerçevesi geliştirmeye çalışmaktadır. Bu bir defa yapıldığında sermayenin uluslararasılaşması sürecinin dinamikleri üzerine yapılan ve çoğu defa soyut düzlemde kalan çözümlenmeler, yükselen Atlantik siyasal iktisadi bağlamında siyasal süreçlerin ulusötesi doğasına

odaklanarak geliştirilebilecektir. Van der Pijl, ulusötesi sınıf oluşumları ve tarihsel hegemonyaların kuruluşlarını anlayabilmek bağlamında kozmopolit iş kültürünün, tıpkı piyasalar gibi, bilinen tarihin en başından bu yana varlığını sürdürüyor olduğunu ancak ulusötesi sınıf oluşumlarının sadece sermayenin giderek büyümesi ve Locke'cu devlet yapısının ortaya çıkması ile mümkün olduğunu yazmaktadır (1998: 98). Ona göre bu durum, birbiri ardına gelen sermayenin uluslararasılaşması süreçlerinin bir uzantısıdır. Meta sermaye devresinin uluslararasılaşması, temelde geniş coğrafi mekanlarda son derece karmaşık toplumsal ağlar yoluyla birbirine bağlanan ticaret diasporaları ve tüccar topluluklarının büyümesi ve küresel olarak yaygınlaşması temeline gerçekleşmektedir. Para sermayenin uluslararasılaşması süreciyle beraber uluslararası düzeyde birbirine bağlı bir merkez ve yatırım bankacıları haute finance'ının yükselişi olgusu ortaya çıkmış; İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra ise çokuluslu firmaların başını çektiği üretimin uluslararasılaşması süreçleri, ulusötesi bir yönetici sınıfın belirginleşmesine zemin hazırlamıştır. Sermayenin ulusötesi genişlemesinin sonucunda farklı kapitalist gruplar ve onların siyasal projeleri uluslararasılaşmaktadır. Bu noktada Van der Pijl, "uluslararası sınıf bilincine sahip burjuvazi" ve uluslararası düzeyde (burjuva sınıfının) "kapsamlı kontrol planları" (*comprehensive concepts of control*) fikrini geliştirmiştir (1998, 2. bölüm).⁴³ Diğer yandan, ulusötesi burjuvazinin ilk oluşum sürecini tartışırken, Anderson'un "hayali cemaatler" kavramını Özgür Masonlar'ın kozmopolit kardeşliğine uygulamıştır (Van der Pijl, 1998: 99-106).

Sermaye sınıfının, 19. yüzyılın sonlarında, kendisine yönelen tehditlere karşı bazı kolektif stratejiler ve hegemonik kontrol planları geliştirmek adına işlev gösterecek (ulusötesi ağ bağlantılarından türeyen) bazı yapılar meydana getirdiğini göstermek istemiştir. Bu amaçla *Rhodes-Milner, British Round*

⁴³ Yeri gelmişken bir hatırlatma yapalım: Van der Pijl'in kullandığı "*comprehensive concepts of control*" terimi sınırlı sayıdaki yerli çalışmada genellikle "kapsamlı denetleyici (kontrol) kavramlar(ı)" olarak çevrilmekte (bkz. Ercan, 1998; Oğuz, 2006). Halbuki Van der Pijl'in kullandığı çerçevede terimin anlamlı Türkçe çevirisi "kapsamlı kontrol planları" şeklinde olmalıdır. Terim, içerdiği anlam bakımından Bob Jessop'ın *hegemonya projeleri* kavramına bir hayli yaklaşımdır.

Table, Council of Foreign Relations (CFR) gibi bazı önemli “seçkin planlama gruplarına” (*elit planning groups*) odaklanmıştır (Van der Pijl, 1998: 106-114). Bu yaklaşımı, Marksist tartışmalar bağlamında, yapı-özne gerilimini diyalektik bir bakış açısıyla aşmak ve gelişmiş kapitalist toplumlarda kapitalist sınıf içindeki bölünmelerin önemini teslim edebilmek bağlamında önemli katkılar sağlamıştır. Sınıf içi fraksiyonel bölünmelerin temel belirleyiciliğini göstermek açısından Van der Pijl, sermayenin (en azından bazı önemli dilimlerinin) en başından bu yana küresel ölçeğe yayılma eğilimi içerisinde olduğunu ancak, devlet otoritesinin de orta çağlardan bu yana ‘kozmpolit güçlere’ karşı ‘ulusal güçleri’ korumaya yönelik adımlar atmakta olduğunu yazmaktadır (1997: 123). Kaldı ki ulusötesi kapitalist sınıf üzerine yapılan çalışmaların (bu çalışmada esas aldığımız) bir kısmı de, kimi yazarların iddia ve inanışlarının tam aksine, sistemin bu çelişkili yapısından hareketle ortaya çıkmıştır.

Sermaye, elbette, hasım / merkez bölge yapısının tarihsel sonucudur; ancak sermaye, belirli sınırları olan mekanlardan kurtulmak ister ve kendisini küresel topluma ekstra-teritoryal bir disiplin olarak dayatır. (...) Sermaye, bu anlamda Ronen Palan’ın işaret ettiği gibi ‘göçebe’ bir örgütlenme modeline eğilimlidir ve devletlerce içerilemeyen muhayyel bir ‘engelsiz mekan’ içinde hareket eder. Locke’cu merkez bölge ile sermaye arasındaki ilişkinin özgüllüğü, biçimsel özerkliklerini koruyan devletin mekanı ile mülkiyetin ve sözleşme hakkının yani diğer deyişle sermayenin egemenliği altındaki daha geniş bir mekanın birleştirilmesinde kendisini gösterir. Bu ulusötesi mekan, tek tek devletlerin dışında, yani onlara dışsal iken, daha geniş bir yapı olarak Locke’cu merkez bölgeye içseldir. Bu ulusötesi mekanda aktif olan Bretton Woods kurumları gibi yarı-devlet yapıları, özellikle güçlü merkez bölge devletleri tarafından kullanılan teknik ve istatistik altyapı kurumları olarak görülmelidir (Van der Pijl, 2006b: 15).

1. 5. 3. William I. Robinson ve “Küresel Kapitalizm Tezi”

William I. Robinson ise bu tartışmalara kendi kurduğu ve “Küresel Kapitalizm Tezi” adını verdiği kuramsal modeli çerçevesinde katılmaktadır. Yazarın söz konusu tezi, günümüzde küreselleşme diye adlandırılan süreci, dünya kapitalizminin gelişimi içerisinde dördüncü bir aşama olarak ele almaktadır. Robinson’ın dönemselleştirme girişimi, sistemin küreselleşme evresine kadar gösterdiği gelişim seyrini şu şekilde sınıflandırır: Birinci aşamada, Marx’ın “kapitalist üretim çağının kızıl şafağı” dediği ve keşifler / fetihler çağı olarak kabul edilen merkantilizm ve ilkel birikim evresi bulunur. İkinci aşama (İngiliz tarihçi Hobsbawm tarafından devrimler, sermaye ve imparatorluk çağları olarak tanımlanmıştır) ise on sekizinci yüzyılda İngiltere’de sanayileşmenin patlak vermesi, burjuvazinin ve ulus devletinin yükselişi ve elbette Fransız devrimi gibi olgularla özdeşleşmiştir. Robinson bu aşamayı kısaca rekabetçi / klasik kapitalizm evresi olarak adlandırır. Üçüncü aşama, tekelci (şirket) kapitalizmin(in) yükseldiği, sosyalizmin alternatif bir sistem olarak ortaya çıktığı ve yine tarihçi Hobsbawm’ın “aşırılıklar çağı” diyerek adlandırdığı evredir. Küreselleşme bu süreçlerin ardından gelen, kapitalizmin dördüncü evresidir (Robinson, 2004: 5). Küreselleşme olgusu, çalışmalarında, dünya kapitalizminin (üretim, sınıflar ve devletin) ulusötesi dönüşümü bağlamında ele alınmakta ve artık kapitalizmin ulusötesi evresinde bulunduğumuz iddia edilmektedir.

1. 5. 3. 1. Küreselleşme: Niteliksel Bir Değişme mi?

Boyer ve Drache (1996), Glyn ve Sutcliffe (1992), Gordon (1988), Hirst ve Thompson (1996), Weiss (1998) ve Wood (1999) gibi küreselleşmeyi ‘abartılı bir mit’ hatta bir ‘illüzyon’ olarak, sadece sistemin mevcut tarihsel eğilimlerinin niceliksel anlamda yoğunlaşması olarak gören ve niteliksel açıdan yeni bir dönem olmadığını öne sürenlere karşı Robinson, ticaret ve finansal akımların ulusal sınırları aşması olgusu, ki bu ona göre gelişme ‘uluslararasılaşma’yı

ifade etmektedir, ile üretim sürecinin bizatihi kendisinin küreselleşmesi olgusu, ki bu süreci de 'ulusötesileşme' diye tanımlar, arasında ciddi farklar bulunduğunu yazmaktadır.

Örneğin dünya otomobil endüstrisi... Önceki evrede ABD'deki otomobil firmaları arabaları baştan sona kendileri üretiyor ve daha sonra diğer ülkelere ihraç ediyorlardı. Japon ve Avrupalı firmalar da aynı şekilde davranmaktaydı. Ancak, 20. yüzyılın sonlarından itibaren, çok sayıdaki üretim safhası dünyanın farklı bölgelerine dağıldı; yani, otomobil üretim süreci merkezi niteliğini yitirerek parçalandı. Otomobil tekil parçaları genellikle farklı ülkelerde imal ediliyor ve sonra yine farklı ülkelerde montajlanıyor. İşletme, üretimin gerçekleştirildiği yerle herhangi bir bağlantısı olmayan bir bilgisayar terminalinden yönetiliyor. 1990'ların otomobil endüstrisi, Peter Dicken'in (1998: 32) ifadesiyle, "tüm küreyi sarıp sarmalayan ulusötesi bir örümcek ağına" dönüşmüştü. Otomobil endüstrisi o kadar ulusötesileşmişti ki nihai ürünü 'ulusal' olarak nitelendirmek imkanı kalmamıştı (Robinson, 2004: 11).

Robinson'a bakılırsa küreselleşme denilen süreç dünyayı tek bir üretim biçimi ve tek bir küresel sistem içerisinde birleştirmeye çalışmakta ve farklı ülke ve bölgelerin yeni küresel ekonomiyle entegrasyonunu dayatmaktadır. Küresel olarak üretilen mal ve hizmetler, ulusötesi kapitalizm çağında artık tüm dünyada pazarlanmaktadır. Kârlar, özellikle 1980'lerden bu tarafa gelişen küresel finans sistemi aracılığıyla tüm dünyaya dağılmaktadır. Bu da başlı başına önceki dönemlerin uluslararası finans sistemiyle kıyaslandığı vakit, niteliksel bir değişim olarak görülebilir. 1970'li yıllardaki uluslararasılaşma tartışmalarını da hatırlayarak, üretimin ulusötesileşmesi olgusunu, sadece ulusötesi ya da çokuluslu şirketlerin faaliyetlerindeki artış olarak değil, aynı zamanda yeniden yapılanma, parçalanma ve üretim süreçlerinin dünya çapında ademi merkezileşmesi olarak görülmesi gerektiğini söylemek mümkündür.

Küresel ekonominin teknik düzeyde mümkün olabilmesi için yeni küresel teknolojiler başlı başına yeterli değildir. Bunun yanında yeni kapitalist üretim organizasyonları ve kurumlarının da oluşması gerekmektedir. Söz konusu bu yeni yapılanış, Manuel Castells (1996) tarafından “ağ toplumunun yükselişi” olarak tanımlanmıştır. Küresel ekonomide karşımıza çıkan yeni uygulamalar, 20. yüzyılın merkezi üretim mekanları ve standartlaşmış / sabitlenmiş kitlesel üretim süreçlerini ifade eden Fordist birikim rejiminden, Post-Fordist, yani esnek birikim rejimine geçişi sembolize etmektedir. Küresel ya da ‘üçüncü dalga’ yeni teknolojilerin ardında bilgi teknolojilerinde yaşanan devrimsel gelişmeler, bilgisayarlaşma, iletişim alanındaki gelişmeler, internetin giderek yaygınlaşması, yeni ulaşım teknolojilerinin gelişmesi, robotlaşma ve diğer otomasyon biçimlerinin ortaya çıkması bulunmaktadır. Yeni örgütsel biçimler arasında ise yeni işletme teknikleri, dikey ayrışmalar (*vertical disintegration*), “tam zamanında üretim” (*just-in-time production*) ve “küçük grup üretimi” (*small batch production*), taşeronlaştırma (*subcontracting*), dış kaynak kullanımı (*outsourcing*) ve resmi veya gayri resmi ulusötesi ticari ittifaklar sayılabilir. Küresel üretim ve hizmet zincirleri, diğer bir deyişle küresel meta zincirleri küreselleşme sürecinde anahtar kavramlardan bir tanesi haline gelmiştir. İşte bunlar, Robinson’a (2004, 2008) göre kapitalizm tarihinde meydana gelen niteliksel değişimlerdir.

1. 5. 3. 2. Ulusötesi Kapitalist Sınıf Beliriyor

Robinson’a göre ‘sınıf oluşumu’ kavramı, devamlılık gösteren tarihsel bir süreci, yani, toplumların sınıf yapısında zaman içerisinde meydana gelen değişiklikleri anlatır. Bu bağlamda gelişen yeni küresel üretim sistemi, üretim ve teritoryallik (*territoriality*) kavramları arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlar. Üretimin küreselleşmesi, yani kapitalizmin içsel ve dışsal genişlemesi ve yoğunlaşması ise ulusötesi sınıf oluşumu sürecinin temelini oluşturmaktadır. Robinson’un ulusötesi sınıf oluşumu tezinin ana argümanı, küreselleşmeyle birlikte yeni sınıfsal bölünmenin sınıfın ulusal ve ulusötesi fraksiyonları

arasında gerçekleştiğidir. Buna göre kapitalist sistemde sınıf oluşumu süreci, tarihsel olarak ulus devletin kurumsal çerçevesinde gerçekleşmiş olmasına karşın, küreselleşme çağında bunun böyle olması gerekmemektedir (2004: 39). Robinson, bu iddiayı, Marx'ın Kapital'in ikinci cildinde ortaya koyduğu sermaye devresi formülüne ($P - M \dots \ddot{U} \dots M' - P'$) atıfta bulunarak desteklemek istemektedir. Burada, bilindiği gibi P = para, M = metalar, $\ddot{U}$ = üretim, M' = yeni metalar ve P' = devrenin başlangıcındaki mevcut para miktarından daha fazla parayı –ki bu aynı zamanda birikim demektir- ifade etmektedir (Marx, 1976). Bu devre sadece iktisadi düzlemde gerçekleşmez, aynı zamanda toplumsal, siyasal ve kültürel süreçlere gömülüdür ve onlar tarafından biçimlendirilir. Sınıf oluşumunun, sınıf mücadelelerinin ve siyasal süreçlerin boy verdiği ve devletlerin sermaye birikiminin yeniden üretimi koşullarını oluşturmaya çalıştığı yer de burasıdır. Robinson'a göre “yüzeysel entegrasyon”un önceki döneminde devrenin ilk kısmı, $P - M \dots \ddot{U} \dots M'$, ulusal ekonomi içerisinde gerçekleşmektedir. Küreselleşme koşullarında üretimin ($\ddot{U}$), giderek ademi-merkezileşmesi ve küresel ölçekte yayılması durumu, devrenin ilk kısmı olan $P - M \dots \ddot{U}$ için de geçerlidir:

Sınıf oluşumu artık dünya kapitalizminin tarihinin büyük bir kısmı boyunca olduğu gibi toprağa ve ulus devletin siyasal otoritesine bağlı değildir. Sınıfların ulusötesileşmesinin ve ulusötesi kapitalist sınıfın yükselişinin temelini sağlayan üretimin küreselleşmesidir. Daha özgül biçimde, sermayenin devresinin bütünü ($P - M \dots \ddot{U} \dots M' - P'$) ulusötesileştikçe sınıflar, siyasal süreçler, devletler ve kültürel-ideolojik süreçler de ulusötesileşir (Robinson, 2004: 39).

Dev ulusötesi şirketlerde (bundan sonra UÖŞ) örgütlenen ulusötesi sermaye ise bu zincirlerin eşgüdümünü, çok sayıda özne ve toplumsal grubu bu son derece karmaşık küresel ağa dahil ederek sağlamaktadır. Bunun anlamı, dünyanın neredeyse bütün bölgelerinde sermayenin çoklu düzeylerinin giderek artan biçimlerde birbiri içine geçişi süreçlerinin, ulusötesi sermaye ve UÖŞ'ler etrafında gerçekleşmekte olduğudur. Küresel ekonomiyi belirleyen

bütün bu teknolojik, örgütsel değişimlere bakarak, küresel düzeyde üretim süreçlerindeki parçalanma ve merkezlesleşme süreçlerinin, küresel kaynaklar ve üretim araçları üzerinde kontrol ve mülkiyetin giderek yoğunlaşması ve küresel üretimin merkezleşen işletmelerinin ulusötesi sermayenin elinde toplanmasıyla eşzamanlı olarak gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Kısacası, günümüzde ulusötesi sermaye giderek sermayenin hakim ya da hegemonik fraksiyonu haline gelmektedir.

1. 5. 3. 3. Ulusötesi İhtilaflar

Küreselleşme sürecinde sermayenin ulus devletle olan bağının zayıflaması, ulusötesi bir burjuvazinin ortaya çıkması, ulusötesi şirket ve seçkinlerin yükselişle beraber sınıfsal parçalanma yeni bir eksenle, ulusal / ulusötesi ekseninde gerçekleşmeye başlamıştır. Robinson'a göre özellikle son yıllarda dünyanın bütün ülkelerinde, yerel hakim gruplar içerisinde ulusötesi sınıf nüveleri hayat bulmaktadır. Burada ulusal ve küresel birikim süreçlerinin çelişkili mantığı, kendisini zaman içerisinde farklı siyasal projelerin ortaya çıkmasıyla göstermektedir. Hakim grupların ulusal kesiminin çıkarları, ulusal birikimin geleneksel ulusal düzenleyici ve korumacı mekanizmaları içerisinde gerçekleşirken; ulusötesi kesimin çıkar sağlama fırsatları, dünya ölçeğinde serbest piyasalar üzerinden genişleyen küresel bir ekonomide bulunmaktadır. Bu iki sermaye fraksiyonu, özellikle 1970'lerden bu tarafa, yerel (*local*) devlet aygıtının kontrolünü ele geçirmek için kıyasıya mücadele etmektedir. Devlet, o zamandan bu yana ulusal ve ulusötesi yönelimli hakim grupların arasındaki mücadelenin bir alanına dönüşmüş durumdadır. Robinson (2003, 2004)'a bakılırsa yerel seçkinlerin ulusötesi kesimleri ve kapitalist sınıflar, 1980'ler ve 90'lar boyunca İsveç ve Yeni Zelanda'dan Brezilya, Hindistan, Meksika, Şili ve Güney Afrika'ya kadar pek çok ülkede şiddetli iktidar mücadelelerine girişmiş ve hegemonya kurma çabalarını ulusal temelli sınıf fraksiyonlarına karşı vermiştir. Robinson'a göre ulusötesi kapitalist sınıf politika oluşturma sürecinde anahtar konumlarda bulunan, özellikle merkez bankaları, finans ve

dışişleri bakanlıkları gibi bakanlıkları ve bürokratik mevkileri, ülkeyi küresel ekonomiye bağlayan anahtar hükümet organlarını; yani, ülkelerin kumanda merkezlerini ele geçirmiş durumdadır.

1980'ler ve 90'larda ulusötesi bloklar ülkelerin bir çoğunda hegemonik hale gelerek bu ülkelerin küresel ekonomiye yeniden entegrasyonunu sağlamak için, bizzat bu ülkelerin kendi ulus devlet aygıtlarını kullanarak, yeniden yapılandırması ve dönüştürülmesi işlevini yerine getirmiştir (Robinson, 2004: 49). Bu dönüşüm, "ulusötesi devlet aygıtı" dediği bir oluşum ve ulus devletler arasındaki bazı resmi / gayri-resmi gizli bağlantı mekanizmaları üzerinden sürdürülmektedir (bkz. Robinson, 2004, 2005a, 2005b, 2007). Söz konusu ulusötesi bloklar, eski ulus devlet eksenli Keynezyen refah ve kalkınma eksenli projelerin içini boşaltarak; yerine piyasaların serbestleşmesi yolunda NAFTA, APEC ve AB gibi iktisadi entegrasyon projelerinin ve DTÖ gibi küresel ekonominin uluslararası altyapısını geliştirmeye yarayan oluşumların önünü açmışlardır. Robinson'a göre 1970'ler ve 1990'lar boyunca hakim sınıfların ulusalcı kesimlerinin yönetiminde olduğu Haiti, Nikaragua ve G. Afrika gibi ülkelerde, küreselleşmeye karşı gelişen politikaları engellemek ve bu ülkeleri disipline sokmak için ulusötesi seçkinler, küresel ekonominin yapısal gücünü kullanmışlardır (2004: 49-50).

1. 5. 3. 4. Ulusötesi Hegemonya

Robinson'a göre UI ve UPI'nin realist yazarları, dünya sistemi kuramcıları ve Marksistler hegemonyayı, devlet yetkisi ile iç içe geçmiş bir biçimde, devlet yetkesini ise ulus devletle ilişkilendirerek anlama eğilimindedirler. Sistemi, birbirleriyle rekabet eden ulus devletlerden ibaret gören bu bakış açısı, hegemonyayı daima bir tür ulus devlet konfigürasyonu içerisinde aramaya yönelmektedir. Örneğin, dünya sistemi kuramının hegemonya yaklaşımı, tarih boyunca birbiri ardına gelen 'hegemon' devletlere odaklanmıştır. Giovanni Arrighi, günümüze değin gelen dört sistemik birikim dairesinin varlığından söz

etmektedir. Buna göre tarihsel kapitalizmin hegemonya merkezleri, zamanla Ceneviz'den Hollanda'ya, oradan İngiltere'ye ve son olarak da ABD'ye kaymıştır. Bu bağlamda, dünya sistemi kuramcılarları arasındaki hakim eğilim, ABD hegemonyasını zaman içerisinde Doğu Asya'dan yükselen bir gücün (mesela Çin'in) devralacağı yönündedir (Arrighi, 1999, 2000). Diğer yandan Robert Cox ve "İtalyan Okulu," yukarıda da aktarıldığı üzere, birbirini izleyen hegemonik projelerden (İngiliz hegemonyası altındaki liberal dünya düzeni, rakip emperyalizmler çağı ve ABD öncülüğündeki Pax-Americana'dan) söz etmektedir. Bu tamamı "ulus devlet merkezci" hegemonya yaklaşımlarının aksine, Robinson, hegemonyanın asla bir ulus devlet pratiği olamayacağını hatırlatmaktadır. Bugün sıra artık ulusötesi bir hegemonya yapılanmasındadır (2004: 77). Sözü ettiği ulusötesi hegemonya süreci henüz tamamlanmış olmaktan uzak ve çelişkilidir. Ayrıca, yeni tarihsel blok küresel ölçekli olup, ulusötesi sermayeye dayanır. Robinson, kimilerinin kendi ulus devlet eksenli dünya düzeni anlayışlarını desteklemek için halen süren ABD hakimiyetini gösterebileceğini; ancak gerçekte ABD devletinin ulusötesi hegemonyanın yararına işlev gördüğünü söylemektedir. Dolayısıyla yeni "hegemonik blok" kısaca bünyesinde hakim sınıfın küresel kapitalizmle beraber tüm dünyada giderek daha baskın bir karakter kazanan kesimlerden oluşur. Bloğun temel politikaları ise yeni küresel birikim ve üretim süreçlerinin özgül yapıları tarafından belirlenmektedir.

1. 5. 3. 5. Ulusötesi Devlet Aygıtı

Robinson'a göre ulusötesi şirketler (UÖŞ'ler) kapitalist üretimin örgütlenmesi ve işleyişi sürecinde tek başlarına hareket etmemektedirler. Bu noktada anılan koşulları yerine getiren veya sermayeye bu koşullardan faydalanma olanakları yaratan başka bir özne daha vardır ki bu kurumsal yapılanma 'kapitalist devlet'ten başkası değildir. Ancak, Robinson'a bakılırsa kapitalist devlet, günümüzde giderek bir 'ulusötesi devlet' (bundan sonra UÖD) biçimi almaktadır (2004: 87). Bu UÖD'nin ortaya çıkışı, küresel kapitalizmin temel

özelliklerinden bir tanesi olup küresel ekonominin dinamiklerinin ve siyasal olarak aktif bir kolektif aktör olarak UKS'nin, bundan ayrı anlaşılması imkanı yoktur. Robinson'a göre 1970'lerden 90'lara kadar UKS'nin önder tabakaları, giderek artan ölçüde siyasallaşmıştır. Küresel düzeyde politika yapılan en temel mevkileri kontrol eden küresel yönetici sınıfın tepesinde, siyasal açıdan en aktif kanadı, "yönetimsel seçkinler" (*managerial elite*) temsil etmektedir. Bu öncü role atfen, sözü edilen aktif kanat, kimi ulusötesi kurumsallıklar inşâ etmeye çalışmaktadır ki Robinson bunları yükselen UÖD aygıtının belirtileri olarak görmektedir. Bu bağlamda UÖD, dönüşmüş ve dışsal olarak entegre olmuş ulus devletler ve uluslar-üstü bazı ekonomik (IMF, DB ve DTÖ gibi) ve siyasal (G-8, BM, AB, OECD ve AGİK gibi) forumları içermekte olan ancak henüz merkezileşmiş bir kurumsallık arz etmeyen; gelişme süreci içerisindeki bir şebekedir.⁴⁴

Robinson UÖD fikrini oluştururken Poulantzas ve Miliband'ın kapitalist devlet üzerine yaptıkları ünlü tartışmaya da göndermede bulunur ve yapısalılık-araçsalcılık arasındaki ayırmadan türeyen anahtar kavramlardan bir tanesi olarak "devletin görelî özerkliği"ni kullanır. Bu noktada devletin görelî olarak özerkliği, kendi mantığı çerçevesinde bağımsız olduğu anlamına gelmez. Marx'ın ağzından, devletin öylece 'havada asılı duran' kendinden menkul bir şey olmadığını hatırlatır. Devletin toplumu kuran ve onunla içsel bağlantıları olan toplumsal grup ve güçlerle ilişkileri vardır. Bu bağlamda Weberci devlet kuramını, devleti salt devlet aygıtları ve dar bir yönetici kadrosuna indirgediği ve böylece onu 'şeyleştirdiği' için eleştirir. Onun için devletler, Cox'u andırır biçimde, tek başına keyfi biçimde hareket eden aktörler değildir. Aksini iddia etmek onları şeyleştirmek demektir (Robinson, 2004: 97).

⁴⁴ Robinson'a göre UKS doğrudan doğruya UÖD aygıtını araçsallaştırmış ve zaman zaman onun çok-katmanlı konfigürasyonları üzerinden iktidar / güç uygulayabilmektedir. Örneğin, küresel kurumlar üzerinden, yeni bir *küresel kapitalist tarihsel blok* oluşturmaya çalışmaktadır. Bu noktada Robinson, UÖD aygıtının oluşumuna ilişkin görüşleri, birbiriyle bağlantılı şu üç önermeye dayanmaktadır: (1) Ekonominin küreselleşmesi olgusu, ulusötesi sınıf oluşumu ve küresel yönetici sınıf için kolektif otorite fonksiyonu görececek bir UÖD'nin yükselişini beraberinde getirmiştir. (2) Ulus devlet, ne sistem içerisinde önceliğini korumakta ne de yok olmakta; ancak, dönüşmekte ve daha geniş bir UÖD yapısı içerisinde soğurulmaktadır. (3) Yükselen UÖD küresel sermaye ve küresel emek arasındaki yeni sınıf ilişkilerini kurumsallaştırmaktadır (Robinson, 2004: 88).

Ulus devletler kurumsal yapılarını ve varlıklarını küreselleşme evresinde de korumaktadır ancak küreselleşme bu yapılarla ilgili kavrayışlarımızın gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Robinson için tarihsel materyalist yöntem, bizlere, devletin kaçınılmaz olarak belirli bir yere veya toprağa bağlı olması gerektiğini söylememektedir. Bu bağlamda, küreselleşme çağında UÖD, ulus devletler sisteminin içerisinden doğmuştur. UÖD'yi anlamak için, Robinson'a göre, devleti bir "şey" ya da hayali / kurgusal bir makro-özne değil; tarihsel olarak belirli kurumsal biçimler alan ve geniş bir toplumsal yapı içerisindeki özgül bir toplumsal ilişki olarak gören tarihsel materyalist bir kavrayışa ihtiyaç vardır. Ulus devlet işte bu farklı kurumsal biçimlerden sadece bir tanesidir. Günümüzde sınıfsal bir ilişki olarak devlet giderek ulusötesileşmektedir. Yeni küresel yönetici sınıfın sınıf pratikleri, yükselen bir UÖD aygıtı içerisinde, Poulantzas'ın deyiimiyle 'yoğunlaşmıştır.' Robinson'a göre UÖD'nin ortaya çıkışı, aynı zamanda her bir ulus için devletin yeniden organize edilmesini ve aynı anda gerçek anlamda uluslarüstü ekonomik ve siyasal kurumların yükselişini gerektirir. Bu bağlamda yinelemek gerekirse eğer, küreselleşme sürecinde ulusal devletler tamamen yok olmamakta, dönüşüm geçirerek daha geniş bir UÖD'nin işlevsel birer bileşenine dönüşmektedirler (Robinson, 2004: 100).

Devletin yeniden yapılanması sürecinde ülke yönetimlerinde yetki kullanımı giderek eğitim, sosyal hizmetler ve çalışma gibi program merkezli icracı bakanlıklardan alınarak merkez bankalarına, hazineye, finans ve ekonomi bakanlıklarına ve dışişlerine devredilmekte, bu yolla paranın ve finansın egemenliği perçinlenmek istenmektedir. Son yıllarda merkez bankalarının bağımsızlığı ve özerkliği benzeri talepler, ulus devletlerin politika yapıcı 'kumanda merkezlerinin' doğrudan kamusal kontrol ve sorgulamadan yalıtılmasını; diğer bir ifadeyle 'hesapverebilir' olmaktan çıkmasını hedef almaktadır. Bu şekilde ulusal iktidar(lar), uluslarüstü (*supranational*) siyasal entegrasyon sürecine de paralel olarak, yine bazı uluslarüstü yapılara ve birtakım finansal ağlara kaydırılmaktadır. Bu yolla uluslarüstü aktörlerin ve ulusötesi burjuvazinin ihtiyaç duyduğu, yeni karar alma ve düzenleme

mekanizmaları ulus devletlere dayatılmakta ve devletler “ulusötesi bir devlet tarafından soğrulmaktadır” (Robinson 2004: 123).⁴⁵

Bu bağlamda yapısal uyum programları, küreselleşme öncesinde gelişen populist projelerin, örneğin, üçüncü dünyadaki bazı kalkınmacı devletler gibi çok sınıflı siyasal koalisyonların temelini sarsmıştır. Söz konusu çok sınıflı koalisyonlar, yeni ulusötesi bir blokla ikame edilmektedir. Diğer bir ifadeyle, 20. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan neoliberal devletler, toplumsal sınıflar arasında oluşan yeni tarihsel ilişkileri yansıtmaktadır. Bu yeni ilişkiler, 1890'lardan 1970'lere kadar geçen süre zarfında şekillenen kapitalist devlet yapısını dağıtmış, onları neoliberal devletlere dönüştürmüştür. Robinson neoliberal devletlerin işlevlerini şöyle özetler: (1) Makroekonomik istikrarı korumak, güçlendirmek için gerekli para ve maliye politikalarını uygulamak; (2) Küresel ekonomik faaliyetler için gerekli (hava alanları, limanlar, iletişim ağları, eğitim sistemi gibi) maddi zemini sağlamak; (3) Toplumsal düzenin yerleşmesi için doğrudan baskı uygulayabilen ve rıza üreten mekanizmalar kurmak.” (2004: 125). Gerçekten de Dünya Bankası'nın 1997 tarihli *Değişen Dünyada Devlet* adını taşıyan Dünya Gelişme Raporu, ulus devletteki bu köklü dönüşümün manifestosu gibidir. Yeni ulusötesi seçkinler 'yönetişim' derken, adeta bu işlevleri yerine getirmeye yarayan bir neoliberal devletten söz etmektedir (Robinson, 2004: 125).

1. 5. 4. Stephen Gill ve Disipliner Neoliberalizm

'Disipliner neoliberalizm' terimi Kanada'lı politik iktisatçı Stephen Gill'e (1998, 2000 ve 2003) ait olup, belki de Türkiye'de dahil olmak üzere bir çok devletin

⁴⁵ Robinson'ın (ve bir ölçüde Leslie Sklair'in) ulusötesi kapitalist sınıf ve ulusötesi devlet oluşumu üzerine tezleri, pek çok akademik ve politik çevrede şiddetli tartışmalara yol açmış ve ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Söz konusu yoğun tartışmalar, halen sürmektedir. Bu açıdan Michael Mann, Giovanni Arrighi, Jason W. Moore, Robert Went ve Kees van der Pijl'in de dahil olduğu bir tartışma için bkz. “The Transnational Ruling Class Formation Thesis: A Symposium,” *Science and Society*, Vol. 65, No. 4 (Winter 2001-2002), s. 464-533. Diğer yandan, Robinson'un Philip McMichael, Walter L. Goldfrank ve Fred Block gibi isimlerle giriştiği bir diğer polemik için bkz. *Theory and Society*, Vol. 30, No. 2 (Nisan 2001), s. 157-236.

son on onbeş yıldır içinden geçmekte oldukları dönüşümün niteliğini en iyi anlatan kavramlardan bir tanesidir. Gill, Durkheim ve Foucault'nun 'disiplin' nosyonunu geliştirerek, neoliberal yeniden yapılanma sürecinin analizine uygulamak ister. Bu bağlamda terimi, sermayenin yapısal gücünü kılcal iktidar (*capillary power*) ve panoptisizmle (*panopticism*) birleştiren yapısal ve davranışsal gücün somut bir biçimi olarak tanımlar. Diğer bir deyişle disiplinin neoliberal biçimi, mutlaka evrensel olmak zorunda olmayan, daha ziyade bürokratikleşmiş ve kurumsallaşmış bir şekilde ve farklı yoğunluklarda bir dizi 'kamusal' ve 'özel' alan ve çeşitli devlet-sivil toplum kompleksleri üzerinden işlemektedir. Bu anlamda disiplin, gücün ulusötesi ve yerel boyutlarını ifade eder. Yani, disiplinin ulusötesi ve yerel boyutları, ulusötesi tarihsel blokun çıkarları ve gücü dolayısıyla küresel iktidarın söylemsel oluşumunun parçalarıdır (Gill, 2003: 130-1).

Disipliner neoliberalizm, makro iktidar düzeyinde devletin yeniden yapılanması sürecinde kurumsallaşır ve 'yeni anayasalcılık' (*new constitutionalism*) ile uluslararası politik bir vehçe kazanır. Küresel ekonomik yönetişimin söylemi, Bretton Woods kurumlarının (örneğin devlet biçimi ve ekonomi politikalarının değişimini emreden IMF ve Dünya Bankası'nın), NAFTA ve Maastricht gibi yarı-anayasal bölgesel oluşumların veya yeni DTÖ'nün çok taraflı düzenleyici politika çerçevelerine yansımaktadır. Enflasyonla mücadele politikalarını makroekonomik hedeflerin merkezine alan ve bu doğrultuda merkez bankalarının özerkliği yönünde oluşan küresel eğilim, bu disiplinin en çarpıcı örneğini oluşturur. Yeni-anayasalcılık, başta OECD ülkeleri olmak üzere kamusal alanın doğası ve amacının özelleşme ve metalaşma bağlamında yeniden tanımlanması sürecinde belirlemektedir. Hükümetlerin piyasalara ve Bretton Woods kurumlarının koşullarına karşı şeffaf ve hesapverebilir olması, kurumsal yatırımcılar, fon yöneticileri, sigorta şirketleri vb. oluşan uluslararası yatırımcılar için temel motivasyon kaynağı haline gelmesi çok önemlidir. Gill'e göre yeni anayasalcılık, ulusötesi liberalizmi ve mümkün olduğu kadar liberal demokratik kapitalizmi gelecekte de yegane model haline getirmeyi amaçlayan politik bir projedir. Bu proje sıklıkla piyasa etkinliğinin, disiplin ve

güvenin, ekonomi politikalarının kredibilitesi ve tutarlılığının önemini vurgular. Temel amaç, görünürde, ekonomi yönetiminin temel kurumlarını ve karar mekanizmalarını siyasetin ve siyasilerin yozlaştırıcı etkisinden arındırmaktır. Halbuki, gerçekte çok daha önemli ve hayati olarak, birtakım içsel ve dışsal bağlayıcı kısıtlar dayatmak yoluyla mali, ticari, parasal ve yatırımlara ilişkin politikaları düzenlemektir.

Yeni anayasalcılık sermayeye bireysel ve kurumsal düzeyde çok önemli bazı ayrıcalıklar getirirken, kuşaklar boyunca süren toplumsal mücadelelerin neticesinde elde edilmiş demokratik kazanımlar ve mekanizmalar devre dışı kalmaktadır. Bu sürecin bir diğer özelliği ise hareketli sermaye sahiplerinin mülkiyet haklarını ve piyasalara giriş çıkış seçeneklerini denetleme yetkisi bulunan kimi kamu kurumları üzerinde yaratılan disiplindir. Bu 'ulusal' kurumlar zayıflatılırken, bazı uluslararası izleme mekanizmaları ve özel kredi derecelendirme müesseseleri sürekli olarak güçlenmektedir. Dış finansman arayışındaki hükümetler, gerektiğinde bu kuruluşlara ve mekanizmalara veri tedarik etmek zorunda bırakılmaktadır. Amaç, yerel ekonomik ve politik aktörleri IMF ve Dünya Bankası gibi ulusüstü finansal kurumlar veya Moody's ve Standard & Poor's gibi uluslararası kredi derecelendirme kuruluşları nezdinde daha şeffaf ve hesapverebilir kılmaktır. Halbuki anayasaların ve anayasal düzenlerin devletlere kurumsal varlıklarını kazandıran mantığı, ulusal sınırları dahilinde birtakım politik hakları, kısıtlamaları, özgürlükleri ve prosedürleri uygulamak hakkını veriyor olmasıydı. Gill'in yeni anayasacılık olarak tanımladığı ve Türkiye'de de özellikle son on onbeş yıldır yakından şahit olduğumuz süreçte, ulus devletinin bu anayasal zeminde korunmakta olan varlığını sürdürmesinin bir hayli zorlaşmış olduğu açıktır. Bunun anlamı, zaten halihazırda krizdeki parlamenter sistem, ulusal iradenin bir türlü temsil edilemediği bu yapı, bugünlerde de uluslararası finans ve güç çevrelerinin ekonomik ve politik talepleri doğrultusunda işler hale getirilmekte, şeffaflık ve hesap-verebilirlik ise geniş halk kesimlerine değil ulusötesi sermaye ve onun finansal ve siyasal kurumlarına, kredi kuruluşlarına tanınan bir hakka dönüşmektedir. İşte bu bağlamda yeni anayasalcılık, gelecekte hükümetlerin

tıpkı Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi küresel sermaye birikimini pek desteklemeyen bazı popülist politikalar izlemelerini engellemek üzere, bu politikaların yasal / anayasal güvence altına alınması anlamına gelmekte ve birbiriyle ilintili üç ana başlık altında toplanabilecek yasal düzenlemeleri içermektedir (Gill, 2002: 48).

1. 5. 4. 1. Devleti Yeniden Yapılandıran Yasalar

Devletleri daha geniş bir uluslararası çerçevede piyasa ve sermaye disiplini altında işler hale getiren, sermayenin giriş-çıkış hareketine izin veren yasal düzenlemeler. Devletler piyasa yoluyla disiplinin yanında birtakım yeni teşvik ve izleme sistemleri üzerinden de içsel olarak yeniden yapılandırılmaktadır. Bu reformlar güvenilirlik ile ilgili olup iki başlık altında incelenebilirler:

1. 5. 4. 1. 1. Anayasal Düzenlemeler

Ulusal anayasa değişiklikleri: Yargı bağımsızlığını sağlayıcı düzenlemeleri ve özellikle toplumsal ve bireysel mülkiyet haklarının yeniden tanımlandığı, gözden geçirildiği ve koruma altına alındığı değişikliklerdir. Tipik örneklerine, özellikle reel sosyalizmin çözülüşü ve Doğu Bloku'nun yıkılışını izleyen süreçte kurulan devletlerin yeni yapılan anayasalarında en güzel örnekleri bulunur.

Uluslararası anlaşmaların şart koştuğu veya uluslararası finansal kuruluşların koşul olarak öne sürdüğü değişiklikler: Buna örnek olarak NAFTA'ya üyelik sürecinde Meksika'nın 1917 Anayasası'nı değiştirmesi, yine NAFTA'nın Kanada anayasal sistemine etkileri ve İki Taraflı Yatırım Anlaşmaları'nın anayasal süreçlere etkileri (Apartheid sonrası yapılan G. Afrika anayasası) vb. gösterilebilir.

1. 5. 4. 1. 2. Kurumsal Düzenlemeler

Kurumsal ve yasal iyileştirmeler: Bunlar, sermayeye, sadece yeni bir piyasa konumundaki yabancı ülke toprakları içerisine kolayca girmek ve orada faaliyet göstermek hakkı tanımakla kalmaz, aynı zamanda ülkeden çıkış seçeneği bağlamında da ciddi kolaylıklar getirir. Bu türden düzenlemelere örnek bağlamında İki Taraflı Yatırım Anlaşmaları, NAFTA'nın bazı bölgesel ve DTÖ'nün kimi küresel uygulamaları verilebilir. 1990'ların sonundaki Çok Taraflı Yatırım Anlaşması (MAI) hayata geçebilmiş olsaydı, bu tür düzenleme ve disiplin araçlarının dünya genelinde büyük bir yaygınlık kazanarak çok taraflı bir zeminde uygulanabilecekti. Bunun yanı sıra 2. Dünya Savaşı'ndan bu tarafa off-shore uygulamaları büyük bir hızla yaygınlaşarak kurumsallaştı. Off-shore uygulaması, bilindiği üzere, finans, üretim, ticaret ve yatırım gibi faaliyetlere, minimum düzenleme, son derece düşük vergi olanakları ve görece gizli alanlar sunmaktadır. Bu şekilde, yatırımcılar, ulusal muhasebe standartları ve kanunlardan ve vergi denetimlerinden büyük ölçüde muaf hale gelirler. Böylece sermaye, 'devlet egemenliği'nin ticari bir mal ve hizmete dönüşmesi yoluyla önemli bir toplumsal yeniden üretim (vergi ödemek vs.) maliyetinden kurtulmuş olur. Örneğin Kanada hükümeti, 1990'ların başında ülkeye en az 400.000 dolarlık yatırım getiren işadamlarına ülkesinin vatandaşlığı 'hediye edeceğini' duyurmuştur. Sanıyoruz bu, küreselleşmenin ulusal devletin 'egemenliği' nasıl da piyasaların alınır ve satılır bir nesnesi haline getirdiğini gösteren çok önemli örneklerden bir tanesidir.

Mikro ve makroekonomik politikaların oluşturulması sürecinde kamusal kontrol ve denetimi ortadan kaldıran kurumsal ve yasal düzenlemeler: Bunların amacı 'sıkı disiplinli' veya 'güçlü' maliye, para ve ticaret politikaları oluşturabilmektir. Makroekonomik politikalar olarak denk bütçe uygulamaları, faiz dışı fazla dayatmaları, merkez bankalarının bağımsızlığı / özerkliği ve para kurulları oluşturulması bunlara örnek olarak verilebilir. Bu politikaların uygulanması uluslararası anlaşmalar üzerinden gerçekleştirilebilir. Örneğin DTÖ'nün ticaret ve yatırım disiplinlerinin mikroekonomik politikalar olarak

kabul edilmesi, derin finansal krizler ve ödemeler dengesi sarsıntılarını akabinde IMF ile oluşturulan istikrar program paketleri ya da Yapısal Uyum Programları'nın getirdiği yeni yönetim tipleri ekonomi politikalarında kamusal sorgulamanın ve hesapverebilirliğin önünü kapatmaktadır.

1. 5. 4. 2. Liberal Kapitalist Piyasaların Genişlemesini Amaçlayan Yasalar

Bunlar, kısaca, ekonomiyi siyasetle; yani devletin sivil toplumla ayrılmasına, ayrılmış gibi algılanmasına hizmet eden, böyle bir fiili durumun var olduğunu düşünmemize olanak sağlayan düzenlemelerdir. Sermaye, mal ve emek piyasalarının serbestleşmesi toprak, para ve emeğin metalaşması sürecini genelleştirmekte ve yaygınlaştırmaktadır. Bu gelişmeleri 'yabancılaşma'nın yeni biçimlerini ortaya çıkaran modern 'çitleme hareketleri' olarak görmemiz mümkündür (Gill, 2000: 13). Bunun diğer boyutu yeni mülkiyet anlayışlarının ortaya çıkmasıdır. Özellikle bilgisayar yazılımları, yüksek teknoloji ürünleri ve tohum ve hatta insan genetik yapısına dair buluşlarda fikri mülkiyet haklarının kurumsallaşması ve sözleşme hukukunda giderek yaygın bir uygulama alanı bulması oluşturuyor. Bu alanlarda üretilen bilginin giderek az sayıda dev teknoloji firmalarının elinde toplanan patentler yoluyla 'özel mülkiyete' dönüşmesi ve bu bağlamda anayasal güvence altına alınması her şeyden önce bilimin ve insanlığın geleceği için düşündürücüdür. Metalaşma ve özelleşmenin ulaştığı noktada artık insan bedeni de bir metadır. Özellikle ABD'de bazı eyaletlerde organ ve insan dokusu ticareti, cinsiyet seçimi, sperm ve yumurta satışı giderek yaygın hal almaktadır. Bu eğilim, 'hukukun üstünlüğü' söylemi ile meşrulaştırılmakta ve insanın bedenini tek sahibi olarak onunla ilgili her türlü yasal hakka sahip olduğu ifade edilmektedir. İnsanların özel mülkiyetleri olarak spermlerini, yumurtalıklarını ve hatta organlarını satma hakları bulunmaktadır.

Piyasa medeniyetinin ulaştığı noktada sadece gezegen üzerindeki biyolojik yaşam formları değil finans dünyası da dipsiz bir özelleşme ve metalaşma

sürecinden nasibini almaktadır. Finans alanında spekülâtif canlılık, varlık nedenini her geçen gün insanların elindeki reel varlıkların likit varlıklara dönüşmesi yollarını kolaylaştıran, yani sermayenin devir hızını giderek artıran yeniliklere borçluydu. Bu yolla yeni sermaye türleri (varlıklar) hisse senetleri, bonolar ya da daha yeni finansal ürünler (türevler) biçiminde ortaya çıktı. Bu yeni finansal varlıklar (metalar), çeşitli ağırlıklarla elde tutularak veya elden çıkarılarak riskleri en aza indirilebiliyor veya karlar en çoklanabiliyordu. Bu varlıklar kolaylıkla el değiştirebilmekte ve böylece sermaye açısından hızlı metalaşma olanakları yaratabilmektedir. Bütün bu anlatılan gelişmeler, birtakım yasal düzenleme ve yeni mülkiyet hakları tanımlarının yasal / anayasal geçerlilik kazanmasıyla da eş zamanlı olarak ortaya çıkmıştır.

1. 5. 4. 3. Çelişki ve Uzlaşmazlıkların Çözümüne Yönelik Yasalar

Displiner neoliberalizmde, bu türden yasaların çıkarılması bir zorunluluktur. Yeni-anayasalcılık dediğimiz eğilim, sanayi, tarım ve diğer pek çok sektörde yaygın olarak rastlanan, işçileri ve geniş toplum kesimlerini gözeten ve genel olarak geçmiş sosyal devlet siyasetlerinden kalan korumacı uygulamaların tasfiye edilmesini gerektirmektedir. Bu dönüşümün ortaya çıkaracağı sosyal atomizasyon ve yoğunlaşan sömürüye karşı yükselen toplumsal muhalefet gibi ağır politik sonuçların etkilerini azaltmak için düzeltici yasaların yanında bunlara meşruiyet kazandıran diğer bazı düzenlemelerin de geliştirilmesi gerekmektedir.

Bu tür yasalar, Gramsci'nin transformismo dediği süreçte politik muhalefeti düzenleyici politik iradenin yanına eklemek ve aktif rızalarını kazanarak dönüştürmeyi hedeflemektedir. Buradaki temel amaç, tıpkı 1930'lu yıllarda olduğu gibi, bugün de neoliberalizme ve küreselleşmeye karşı yükselen yoğun ve sert toplumsal başkaldırıcı, kitlesel muhalefet hareketlerini etkisiz kılmaktır. Neoliberal küreselleşme siyaseti, Gill'in (2000) deyişiyle, devletin yeni-anayasalcılık projesiyle güçlendirilmesi / disipline edilmesi diyalektiği

üzerinden yürümektedir. Bu diyalektik, toplumda sermaye egemenliğinin derinleştirilmesini ve kapitalist devletin meşruiyetini sağlayan toplumsal zemininin muhalefetin de eklenmesiyle zenginleşmesini ön görmektedir. Aynı olgu, Robert W. Cox'un çalışmalarında devletin uluslararasılaşması, Kees van der Pijl'in yazılarında hasım devlet toplum komplekslerinin liberal Batı'yla hegemonik entegrasyonu, William I. Robinson'da ulus devletin ulus-ötesi bir devlet (UÖD) tarafından soğrulduğu ve dönüştürüldüğü şeklindeki saptamalarla ifade edilmektedir.

1990'larda dünya kamuoyunun ve hükümetlerin gündeminde yer eden çok-düzeyle yönetim projesi, devlet gücünü merkezileştirmek ve 'piyasa dostu' kılmak amacını taşıyordu. Devletlerin kurumsal kapasitesini artırmak öncelikli bir hedefti. Burada, hükümetlerin asla sapmayacaklarını taahhüt ettikleri birtakım 'iyi politikalara' daha güçlü ve motive olmuş bir şekilde sarılmalarını sağlayan bir ekonomik, politik ve kurumsal dönüşüm önerilmekteydi. Dünya Bankası, IMF ve OECD gibi bazı ulus-üstü siyasal ve ekonomik kurumlar tarafından geliştirilerek, özellikle 'Batı dışı' toplumların gündemine sokulan bir politika demeti, Gill'in yeni-anayasalcılık adını verdiği dönüşümün bizatihi kendisi olmaktaydı. Bu (neoliberal) dönüşümü savunan ve dayatan zihniyetin devlete biçtiği rolü en özlü şekilde anlatan metinlerden bir tanesi ise Dünya Bankası'nın 1997 tarihli *Dünya Gelişme Raporu*'dur. Banka, mali ve ekonomik açıklardan zor durumda bulunan, borç sarmalı altında ezilen 'başarısız ülkeler'in hükümetlerine (neoliberal ilkeler doğrultusunda) titizlikle hazırlanmış bazı kurallar çerçevesinde bir politika seti tayin etmelerini önermektedir. Bu süreçte firmalar, özel sektör ve sivil toplum temsilcileriyle birlikte hareket edilmesinde yarar görülmektedir. Böylelikle gerçekleşmesi istenen neoliberal dönüşümün yükü sadece hükümetlerin omuzlarında kalmayacak, çok daha geniş bir zemine yayılabilecektir. Belirlenen politikalardan vaz geçilmesi ise, doğuracağı çok ağır toplumsal maliyetler nedeniyle, neredeyse imkansızdır (Gill, 1997: 75).

Demokratik (neoliberal) toplumsal, siyasal ve ekonomik dönüşümlerin kalıcı (hükümetler değiştiğinde de devam etmesi) ve güvenilir olması için devletin temel kurumlarının kimi kısıtları kendisine çıpa kabul etmesi gerekmektedir. Bunlar (a) Yargı bağımsızlığı ve etkinlik yoluyla, yasama organının ve idare sürecinin şeffaf ve hesapverebilir bir yapıya kavuşturularak özellikle iş alemi gözünde güvenilir bir yatırım ikliminin oluşturulması; (b) Güçler ayrılığının (ki Banka buna 'klasik anayasal mekanizmalar' demektir) hem yatay (yasama, yürütme ve yargıda) olarak hem dikey (merkeziyetçilik / ademi merkeziyetçilik / federal) olarak tesis edilmesi. Banka'ya göre bu ilke hükümetlerin neoliberal politikalara sadık kalması bağlamında güçlü bir yöntemdir (1997: 100-1). Son olarak (c) Dışsal faktörler başlığı altında uluslararası anlaşmalar ve bazı çok-taraflı kurumlarla sağlanan anlaşmalar gösterilebilir (Avrupa Birliği, NAFTA, IMF ve DTÖ gibi kurumlarla kurulan ilişkiler (IMF ve DB'den alınan koşullu krediler, Avrupa Birliği'ne adaylık çerçevesinde şart koşulan yasal düzenlemeler gibi).

1. 6. ALTERNATİF BİR ÇÖZÜMLEME: KAUTSKY - LENİN İKİLEMİNİ AŞMAK

Gramsci'ye göre kriz dönemlerinde hegemonya aygıtları işlevsizleşir. Bu süreçlerde siyasal partiler parçalanır ve hiç bir grup kendisi etrafında toplumu yönetme gücünü kazandıracak olan uzlaşmayı tesis etmeyi başaramaz. Yani böylesine dönemler, iktidarın el değiştirmesi, mevcut hegemonya aygıtlarının dağılması ve yenilerinin oluşması için gerekli koşulların olduğu dönemlerdir. 1960'ların sonunda ortaya çıkan ve 70'ler boyunca devam eden Amerikan hegemonyasının krizi, ekonomik daralma ve kapitalist güçlerle başlıca ulusötesi aktörler arasındaki işbirliği ve uzlaşma ortamının bozulmasına neden olmuş, uluslararası yapının dönüştürülmesi ihtiyacı şiddetlendirmiştir. Uluslararası düzenlemeler açısından, yeni bir hegemonik uzlaşma zemini arayışı acil bir zorunluluğa dönüşmüştür. Robert Cox, bu süreci "neoliberal tarihsel bloğun çözüldüğü" bir dönem olarak tanımlar. Bu bakımdan 70'lerin

ekonomik krizi, Gramsci'ci anlamda bir organik krize işaret etmektedir (Cox, 1987: 279-85). Yani, 70'lerin ortalarında bütün gelişmiş kapitalist ülkelerde toplumsal sözleşmenin yazılı olmayan anayasası, diğer bir deyişle ileri kapitalist devletlerin neoliberal tarihsel blokları çökmüştür. Ancak, yine de yeni bir devlet biçimi veya yeni bir tarihsel bloğun kurulduğunu söylemek için henüz çok erkendir. Bu noktada Stephen Gill, Robert Cox'tan bir adım daha ileri giderek, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde oluştuğunu öne sürdüğü "uluslararası düzeyde bir tarihsel blok"tan söz etmektedir. Bu blok, Gramsci'ci anlamda nesnel ve öznel toplumsal güçleri birbirine bağlar. (bkz. Gill ve Law, 1989; Gill, 1990). Bu türden bir bloğu, ulusötesi sınıf ittifaklarından ayıran şey ise onun çok-sınıflı (multi-class) karakteridir. Bu yönüyle sözü edilen blok, çok daha organik bir karaktere sahip olup toplumsal yapının derinlerine kök salabilmektedir

Savaştan sonra küresel ölçekte üretim hızla uluslararasılaşmış ve sermaye / döviz piyasaları giderek bütünleşme eğilimi içerisine girmişti. Bu tarihsel bağlamda, Gill'e göre hem ulusal hükümetler, hem de örgütlü ve örgütsüz işçiler, ulusötesi sermaye ve hegemonyasını meşrulaştıran hegemonik fikirler tarafından kısıtlanmaktaydı. Bu bağlamda, ilk defa Gill'in çalışmalarında yükselen bir ulusötesi kapitalist sınıf fraksiyonu tanımlanmış, ve yeni oluşan ulusötesi tarihsel bloğun merkezine yerleştirilmiştir. Yani 70'li yıllar, Gill'in çalışmalarına "toplumsal güçlerin uluslararası tarihsel bloğu'ndan ulusötesi tarihsel bloğa geçişin yaşandığı" yıllar olarak yansımaktadır. Ulusötesi blok, aynı zamanda ulusötesi sermayenin çıkarlarının sentezinin, entellektüel ve moral önderliğinin, yani hegemonyasının koşullarının ulusal sınırların ve sınıfların ötesinde kurulması işlevini görmektedir (Gill, 1990: 47-8; Bieler ve Morton, 2004: 96). Bu oluşum sonraları, Robinson tarafından "küreselci blok" olarak tanımlanmıştır. Robinson'a göre:

Küreselci bloğun merkezinde ulusötesi şirketlerin sahip ve yöneticilerinin yanı sıra, dünya çapında ulusötesi sermayeyi yöneten diğer kapitalistlerden oluşan ulusötesi kapitalist sınıf bulunur. Blok,

ayrıca IMF, Dünya Bankası ve DTÖ gibi uluslararası kuruluşların seçkinlerini ve bürokratik yöneticilerini kapsar. Ayrıca tarihsel blok, ideolojik meşruiyet ve teknik çözümler sunan seçkin organik aydınlar ve karizmatik şahsiyetlerin yanında Kuzey ve Güney’de siyasi partilerde temsil edilen toplumsal güçleri, medya gruplarını, teknokratik seçkinleri ve devlet yöneticilerini bir araya getirir (Robinson, 2004: 75-6).

Bu oldukça çelişkili ve gevşek bloğun merkezinde yer alan UKS’nin, kendi fraksiyonları arasındaki mücadeleler dışında, küresel pazardaki karlarını ve payını artırmak için bir yanda işçi sınıfına karşı diğer bir yanda hasım devlet / toplum komplekslerinde hakim konumdaki devlet sınıfları ve bunlarla ittifak halindeki ulusal sermaye unsurları ile amansız bir hegemonya mücadelesi vermektedir. Bilindiği üzere ulusötesi sınıf oluşumu şimdilik sadece kapitalist sınıfa özgü bir olgudur; yani “kendisi için bir sınıf” olarak küresel / ulusötesi bir proletarya henüz oluşmamıştır (Robinson, 2004; Van Apeldoorn, 2004a: 33). İşçi sınıfı hala ulusal sınırlarına hapis durumdadır. Sıklıkla dile getirildiği gibi küreselleşme dediğimiz dönemde sermayenin sınırsız hareketliliği karşısında emek hareketleri son derece sınırlı kalmıştır. Sermayenin aksine emeğin sınır ötesi hareketliliği ancak kaçak ya da göçmen işçiler yoluyla gerçekleşmektedir. Bu hareketliliğe, çoğu defa ulusötesi sermayenin birikim stratejisini beslemek amacıyla, bilinçli bir şekilde göz yumulmaktadır. Yani, bu emek hareketliliği henüz ulusötesi sermayenin karşısında denge unsuru olabilecek bir ulusötesi proletarya oluşumunu yaratmanın çok uzağında kalmaktadır. Ulusötesi sermaye, kontrol ettiği muazzam kaynaklardan gelen yapısal gücünü kolayca işçi sınıfının aleyhine kullanabilmektedir. Buna mukabil sayısal olarak çok küçük bir azınlık olmalarına rağmen ulusötesi kapitalistler ve ulusötesi iş çevreleri düzenli olarak bir araya gelmekte ve oldukça etkin bir biçimde sosyalle olmaktadır. İşçiler ise çok sayıda ve dağınıktır; sayısız farklı ulusal / bölgesel / kültürel kimlik ve çıkarlar altında bölünmüşlerdir. Netice itibarıyla büyük maddi kaynaklarının yanında zengin örgütlenme kapasitesi sayesinde ulusötesi sermaye, şimdilik, işçi sınıfı

karşısında, tartışmasız bir biçimde üstün olan taraftır (Offe ve Wiesenthal, 1979; Van Apeldoorn, 2004a: 33).

UKS'nin kontrol ettiği iktisadi, siyasi, ideolojik ve askeri güç bir yanda işçi sınıfını ve ezilen halk kesimlerini boyunduruk altında tutmak için kullanılırken, diğer bir yanda liberal merkez bölgenin genişleme zorunluluğu karşısında potansiyel engel teşkil eden hasım devlet / toplum yapılarında çoğunlukla hakim konumda bulunan devlet sınıflarının tasfiye edilmesi sorunu vardır. Bu sonuncusu yani UKS'nin hasım devletler üzerinde yürüttüğü bu genişleme mücadelesi akademik politik çözümlerinde iki önemli yanıla düşülmesine sebep olmaktadır. Bunlardan ilki küreselleşme süreciyle ulus devletin, diğer bir ifadeyle sermaye ve devletin arasında antagonistik bir ilişki varmış gibi bir görüntü oluşmasına neden olmaktadır. Halbuki günümüzde sermayenin 'ulus' nosyonuna ne ölçüde ihtiyaç duyduğu tartışılabilir iken hiçbir biçimde devletsiz (ya da bir devletler sisteminden yoksun) olamayacağı açıktır. Yani kapitalizm artık ulus olmadan da varlığını sürdürebilir –ki dünyada bazı bölgelerde fiili durum da budur- ama 'kapitalist devlet' olmadan yapamaz. Alex Callinicos (2007), Eileen Wood (1999) ve Sungur Savran (2008a) gibi yazarlar "Kapitalizm, bir devletler sistemine ihtiyaç duyuyor" derken haklı, ancak bu devletlerin mutlak suretle ulusal devletler olması gerektiğini ve hatta ulus devletin bugün her zamankinden daha fazla önemli olduğunu söylerken hatalıdır. İkinci bir yanlış tespit ise son dönemde yaşananlardan yola çıkarak emperyalizm çağının geri geldiği, büyük güçler arası emperyal mücadelelerin yeniden canlandığı düşüncesidir. Bu yanlışın kaynağında ise ulusötesi kapitalizmin liberal merkez bölgesi ve hasım devletler çelişkisinin niteliğinin yanlış kavranması yatmaktadır.

Bugün transatlantik bloğunun yayılma patikasının karşısında yer alan Rusya ve Çin gibi birincil hasımların izlediği siyasete ve gerçekte kapitalizmin aşırı finansallaşmasına dayanan enerji, gıda ve hammadde krizine bakarak, tıpkı 1900'lerin başlarındaki gibi bir emperyalistler arası mücadeleler dönemine girildiği saptaması da tam olarak doğru değildir. Sermayenin yoğunlaşması

ve temarküzü süreci daha önce de çok büyük ve köklü krizlerle kesintiye uğramıştır, yarın da uğrayacaktır. Anlaşılan kapitalist sistemin değilse bile ulusötesi bloğun neoliberal küreselleşme projesinin şimdilik sonuna gelmiş gibi görünmektedir. Bugünden sonra savaş da bir ihtimaldir, küresel faşizm de. Kısacası başlı başına Kautsky'ci veya Leninist konumlar almaksızın, alternatif bir kuramsal çatıdan hareket ederek, kapitalizmin geldiği noktada artık yirminci yüzyıl emperyalizm çağının tekrar etmeyeceğini öne sürmek mümkün hale gelmektedir. Bu yanılsamayı doğuran olgu, aşağıda daha detaylı açıklanacağı gibi, ABD ve İngiltere öncülüğündeki liberal merkez bölgenin yayılma arayışı / zorunluluğu ve bugün Rusya ve Çin'in başı çektiği hasım devletlerin bu genişleme arayışına karşı sergiledikleri güçlü direnç, daha doğrusu ulusötesi kapitalizmin bu ikili karakteri olmaktadır.

1. 6. 1. Ulusötesi Kapitalizmin İkili Yapısı: Locke'cu Merkez Bölge ve Hobbes'çu Hasımlar

Bu bölümde, yükselen yeni politik aktörler ve toplumsal ilişkilerin gölgesinde her geçen gün giderek daha karmaşık bir hal alan günümüz dünyasının uluslararası politik ve ekonomik ilişkilerini, çelişkilerini ve mücadelelerini daha etkin bir biçimde çözümleyeceğini düşündüğümüz alternatif bir yaklaşım önerilmektedir. Mevcut anaakım ya da eleştirel yaklaşımların tam anlamıyla kavrayamayacağı çok boyutlu / çok düzeyli olguları açıklayabilecek, Marksist düşünce içerisinde yüz yılı aşkın bir süredir sürekli tekrarlanan Kautsky - Lenin tartışmasının doğrudan ya da dolaylı olarak yarattığı kısır döngüyü aşabilecek alternatif bir kuramsal model oluşturmak amaçlanmaktadır. Bu model, 19. yüzyılda ekonomi politik eleştirisi biçimini aldığı anda ortaya Kapital gibi dev bir eseri çıkaran tarihsel materyalist yöntemin, uluslararası ilişkilere yani bir toplumun 'yabancı' olarak adlandırdığı diğer toplumlarla ilişkilerine uyarlanması yoluyla oluşturulmaktadır. Bu şekilde bu ilişkilerin tarihsel süreç içerisinde nasıl geliştiğini ve birbirinden farklı toplumlarla bunların içindeki farklı toplumsal sınıflar arasındaki asimetrik güç ve sömürü ilişkilerinin gerçek

mahiyetini ortaya çıkaracak biçimde modellemiş oluruz. Hiç şüphe yok ki güçlü bir uluslararası politik iktisadi çözümleme, politik ekonominin yanısıra 'dış ilişkilerin' de maddeci bir yorumunu zorunlu kılıyor.⁴⁶

Marx'tan Lenin'e oradan da bu çizginin çağımızdaki temsilcileri tarafından temsil edilen 'klasik' emperyalizm kuramları ise günümüzdeki hakim sömürü ilişkilerinin karmaşıklığını tam anlamıyla çözümleyemez durumdadır. Bunun kuramsal ve pratik ekonomik / politik nedenleri vardır. Klasik emperyalizm kuramlarının ait oldukları dönemlerin nesnel koşullarına borçlu olduğu iki boyutlu dünya algısı ile günümüzün yeni aktörlerinin ve onların eylemlerinin zaman ve mekan içerisindeki çok düzeyli, çok boyutlu, eşanlı hareketleri arasındaki uyumsuzluk artık had safhaya ulaşmıştır. Bu durum söz konusu kuramların ve onları inşa eden düşünür, yazar ve eylemcilerin bütünüyle yanlışlar içerisinde ve işe yaramaz oldukları anlamına gelmemektedir. Ulus devlet merkezci, toplumsal güçleri ve sınıf oluşumlarını sadece belirli ulusal kategorilerde düşünebilen, bunun ötesinde herhangi bir algı geliştiremeyen kuram çerçevelerinin, içinden geçmekte olduğumuz çağın hakim mücadele biçimlerini doğru yorumlama ve dünyanın bir çok sorunlarla malul düzenini dönüştürme potansiyeline katkıda bulunma imkanı yoktur.

Buraya kadar değindiğimiz radikal ya da anaakım çalışmalar, küreselleşme olgusu ve sermayenin egemenliğinin yeni ve güncel biçimleri üzerine önemli ampirik bulgular sağlamıştır. Bu bölümde geliştirilen temel savımızdan birisi de, bugün bir ulus devletin sınırları içinde biçimlenen sosyal sınıf ilişkilerinin / mücadelelerinin ve hakim sınıfların kendi aralarındaki çatışmaların doğru anlaşılmasının ancak günümüz kapitalizminin temel niteliklerinin doğru bir biçimde kavranabilmesine bağlı olduğudur. Kapitalizmin bugünkü 'ulusötesi' karakterine ilişkin doğru olduğunu düşündüğümüz bir yaklaşımı Van der Pijl'den ödünç almaktayız. Dolayısıyla bu kısım, ulusötesi kapitalizmin, Locke'cu merkez bölge ve Hobbes'çu hasım devletlerden oluşan, ikili yapısı

⁴⁶ Marx'ın 'üretim biçimleri' (modes of production) analizine koşut olarak Van der Pijl'in geliştirdiği 'dış ilişkiler biçimleri' (modes of foreign relations) çözümlemesi üzerine bkz. Van der Pijl (2010a,b).

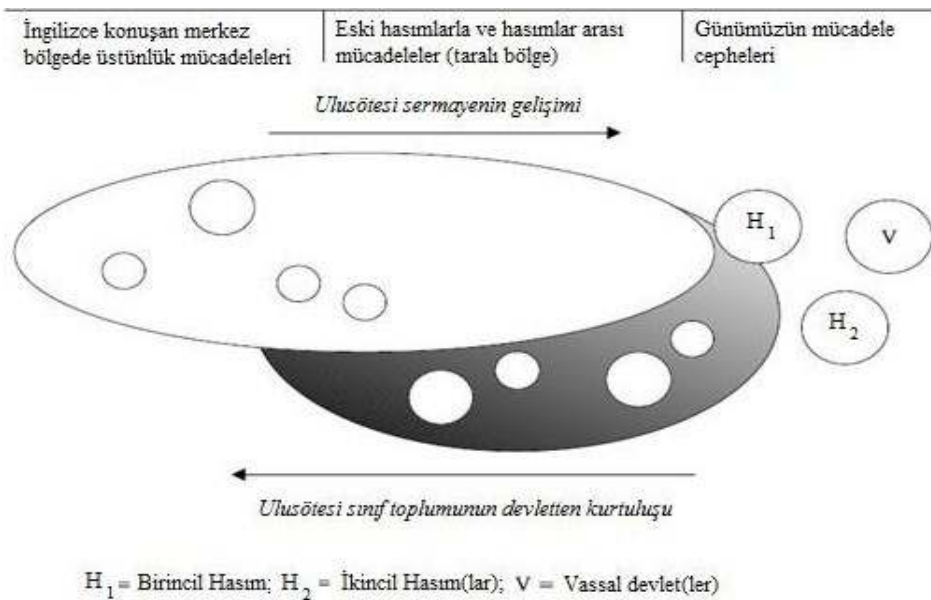
üzerine bazı değerlendirmeler içeriyor. Bu şekilde küresel politik ekonomi ve uluslararası ilişkilerin sosyal sınıflar temelinde tarihsel materyalist analizini yapmak mümkün hale geliyor.

Biliyoruz ki burjuvazi ilk defa İngiltere’de ayakları üzerinde durmaya başlamış ve tarihteki ‘ilerici’ rolünü üstlenmeye hazır hale gelmiştir. Şüphesiz ki bu durum her toplum için geçerli değildir. Bazı toplumlarda burjuvazinin bir sınıf olarak oluşumu süreci çok daha yavaş gerçekleşmiştir. Böylesi toplumlarda burjuvazinin yokluğunda onun yerini öncü bir kadro (vanguard) dolduracaktır. Buradaki sorun, yükselen yeni sınıf (burjuvazi) iktidarı devralmaya hazır hale geldiğinde sözü edilen öncü kadroların yerinden edilmemek için mukavemet göstermiş olmasıdır. Bu, özellikle Batı-dışı dünyada, günümüzde de sıklıkla rastlanan bir durumdur. Hatta burjuvazi ve zaman içerisinde giderek bir sınıf kimliği kazanan bürokratik kadro arasındaki mücadelelerin küresel politik ekonominin temel görüngülerinden birisi olduğunu söylemek mümkündür.

Son tahlilde bütün farklılıklarına rağmen kapitalist ilkelerle çok fazla derdi olmayan hasım devlet / toplum yapılarında öncü kadro ve kapitalist toplumun ana gücü (sermaye) arasındaki mesafe liberal merkez bölgeye kıyasla çok daha fazladır. Bu koşullarda devlet iktidarı bürokrasinin etkisi altına girer; hızlı ve derin bir bürokratikleşme yaşanır. Toplum (buna sermaye de dahildir), devlet tarafından adeta istimlak edilir. Böylesi toplumlarda, devlet, iktidarını kendisine direnç gösteren herkese karşı acımasızca kullanmaktan asla çekinmez. Marx’ın despotik dediği bu ve benzeri süreçlerden geçerek oluşan devlet / toplum tipine, Van der Pijl Hobbess’çu demektedir. Hobbess’çu devlet, devletin burjuva formuna dönüşümünün ilk aşamasını ifade etmekte olup, Leviathan’da (1651) tasvir edilen devlet biçimidir. Bilindiği üzere Leviathan, Tevrat’ta adı geçen bir canavarın isimidir ve Hobbess için her şeye egemen olan devleti simgelemektedir. Hobbess’a göre toplum birbirinden ayrı / izole bireylerden oluşmaktadır. Bu ayrık parçaları birbirine yeniden bağlayan güç ise “toplumsal sözleşme”dir. Bu sözleşme, toplumu devlet egemenliği altında birleştirir. Kaldı ki kitabın orijinal ilk baskısının kapağında Leviathan, bedeni

ona ulaşmaya çalışan küçük insanlardan oluşmuş bir dev ile tasvir edilmiştir. Hobbes'çu devlet, toplumdaki ayrı, gayri-insani ve kendisinden başka hiçbir şeye egemenlik hakkı tanımayan yeni bir devlet tipidir ve ilk örneğini 17. ve 18. yüzyıl Fransa'sı temsil eder. Ardından Almanya ve İtalya, Japonya'yla bir işbirliği içine girerek Britanya İmparatorluğu ve Amerika Birleşik Devletleri'ne meydan okuyan ikinci bir dalgayı oluşturmuşlardır. 2. Dünya Savaşı'ndan yıkıldığı tarihe kadar ise Sovyetler Birliği, merkez bölgenin karşısında yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Sonraki dönemlerde bu hasım devletler, birer birer, genişleyen Locke'cu merkez bölgenin parçası haline gelmişlerdir.

Şekil 1.1. Küresel Politik Ekonominin Üç Mücadele Alanı

Kaynak: Van der Pijl (2006a: 16).

1. 6. 2. Ulusötesi ve Sistemik Mücadeleler

Buradan hareketle küresel politik ekonominin mücadele alanlarını, özellikle sosyal bilimlerde model kurulurken yapılan bütün basitleştirmelerin yarattığı zorlukları göz önünde bulundurarak, yukarıda Şekil 1.1'deki gibi belirlemek mümkün olur. Van der Pijl'e göre bu iki boyutlu gösterimde sadece klasik devletler-arası veya periferik mücadeleler; yani, merkez bölge / hasım

devletler çelişkisi kolaylıkla görünür durumdadır. Oysa ki ulusötesi çıkarların gelişmesiyle birlikte bunlara üçüncü bir boyut daha eklenmektedir. Bu yeni boyutta, iki yeni tip mücadele söz konusudur.

1. Ulusötesi mücadeleler: Liberal merkez bölgeye içsel olarak ilkin bu bölgede görülmeye başlamıştır. Bunlar Batı'ya içkindir. Küresel politik ekonominin liberal merkez bölgesi buraya entegre olan toplumların, devlet gücünü kullanmak yoluyla yapısal güçlerini sömürmek ister. Amaç bu toplumların politik süreçlerine müdahale edebilmektir. Bu türden mücadeleler, bir taraftan ulusötesi sınıf ilişkileriyle birlikte giderken, diğer taraftan içinde kapitalist devletlerin ulusötesi toplumsal mekanda egemen olabilmek, buradaki çıkarlarını gerçekleştirebilmek için birbirleriyle giriştikleri amansız rekabeti barındırmaktadır.
2. Sistemik mücadeleler: ulusötesi mücadeleleri tamamlayan ve onlara asıl anlamlarını veren mücadelelerdir. Bunlar, ulusötesi toplumsal mekânın nasıl düzenleneceğine ilişkin farklı yaklaşımlar dolayımında verilmektedir. Örneğin iktisatçı ve yazar Harold von Buren Cleveland, 1960'ların ortalarında Atlantik bölgesinde patlak veren politik kriz ortamında şunları söylemektedir: “[20 yüzyıldaki] en önemli politik mücadeleleri, 19. yüzyılda gördüğümüz gibi periferik nitelikli çatışmalar değil, ulusal devletler ve ulusal politik sistemlerden daha geniş bir yapının bileşenleri arasında yürütülen çok daha sistemik ve ideolojik ihtilaflar biçimini almaktadır. Bu mücadeleler, basitçe, çeşitli ulusların ayrı çıkar ve güç mücadeleleri ile ilgili değil, daha geniş sistemlerin politik organizasyonu ve ideolojik eğilimleri ile ilgilidir” (aktaran Van der Pijl, 2006a: 16-7).

1. 6. 2. 1. Merkez Bölgede Ulusötesi ve Sistemik Mücadeleler

Bugün küresel politik ekonominin barındırdığı çelişkilerin neden sadece “emperyalist mücadeleler” gibi bir kavram yardımıyla açıklanamayacağını, halen çok sayıda yazar ve aktivistin kullandığı ABD, AB ve Japonya üçgenine ve bunların kendi aralarındaki ilişkilerin ana hatlarına odaklanarak göstermek mümkündür. Bilindiği gibi “İngilizce konuşan Batı” ile AB arasındaki tarihsel örtüşme, bazı önemli sürtüşme ve mücadele bağlamlarını da beraberinde getirmektedir. Bu anlamda İngiltere çok iyi bir örnektir. Bu ülke, en başından bu yana AB oluşumunun dışında kalmayı tercih etmiş; ancak politik ve iktisadi anlamda rekabet avantajları geliştirmek için dışarıdan da olsa ilişkilerini sürdürmeye devam etmiştir. Bu mesafeli duruşun ardında Kıta Avrupası’nın büyük ve güçlü devletleri ile İngiltere’nin kendi geçmişlerinden miras gelen bazı farklı özellikleri bulunmaktadır. AB’nin Locke’cu Merkez Bölge’nin bir parçası olarak onunla uyum içerisinde gelişmesi, basitçe, devletin ekonomi ve politikada geri çekilmesiyle değil, tam tersine, yoğun bir devlet müdahalesi yoluyla ‘empose edilmesi’ biçiminde olmuştur. Bu süreçte İngilizce konuşan ‘orijinal’ Merkez Bölge ile mücadeleler, bir dizi Avrupalı ‘davranışı’ ve ‘ortak çıkarlar’ algılamasını yeniden üretmiştir. Daha başka bir çalışmanın konusu olmakla birlikte, Avrupa’da, onu “anamlı bir bütün olarak” merkez bölgeye dahil edecek çok güçlü bağlar bulunmaktadır.⁴⁷

AB’nin ana iskeletini oluşturan Almanya ve Fransa gibi ülkelerde İngilizce konuşan ülkelere benzer yapılara, çoğu defa birbirinden farklı veya çelişen stratejiler yoluyla ulaşılmıştır. Bu tarihsel farklar, diğer bir ifadeyle, AB’nin zamanında ‘dönüştürülmüş’ hasım devletlerden oluşmuş bir yapılanma olduğu gerçeği, Locke’cu konfigürasyon içerisinde ‘orijinal’ olarak İngilizce konuşan ülkeler ile AB ülkeleri arasında görülen (ve ilkinin lehine oluşan) hiyerarşiyi açıklayan en önemli faktördür. Yani küresel politik ekonominin ‘özünde’, emperyalist güçler olarak İngilizce konuşan geniş Batı (ABD ve

⁴⁷ Hollandalı sosyal bilimci Abram de Swaan’ın deyiimiyle “her bir genişleme adımından sonra AB, ‘daha fazla İngilizce konuşan’ bir bölge olmaktadır” (Bkz. de Swaan, 2001: özellikle 8. Bölüm).

İngiltere) ve AB ülkelerinin çatışması değil, hiyerarşik ancak doğal olarak kimi ticari uzlaşmazlıklar, faiz ve kur politikaları pazarlıkları gibi çelişkilerden muaf olmayan bir düzen bulunur.⁴⁸

Küresel politik ekonomideki bu hiyerarşik düzenin en somut gözlenebileceği yakın tarihli trajik gelişmeler, Irak işgalinin hemen öncesinde ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere bu süreçte van der Pijl'in deyimıyla 'eski Avrupa', Amerikan dış işleri tarafından adeta *by-pass* edilmiştir. Bize göre Merkez bölgedeki bu paradoksal durum AB açısından, çok sayıda akademisyen / yazar ve Avrupa medyası tarafından sıklıkla ifade edildiği üzere onur kırıcı bir diplomatik başarısızlığa değil; ulusötesi devlet organizasyonu ve sermaye arasında doğan birtakım yeni eşleşmelerin / düzenlemelerin, yani yapısal ilişkilerin yeni bir versiyonunun oluşmakta olduğuna işaret etmektedir. Geçmiş Şanlı Devrim ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na kadar uzanan İngilizce konuşan merkez bölge, bu süreçte Avrupa'ya karşı daima avantajlı ve ondan birkaç adım önde olan taraftır. Ancak, bu durum Avrupa emperyalizminin güçsüz / önemsiz veya Amerikan emperyalizminden çok daha 'iyi huylu' olduğu anlamına gelmez. Elimizde böyle olduğuna dair bir bulgu veya gösterge de bulunmamaktadır. Atlantik'in her iki yakasındaki yönetici sınıflar, son tahlilde, "sermayenin küresel egemenliğine" hizmet etmektedir. Van der Pijl'e göre bu süreçte 'iyi huyluluk' olarak nitelendirilebilecek tek şey, şimdilik bu iki gücün birbirine karşı doğrudan askeri güç uygulama haklarından feragat etmiş olmalarıdır. Ancak bu karşılıklı iyi niyet, feragat ve nezaketin başka ülkeler söz konusu olduğunda tamamen geçersiz olduğunu unutmamakta da yarar vardır.

Bu bağlamda küresel politik ekonomi içinde meydana gelen temel sistemik dönüşüm, ulusötesi mücadeleleri de kapsayacak biçimde tanımlanabilir. Bir

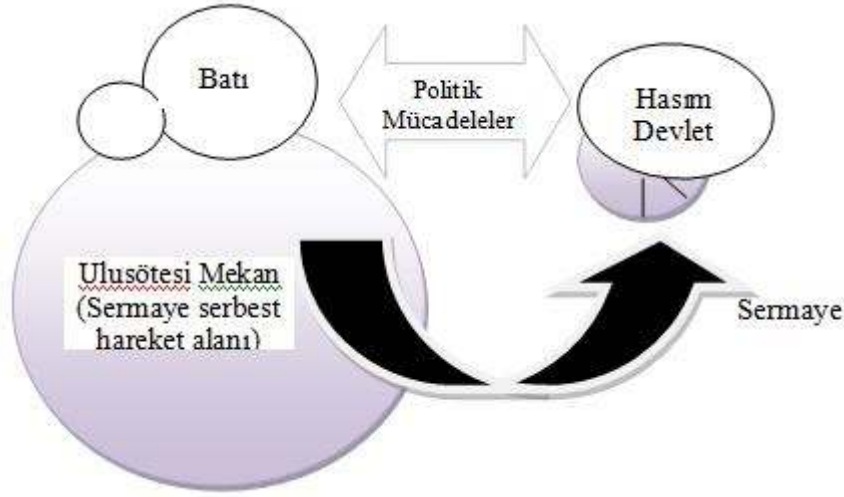
⁴⁸ Bu bağlamda, Locke'cu merkez bölgeyi oluşturan iki temel yapı (İngilizce konuşan ülkeler ve AB ülkeleri), ulusötesi sermaye ile ilişkileri bağlamında çok önemli bir *zamanlama farkı* yaşamıştır. İlkinin görece daha uzun bir zaman dilimine yayılmış geçmişi, onu, şu üç alandaki uzmanlaşmaya bağımlı hale getirmiştir: (1) Finansal sistemin kontrolü. (2) Dünya genelinde enerji akımlarının kontrolü. (3) Askeri – sanai gelişme (bkz. Van der Pijl, 2006a: 15).

yanda devlet öncülüğünde kalkınma ve idari düzenleme uygulamalarının egemen olduğu bir paradigma bulunurken; diğer tarafta Anglo-Sakson mirası olan ve sınıfların uzlaşması tarafından sınırlandırılan katıksız bir 'hukukun üstünlüğü' (mülkiyet hakları, sözleşme ve özel girişim hakkı vb.) anlayışının egemen olduğu diğer paradigma bulunmaktadır. Bugün Türkiye'de sürmekte olan ekonomik ve politik mücadelelerin en sıcak gündem maddeleri ve öne çıkan temel aktörleri düşünüldüğünde, burada ana hatları verilen "ulusötesi mücadeleler" perspektifinin önemli bir açıklama gücüne sahip olduğunu görürüz. Bu bağlamdaki bir çözümleme, çalışmanın üçüncü bölümünde geliştirilecektir.

1. 6. 2. 2. Hasımlarda Ulusötesi ve Sistemik Mücadeleler

Aşağıdaki Şekil 1.2'de küresel politik ekonominin ulusötesi mücadelelerce belirlenen temel yapısı gösterilmektedir. Bu çerçevede, Batı'nın tarihsel olarak hasım devlet / toplum komplekslerine sermaye disiplini dayatmakta olduğunu görüyoruz. Sermayenin hasım devletler üzerinde uyguladığı bu dönüştürücü baskı, ulusötesi mücadelelerin yegane biçimi değildir. Batı, söz konusu ulusötesi dönüşümü salt IMF, Dünya Bankası ve DTÖ gibi kuruluşlar tarafından hazırlanan formel reçeteler yoluyla gerçekleştirmeye çalışmaz. Aynı zamanda yeryüzünün hemen her bölgesinde ulusötesi liberalizmi tesis etmek için kullanabileceği aktörleri keşfetmek ve bunlarla çeşitli ittifaklar oluşturabilmek için bilinçli arama, tarama ve sondaj faaliyetleri yürütür. Örneğin eski dışişleri sekreteri Condoleeza Rice, "Amerikan dışişlerinin temel meselesi barış, güvenlik ve girişimcilerimiz için en uygun fırsatları arayıp bulmaktır" derken bu çabalardan bahsetmektedir. Kuzey Kore ve Irak gibi kabadayı devletlerde bu faaliyetleri yürütmek hiç kolay değildir; ancak "geçim koşullarını artık hükümete ve devlete borçlu olmayan insanlar tarafından yönetilen" Çin'in, bu perspektiften bakıldığında, yeri başkadır (25 Temmuz 2000 tarihli Financial Times'tan aktaran Van der Pijl, 2008a).

Şekil 1.2. Küresel Politik Ekonominin Temel Yapısı

Kaynak: Van der Pijl (2008a).

Bugün hasım devletler liberal Batı'nın hedef tahtasındadır. Bu hedefleri ele geçirmek için uygulanacak yöntemi o ülkelerdeki sermayenin gelişkinlik düzeyi ve liberalizmin yerleşikliği gibi unsurlar belirler. Burada 'ele geçirmek' derken genellikle açık bir işgalden değil, ulusötesi kapitalist sistemin birbiri içine geçmiş çok düzlemlili evreninde, iktidar hiyerarşisinin her bir düzeyde kurulabilmesi, bir diğer ifadeyle, hasım devlet / toplum komplekslerinin liberal merkez bölgeyle hegemonik entegrasyonundan söz etmekteyiz. Sermaye disiplininin görece daha yerleşik olduğu merkez bölgede kendi çelişkili genişleme sorunsalı içerisinde ulusötesi yayılma, Stephen Gill'in 'disipliner neoliberalizm' dediği hegemonya projeleri doğrultusunda hayata geçerken; Brezilya, Meksika, Türkiye gibi yükselen ekonomilerin oluşturduğu 'ikincil hasımlar'ın liberal merkez bölgeyle entegrasyonu ya da ulusötesileşmeleri ise bazı demokratik yönetim mekanizmaları yoluyla sağlanmak istenir. Ancak, Afganistan ve Irak gibi piyasa medeniyetinden nasibini alamamış (ancak son derece önemli bir jeopolitik konumlara sahip) bazı ülkelere söz edildiğinde ise aynı amaca, Naomi Klein'in yeniden popülerlik kazandırdığı terimle ifade edecek olursak 'şok terapileri' (yani doğrudan işgal, yağma ve talan) yoluyla

ulaşılmak istendiğini görmekteyiz. Bazen bir ülkede aynı anda birden fazla yöntemin kullanılabildiği de olmaktadır.

Küreselleşme ideolojisi Batı'nın bu yayılma / genişleme arayışına paralel bir işlev görmüştür. Liberal Batı, sivil haklar ve özgürlükler söylemi ile yerküreye yayılmak isterken; hasım devletlerin alternatif gelişme stratejileri ulusal bir perspektife sahiptir. Gelişme sürecinde Batı'dan farklı olarak kitlelerin rıza ve gönüllü katılımına değil, devletin baskı ve zor kullanma yetkisine başvurulur. Öncelikle ulusal devlet bütünlüğünü tesis etmeye ve sınırları içinde kalan topraklar üzerinde kontrol sağlamaya çalışan hasım devlette bürokratik öncü kadro, devlet iktidarını kapitalist sınıfa devretmeye yanaşmayacaktır. Burada Van der Pijl'i takip ederek çoğu zaman asker kökenli olan bürokratikleşmiş bu öncü kadro, eski düzen içerisinde devrimci tutumlar aldıkları da görülmüştür, 'devlet sınıfı' terimiyle tanımlanacaktır. Böyle bir kavramlaştırma, bu kesimin gücünün kaynağının devlet aygıtını kontrol etmeleri olduğunu anlatmaktadır. Diğer bir deyişle, devlet sınıfları iktidarlarının toplumsal temellerini yeniden üretme becerisinden yoksundur (Van der Pijl, 1998: 78-9; Cox, 1987: 366-7; Elsenhans, 1991). Hegemonik olmayan hasım devlet / toplum kompleksi, devlet sınıfı tarafından mobilize edilmektedir. Bu devlet sınıfı, hakim ve yönetici sınıfların bazı unsurlarının kaynaşması sonucunda meydana gelmekte ve Anglo-sakson hakim sınıflarının baskın olduğu ulusötesi mekanda çıkarlarını koruyabilme yeteneğinden yoksun olmaktadır.

Elbette hasım devlet sınırları içerisinde bireysel sermayelere de yer vardır; ancak devlet burada iktisadi rekabeti bozmak ve çıkar ilişkilerini merkeze toplamak suretiyle genel çıkarları formüle eder. Yani bir anlamda sermayenin çöplüğünde devletin borusu ötmektedir; çünkü, oyunun kuralları sermaye tarafından değil devlet sınıfı tarafından belirlenmektedir. Locke'cu Batı'da devleti yöneten kadrolar oyunun sermaye tarafından koyulan kurallarını çok iyi bilen birtakım yöneticiler ve siyasilerce temsil edilirken; hasım devletlerde çoğu zaman 'asker kökenli' olan devlet sınıfının üyelerinin böyle bir özelliği yoktur. Bu toplumlarda devlet, toplumsal yaşamın kendi kendisini düzenleme

sürecinin bir unsuru olmanın çok ötesinde, refah ve iktidarın manevraları konumundadır. Bu koşullar altında hasım devlet sınıfının üyelerinin ellerinde bulundurdukları kontrol mekanizmalarından uzaklaşmaları demek sadece siyasi konumları anlamında bir gerileme demek değil; bütün bir toplumsal konumun, diğer bir deyişle, sınıf iktidarının kaybı demektir. Bu nedenle devletin kumanda mevkilerindeki alışılmış ayrıcalıklı konumlarını kaybetmemek için büyük çaba sarf etmeleri sıklıkla rastlanılan bir olgudur.

Hartmut Elsenhans'a göre Güney'deki bir çok toplumda devlet sınıflarının gelişmesinin ana nedeni, buralarda özel girişim olanaklarının son derece sınırlı olmasıdır. Bu durumun sonucu olarak zaman içerisinde bazı devlet memurları, politikacılar, devlet sektöründe görev yapan yöneticiler ve devletin kontrol ettiği kurumların / örgütlerin liderlerinden oluşan bir sınıf meydana gelmektedir. Bu sınıf ekonomik artığı, piyasa üzerinden rekabet sürecinde değil, devlet aygıtının kontrolünü elinde tutmak suretiyle sağlar. Yatırım kararlarını belirleyen unsur kar bekleyişleri değil, sınıf içi politik süreçlerdir. Ekonomik artı üzerindeki politik kontrol ve denetleme erki, ülke vatandaşları ile devlet sınıfı arasında himayeci / vesayetçi bir ilişki yapısı doğurur. Bu durum potansiyel olarak kaynakların tam ve etkin bir biçimde kullanılmadığı, rekabetçi piyasalar ile karşılaştırıldığında hiç de ideal olmayan bir ortamın oluşmasına neden olur. Sonuç, devlet sınıfının derin bir meşruiyet bunalımı ile karşılaşması olacaktır (Elsenhans, 1991).⁴⁹

Devlet sınıfı bu tip ülkelerde siyasal, toplumsal ve ekonomik meseleleri düzenleyen baskın sosyal güç konumundadır. Locke'cu merkez bölgenin sosyal güçler kompleksi ve onun bütün gezegeni tehdit eden yayılmacı karakteri karşısında hasım devletler, vatandaşlarına özerk (çoğu zaman 'ulusal') hukuki egemenlik alanları içerisinde refah yaratarak kendi rekabet araçlarını oluşturmak zorundadır. Genellikle Batı'yı yakalama çabalarının ilk

⁴⁹ Türkiye'de son birkaç yıldır meydana gelen iktisadi ve politik gelişmeleri (Cumhurbaşkanlığı seçimleri, Anayasa tartışmaları, Ergenekon davaları, Yargı reformu tartışmaları vb.) bu perspektiften değerlendirmek mümkündür. Bu yöndeki değerlendirmeleri çalışmamızın dördüncü bölümünde geliştireyoruz.

safhalarında devlet sınıfları büyük başarılar elde eder. Bağımsızlık savaşları veya devrimleri izleyen dönemlerde “ekonomik mucizeler” yaratılır; devlet öncülüğünde olağanüstü ekonomik büyüme performansları yakalanmaktadır. Ancak, ironik olarak, her bir başarılı yakalama hamlesi peşinden, toplumsal ilişkilerin daha gelişkin bir ekonominin ihtiyaçlarına cevap olacak biçimde yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Bu düzenleme ve uyum çabalarının, devlet sınıflarının iktidarını kaybetmemek uğruna katlanmayı göze aldıkları bazı riskleri olduğunu belirtmek lazımdır. Bütün bu riskli ‘açılımlar’ devlet sınıflarının iktidarlarını korumak için verdikleri ödünleri ifade eder.⁵⁰

Sonuç, sanal ‘savaş ekonomisi’nde bir krizdir. Öyle ki hasım devlet merkez bölgenin ulaştığı yere kendisi de ulaşmak için ya açıkça meydan okuma sınavına girecek ya da Batı’dan yapısal anlamda kopmamak için sivilleşme yolunda dönüşüm geçirecektir (Van der Pijl, 2006a: 14).

Her iki durumda da devlet sınıfının iktidarını koruma şansı azdır. Bir yandan merkezi otorite (monarşi, tek parti iktidarı ya da merkez komite vb.) liderliği altında hasım devlet - toplum yapısı Batı’nın gelişme kalıplarına öykünmekte, diğer yandan UKS’nin iştahını kabartan ekonomik varlıklara sahip olmaktadır. Şu halde bu varlıklara sahip olma çabası etrafında verilen ‘mücadeleler’ sermayenin asli genişleme biçimi olarak işlev görür. Atlantik yönetici sınıfları, önemli enerji kaynakları ve endüstriyel varlıkların “reform geçirmemiş devlet sınıflarının” elinde kalmasına göz yummak istemez. Bu, kültürel, coğrafi ve ekonomik açılardan Batı’nın dışındaki bir ülkenin tıpkı 18. ve 19. yüzyıl İngilteresi örneğinde olduğu gibi dünyanın “üretim atölyesi” olmasına ancak bir koşul altında izin verilebilir olduğu anlamına gelmektedir: Dönüşmek ve reform geçirmek. İşte Çin örneği, bir hasım devlet sınıfının kendi isteğiyle de entegre olmak ve dönüşmek isteyebileceğini gösterdiği için çok önemlidir.

⁵⁰ Bu uyum çabalarına örnek olarak devlet sınıflarının tarımı devrimcileştirerek buralarda genellikle hakim olan ‘geri kalmışlık’tan kurtulmak istemesini göstermek mümkün. Bu amaçla kapitalist yöntemlere başvurulmaktan çekinilmemiş ve piyasa mekanizmasının işlemesine izin verildiğine bile rastlanmıştır (bugünkü Çin’de olan şey budur).

Tarihte bütün hasım devletler genellikle (oldukça şiddetli ve gerekli olduğu takdirde küresel) savaşlar neticesinde mağlup edilmiş, şu veya bu şekilde merkeze teslim olmuşlardır. Tarihsel olarak her bir hasım devletin çöküşü ve devlet sınıflarının tasfiyesi süreci, genişleyen Batı'da yeni mücadele ve çıkar çatışmaları potansiyeli yaratmaktadır.⁵¹ Bugün Çin gibi birincil hasımların yanında Brezilya, Türkiye, Meksika, İran ve Hindistan gibi ikincil hasımların liberal merkez bölge ile çelişkiler yaşamakta olduğunu görmekteyiz (Van der Pijl, 2006b; 2008a,b). Yine de İngilizce konuşan merkez bölgenin dünyasal genişlemesi ad hoc koalisyon güçlerinin yardımıyla yürüyen bir süreçtir. Söz konusu ittifaklar daha büyük akut bir tehdite karşı daha az tehlikeli / hatta tehlikesiz hasım devletlerle kurulur.⁵² Bu koalisyon meselesi ise bizi 'vassal devletler' fenomenine getirmektedir ki bunlar merkez bölgeyle ittifak halinde bulunan ve karşılık olarak Hobbes'çu devlet / toplum kompleksleri olarak var olmalarına izin verilen devletlerdir (Japonya ve Güney Kore gibi).⁵³

Burada Batı derken başta ABD ve İngiltere olmak üzere İngilizce konuşulan toplumlar kast edilmektedir. AB ülkeleri yan rollerdedir. Dünya sermayesi ya da ulusötesi sermaye ise en güzel şekilde Fortune 500 listesinde adları geçenler tarafından temsil edilmektedir. Bugün gelinen noktada şu sıralar kaynak sıkıntısı sebebiyle enerji hassasiyeti zirve yapmış bulunan sömürgeci Batı ve Batılı yaşam tarzı sürdürülebilir olmanın bir hayli ötesine geçmiş bulunmaktadır. Dev şirketlerin muazzam borçları, küresel finans sisteminin son derece kırılgan ağlarının beklenen çöküşü ve tam da içinde olduğumuz

⁵¹ Rusya'nın yarım kalan entegrasyonu için bkz. Van der Pijl (2009).

⁵² Bunların tarihteki örnekleri olarak Napoléon'a karşı "kıtasal ittifak"ın kurulması; 2. Dünya Savaşı'nda Almanya'ya karşı Fransa ve Rusya'nın, Soğuk Savaş döneminde ise SSCB'ye karşı Çin'in desteği sayılabilir.

⁵³ 'Vassal devlet' nosyonu Manuel Castells'e aittir. Bu bağlamda Castells'e göre vassal devletler, feodalizmle analogi kurarak söylemek gerekirse, büyük güçlerin gölgesinde yer alan ancak klasik sol / sosyalist argümanların iddia ettiği gibi emperyalizmin kuklası olarak görülemeyecek devletlerdir. Bunlar, kendi sınırları içerisinde siyasalarına yön vermek adına bir ölçüde de olsa özerkliğe sahiptirler. Örneğin, Castells'e göre Asya Kaplanları dediğimiz devletler, Bağımlılık Okulu'nun yapısalci-tarihselci kuramının tanımladığı türden 'bağımlı' ülkeler değildir; çünkü bu ülkeler çok kısıtlı da olsa belirli bir özerkliğe sahiptirler (Castells, 2010 [1998]: 293).

devasa enerji krizi. Bütün bu gelişmeler, liberal Batı'yı büyük bir saldırganlık dürtüsüyle hasım devletler üzerine daha doğrusu buralardaki devlet sınıfları üzerine itiyor. Amaç, bu hasımları yeniden yapılandırmak; onlara liberal bir biçim vermek ve bu devlet / toplum komplekslerini mobilize eden egemen devlet sınıflarını tasfiye etmek / mülksüzleştirmek oluyor.

Sermaye toplumsal bir güç olarak baskın bir karakter kazanmaya başladıkça içinde bulunduğu toplumda serbestleşmenin önündeki engelleri kaldırmayı ve devlet sınıfının özelleşen kimi unsurlarını ulusötesileştirmeyi başaracak bir noktaya gelir. Bu bağlamda devlet sınıfının tasfiyesi entegrasyonun bir ön koşuludur. Hasım devlet / toplum komplekslerinin ulusötesi dönüşümünü sağlayan bağlantılar (Bilderberg Grubu gibi) bazı ticari ya da siyasi enformel ağlar zemininde kurulmuştur. Bu şebeke bazı önemli devlet adamlarını, büyük medya patronlarını / yöneticilerini ve UKS'nin diğer organik aydınlarını bir araya getirir. Eğer bu sosyalleşme ortamlarının değişmeyen gündem başlıklarından bir tanesi sermayenin doğa ve toplum sömürsünü daha da etkin kılacak yeni kontrol planları geliştirmek ise diğeri de hasım devletlerin hangi yollarla ehlileştirilerek kuşatılabileceğine karar vermek olmaktadır (Van der Pijl, 2007).

İngilizce konuşan ülkelerin deneyimleri, liberal gelişmenin gündelik hayatın akışına uygun olarak 'doğal bir biçimde' gerçekleştiği ve bunun insanlığın doğuştan gelen karakteristikleri ile de uyumlu olduğu yönünde bir ön kabulün yerleşmesine yol açmıştır. Hasım devletlerin ise görece gerilik durumlarından hareketle, kalkınmanın, devletin zor gücü kullanılarak dışsal müdahalelerle şekillendirildiği bir stratejiyle gerçekleştirildiği düşünülür. Bunlar asla doğru tespitler değildir. Merkez bölge / hasım devlet ayrımının her iki tarafında da, değişen biçimlerde de olsa, mutlaka devlet müdahalesi bulunur. Toplumsal değişim bağlamında önde olmanın avantajını kullanan merkez bölge, daima 'normal'e ilişkin standartları tanımlayan ve kendi kavramlarını karşısındakine dayatan taraftır. İngilizce'nin evrensel / küresel bir dil olması, eğlence sektöründeki Anglo-Amerikan üstünlüğü olgusuyla da birleşerek, merkez bölgede

sentezlenen hegemonik mesajların kolay ve etkili yollardan tüm dünyaya yayılmasını sağlamaktadır.

Batı'nın üstünlüğü etrafında yükselen hegemonik bir uzlaşmanın kurulması ve geliştirilmesi süreci, dev UÖŞ'lerin gösterişli yönetim kurulu odalarından yüksek prestij sahibi bazı seçkin planlama kuruluşlarına uzanan bir enformel ağ altyapısı ile gerçekleşir. Bu ağ yapısı, UKS'nin önemli devlet adamlarının, medya yöneticilerinin ve diğer organik aydınların özel ortamlarda biraraya gelerek farklılıklarını / taleplerini dile getirmelerine olanak tanımaktadır. İşte, 'sistemik mücadeleler' olarak tanımladığımız çatışmalar, bu düzeyde ortaya çıkar ve genellikle buralarda bir çözüme kavuşturulur. Günümüzde Bilderberg Grubu, Üçlü Komisyon, Dünya Ekonomik Forumu, ERT ve benzeri kurumlar, bu anlamda oldukça aktif roller oynar. Bu yapılar ve kurumlar, esas olarak merkez bölge içerisinde faaliyet göstermekle birlikte çıkar ortaklıkları bulunan hasım devletlerin işbirliğine hevesli burjuvazileriyle de yakın ilişkiler kurulur. Bunlar bazı ortak yönetim kurulu üyeleri, düşünce kuruluşları, hükümetler-arası ve çok-tarafli yapıların paralel ağları üzerinden, 'geniş Batı'nın sistemik yönelimlerini destekleyen hegemonik reçeteleri / kaideleri, yani kapsamlı kontrol planlarını üretirler. Kapsamlı kontrol planları, daha önce ifade edildiği üzere, belirli bir dönemde, kapitalist sınıfın 'sınıf bilincinin' bütünsel olarak yerleşmesine / pekişmesine olanak sağlayan ideolojik zemini sunar ve 'kapsamlılığının' zirvesinde genel olarak o toplum için neyin mümkün yahut tahayyül edilebilir olduğuna ilişkin sınırları belirler. Bir kontrol planı, yalnızca birbirine rakip çıkarların politik üstünlüğü ele geçirmek için rekabet etmeden önce özgürce organize olabildiği Locke'cu devlet / toplum kompleksinde işlevsel olabilir. Ulusötesi sınıf oluşumu süreci, bu anlamda, ulusal politik sistemlerde siyasal partiler arası rekabeti yönlendirir. Gramsci'nin ifade ettiği türden ulusötesi sınıf ağları "içlerinde uluslararası güçlerin tam anlamıyla

yoğunlaştığı ve her bir ulus içerisinde hareket eden uluslararası siyasi partiler gibi davranır” (1971: 182).⁵⁴

---

⁵⁴ Elbette Gramsci, *Hapisane Defterleri*'nde “ulusötesi sınıf ağları” terimini kullanmaz. Onun tercih ettiği kavramlar genel olarak ‘Din’ kurumu veya Özgür Masonlar, Rotary veya Yahudilik gibi kurumsallıklardır. Bunlar temsilcisi oldukları değerlerin / toplumsal çıkarların belirli ulusal bağlamlarda kazanımlar elde etmesi için çaba gösterirler. Gramsci için bunlar uluslararası ölçekte işlevlere sahip olan ve aşırı uç politik talepler arasında aracılık gösteren ‘entelektüeller’ alt kategorisinde ele alınabilir (bkz. Gramsci, 1971: 182).

2 - ULUSÖTESİ BURJUVAZİ OLUŞUMU VE KÜRESEL SEÇKİNLER AĞI: BAZI KURAMSAL NOTLAR VE AMPİRİK BULGULAR

2. 1. GİRİŞ

Küreselleşme üzerine yapılan çalışmalarda en fazla kafa karışıklığı yaratan kavramlar hiç şüphesiz uluslararası, ulusötesi ve küresel gibi kavramlardır. Bu kavramsal karışıklıkla ilgili olarak Leslie Sklair (2001) uluslararası derken, her ne kadar kendi içinde bir takım değişimler geçiriyor olsa da, hali hazırda verili bir ulus devletler sistemi üzerinde yükselen birtakım güçler, süreçler ve kurumlardan söz edildiğini anlamamız gerektiğini ifade etmektedir. Açıktır ki bu 'uluslararası' anlayışı sosyal bilimler alanında en yaygın biçimde kullanılan ve kabul gören anlayış olup, esas olarak 'devlet-merkezci'dir. Bir çok sosyal bilimsel araştırma ulusal devletleri ya da tekil toplumları, bazen bunları birbiriyle kıyaslamak suretiyle, analizlerinin temel birimi olarak almaktadır. Küreselleşme olarak tanımladığımız ve geride bıraktığımız 20. yüzyılın son çeyreğinde iyice belirginleşen iktisadi, politik ve kültürel değişimler kimi yazar ve akademisyenlere dünyanın ne yönde değiştiği / değişmekte olduğuna dair uluslararası devletler sisteminin çok ötesinde düşünebilme ve çözümlenmeler üretme imkanı sağlamıştır. Ulus devletlerin, günümüz dünyasının çok önemli unsurları olduğu bir gerçektir; ancak bu durumun asla değiştirilemez bir tarih üstülüğe işaret ettiğini öne sürmek bilimsellikle bağdaşmaz. Kaldı ki, birçok yazara göre ulus devletler, geçmişle kıyaslandığında, politik ekonominin en önemli bileşeni olmanın uzağında kalmaktadır (Sklair, 2001; Strange, 1996; Ohmae, 1990). Bugünün dünyasında ulusötesi güçler, süreçler ve kurumlar varlıklarını iyice hissettirmeye başlamış ve küresel politik ekonominin temel aktörleri olmaya aday hale gelmişlerdir. Bunlar içerisinde akla ilk gelenler UÖŞ'lerdir. Buradan hareketle, 'ulusötesi' derken ulusal devletlerin belirlediği sınırların ötesinde varlığını sürdürebilen birtakım toplumsal güçler, süreçler ve kurumlardan söz edilmektedir. Bunlar, güçlerini ve otoritelerini salt belirli

bir devletten almazlar. Şu halde UÖŞ'ler en önemli ulusötesi güçler olmaya adaydır (Sklair, 2001; Robinson, 2004).

Uluslararası, ulusötesi ve küresel gibi üç kavramın genellikle birbirlerinin de yerine kullanılıyor oluşu, sosyal bilim alanlarında ciddi kafa karışıklıklarına yol açmakta, varolan belirsizlikleri ve muğlaklıkları derinleştirmektedir. Örneğin, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu uluslararası finansal kuruluşlardır. Bu uluslararası yapılar üye ülkelerden ve bu ülke hükümetlerinin talimatlarını uygulamakla yükümlü olan temsilcilerden oluşur. General Motors, Mitsubishi ve Unilever ise bazı 'ulusötesi' şirketlerdir. Hissedarlarının malı olup, bir yönetim kurulu tarafından idare edilirler ki bu kurullar tüm ülkelerden gelen bazı kişilerden oluşabilir. Bu yönetim kurullarının öncelikli / asli görevleri şirketin ya da holdingin karlılık oranını olabildiğince artırmak, hissedarların / paydaşlarının kazancını en yüksek düzeylere taşıyabilmektir. Kimi yazarlar, UÖŞ'lerin kimi yönlerden kendi ulusal kökenlerine bağlı olduğunu düşünür. Örneğin, General Motors'un sıklıkla bir 'Amerikan' şirketi olduğu söylenir. Öte yandan Mitsubishi 'Japon'dur. Bazen bütün bu büyük şirketleri milliyetine göre sınıflandırmak o kadar da kolay olmaz. Örneğin ünlü Unilever şirketi, aynı anda hem 'İngiliz' hem de 'Hollandalı'dır. Yani, çifte milliyet taşımaktadır.

Büyük firmaların 'küresel şirketler' olarak etiketlenmesiyle sıkça karşılaşırız. Sklair'e göre buradaki 'küresel' terimi, küreselleşme dediğimiz sürecin bizleri taşımak istediği bir nokta / bir hedef olarak görülebilecek özel bir anlamla yüklüdür. Bir hedef / amaç olarak 'küresel,' ulusal ya da başka herhangi bir sınırla bölünmeyen bir ekonomik düzenin kurulduğu durumu anlatmaktadır. Terim, bütün kurumsal izlek ve faaliyetlerin milliyetsizleştiği ve her türden milliyetçiliklerin (iktisadi, siyasi, kültürel, ideolojik vs.) ortadan kalktığı bir dünyaya gönderme yapmaktadır. Bu bakışa sahip liberal enternasyonalistlere göre eğer UÖŞ'lerin bu dünyaya iyilik, güzellik, zenginlik ve refah getirmesi isteniyorsa, dünyanın tek bir bütünleşmiş pazar haline gelmesinin önündeki engellerin kalkması gerekmektedir. Günümüzde kapitalist sistemin, özellikle de küresel ekonomik krizin tam da içinde, bu ultra-liberal ütopyaya ulaşmanın

bir hayli uzağında bulunduğu açıktır. Ancak, sistemin bütün dinamikleri ve tarihsel evrimi bu noktaya ulaşmak üzere işlemektedir. Bugün kapitalist sistem, ulaşmak istediği hedefleri bağlamında küresel, ancak işleyiş biçimi / mantığı itibarıyla ulusötesidir.

Kapitalizm, bugün henüz tam anlamıyla 'küreselleşmiş' bir sistem karakteri göstermemekte; ancak, sık sık krizlerle sekteye uğrasa da, daima ilerleyen bir küreselleşme süreci içerisinde kalmaya çalışmaktadır. Benzer biçimde UÖŞ'ler de küreselleşmeyi hedeflemekte ve dünya ekonomisi bu dev şirketler tarafından domine edilmiş bir yapı arz etmektedir. Bu anlamda, çalışmamızın varolduğunu öne sürdüğü bir UKS fraksiyonunun, küresel politik ekonomide sözü edilen küreselleşme pratiklerinin itici motoru konumunda olduğu öne sürülebilir. Kısacası ulusötesi ve nihayet küresel bir kapitalist sistemin temel kurucu öznesi, UKS denilen bu sınıf ya da sınıf nüvesi olacaktır. Özetlemek gerekirse, kapitalist sistem için 'küresel' terimini kullanırken ulaşılmak istenen bir hedeften, 'ulusötesi' derken uluslararası bir devletler sistemini ve ulusal sınırların ortaya çıkarttığı parçalılık durumunu aşan bir fenomenden, bir realiteden yani kapitalist sistemin fiili durumundan söz etmiş oluyor ve bu nedenle de çalışmamızda sıklıkla 'ulusötesi kapitalizm' tabirini kullanıyoruz.

Ulusötesi burjuvazi oluşumu olgusu üzerine odaklanan bu bölümde, küresel bir iktidar pratiği peşindeki bu yeni özneyi ortaya çıkaran tarihsel, ekonomik, siyasal, kültürel ve ideolojik unsurlardan söz edilmektedir. Çalışma, ana akım UPI akımlarının / yazarlarının liberal enternasyonalist görüşlerinden oldukça farklı olarak, kapitalist sistemin gelişme süreci içerisinde toplumsal sınıfların özellikle sermaye sınıfının belirleyici rolü olduğu tespitinden yola çıkmaktadır. Bugün kapitalist sınıfların sahip oldukları iktidarlarını, küresel ölçekte bir dizi stratejiyi ve hegemonik 'kontrol planını' başarı ile hayata geçirebilmelerine borçlu olduklarını görüyoruz. Bu nedenle çalışmanın bu bölümüne 'toplumsal sınıflar,' 'sınıf bilinci,' 'kontrol planları' vb. temel kavram ve kategoriler üzerine yürütülen bir tartışma üzerinden başlanmaktadır. Buradaki tartışma kapitalist sınıfın, dünyanın her yerinde ve modern sanayi tarihinin her aşamasında

homojen bir yapı ve görünüm arz etmediğini anlayabilmek için önemli bir fırsat sağlıyor. Dolayısıyla, eleştirel politik iktisatçıların sıkça başvurdukları sermaye fraksiyonları çözümlenmeleri, Marx'ın *Kapital*'de ortaya koyduğu ve sermayenin farklı işlevlerini birarada tanımladığı satırlarından hareketle, ana hatlarıyla ele alınacaktır. Burada, günümüzde sermayeyi işlevlerine göre kabaca para sermaye (mali sermaye) ya da üretken sermaye (sanayi sermayesi) gibi bileşenlere ayırmanın çok anlamlı olmadığı; günümüzde sermayenin farklı işlevlerini, tek bir çatı altında, finans kapital biçimi almak suretiyle, biraraya toplayabilen devasa kurumların (UÖŞ'ler) belirleyici bir güç konumunda oldukları iddia edilmektedir.

Kapitalist sınıf fraksiyonları, hangi kriterlere dayanarak hareket edildiği ile ilgili olarak farklı biçimlerde belirlenebilir. Farklı sermaye dilimleri ya da kapitalist sınıf bileşenleri, kimi zaman “milli – komprador,” “ulusal – uluslararası,” “yerel – küresel” veya “finansçı – petrolcü” gibi ayrımlar temelinde incelenmiştir. Bu alternatif tanımlara, son yıllarda ülkemizden “İstanbul - Anadolu burjuvazisi,” “büyük burjuvazi – islami burjuvazi” gibi özgün katkılar eklenmektedir. Bu bölümde, sözü edilenlerden çok daha anlamlı olabilecek bir sınıflandırma önerilmektedir. Bugün küresel politik ekonomide süren ekonomik / politik mücadeleleri anlamak açısından daha işlevsel olabilecek olan bu ayırım, sermayenin bütün işlevlerini aynı anda üstlenen ve özellikle geride kalan yüz yıl boyunca sistem içerisinde egemen sınıf unsuru haline gelen finans kapitalin ulusötesi bir fraksiyonunun, kendi iç çelişkileri ve bölünmeleriyle birlikte, dünyanın hemen her ülkesinde ekonomik ve siyasal iktidarı ele almakta olduğunu öne sürmektedir.

Bu iddia, akademik bir çalışmada ilk defa dile getiriliyor değil. O yüzden de burada “Ulusötesi Kapitalist Sınıf Oluşumu: Ampirik Literatür” başlığı altında, UKS üzerine 1960'lı yıllara kadar uzanan ve bugün de canlılığını arttırarak devam ettiren ciddi, akademik ve eleştirel bir yazının var olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu zengin literatürün bilinmesi, bu konuda yazılanların sadece ‘gizli dünya devleti,’ ‘mistik cemaatler ve topluluklar,’ ‘İlluminati’ vb. konularda

yapılan, öncelikli olarak bilimkurgu ve gizemli macera öykülerinin meraklısı olan bir okur kitlesine hitap eden ve herhangi bir bilimsel değer taşımayan spekülâtif çalışmalardan ibaret olmadığını gösterdiği için önemlidir. Kaldı ki sadece eleştirel sosyal bilimler alanından olan değil, geçmişte Beyaz Saray'da ya da Locke'cu merkez bölgenin kimi hükümetleri ya da büyük işadamları örgütlerinde, yani kapitalizmin 'içsel dairesi' denilen seçkinler ağı içinde önemli konumlarda bulunmuş kişilerin, içeriden bakışla dillendirdikleri görüşleri de ulusötesi bir kapitalist sınıf fraksiyonunun, küresel seçkinler ağının var olduğunu düşünenleri cesaretlendiriyor. David Rothkopf onlardan sadece birisidir ve *Superclass* (2008) adlı kitabında şunları yazmaktadır:

Son bir kaç on yıldır, bu gezegen üzerinde yaşayan herkesten çok daha fazla güce sahip bir küresel seçkinler ağı yükseliyor. Bu süper-sınıfın her bir üyesi farklı ülkelerde yaşayan milyonlarca insanın hayatları üzerinde düzenli bir etkiye sahiptir (...) Böyle bir grubun varlığı tartışmasız gerçektir. Devlet başkanları, dünyanın en büyük meşhur CEO'ları, medya baronları, teknoloji girişimcileri, petrol kralları, hedge fonu yöneticileri, özel sermaye yatırımcıları, kendi yatırımlarıyla haşır neşir olan milyarderler, bir avuç ünlü yazar, bilim insanları, sanatçılar, hatta bazı terörist liderler ve büyük suçlular bu gruba üye olabilmek için gerekli olan kriterleri karşılamaktadır (Rothkopf, 2008: xiii-xiv).

John Perkins ise bir hayli ses getiren ve *Bir Ekonomik Tetikçi'nin İtirafı* adıyla Türkçe çevirisi yapılan kitapta üçüncü dünya ülkelerinin sömürülmesi ve yeni sömürgelere dönüştürülmesi sürecini içeriden yaptığı gözlemleri ile aktarırken, Rothkopf'un yazdıklarına oldukça benzer ifadeler kullanmaktadır:

Küresel imparatorluğun güçlenmesi çabası içerisinde şirketler, bankalar ve hükümetler (topluca şirketokrasi), finansal ve politik güçlerini, okullarımızın, işletmelerin ve medyanın bu temelsiz yalanlara ve yarattığı sonuçlara yönelik desteğini garanti altına

almak için kullanmaktadır. (...) Biz ET'lerin (ekonomik tetikçi) en iyi yaptığı şeylerden birisi bu: Küresel bir imparatorluk kurmak. Diğer ulusları, en büyük şirketlerimizi, hükümetlerimizi ve bankalarımızı yöneten şirketokrasiye boyun eğmeye zorlayan koşulları yaratmak için uluslararası finans kuruluşlarını kullanan seçkin bir grubuz biz (Perkins, 2004: xii-xvii, vurgular eklendi).

Bunlara yazılanlara benzer sayısız örnek bulmak mümkün. İş ve finans dünyasından bazı gazetelerin manşetlerine, sayısız köşe yazısına, magazin dergilerine, televizyon şovlarına, ilgili anı ve biyografi kitaplarına bakarak sayıları fazla olmayan bir seçkinler grubunun, insanların çoğunluğundan çok farklı bir yaşam deneyimi geçirdiğini; çok fazla para, güç ve zenginliğe sahip olduğunu fark edebiliyoruz. Bunlar, kimilerinin üyesi olmayı çok isteyeceği birkaç 'soylu' ve 'köklü' aile, kimileri için ise dünyanın kanını emen bir avuç aç gözlü 'asalak'tır. Küresel seçkinler, Rothkopf'a (2008: xv) göre sayıları 6.000 civarındaki bir grup insandan, Clifford L. Staples'a göre ise "Her yıl Ocak ayı geldiğinde Davos'ta toplanan" çok önemli kişilerden oluşur. Bu bölümde, gerçek olduklarından şüphe duymamız mümkün olmayan bu seçkinlerin görünümünü netleştirmek için bir çözümleme geliştirmek hedeflenmektedir. Bu seçkinler bir sınıf kimliği sergilemekte midir? Sahip oldukları ortak bir kimlik, bakış açısı veya değerler düzeneği var mı? Hangi özel mekanizmalar yoluyla küresel ekonomide ve ulusal devletlerde söz sahibi olabiliyorlar?

Rothkopf'un 'süper-sınıf', Perkins'in 'şirketokrasi' diye tanımladığı yapıların kapitalist doğasından söz etmeye başladığımızda, bu gizem perdesinin hızla aralandığını görmek mümkün olmaktadır. Bu bağlamda "Dünyada Ulusötesi Kapitalist Sınıf Oluşumuna Zemin Hazırlayan Faktörler" başlığı altında, dünya ekonomisini ulusötesileştiren dolayısıyla UKS'nin oluşumuna ortam sağlayan bazı gelişmeler, altı ana başlık altında incelenmektedir. Bunlar (1) Ulusötesi şirketler'in yayılması, (2) Uluslararası doğrudan yatırımların yayılması, (3) Sınır-ötesi birleşme ve satın almalar (4) Ulusötesi stratejik ittifaklar, (5)

Birbirine ulusötesi biçimde bağlı yönetim kurullarının yaygınlaşması ve (6) Ulusötesi sermayenin özel forumlarının ortaya çıkması olarak sıralanmıştır.

2. 2. KAPİTALİST SINIF STRATEJİLERİ: HEGEMONYA VE KONTROL PLANLARI

'Sınıf' kavramı modern toplumda insanların belirli gruplar halinde bölünmüş bir şekilde yaşadığını anlatmak için kullanılmaktadır. Bu bölünmenin ardında insanların üretim ve yaratılan refahın bölüşülmesi süreçlerine farklı biçimlerde katılmakta olduğu tespiti bulunmaktadır. Bu farklılık aynı zamanda insanların toplumsal güç mücadeleleri bağlamındaki konumlarını da tarihsel olarak belirlemektedir. Kapitalist toplum, üretim araçlarında özel mülkiyet olgusu temelinde yükselmektedir. Bir yanda üretim araçlarına sahip, bunları kontrol edebilen (ve her zaman nüfusun çok küçük bir kısmını oluşturan) kapitalist sınıf, diğer bir yanda ise yaşamını sürdürebilmek için üzerinde tasarruf yapabileceği tek varlığı olan emeğini metalaştırarak işgücü piyasalarında 'serbestçe' satmak zorunda olanların oluşturduğu bir diğer sınıf, işçi sınıfı bulunmaktadır. Bu iki temel sınıf arasındaki bitmek tükenmek bilmeyen mücadeleler, kapitalist sistemin temel karakteristiğini yansıtır.

Modern toplumun hakim gücü olarak sermaye, üretim araçları sahipliğinin para biçimi altında genelleşmiş bir türüdür. Varlığının tek nedeni de ücretli işçiyle ilişkisi içinde kendisini büyütmek, yani artık değer üretmek ve bunu mülk edinmek, sonra bu yeni değeri de sermaye haline getirmek, yani sermaye biriktirmektir. Marx'a göre sermayedarlar (kapitalistler) sermaye ilişkilerinin 'taşıyıcıları'dır (...) Sermaye ilişkisinin farklı derecelerde taşıyıcıları vardır. Bunlar arasında sermaye ile ilişkisi dolaysız olanlar burjuvaziyi oluşturur. Elbette bu taşıyıcıların merkezinde sermaye sahibi ya da kapitalist yer alır. Kapitalist, kendi sermayesiyle üretim ve/veya dolaşım alanlarında ekonomik faaliyetleri örgütleyen, bu amaçla ücretli işçi

çalıştıran ve sonunda kar elde ederek sermayesini genişleten kişidir. Bir üretim ilişkisi olan sermaye ile bir toplumsal sınıf olarak burjuvaziyi günlük dilde özdeş kavramlar olarak kullanıyoruz (Savran, 2008b: 12-3).

Marx'ın emek değer kuramında ortaya koyduğu emeğin sömürülmesi olgusu piyasa koşullarında emek ve sermayenin arasında varolan asimetrik ilişkiden kaynaklanır. Bu asimetri ise şu basit gerçeklikten türer: “Ücretler ve karlar arasında ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır.” Emek ve sermaye arasındaki (ilgili sınıflar birbirini gerektirdiği yani biri olmadan diğeri olamayacağı için) içsel, aynı zamanda çelişik ve potansiyel olarak çatışmalı bu ilişki, tarihsel olarak sınıf oluşumu sürecini belirlemiştir. Sınıf oluşumu süreci kavramıyla anlatılmak istenen, sınıfın “toplumsal bir aktör olarak” ortaya çıkışıdır. Burada üzeri örtük bir şekilde kapitalist toplumun bu iki asli unsurunun, emek ve sermayenin, ontolojik olarak verili bir sınıf bilincine sahip olmadıklarını; yani sosyoekonomik yapı içerisinde benzer bir konumda bulunan insanların zorunlu olarak toplumsal bir aktöre (bir toplumsal sınıfa) dönüşmelerinin söz konusu olmadığını ortaya koymuş oluyoruz. Halbuki bunun gerçekleşebilmesi için insanların belirli bir sınıf bilincine sahip olmaları gerekmektedir. Nitekim Marx, bir sınıfın nesnel konumu ile bu konuma ilişkin öznel kavrayışı yani sınıf üyeliği arasında mutlak bir ayırım yapmaktadır.

Toplumsal ayrımların ‘sınıflar’ biçimini alması ilk defa kapitalist toplumda ortaya çıkmıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere kapitalist toplumda ayrımlar, üretim araçlarının sahipliği (veya denetimi) tarafından oluşturulur. Marx, burjuvazi ve proletaryanın sınıf bilincinin ortaya çıkmasını, *tiers état*'ın⁵⁵ eski rejimin (ancien régime) hakim sınıflarına karşı sürdürdüğü siyasal mücadele sürecinin uzantısı olarak betimlemektedir. Nitekim 18 Brumaire'de devrimci bir şekilde hakim sınıf konumu oluşturmak yerine, oy verme haklarını bir

⁵⁵ 1789 Fransız devrimi öncesinde, soylular ve din mensupları dışında kalan halka verilen isim.

efendiye (III. Napoléon'a) biat etmek için kullanan Fransız küçük mülk sahibi köylüler örneği üzerinden, sınıf bilinci oluşumunun güçlükleri anlatılmaktadır:

Milyonlarca aile hayat tarzlarını, çıkarlarını ve kültürlerini diğer sınıflardan ayıran ve onları diğer sınıflarla karşıtlık içine koyan ekonomik şartlarda yaşadığı sürece sınıf oluştururlar. Bu, küçük mülk sahibi köylüler arasında yalnızca yerel bir bağlantı olduğu ve çıkar özdeşliği bir topluluk, ulusal çapta bağ ve aralarında bir siyasal örgütlenme doğurmadığı sürece bir sınıf oluşturmazlar. Bundan ötürü gerek bir Parlamento gerekse Konvansiyon aracılığı ile sınıf çıkarlarını kendi adlarına dayatamazlar. Kendilerini temsil edemezler; bilakis temsil edilmek zorundadırlar. Onların temsilcisi de aynı zamanda onların efendisi, onlar üzerinde bir otorite olarak görünmelidir (Marx, 1907: 71, bkz. VII. Bölüm).

Marx, işçi sınıfının tümünün ortak çıkar ve anlayışlarının tek tek işçiler ve işçi gruplarının çıkar ve anlayışlarının çakışabileceğinin farkındadır. Bundan dolayı sıklıkla sınıf içi 'dayanışma'nın önemini vurgular. Bilinmektedir ki gelişmiş sanayi toplumlarında farklılaşan ücretler ve refah düzeyi dayanışma ve sınıf bilincinin zayıflaması sonucunu doğurmaktadır (Fetscher, 2005: 520-2). Marx'ın yazıları genel olarak sınıf bilinci ve sınıf oluşumu üzerine önemli değerlendirmeleri içermekle beraber, sınıf bilinci ve örgütlenmesi meselesi acil politik mücadelelerin özünü oluşturmakta olduğu için konuya ağırlıklı olarak bu perspektiften yaklaşmıştır. Marx'a göre başlangıçta belirli bir işletme veya sanayi dalındaki sendikal mücadele gibi sınırlı biçimler alan çatışmalar, zaman içerisinde bir çıkar özdeşliği temelinde genişleyerek sınıfın tümünün ortak davası haline gelir ve siyasal parti biçiminde elverişli bir araç da yaratır. Zorluklarla dolu bir yol olarak sınıf bilincinin oluşma sürecinde mesafe alındıkça yaygın bir sınıf örgütlenmesinin yükselişi söz konusu olur. Bütün bu 'tehditler' ve 'fırsatlar' kapitalist sınıflar için de geçerlidir; ancak, bu bireysel bakış açısını aşarak kolektif bir sınıf bilinci geliştirme noktasında burjuvazi, ilerleyen bölümlerde daha detaylı olarak göstermeye çalışacağımız

gibi, işçi sınıfının 'şimdilik' bir hayli önündedir.⁵⁶ Sınıf bilinci elbette değişmez bir olgu değildir. Nasıl ki toplumsal sınıflar zaman içerisinde sürekli olarak gelişip birtakım değişimler geçirmektedir, sınıf bilinci de belirli bir üretim koşulu altında aynı kısıtlara tabidir.

Toplumsal sınıfların en gelişkin hali olan yönetici sınıf (*ruling class*) içerisinde sınıf bilinci, özgün 'kontrol planları' (*concepts of control*) biçimini alır (Van der Pijl, 1989: 241). Kollektif bir politik bilinç oluşumu açısından (ki sınıf bilincinin oluşması süreci de buna dahildir) bakıldığında hiç şüphesiz Gramsci'nin 'hegemonya uğrağı' kavramı önemli açılımlar sağlamaktadır. Bu bağlamda hegemonyanın kurulmasında sınıf stratejileri önemli bir rol oynamaktadır ve bu rol 'kapsamlı kontrol planları' nosyonu etrafında ifade edilebilir (bkz Van der Pijl, 1984, 1998; Overbeek der., 1993). Kapsamlı kontrol planları, kısaca, hegemonya kurmayı amaçlayan sınıfların veya fraksiyonlarının stratejik yönelimlerini ifade etmektedir. Bunlar genellikle birtakım bütünleşik politik programlar, toplumsal emek ilişkilerine dair sosyoekonomik politikalar ve bazı dış politika stratejileri biçimlerini alırlar.

Kontrol planları nosyonu, temelde üretim alanında kurulan ilişkilerin; yani, kapitalist sınıfın farklı fraksiyonlarının kendi aralarında ve bağımlı sınıflarla kurdukları ilişkilerin özgül tarihsel biçimlerini yansıtsa da bunların etkin olabilmesi için devlet politikalarına dönüştürülebilmesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında kapsamlı kontrol planlarının, kapitalist sınıf içindeki çok çeşitli grup ve fraksiyonların bakış açıları, kimlik ve maddi çıkarlarında var olan farklılıkları ortadan kaldırmaya yarayan, bu farklı fraksiyonel ayrışmaları çok daha yüksek ve daha evrensel bir düzeyde aşabilen hegemonik projeler

---

⁵⁶ Georgy Lukács'a göre sınıf bilincinin içeriği "somut bir bütünlük olarak toplum, tarihin verili bir noktasındaki üretim sistemi ve nihayet toplumun sınıflara bölünmesi" olguları tarafından belirlenmelidir. Bu bağlamda "sınıf bilinci aslında üretim sürecinde belirli bir tipik duruma 'atfedilmiş' uygun ve akli tepkilerden oluşur. Dolayısıyla bu bilinç sınıfı oluşturan tekil bireylerin düşündükleri ve hissettiklerinin ne ortalaması ne de toplamıdır. Ve gene bütünlüğü içinde sınıfın tarihsel olarak önemli eylemleri nihayi olarak bireyin düşünceleriyle değil, bu bilinç tarafından belirlenir. Ve bu eylemler ancak bu bilince başvurularak anlaşılabilir" demektedir (Lukács, 1971 [1923]: 50-51).

olduğunu söyleyebiliriz (Jessop, 1983). Dolayısıyla, birbirinden son derece farklı olabilen ve bütünlük arz etmeyen dünya görüşlerinin, tek bir ortak söylem çatısı altında (ideolojik olarak) birbirine eklenmesi hegemonik kontrol planları geliştirilebilmesi bağlamında çok büyük önem taşır.

Kontrol planlarının formüle edilmesinde ve yaygınlaştırılmasında en önemli rol organik aydınlardadır. Burada organik vurgusu, aydınların kendi başlarına özerk bir toplumsal grup oluşturmadıklarını anlatmak için kullanılmaktadır. Organik aydınlar sadece ekonomik anlamda değil, aynı zamanda toplumsal ve politik alanlarda da belirli bir sınıf ya da sınıf fraksiyonunun temel işlevleri hakkında farkındalık yaratmaya ve bu sınıfsal unsurları homojenleştirerek desteklemeye çalışır. Dolayısıyla, bunlar belirli toplumsal sınıflara 'organik olarak' bağlıdırlar (Gramsci, 1989 [1971]: 5). Bu anlamda kapitalist toplumda organik aydınları akademisyenler, gazeteciler, bazı düşünce kuruluşlarının üyeleri, hükümet danışmanları ve siyasi parti stratejistleri gibi unsurlar oluşturur. Zaman zaman 'geniş bir vizyona' sahip olan bazı bankacılarla bazı sanayicilerin de ideoloji oluşumu süreçlerinde belirleyici bir rol oynadıkları görülebilmektedir. Gramsci'nin dediği gibi:

Girişimcilerin tamamının değilse de en azından belirli bir seçkin kesiminin, sınıfsal tabanlarının genişlemesini sağlayacak en uygun koşulları yaratabilmek ve iş dünyasına dışsal olan genel sistem ilişkilerini organize etmek için bu karmaşık hizmetler organizmasını devlet organizmasına uyumlaştırarak, toplumun genelini organize edebilme yeteneğinde olması gerekir (Gramsci, 1989: 5-6).

2. 3. KAPİTALİST SINIF FRAKSİYONLARI: ALTERNATİF YAKLAŞIMLAR

Marx'ın yazılarına baktığımızda, kapitalist sınıfın üretim araçlarına sahip olanlar ve bunları kontrol edenlerden oluştuğunu görüyoruz. İlk bakışta son derece doyurucu bir tanımlama olarak görülen bu ifadeler, zamanla modern

kapitalizmde ortaya çıkan değişimlere yaslanılarak kendisine yöneltilen (post-endüstriyel, post-kapitalist ve post-modern) eleştiriler karşısında bir miktar güç kaybetmiştir. Örneğin Marx'ın tanımında üretim araçlarının sahipliği ve kontrolü kavramları bir bütünün parçaları olarak görülmektedir. Kimilerine göre Marx'ın yaşadığı dönemde geçerli olan bu durum, çağdaş kapitalizmde radikal bir biçimde değişmiştir; yani üretim araçlarına sahip olanlar ile onları kontrol edenler artık aynı kişiler ya da aynı toplumsal konumlar tarafından temsil edilmemektedir. Örneğin Berle ve Means (1932) Birleşik Devletler üzerine yaptıkları ünlü çalışmalarında, anonim şirketlerin yükselişle beraber mülkiyetin kontrol süreçlerinden ayrıldığını göstermek istemişlerdi. Onlara göre yirminci yüzyılın ikinci çeyreğinde sahiplik görece güçsüz bir hissedarlar grubuna devredilmekteydi. Bu görüş ilerleyen yıllarda 'yönetimsel kapitalizm' (managerial capitalism) kuramına evrilecektir. Bu kuramsal yaklaşıma göre kapitalist sınıf, yerini zaman içerisinde bir "profesyonel yöneticiler" sınıfına bırakmaktadır. Yönetimsel kapitalizm kuramcıları diye bilinen bu yazarlar, bu yeni sınıfın yönelimlerinin kapitalist sınıfın kar ençoklama davranışından bir hayli farklı olabildiğini göstermeye çalışmışlardır. Bu yeni kuramsal yaklaşım girişimi, gerek Marksist çevrelerden gerekse başka alanlardan gelen kuvvetli eleştirilere maruz kalmıştır. Bu karşı kuramsal ve ampirik argümanlar (a) Endüstriyel organizasyonların modern biçimlerinin yükselişinin kesinlikle kapitalist sınıfın çözülmesi gibi bir gelişmeye yol açmamış olduğunu ve (b) Kapitalist girişimlerin yöneticilerin, tarihsel perspektifte, farklı derecelerde de olsa mutlaka kapitalist sınıfın üyeleri olduklarını öne sürmüştür.

Marksist çözümlerler, büyük sanayi şirketlerinin yükselişine paralel olarak, bu dev şirketleri finanse eden ve şirketlerin kontrol süreçlerinde çok önemli rolleri bulunan büyük banka tekellerinin ortaya çıktığına işaret etmektedir. Ayrıca finans ve mülkiyete ilişkin bağlantıların yanında büyük bankaları ve sanayi şirketlerini birbirine bağlayan bazı kişisel bağlantılar bulunmaktadır. Bunlara 'birbirine bağlı yönetim kurulu üyeleri' denmektedir (Zeitlin, 1974; Fennema, 1982). Yönetimsel kapitalizm taraftarlarının kuramsal önermelerine karşı geliştirilen diğer bir eleştiri, Berle ve Means'in (1932) mülkiyet ve kontrol

hakkındaki yorum ve saptamalarının evrensel bir geçerliliği olmadığını, bunların ABD ve İngiltere'deki sınırlı sayıdaki firma için geçerli olabileceğini vurgulamaktadır (bkz. La Porta, 1998; Scott, 1997). Gerçekten kıta Avrupa'da savaş sonrası dönemde büyük firmalar, çoğunluk hisseleri elinde bulunduran bir azınlıkca kontrol edilmektedir. Van Apeldoorn'a göre günümüzde koşullar bir miktar değişmiş ve yönetsel kapitalizm kuramcılarının anlattığından farklı bir hal almıştır. Buna göre bugün Avrupa'da en büyük 100 firma göz önüne alındığında, bunların 80'inin doğrudan doğruya (bazen şirket CEO'su olarak, bazen farklı biçimlerde) sahipleri tarafından kontrol edildiği görülür. Bunun anlamı Avrupa'da mülkiyet ve denetim süreçlerinin, tamamen olmasa da, hala aynı kişiler tarafından yerine getirilmekte olduğudur. İncelenen örneklerin neredeyse tamamında, şirketin sahibi de yönetim kurulunda temsil edilmektedir (Van Apeldoorn, 2004a: 33-4).

Anglo-sakson finans çevrelerinin ve küreselleşmenin yarattığı baskı altında Avrupa iş dünyasında kimileri tarafından 'paydaş kapitalizminin yükselişi' olarak adlandırılan bazı önemli dönüşümlerin ortaya çıkmakta olduğu da bir diğer gerçektir. Yaşanan gelişmeler, mülkiyet sahiplerinin kontrol / denetim mekanizmalarına müdahalelerini bireysel ve doğrudan doğruya değil, kolektif ve dolaylı olarak (örneğin borsa mekanizması üzerinden) gerçekleştirdiklerini göstermektedir. Burada hisse senedi fiyatları yönetim karşısında bir disiplin aracı olarak işlev görmektedir. Avrupa'da kurumsal yönetişimin dönüşümü bağlamında bu türden gelişmeler, bizlere, sahiplik pozisyonunda bulunmayan yöneticilerin maddi çıkarları ile hareketli (mobil) paydaşların (yani sahiplerin) çıkarlarının giderek artan biçimde örtüştüğü / aynılaştığı bir süreci işaret etmektedir. Bu tespitler bizi yönetsel kapitalizmin temel argümanlarından bir tanesi olarak mülkiyet sahipleri ve yöneticiler ayrımından hareketle ileri sürülen, profesyonel yöneticiler ve kapitalist sınıf üyelerinin çıkar kaygılarının giderek farklılaşmakta olduğu iddiasının geçerliliğini sarsan bir sonuca getirmektedir. Yani, kapitalist birikimin mantığı, Berle ve Means'in ve onların yaklaşımlarını takip edenlerin öne sürdüğünün aksine, yöneticilerin düşünce ve davranış kalıplarının şirket sahiplerinin yaklaşımlarından farklı olmasına

izin vermez. Bunun nedeni, yöneticilerin hisse senedi fiyatlarından doğrudan etkileniyor olmasıdır. Fennema'nın (1982) da gösterdiği gibi eğer gelirlerinin büyük bir kısmını hisse senetlerinin getirisinden elde edenler kapitalist sınıfa dahil edilseydi, Avrupa'nın en büyük şirket yöneticilerini ayrı bir yönetici sınıf kategorisinde ele almadan doğrudan kapitalist sınıfa dahil etmemiz gerekirdi. E. O. Wright'a göre ise yöneticiler çok kuvvetli bir biçimde kapitalist sınıfa intibak etme eğiliminde olup pozisyonları yükseldikçe, yani yüksek dereceli yöneticiler arasında bu eğilim daha da güçlenmektedir (Wright, 1989: 311).

Gelir açısından bakıldığında yöneticilerin temel geliri maaşlarıdır ve bu da bir ücret biçimidir. Ancak bu, sınıfların kapsamını belirlerken yüzeysel anlamda gelir biçimlerini göz önünde bulundurmanın aldatıcı olabildiğine güzel bir örnektir. Örneğin "bir genel müdürün de, bir sıradan memurun da, bir vasıfsız işçinin de temel gelirleri ücretleri olabilir. Ama bu, söz konusu insanları aynı toplumsal sınıfa yerleştirmeyiz" (Savran, 2008b: 14). Üst düzey yöneticiler ve büyük şirket sahiplerinin öncelikle aynı 'seçkinler ağı içerisinde birbirine çok benzeyen sosyo-kültürel kurumlarda sosyalleştikleri için ortak maddi çıkarılara ve aynı ideolojik yaklaşımlara daha kolay sahip olurlar (Domhoff, 1979; Scott, 1997). Sonuç olarak bize göre de büyük şirketlerin üst düzey yöneticilerinin ayrı bir sınıf (Berle ve Means'in 'yöneticiler sınıfı' gibi) olarak ele alınması hatalıdır; çünkü bu unsurlar, Savran'ın deyişiyle sermayenin 'ikinci derece ajanları'dır. Kısacası, "Burjuvazinin çekirdeğini, dar anlamda kapitalistler ile şirketlerin üst düzey yöneticileri oluşturur." Aşağıda Savran, burjuvazinin asli unsurlarını akıcı bir dille ifade etmektedir:

Holdinglelerin ve bunlara bağlı şirketlerin sadece büyük hissedarları değil, aynı zamanda genel müdürleri (CEO'ları) ve yardımcıları, finans müdürleri, pazarlama ve satış müdürleri, insan kaynakları vb. sınıf aidiyeti bakımından burjuva sayılmalıdırlar; çünkü üretim içindeki konumları onları sadece ve sadece sermayenin çıkarlarına uygun davranmaya iter (...) [Holdinglelerin yönetim kurullarına] devletle ve toplumun etkili katmanlarıyla ilişkileri kolaylaştıracak ve/ya

yürütecek kişiler seçilir. Bunların arasına eski yüksek bürokratlar, kamu iktisadi teşebbüsleri yöneticileri, emekli generaller, profesörler ve daha genel olarak aydınlar da dahil edilir (Savran, 2008b: 14).

Kendilerini bir sınıf olarak kurabilmeleri için kapitalistlerin kendilerini kaba bir kar ençoklama hedefi peşinde koşan, salt bireysel düzeyde rakipleriyle mücadele eden kişi ve kurumlar olarak değerlendiren dar yaklaşımı aşarak, ortak çıkarlarını 'keşfedebilmeleri' ve ortak bakış açıları ve kimlikler inşa edebilmeleri gerekir. Böylesine bir sınıf-özne olma momenti, yani piyasadaki kora kor rekabet mantığını aşarak (onları diğer toplumsal gruplar ve devlet karşısında birleştiren ve genel kapitalist çıkarları tanımlayan) bir stratejik birliktelik arayışı ve ortak amaçlara ulaşma edimi, daima politik bir süreçte gelişir. İşte bu genel çıkarları formüle eden hakim bakış, genellikle toplam sermayenin sadece belirli bir fraksiyonuna / bileşenine ait olur. Bu fraksiyon ise kapitalist sınıf içinde dönemsel olarak öncü pozisyonda bulunan bir fraksiyon olmaktadır.

Van der Pijl'e göre (1989a: 1) bilinçli bir toplumsal aktör olarak kapitalist sınıf, sermaye birikim sürecinde bazı ortak ekonomik ve sosyal işlevler etrafında birleşen ve organik olarak benzer ideolojik eğilimleri paylaşan kişilerden oluşan sınıf fraksiyonları aracılığıyla hareket eder. Dolayısıyla bu yüksek soyutlama düzeyinde, Marx'ın geliştirdiği ayrıma dayanarak sermayenin iki temel işlevsel biçimi para-sermaye ve üretken-sermaye olarak ifade edilebilir. Buna mukabil daha düşük bir soyutlama düzeyinde sınıf oluşumu süreçleri sermayenin faaliyet gösterdiği coğrafi ölçeklere göre yani birikimin uzamsal koordinatlarına bakılarak da yapılandırılabilir. Buna göre sadece ulusal ölçekteki sermayenin çıkarları ile daha geniş coğrafi alanlarda (örneğin ulusötesi bir biçimde) hareket eden sermayenin çıkarları birbirinden farklıdır. Tarihsel olarak bakıldığında sınıf oluşumu sürecinin işlevsel ve coğrafi fay hatları çakışma eğilimindedir; çünkü para-sermaye, üretken-sermaye gibi ulusal sınırlarla kısıtlanmamıştır. Öte yandan günümüz kapitalizminde şahit

olunduğu üzere sanayi sermayesinin de giderek ulusötesileştiği bir dönemde sermaye fraksiyonları arasındaki mücadeleleri anlamak açısından ‘mekansal boyut’ büyük önem kazanmaktadır. Özellikle üretken sermaye içindeki kimlik, çıkar ve ideolojik bakış farklılıkları belirleyici bir hal alır.

2. 3. 1. Para - Sermaye ve Üretken - Sermaye

Tarihsel perspektifte soyut kategoriler para ve üretken sermaye kendisini kapitalist sınıf oluşumu süreçleri içerisinde sırasıyla finansal sermaye ve sanayi sermayesi olarak somutlaştırmış ve bu biçimler altında ete kemiğe kavuşmuştur. Unutulmaması gereken nokta bu tanımların tarihsel olduğudur; yani, bunlar *a priori* geçerliliğe sahip değildirler (Van Apeldoorn, 2004a: 27). Bazı durumlarda belirli kurumsal nedenlerle bir kapitalist sınıf fraksiyonu, kolaylıkla diğer bir fraksiyonun bakış açısını benimseyebilir. Burada altı çizilmesi gereken önemli nokta, uzun dönemde sözünü ettiğimiz eğilimin bir sınırının olduğudur. Yani, sanayi kapitalistlerinin bireysel olarak değil sınıf fraksiyonunun üyeleri olarak sonsuza değin para-sermayenin bakış açısını benimsemesi mümkün değildir. Neticede bunların finans kapitalistlerinden farklı olarak “bir şeyler üretmesi” gerekmektedir. Kısaca ifade edilecek olursa sanayi sermayesi, finans sermayesine kıyasla toplumsal yaşama (toplumsal kurumlar, hukuk, düzenlemeler vb. uygulamalar üzerinden) her zaman daha fazla gömülüdür; topluma içkindir.

Aslında burada görüldüğü gibi sanayi sermayesi çelişkili bir mantık yapısına sahiptir. Bir taraftan bu gömülülük durumunu sırtında bir yük olarak taşır ve her fırsatta kendisini sınırlayan bu yükten kurtulmak ister. Diğer bir yandan, örneğin işçi sendikaları çok güçlendiğinde ve yükselen ücretler karları tehdit etmeye başladığında ya da devletin piyasaya dönük düzenlemeleri girişim özgürlüğünü kısıtlamaya başladığında, kısacası kapitalist birikim koşulları tehlikeye girdiğinde, sanayi kapitalistleri birden bire liberal politikaları ve deregülasyonları savunmaya başlarlar. Ancak yine de özgürlükçü taleplerin belirli

bir sınırı vardır. Son tahlilde sanayi sermayesi mutlak suretle içinde yaşadığı topluma bağımlıdır. Yeri geldiğinde başka bazı sosyal gruplar ile ittifaklar kurarak koruma talep edebilir.

2. 3. 2. Ulusal Sermaye ve Ulusötesi Sermaye

David Harvey (1982) Sermayenin Sınırları (*Limits to Capital*) adlı kitabında para-sermayenin, kendi tanımı gereği, belirli bir konuma bağlı olan üretken ve sabit sermayeye kıyasla çok daha fazla hareketli olduğunu / olabileceğini göstermiştir (9. bölüm). Bu mekansal (uzamsal) bağlar, günümüzde genellikle belirli bir ulus devletin sınırları içerisinde yoğunlaşmaktadır. Bu ulusal sınırlar aracılığıyla, sanayi sermayesi için bir yandan yabancı rakipleriyle rekabetin yıkıcılığından korunma imkanı sağlanırken; diğer yandan da devletten gelen teşvikler yoluyla yatırımları desteklenir. Bu nedenle sanayi sermayesi devlete bağımlıdır. Ancak, bu ilişkinin tersi de geçerlidir; yani, devletler de sınırları içinde yaşayan nüfusa belirli bir refah düzeyi sağlamak bağlamında sanayi sermayesine muhtaçtır. Dolayısıyla, modern kapitalizmde ulus-devletlerin bu ulusal “neferleri” korumaktan / desteklemekten çok büyük çıkar sağladıklarını söylemek doğru olacaktır. Kapitalizm tarihinde devlet ve sermaye arasındaki bu bağımlılık ilişkisi daima çift yönlü olagelmıştır; ancak uluslararası koşullar, ekonominin genel durumu, toplumsal güçlerin genel konumları gibi bazı özel durumlar daha vardır ki onu çevreleyen ulusal sınırlar sanayi sermayesi için adeta bir hapisaneyeye dönüşür (bkz. Caporaso, 1996).

Sermaye daima uluslararasılaşmak yani yeryüzüne yayılmak; yeni girdi kaynağı olabilecek yerleri ve yeni coğrafyaları fethetmek, oralara kök salmak ister. Son 25-30 yıl ise bu uluslararasılaşma eğiliminin giderek derinleştiği bir dönemdir. Uluslararasılaşma sürecinin iyice olgunlaştığı bugünkü evresinde, sistem, ulusötesi kapitalizm aşamasına erişmiştir. Günümüzün ekonomik, sosyal ve kültürel koşullarını anlatmak için bazı yazarların bazen küresel kapitalizm terimini de tercih etmekte olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Van

Apeldoorn'a göre kapitalizmin bu ulusötesi evresinin ayırt edici özelliklerinden birisi sanayi sermayesinin ulusal devlete daha az bağımlı hale gelmesidir. Buradan hareketle günümüzde sanayicilerin neden görece daha liberal bir bakış açısına sahip olduklarını anlamak kolaylaşır. Birçok ülkede sanayi kapitalistlerinin iktisadi liberalizmi savunuyor olmaları ise bu iddiayı destekler. Üretim ve satış faaliyetlerini birçok ülkede gerçekleştiren küresel bir sanayi işletmesinin korumacı politikalara karşı çıkması ve küresel düzeyde serbest ticaret rejimini savunması kadar doğal bir şey yoktur.

Sermaye ekonomik ve sosyal işlevleri doğrultusunda ayrıldığında sanayi sermayesi ve para sermayesi gibi iki temel fraksiyon tanımlanır. Bunlardan ilkinin, ikincisine kıyasla daha fazla korumacılık istemesi beklenmektedir. Diğer taraftan sermayeyi faaliyet gösterdiği coğrafi ölçek bağlamında ulusal sermaye ve ulusötesi sermaye gibi iki temel bileşene / fraksiyona ayırmak mümkündür. Bunların içinden de ulusal sermayenin ulusötesi sermaye fraksiyonuna kıyasla daha fazla korumacılık yanlısı olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda, sermayenin işlevsel bir fraksiyonu olarak sanayi sermayesi ulusötesileştikçe giderek daha liberal bir ekonomik ortamdan yana tavır alır; ancak, üretken-sermaye olarak (sanayi sermayesi) asla mevcut sosyal korumacılıkla malul sınıfsal perspektifinden tam anlamıyla kopamayacaktır. Bu anlamda son yıllarda yaşanan küresel gelişmeler, ekonomik liberalizm ve sosyal korumacılık gibi iki eğilimi de içinde barındırabilen 'dünya görüşlerini' ön plana çıkarmaktadır (Dünya Bankası). Uzun dönemde bu eğilimlerden hangisinin hakim olacağı sadece ulusötesileşmenin ulaşacağı düzeye değil, aynı zamanda tüm dünyaya yayılıp yayılamayacağına bağlıdır.

2. 3. 3. Finans Kapital

Odak noktası sözde ulusal bankalar ile büyük para tüccarları ve bunların çevresindeki tefecilerden oluşan kredi sistemi, büyük bir merkezileşmeyi içermektedir. Bu durum, parazitler sınıfına sadece

zaman zaman sanayici kapitalistleri soyma olanağını vermekle kalmamakta; aynı zamanda da fiziki üretime en tehlikeli biçimde burnunu sokma gücünü vermektedir -ve bu çete üretim konusunda hiç bir şey bilmediği gibi onunla en ufak bir ilgisi bulunmamaktadır (*Kapital*, III. Cilt, 33. Bölüm).

Rudolph Hilferding, 1910'da yayınlanan *Das Finanzkapital* (Finans Kapital) adlı yapıtıyla Leninist emperyalizm kuramı için oldukça güçlü bir esin kaynağı olmuştur.⁵⁷ Geliştirdiği argümanları ve elde ettiği bulguları, çalışmalarında hiçbir zaman kesin olarak tanımlanmış bir emperyalizm kavramı içinde birleştirmemiş olmasına karşın, Bukharin ve Lenin için ilham kaynağı olan bir isim olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir. Bu yönüyle kapitalist gelişmenin son aşamasına ilişkin araştırmasının Marksist iktisat kuramına özgün katkılar sağladığı kabul edilmektedir.⁵⁸ Hilferding, tekellerin oluşum sürecini Marx'ın Kapital'de ortaya koyduğu sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi eğilimlerine yaslanarak açıklamaktadır. Şöyle ki anonim şirketlerin ve banka kredisinin piyasaya çıkmasıyla kredi parasının büyük ölçüde genişlemesi, sermayenin büyük şirketlerde artan ölçüde merkezileşmesi ve yoğunlaşması, sanayi dallarının bütünü kontrol eden kartel ve tröstlerin oluşması ve bankaların ekonomik sistemdeki büyüyen gücü gibi olgular kapitalizmin belirgin niteliği haline gelmektedir. Bu bağlamda kapitalist ekonomideki başlıca değişiklik, banka ve sanayi sermayesi arasında "her zamankinden daha sıkı" bir ilişkinin kurulması ve bu süreçte dengelerin bankalar lehine değişmekte oluşudur (Hilferding, 1981; ayrıca Zoninsein, 1990).

⁵⁷ Ancak Savran'a (2008a: 79) göre Hilferding, savaş sonrasında Almanya devrimi sırasında Rosa Luxemburg'un ve çalışma arkadaşlarının öldürülmesinden sorumlu sosyal demokrat hükümette maliye bakanı olarak görev yapmış ve ardından 1920'li yıllarda geliştirdiği 'örgütlenmiş kapitalizm' (*organized capitalism*) kuramıyla Leninist çizgiden bütünüyle uzaklaşmıştır.

⁵⁸ Aslı beş bölümden oluşan *Finans Kapital*'in "ilk iki bölümü" Yılmaz Öner tarafından Türkçe'ye çevrilerek "1. Kitap" olarak 1995 yılında Belge Yayıncılık tarafından basılmıştır. Ne yazık ki ilerleyen dönemde bu önemli çeviri tamamlanmamış, "2. Kitap" okurlarıyla buluşamamıştır. Bu nedenden olsa gerek, Sungur Savran bu önemli kitabın hala Türkçe'ye çevirilmeyi beklediğini yazmaktadır (Savran, 2008a: 79). Biz de bu çalışmada Tom Bottomore'un yayına hazırlayıp sunuş yazısını yazdığı 1981 tarihli İngilizce basımdan yararlanmaktayız. Bkz. Hilferding (1981).

Hilferding, banka ve sanayi sermayesinin ilkinin hakimiyeti altında 'içli dışlı olması' yani kaynaşması sonucunda ortaya çıkan sermaye dilimine 'finans kapital' (mali sermaye) adını vermiştir. Finans kapital, sermayenin, süreç içerisinde finansın hayati önem kazandığı çift yönlü entegrasyonu demektir (Carroll, 2004: 67). Bu oluşumu farklı kılan ise iki sermaye biçiminin (ki bunlar mali sermaye ve sanayi sermayesidir) bütünleşmesindeki özgüllüktür ki, bunun özü aralarındaki ayrılığın bir son bulmasıdır. Burada artık bankalar, sanayiye kontrol edebilen ve değişikliğe zorlayabilen yaptırımcı ortaklardır. Ahmet Öncü'ye (2008: 109-10) göre finans kapital kavramı, bir yanılla para sermaye ve üretken sermayenin birleşmesine diğer yanılla da farklı üretim dallarında faaliyette bulunan çok sayıda şirketin, bunların tümünü denetleyen bir başka (dev) şirketin tüzel kişiliğinde tek bir çatı altında toplanmasına işaret eder:

Bundan böyle 'mali sektör' üretim sektörünün dışında değildir, üretim sektörü mali sektörün içindedir ve onunla bütünleşmiştir. Sanki bir takım 'devler' bir anda ortaya çıkmış ve üretim tesis ve araçlarını yutmaya başlamışlardır (Öncü, 2008: 110).

19. yüzyıl sonunda banka sektöründe yaşanan tekelleşme, bankalara, ellerinde topladıkları dev fonların getirdiği büyük pazarlık gücüyle ve kendi aralarında anlaşma olanakları yaratarak, büyük bir güç kazandıracaktır. Küçük kapitalistler artık bankaların tutsağı haline gelmektedir. Bu anlamda banka sermayesi sanayi sermayesine hakim olmuş, kaynakların hangi üretim dalına aktarılacağını belirler hale gelmiştir. Ancak buna paralel bir tekelleşme sanayi sermayesinde de yaşanmaktadır. Sonuçta hisse senetleri, yönetim kurullarında ortak üyeler ve holding türü şirketlerin yükselişi temelinde bankalar ve üretken sermaye birimleri kaynaşacak ve tek bir sermaye dilimi haline geleceklerdir (Savran, 2007b).

Hilferding'e göre finans kapital sermayenin bütünleşmesi demektir. Buna göre "daha önce birbirinden ayrı olan sınai, ticari ve banka sermayesi alanları

şimdi sanayi ve banka patronlarının yakın kişisel bağlantılarla birleştiği büyük finansal kuruluşların kumandası altına girmiştir” (1981: 301, vurgular eklendi). Hilferding, banka sermayesinin sanayi sermayesine dönüşüm işaret etmekte birlikte, esas vurguyu bankalar ve sanayi işletmeleri arasındaki ağ tipi yoğun kurumsal bağlara yapmıştır. Fuat Ercan’a göre sermaye birikim sürecinde banka ve sanayi sermayelerine birbirlerinden ayrı uzmanlaşmış birimler olarak yaklaşmak sermayenin tarihsel dinamikleriyle çeliştiği için hatalıdır. Giderek artan yoğunlaşma ve merkezileşme sürecinde, sermayenin üç işlevi, tek bir bireysel sermaye döngüsü içine dahil olma eğilimi geliştirmektedir. Burada özellikle sanayi sermayesi, kendine ait finans kuruluşlarını geliştirmek isteyecektir. Buradaki bütünleşme basit kurumsal bir bağlantı meselesi olmanın çok ötesinde, sermaye döngüsü içerisinde değer biçimleri (meta ve para) üzerinde sistematik denetim kurma meselesidir (aktaran Gültekin-Karakaş, 2009a: 107). Finans kapital, kapitalist gelişmenin sadece belirli bir aşamasında ortaya çıkmakta ve tekelci sermayenin ana biçimi olarak kapitalist toplumun hakim gücü halini almaktadır (Savran, 2008a: 80; Harris, 2005: 241-5).

Burada önemle altını çizmek gerekir ki, Hilferding’in bankalar ve sanayi firmalarının birincisinin hakimiyeti altında kaynaştığı görüşü oldukça statiktir ve yoğun bir biçimde eleştirilmiştir. Öyle ki, Hilferding’e göre altı büyük Berlin bankasını ele geçirmek, büyük sanayinin en önemli alanlarını ele geçirmek demektir. Hilferding’in bu tespitleri, analizini sadece bankaların egemenliğine dayandırdığı gerekçesiyle, aralarında E. Heiman ve P. Sweezy gibi önemli isimlerin de bulunduğu, bir çok politik iktisatçının eleştirilerine hedef olmuştur. Bu yoğun eleştiriler karşısında Hilferding, finans kapitali, ‘kapitalizmin son aşaması’ olarak değil ‘örgütlenmiş kapitalizmin’ doğum öncesi sancıları diye tanımlama yoluna gitmiştir (Bottomore, 1981). Kaldı ki Almanya gibi kısıtlı bir örnekten yola çıkarak, finans kapitali, sistemin gelişim süreci içerisinde ‘yeni bir aşama’ olarak tanımlaması da ayrı bir tartışma konusudur.

Buna rağmen Hilferding'in finans kapital tahlili, kapitalist gelişme üzerine yapılmakta olan Marksist araştırmalara büyük bir ivme kazandırmıştır. Özgün tezleri, 20. yüzyılın sonlarında daha da fazla belirginleşen dev UÖŞ'lerin yaygınlaşması ve mali kurumların önlenemez yükselişi gibi olgulara yönelik bazı çözümlenmelere zemin hazırlamıştır. Bu süreçte, kimi yazarlar dünya sisteminin merkezinde meydana gelen değişimleri, ulus devletler tarafından düzenlenen ulusal ekonomilerden bu etkin ulusal düzenlemelerin giderek zayıfladığı, daha küresel bir kapitalizme doğru geçiş olarak görüyor ve süreci "örgütlenmiş kapitalizmin sonu" olarak tanımlıyordu (Lash ve Urry, 1987). Ulusal olarak örgütlenmiş kapitalizmin sonunun geldiği olgusu, sermayenin küresel birikim alanları içerisinde yeniden örgütlenmesi sürecinin sadece bir yönüydü. Bu geçiş döneminde ortaya çıkan yapısal ve kültürel değişimler, küreselleşme ile ulusal şirket ağlarının gevşemesi olguları arasındaki bağlantı zeminini oluşturmaktadır. Sermayenin gün geçtikçe küresel şirketlerin elinde daha fazla merkezileşmesi ve yoğunlaşması, sistemin kurumsal iktidar yapısı üzerinde doğrudan etkiler yaratmaktadır. Örneğin ulusal şirket seçkinleri, yatırımların ulusötesileşmesi karşısında 'çözülme' eğilimi göstermekte midir? Teoride bu durum, yabancı sermaye denetiminin artması ve yerel şirketlerin ulusötesileşmesi gibi iki farklı koşulda veya bu iki koşulun birleşimi yoluyla gerçekleşebilir. İlk durumda, yabancıların eline geçmiş bulunan şirketler ağın dışında kaldığı taktirde, ulusal sermaye grupları arasındaki uyum azalır veya ortadan kalkar. Eğer el değiştiren ve yabancılarla geçen şirketler ağ içerisinde merkezi konum alırsa bu defa da ağın kendisi kompradorlaşır. İkinci durumda şirketlerin ulusötesi sermaye döngülerine giderek daha fazla dahil olmaları söz konusu olmaktadır ki o zaman yerel yani ulusal finansal / endüstriyel yapılanmalar dağılacak ve küresel ölçekte 'ulusötesi finans kapital' olarak yeniden bütünleşecektir (bkz. Scot, 1997; Andreff, 1984; Carroll, 2007).

2. 4. ULUSÖTESİ KAPİTALİST SINIF OLUŞUMU: AMPİRİK LİTERATÜR

Genellikle toplumsal sınıfların varlıklarını belirli 'ulusal sınırlar' içerisinde sürdürdüğü düşünülür. Özellikle sosyoloji, siyaset bilimi gibi disiplinlerde toplumsal sınıfların coğrafi, kültürel ve siyasi sınırlarını aşarak diğer toplumlar ya da toplumsal yapılarla etkileşim içerisine girebileceği, bir takım ulusötesi ilişkiler geliştirebileceği gerek anaakım gerekse radikal / eleştirel yazarlar tarafından çok fazla dile getirilmez. Adeta toplumsal sınıfların belirli bir ulus devletin sınırları ötesinde yaşamasının asla mümkün olmadığı, örtük bir biçimde, kabul edilmiştir. Bugün bu anlamda tek bir ulus devlete / belirli bir toprağa değil de bütünüyle kapitalist sisteme ait ulusötesi (kapitalist ya da proleter) bir sınıftan / sınıflardan yahut sınıf fraksiyonlarından söz edebilir miyiz? Toplumsal sınıf ve sınıf yapıları gibi kavramları ulusötesi bir boyutta düşünmek olanaklı mıdır?

Bu noktada Useem (1984), Scott (1997) ve Domhoff (1996) gibi yazarlar iyi bir başlangıç noktası oluşturmaktadır. Michael Useem içinde yaşadığımız sistemin merkezinde yer alan ve 'içsel daire' (*inner circle*) adını verdiği bir grup ayrıcalıklı insan tarafından entegre edildiğini öne sürmektedir. Kapitalist sınıf içerisindeki bu çekirdek grup büyük sermayeli işleri organize etmekte ve her yerde kendi çıkarlarını geliştirmeye çalışmaktadır. Useem'in bu yaklaşımı UKS kuramı açısından iki önemli katkıyı barındırır. Birincisi, çalışmasında kullandığı ağ çözümlemesi, sonraları milliyetsizleşme (*denationalization*), küreselleşme ve kapitalist sınıfın ulusötesileşmesi olguları üzerine yapılacak ve hala yapılmakta olan ampirik çalışmalar için çok faydalı bir ölçme tekniği kazandırmıştır. İkincisi, ABD ve İngiltere'yi iki örnek olay olarak mukayeseli bir biçimde inceleyen Useem, kapitalist sınıf oluşumu bağlamında sadece sektörlerin değil aynı zamanda ülkelerin ve şirketlerin de karşılaştırmalı olarak incelenebileceğini göstermiştir. John Scott ise kapitalist sınıfın ulusal sınırların ötesinde de etkinlik gösterebileceği, diğer toplumsal güçlerle ve aktörlerle etkileşim içerisinde olabileceğini düşünebilen az sayıda yazardan bir tanesidir. Ona göre ulusal kapitalist sınıfların demografik özellikleri, farklı

ulus devletlerin üyeleri arasındaki ilişkiler aynı ulusal yapının içerisindeki kadar önemli olacak şekilde değişene değin ulusötesi bir kapitalist sınıfın varlığından söz edilemeyeceğini yazmaktadır (Scott, 1997: 312). Dolayısıyla, küreselleşme sürecinde kapitalist sınıfın yapısı ve dinamiklerini değiştikçe farklı ülkelerde kapitalist sınıfları incelemenin yanında, ulusötesi bir kapitalist sınıfın varlığı üzerine düşünmek mümkün hale gelmektedir. Bu ulusötesi kapitalist sınıfın (UKS) ya da sınıf nüvesinin üyelerinin ulusal ölçekte faaliyet gösteren aktörler, özneler ve kurumlarla bir takım özel ilişkileri olabileceği gibi ulusal olarak tanımlayamayacağımız aktörler, özneler ve kurumlarla da ilişkiler geliştirebileceği düşünülebilir. Üretim araçlarının mülkiyet sahipliği ve kontrolü, bölüşüm, mübadele ve tüketim ilişkilerinde alınan konumlar gibi faktörler toplumsal sınıfı kavramlaştırırken merkezi öneme sahiptir. Bu anlamda küresel düzeyde faaliyet gösteren ve temel güdüsü etrafımızdaki her şeyi (otoyolları, barajları, madenleri, suyu) piyasanın nesnesi olmuş metalara çevirmeye çalışan bir UKS'nin varlığından söz etmek mümkün görünmektedir.

William Domhoff'un, Wright C. Mills'in (1956) iktidar seçkinleri kuramına yönelik eleştirileri üzerine kurduğu 'sınıf hakimiyeti' (*class dominance*) tezi, bu alandaki temel yaklaşımlardan bir tanesi olarak kabul edilmektedir. Her ne kadar çalışmasını Amerikan kapitalist sınıfı ile sınırlandırmış olsa da, bu katkısı küresel sınıf çalışmalarına çok önemli bir zemin sağlamıştır. Göreli özerklik teorisyenleri tarafından dile getirilen ve devletin seçilmiş ve atanmış memurları tarafından temsil edilen bazı hedefleri ve çıkarları bulunduğu tezini, "Amerikan devletinin dev bankaların, şirketlerin ve tarım tekellerinin sahipleri ve yöneticilerinden önemli ölçüde bir özerkliğe sahip olduğu fikri ampirik tutarsızlıklarla malul ve kuramsal olarak oldukça hatalıdır" sözleriyle eleştirmektedir (Domhoff, 1996: 3). Domhoff'un sınıf hakimiyeti perspektifi üç temel araştırma sorunsalı üzerine kuruludur: İnsanlar ve kurumlar arasındaki (1) kurumsal bağlantıların, yani üye ağlarının ve (2) parasal akımların ve (3) metinlerin içerik analizi üzerinden ağ çıktılarının çözümlenmesi. Dolayısıyla, Domhoff'un kuramı, şirketler dünyasını kontrol eden ve kimi politika planlama

ağlarıyla yakın ilişkileri bulunan, iki büyük parti ve Washington'daki federal hükümet üzerinde büyük bir politik etkiye sahip ve sayıca son derece küçük bir azınlık olan bir üst sınıfın (*upper class*) varlığını kanıtlamak istemektedir (1996: 17).

Sermayenin uluslararası düzeydeki genişleme sürecine bağlı olarak kapitalist sınıfların dönüşümü üzerine yapılan çalışmalarda, 20. yüzyılın sonlarından bu tarafa gözle görülür bir artış olmakla beraber, "uluslararası bir kapitalist sınıfın" oluşmakta olduğundan söz edenlerin geçmişi 60'lı yıllara kadar uzanır. Öncelikle yetmişlerde Stephen Hymer'ın yazılarında, çıkarları hızla büyüyen ekonomik sistemin varlığına bağlı olan ve içerisinde sermayenin farklı ülkeler arasında sınır tanımaksızın serbestçe hareket edebileceği uluslararası bir özel mülkiyet rejiminde yatan "uluslararası kapitalist sınıf"ın gelişmekte olduğundan söz ettiğini görmekteyiz (Hymer, 1976). Barnett ve Mueller (1974) giderek yaygınlaşan ve güçlenen ÇUŞ'ların bünyesinde bir uluslararası şirket seçkinleri kesiminin belirlemekte olduğuna işaret ederken; Goldfrank (1977) çokuluslu girişimlerin sahipleri ve yöneticilerinin güçlü bir toplumsal sınıf olarak görülebileceğine dair bulguların olduğunu yazmaktadır. Görüldüğü üzere UKS üzerine fikirler 1970'lerde dile getirilmeye başlanmış, ampirik literatür ise 1980'lerde Fennema'nın (1982) öncülüğünde gelişmeye başlamıştır.

Fennema'nın çalışması, uluslararası bir bankalar ve şirketler ağının varlığını bunların kurumlar ararası ilişkilerine bakarak incelemektedir. Kitabın sonuç kısmında şöyle yazmaktadır: "Gelecekte küresel şirket seçkinleri üzerine yapılacak incelemeler, Atlantik bölgesindeki uluslararası sınıf oluşumu süreçlerinin üzerine ışık tutabilecektir" (1982: 209). Fennema'nın Atlantik bölgesi dediği yer o tarihlerde şirketler ağının (*corporate network*) kalbinin attığı bir bölgedir. Bu durumun hala fazlaca değişmediğini söylemek mümkündür. Van der Pijl ise *The Making of An Atlantic Ruling Class* (1984) adlı kitabında 2. Dünya Savaşı sonrasında 1970'li yıllar arasında kalan dönemde Atlantik bölgesinde Amerikan hegemonyası şemsiyesi altında gelişen sınıf oluşumu

süreçlerini nitel bir çalışmayla incelemiştir. Stephen Gill'in (1990) ise UKS oluşumu yazınına iki yönlü katkı yapmıştır. Birincisi, bu konuda yapılan çözümlenmeleri Amerika, Avrupa ve Japonya eksenine (*Triad'a*) yayarak genişletmiştir. İkincisi ise Üçlü Komisyon (*Trilateral Commission*) gibi etkili politika gruplarında 'organik aydınların' rolünü anlamaya çalışarak analizlere derinlik katmıştır. Leslie Sklair'e (2001: 3-4) göre ise yeni bir sınıfsal oluşum olarak UKS şu unsurlardan oluşmaktadır:

- a. Çıkarları sürekli genişleyen küresel bir ekonomide bulunan UÖŞ'lerin yöneticileri ve bunların yerli ortaklıklarını (şirket bileşeni),
- b. *Küreselleşmiş* birtakım bürokrat ve politikacıları (devlet bileşeni).
- c. Küresel profesyonelleri (teknik bileşeni),
- d. Medya / ticaret sektörlerindeki *tüketimci seçkinleri* (tüketim bileşeni).

Bu sınıf, küresel ekonomide karşılaştığımız bir dizi küreselleşmeci pratiği yaratan ve denetleyen, dahası küresel bir kapitalist sistemi oluşturan yegane öznedir. Saydığımız bu çalışmalara Overbeek (1993), Holman (1996) ve Van Apeldoorn'un (2000, 2004a, 2004b) katkıları da eklenmelidir. Robinson'ın (2004, 2008) yazdıklarının da bu literatüre çok önemli katkılar sağladığını belirtmeliyiz. Bütün bunlara, son dönemde Carroll (2004; 2007a,b; 2008, 2009), Carroll ve Carson (2003), Carroll ve Fennema (2002, 2004, 2006), Kentor ve Jang (2004, 2006), Nollert (2005) ve Staples (2006, 2007, 2008a,b) gibi sosyoloji disiplininin gelen yazarların, UKS varlığını araştırdıkları sosyal ağlar temelli ampirik çalışmaları da ekleyince, ortaya hatırı sayılır bir yazın çıkmaktadır.

Bu çalışmaların genelinde 'ulusötesi sermaye' sadece belirli bir devletin sınırları içerisinde değil, çok daha geniş bir düzlemde tüm devletlerin sınırları içerisinde hareket edebilen toplumsal bir güç olarak tanımlanmıştır. Örneğin Van der Pijl, çözümlenmelerinde uluslararası ilişkilere günümüzdeki nihai biçimini veren bazı tarihsel gelişmelerin ve ulusötesi sınıf oluşumu sürecinin

köklerini 18. yüzyıla kadar dayandırmaktadır. Buna göre sanayi kapitalizminin doğup geliştiği İngiltere, tarihte ilk defa kendi küresel genişleme patikasını oluşturan ülke olmuştur (bkz. Van der Pijl, 1998: 3. ve 4. bölümler). Ardından yeni bir genişleme süreci ise 2. Dünya Savaşı sonrasında, Pax-Americana çatısı altında kurulmuştur. 1970'lerin ekonomik krizinden günümüze kadar olan dönemde küresel politik ekonomide ortaya çıkan dönüşümler sözünü ettiğimiz tarihsel ulusötesi ilişkileri derinleştirmiş ve yaygınlaştırmıştır (Cox, 1987: 357-68; Gill, 1990). Yani burjuvazi tarih sahnesine çıktığı günden beri içerisinde daima kozmopolit unsurlar barındırmaktadır. Bu unsurlar, küresel politik ekonominin evrimi sürecinde, 1960'ların sonu ve 1970'lerin başından bu yana özellikle Atlantik-ötesi düzlemde gerçekleşen sermaye yoğunlaşması olgusu ile beraber bir dünya burjuvazisi bilincinin oluşmasında çok önemli rol oynamıştır. Ulusötesi yoğunlaşma ve birikim, sermaye hareketliliğini artırarak firmaları ve 'ulusal çıkarları' birbirinden ayıran sınırları bulanıklaştırmıştır. Bu durum, çözümlenmeleri genel olarak birbiriyle mücadele eden ulus devletlere yaslanan realist / neo-realist UI yaklaşımlarının yanında Dünya Sistemi gibi önemli eleştirel kuram çatılarını da sarsmıştır. Ulusötesi üretim ve yatırım şirketlerinin akıl almaz yükselişi bu sürecin ayırt edici özelliklerindedir. Her ne kadar belirli sektörlerde acımasız mücadeleler içinde olsalar da risk paylaşımı arzusu gibi pratik nedenler finansal, üretken ve ticari sermaye birikim devrelerinin bireysel UÖŞ'ler üzerinden birleştirilmesine yol açmıştır. UÖŞ'lerin ulusötesi kapitalist faaliyetleri birleşme ve satın almalar (B&SA'lar), uluslararası doğrudan yatırımlar (UDY'ler), ulusötesi stratejik ittifaklar, hisse senedi paydaşlıkları ve 'birbirine bağlı yönetim kurulları' ile gerçekleşirken; bu olgular aynı zamanda UKS'nin oluşması için hali hazırda varolan altyapısal (iktisadi) koşulları iyice güçlendirmektedir.

2. 5. DÜNYADA ULUSÖTESİ KAPİTALİST SINIF OLUŞUMUNA ZEMİN HAZIRLAYAN GELİŞMELER

Bu çalışmanın ağırlıklı etrafında dolanarak bir cevap aradığı sorunsalı, eriştiği ekonomik gücü kullanarak dünyayı parselleyen sermayenin ya da bu toplumsal kategorinin sunduğu gücü sosyalize ederek kullanan kapitalistlerin, geçmiş dönemlerde söz konusu olmayan ya da aslında olup da fazlaca fark edilmeyen bir niteliğe kavuşup kavuşmadıklarıdır. Bugün sermaye, şirket evlilikleri / birleşmeleri, bankacılık ve finansın ortak çıkarları / operasyonları üzerinden küresel bir burjuvaziye dönüşmekte midir? Sermaye hükmettiği varlıklar, coğrafyalar ve devletler üzerinden, bütün bunların ve ayrıca 'ulusal sınırların ötesinde' (ulusötesi) bir fiziksel ve düşünsel konuma ulaşabilmiş midir? Bu sorulara 'evet' yanıtı vermek mümkün ise bunun iktisadi, siyasal, toplumsal ve kültürel açılardan bazı sonuçları olacaktır. Sermaye açısından ulusötesileşme, sadece niceliksel olarak değil (kaldı ki uzunca bir süredir ekonomik küreselleşme verili bir durum olarak kabul edilmektedir) niteliksel olarak da sağlanmışsa, sermaye için bir yandan yeni bir sınıf kimliği ve bilinci, birtakım yeni değerler / bakış açıları gelişmiş veya gelişiyor demektir. Bu durum eleştirel ya da anaakım akademik çalışmalara nasıl yansıtacaktır? Politik muhalefet ya da akademik karşı üretimler bu yeni algı ve kavrayıştan ne ölçüde etkilenecektir?

Son on beş yirmi yıldır küreselleşme kavramı etrafında ateşli tartışmalar yürütülüyor. Küreselleşmenin, sadece bu sürecin ekonomik göstergelerine bakıldığında bile içi boş bir kavram olmadığı açıktır. Sanıyoruz ki tarihte üzerine bu kadar çok yazılmış çizilmiş, kafa yorulmuş; hararetle savunulmuş ya da şiddetle lanetlenmiş, kayıtsız şartsız kabul edilmiş veya aynı şekilde reddedilmiş fazla kavram bulunmamaktadır. Bu çalışmanın küreselleşmenin varlığı ya da yokluğunu; önemi ya da önemsizliğini anlatmak, bu konularda tarafgirlik üretmek gibi bir iddiası bulunmamaktadır. Kaldı ki günümüzde dünya kapitalizmini kasıp kavuran derin kriz ortamında küreselleşmeden, onun kaçınılmazlığından, geri döndürülemezliğinden, "hava gibi su gibi doğal

birşey” olduğundan dem vuran iyimserlik dolu yazılar, yazarlar, demeçler ve raporlar bir anda kesilmiştir. Bir kaç yıl öncesine kadar hüküm süren olumlu hava gitmiş, yerini kasvetli bir sessizliğe bırakmıştır. Dolayısıyla, bugün için küreselleşmeyi savunmak ya da ona karşı olmak çok fazla bir anlam ifade etmemektedir. Çünkü gerçekten de kimi ‘kesin inançlı’ liberal yazarların yıllardır bıkmadan savundukları gibi kendiliğinden gelişen bir olgu idiyse, bu ‘kendiliğindenlik’ bir hayli gürültülü ve trajik bir biçimde sona ermiş; eğer bazı eleştirel yazarların dediği gibi küreselleşme zengin ülkelere ve onların sermaye sınıflarının çıkarlarına hizmet eden ‘insan yapımı’ bir politika projesi idiyse de en hafif ifadeyle ‘iflas’ etmiş demektir. Krizin etkisini hala sürdürdüğü şu günlerde bazı yetkililerin, ekonomistlerin ve medya temsilcilerinin yaptığı açıklamalar ve dile getirdikleri bekleyişler hep aynı tedirginliği yansıtmaktadır.

Ancak, son 20-25 yılda insanlık tarihinde daha özeldense kapitalizm tarihinde çok önemli gelişmeler olmuştur. İşte bu nedenle bu kısım son birkaç on yıldır içinden geçtiğimiz süreçte ortaya çıkan veya giderek daha belirgin hal alarak tüm dünyada insanların gündelik yaşamlarını derinden etkileyen kimi somut gelişmelerin incelenmesine ayrılmıştır. Küreselleşme, elbette, hayatın farklı alanlarında bu çalışmanın kapsamına sığmayacak derinlikte ve büyüklükte birçok derin değişim ortaya çıkarmıştır. Bizim burada yapmak istediğimiz ise her ne kadar kesin kanıtlar sunmuyor olsalar da ‘ulusötesi’ bir kapitalist sınıfın / sınıf fraksiyonunun varlığına ilişkin ipuçları sağlayabilecek bazı somut ‘ekonomik’ ve ‘politik’ gelişmelerin altını çizmek ve bunların ‘ekonomiyi aşan’ sonuçlar doğurabileceğini göstermeye çalışmak olacaktır.

Hatırlanacağı gibi sermayenin uluslararasılaşması tartışmaları 1970’li yıllarda radikal politik iktisatçıların gündeminin ilk sıralarını oluşturuyordu. Marksist değer kuramı etrafında, para, meta ve üretken sermaye devrelerinin uluslararasılaşması süreçleri analiz ediliyor, küreselleşmenin henüz adının geçmediği bir dönemde sermayenin ve kapitalizmin evrimi ‘uluslararasılaşma’ vurgusu etrafında tartışılıyordu (Murray, 1971; Warren, 1971; Szymansky, 1974; Palloix, 1975, 1977; Hawley, 1979; Chyper, 1979). O dönemin kendine

özgü koşullarında, oldukça hacimli eleştirel akademik / politik çalışmalarda sömürü, değer teorisi, bağımlılık, kapitalist üretim biçimi, emperyalizm vb. güçlü ideolojik çağrışımlarla yüklü pek de 'yansız' olmayan bir dizi kavram kullanılmaktaydı. *Monthly Review*, *Review of Radical Political Economics*, *Capital & Class*, *New Left Review* gibi dergilerde yayımlanan çok önemli yazılarda dönemin ideolojik ve politik anlamda son derece sıcak ortamının izlerini bulmak mümkündür. Ancak 1980'lere gelindiğinde hayatın pek çok alanında olduğu gibi buralarda da o yüksek atmosferin birden bire dağıldığını görmekteyiz.

Kapitalist sistem kendisini yeniliyordu ve bunun ortaya çıkartacağı somut durumların sağlıklı bir biçimde çözümlenebilmesi için belki de zamana ihtiyaç vardı. 1970'lerin sonunda hızla çok sayıda yeni iktisadi uygulama ortaya çıktı. Dış kaynak tedariki (*outsourcing*), taşeronlaştırma (*subcontracting*), ulusötesi şirketler arasında kurulan stratejik ortaklık ve işbirlikleri, lisans anlaşmaları vb. gelişmelerin yanısıra, doğrudan yabancı sermaye akımları, sınır-ötesi şirket birleşme ve satın alma rüzgarları, mantar gibi çoğalan küresel şirketler, dev kurumsal vatandaşlar, birçok UÖŞ'de aynı anda görev alan 'ulusötesi ortak yönetim kurulu üyeleri' gibi görece yeni faktörler yeryüzünde tekil sermayeleri birbirine bağlayan ulusötesi bağlantıların zeminini döşemekteydi. Bu gelişmeler yerküreyi sarıp sarmalayan oldukça zengin ulusötesi üretim zincirlerinin ve yatay ve dikey kompleks entegrasyon ağlarının gelişmesine neden oldu.

Ulusötesi şirketler, ulusötesi yahut yerel, küçük ya da büyük, özel veya kamusal bir dizi başka firmalarla birlikte, onlara görece 'dışsal', bir ilişkiler şebekesi oluşturdular. Bu şebeke sayesinde bir ülkedeki çok küçük bir firma dahi doğrudan doğruya küresel üretim zincirlerinin bir halkası haline gelebiliyordu. Bu farklı boyut ve tipteki firmalar arasında kurulan ilişkiler giderek ulusal sınırları aşan ve yerelden küresel ölçeğe uzanan yeni bir coğrafi nitelikli ilişki kümesi ortaya çıkartmıştır. Gerçektende günümüzde şaşırtıcı

düzeyde organizasyonlar arası işbirliğine dayanan çok sayıda ilişki kurulmuş durumdadır. Bunlar çoğu zaman iki-tarafli değil çok-tarafli, monogamik değil poligamik nitelik taşımaktadır (Dicken, 1998: 223).

Yukarıdaki önemli saptamaların yazarının bu çalışmada öne sürülecek olan önermelerin çoğuna fazlaca iştirak etmediğini çeşitli yerlerde dile getirmekte olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Ancak, bu ve benzeri sayısız gözlemi ve veriyi kullanarak söyleyebiliriz ki, bugün dünyanın çeşitli bölgelerindeki sermaye(ler), ulusötesi şirketler ve 'ulusötesi sermaye' etrafında organize olmaktadır. Ulusötesi kapitalizmin eriştiği noktada artık üretim ve bölüşümün ulusal döngülerini, birikim sürecinin devre ve kalıplarını küresel düzeyde dikte eden küresel döngülerden ayırmak mümkün değildir. Yüzeysel bir bakışla ulusal sermayelerin sanki hala özerkliklerini koruyormuş gibi görünmeleri aldatıcıdır. Ulusal ve yerel sermayeler, küreselleşme dediğimiz süreçte, bir dizi mekanizma ve uygulama yoluyla hegemonik ulusötesi kapitalist düzene entegre olmak ve hayatta kalabilmek için yerelliklerini yitirmek (*delocalize*) durumunda kalmıştır. Sürecin sonunda bu sermaye unsurlarının ulusötesi kapitalist sınıf oluşumu süreci tarafından süpürülmesi söz konusu olmuştur. Bu noktada bir defa daha uluslararasılaşma ve ulusötesileşme kavramlarının bu çalışma çerçevesinde ne anlama geldiğini hatırlatmakta fayda vardır. Bu önemli ayrımı William I. Robinson, yukarıda kısaca değinilen 70'lerdeki tartışmalara atıfla, şu şekilde ifade etmektedir:

Uluslararasılaşma, ulusal sermayelerin etki alanlarının genişleyip kendi ulusal sınırlarının dışına taşmasıyla ortaya çıkan bir olgu iken; ulusötesileşme, ulusal sermayelerin diğer uluslararasılaşan ulusal sermayelerle onları gömülü oldukları ulusal bağlamlarından çıkartan ve onları bir ucu *küresel ekonomiye* açılan uluslar-üstü bir mekana çıkararak sınır-ötesi içiçe geçişler (*inter-penetration*) yoluyla gerçekleşir (2004: 54).

Ulusötesi kapitalist bir sınıf nüvesini tanımlamak, sınırlarını belirlemek çok kolay bir iş değildir. Hatırlanacağı gibi önceki bölümlerde kavramsal düzeyde uluslararası ya da küresel sınıf oluşumunu olanaklı gören bazı yazarlardan ve onların kuramsal, ampirik çalışmalarından söz edilmiştir. Sonuç olarak böylesine bir sınıf nüvesini ampirik olarak tanımlayan kriterler ortaya koymak imkan dahilinde ancak, tartışmasız kabul edilebilir olmanın uzağındadır. Bu noktada önemli bir katkı yine Robinson'dan gelmiştir. Aşağıda ulusötesileşme ya da ulusötesi kapitalist sınıf (UKS) oluşumuna ilişkin ampirik kanıt olarak görülebilecek gelişmeler, yazarın çizdiği çerçeveye sadık kalınarak, ancak daha detaylı bir biçimde, altı ana başlık altında incelenecektir (bkz. Robinson, 2004: 54-67). Bunlar;

- (1) Ulusötesi Şirketler'in (UÖŞ'ler) yayılması,
- (2) Uluslararası Doğrudan Yatırımların (UDY) yayılması,
- (3) Sınır-ötesi Birleşme ve Satın Almalar (B&SA'lar),
- (4) Ulusötesi stratejik ittifaklar (USİ),
- (5) Birbirine bağlı yönetim kurullarının yaygınlaşması,
- (6) Ulusötesi sermayenin özel forumlarının ortaya çıkması olarak sıralanabilir.

Bu göstergelerin başlı başına özerk bir UKS nüvesinin varlığını kesin bir biçimde ispatladığını öne sürmek çok kolay olmamakla beraber, günümüzde böylesine bir sınıfın / sınıf fraksiyonunun oluşumunu hazırlayan koşulların asla var olmadığını söylemek de mümkün değildir. Hatta bunlara dünya genelinde taşeronlaştırma, dış kaynak tedariki ve serbest ticaret bölgeleri gibi küresel ekonominin ortaya çıkarttığı görece yeni uygulamaları da eklemek olasıdır. Küresel üretim süreçlerinin yeni örgütlenme biçimleri önemlidir; çünkü bunlar ulusal sermayelerin / kapitalistlerin kendi aralarında nesnel çıkarlar ve öznel bakış açıları, ortak değerler ve kimlikler üretmelerine, belirli bir sınıf bilinci geliştirmelerine olanak tanıyan küresel ağ bağlantılarının oluşmasına katkıda bulunurlar. Doğal olarak ekonomide ortaya çıkan bu

yeniliklerin, bir çok ülkede sınıf oluşum süreçlerini ulusal bağlamlarından alıp, yükselen ulusötesi mekana taşıyarak UKS fraksiyonlarının oluşumuna hizmet ettiğini öne sürmek mümkündür. Aslında bu altı maddede ortaya koyulan olgulardan çoğu kapitalizmin tarihinde 'küreselleşme evresinden' önce de var olduğu gözlemlenmiş olmakla beraber, nitelik ve nicelik yönünden bu son dönemde ağırlık kazanmış görünmektedir. 1980'lerden küresel krizin patlak verdiği bugüne kadar geçen süre zarfında bu gelişmeler, kapitalist sistemin doğasına uygun olarak dönemsel dalgalanmalar arz etmiş olsalar da canlı bir biçimde gözlemlenebilmişlerdir. Bu nedenle bu altı gelişmenin UKS oluşumu süreçlerinin doğasına ilişkin bazı çıkarımlar yapabilmek için önemli katkılar sağlayacağını beklemek hiç de yanıltıcı olmaz.

Bu bölümde UÖŞ'lerin ve UDY'lerin yayılması, sınır-ötesi B&SA'lar, ulusötesi stratejik ittifaklar, UÖŞ'lerde ortak yönetim kurulu üyelerinin yaygınlaşması ve ulusötesi seçkin planlama grupları genel olarak dünya ekonomisi bağlamında ele alınmaktadır. Çalışmamızın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde ise bu aynı faktörler, sırasıyla spesifik bir ulusal ekonomi olarak Türkiye ölçeğinde ve bu ülkenin en önde gelen sermaye grubu Koç Holding örnek olayı üzerinden incelenecektir.

Buraya kadar ortaya koyulan kuramsal çerçeveye dayanarak geçerliliği sınanacak hipotezler şunlardır;

Hipotez #1: Son 20 – 25 yıllık süreçte kapitalizmin ulusötesi niteliği bir giderek belirginleşmiş ve gündelik hayatın belirleyici bir ögesi haline gelmiştir. Bu derin iktisadi dönüşümler politik, toplumsal ve kültürel etkileri beraberinde taşıyarak, bütün dünyada devlet / toplum yapılarının ve toplumların yaşam algılarının ulusötesi dönüşümüyle ilerlemektedir.

Hipotez #2: Kapitalist sistemdeki ulusötesi dönüşümün etkileri ulusal ekonomiler üzerinde de gözlemlenmektedir. Türkiye'nin 1980'li yıllardan beri geçirdiği dönüşümü devlet / toplum kompleksi'nin ulusötesileşmesi

olarak tanımlamak mümkündür. Bu süreç, 1970'li yıllarda radikal politik iktisatçılar tarafından sıklıkla kullanılan 'sermayenin uluslararasılaşması' ve 'emperyalizm' gibi bugün önemli sınırlılıklar taşıyan kavramlar ile değil, 'sistemik ve ulusötesi mücadeleler' gibi çok düzeyli ve dinamik kavramlarla daha güçlü bir biçimde açıklanabilir.

Hipotez #3: Bu ulusötesi dönüşüm süreci devlet / toplum bütünselliği içinde ele alındığında onu 'dışarıdan-içeriye' bir süreç olarak ele alan son derece yaygın ancak bir o kadar da hatalı eğilimden uzak durmuş oluruz. Küreselleşme sürecinde Türkiye'de devletin dönüşümünün en önemli aktörlerinden bir tanesi sermaye sınıfıdır. Ancak bu toplumsal kategori homojen olmadığı için dönüşüm, sermayenin farklı fraksiyonları ve 'devlet sınıfı' arasındaki mücadelelerce belirlenmiştir. Türkiye'de dönüşümün baş aktörü, sermayenin önder fraksiyonu UKS'dir.

Hipotez #4: Türkiye'de UKS oluşumuna zemin hazırlayan formel ve enformel koşulların tümü güçlü bir biçimde bulunmaktadır. 1980'lerden bu yana Türkiye'de kapitalist sınıfın / finans kapitalin bazı unsurları giderek daha fazla ulusötesileşmiştir. Diğer örneklerin yanısıra Koç Holding, ülkedeki UKS varlığının en önemli göstergesidir.

2. 5. 1. Dünya Genelinde Ulusötesi Şirketlerin (UÖŞ'lerin) Yayılması

UÖŞ'lerin teknik tanımı üzerinde herhangi bir fikir birliği bulunmamaktadır. Tanımlar kişiden kişiye değişebilmektedir. Birleşmiş Milletler, UÖŞ'leri kontrol ettiği fabrika, maden ve satış merkezi gibi varlıkları iki ya da daha fazla ülkeye yayılmış olan kuruluşlar olarak tanımlamaktadır (UNCTC, 1988, 1989). 'Ulusötesi' kavramı, burada, bu büyük şirketlerin faaliyetleri ile yabancı sermayeli bazı şirketlerin yerli şirketlerle kurdukları ortak faaliyetlerden ayırt etmek için kullanılmaktadır. Yukarıdaki tanımda iki veya daha fazla ülke deniyorsa da literatürde bu noktada bir uzlaşma bulunmamaktadır. Örneğin

Vernon (1971) yan sanayileriyle birlikte 'en az' altı ülkede faaliyet sürdüren firmaların 'çok-uluslu' olarak nitelendirilebileceğini söylemektedir. Vernon, bu firmaları tanımlarken çok-uluslu terimini kullanmasının bir nedeni olarak, bunların önemli yatırımlarında, elbette kendi küresel stratejilerinin bir gereği olarak, sıklıkla yabancı şirketlerle ve girişimcilerle ortaklık kuruyor olmalarını göstermektedir. Bu çalışmada kimilerince 'çok-uluslu şirketler' (*multinational companies*) kimilerince ise 'uluslararası firmalar' (*international firms*) olarak tanımlanan bu yapılardan söz ederken BM tarafından da paylaşılan Ulusötesi Şirketler (UÖŞ'ler) terimi kullanılacaktır. Kavram belirli bir ülkeden şirketlerin kısmen ya da tamamen sahip oldukları 'bağlı ortakları' veya 'yavru-şirketleri' üzerinden birkaç ülkede aynı anda faaliyet gösterebilen ve UDY projelerini organize etme becerisine sahip çok büyük şirketlere gönderme yapmaktadır.

UÖŞ'leri bir çok açıdan küreselleşme sürecinin temel unsurları, bu sürecin taşıyıcıları olarak görmek mümkündür. Bu şirketler mal ve hizmet üretimi ve dağıtımını sınırların ötesinde gerçekleştirebilmektedir. Yeni teknolojileri, yeni fikirleri, zevk ve beğenileri dünyaya yaymakta ve faaliyetlerini tüm yeryüzü ölçeğinde icra etmektedirler. Bu güçlü firmalar günümüzde üretim, finans, teknoloji, güvenlik, enerji ve ticaret gibi dünya ekonomisinin bütün belirleyici yapılarına hükmeder hale gelmişlerdir. Günümüzün kapitalizmine oligopolistik karakter kazandıran bu yapıların sahiplik, yönetim, üretim ve satış faaliyetleri birden fazla devletin sınırları içine yayılmıştır. Dicken bu küresel şirketlerin üç ortak özelliği bulunduğundan söz etmektedir. Buna göre bir UÖŞ:

1. Bir ülkenin sınırları içerisindeki ve farklı ülkelerin kendi aralarındaki tekil üretim zincirlerinin çeşitli aşamalarını koordine ve kontrol eder.
2. Emek, sermaye ve doğal kaynaklar gibi üretim faktörlerinin dağılımında ve vergiler, ticaret engelleri ya da teşvikler gibi devlet politikalarının sağladığı avantajlara ulaşma noktasında daha yüksek bir potansiyele sahiptir.

3. Ulusal, uluslararası ve küresel ölçeklerde coğrafi esnekliğe sahiptir yani gerektiğinde sahip olduğu kaynaklarını rahatlıkla başka bölgelere kaydırabilir.

Birçok yazara göre UÖŞ'ler tartışmasız bir biçimde küresel ekonominin asli belirleyeni, başat aktörüdür. Bu yazarlara göre UÖŞ'lerin belirli bir bölgede yatırım yapma veya yapmama yönünde aldıkları kararlar, teknoloji, örgütsel uzmanlık ve deneyim paylaşımı üzerinden bu bölgelere yönelik sermaye, yedek parça ve nihai mal akımlarını etkilemek suretiyle refah ve kalkınma süreçleri üzerinde büyük bir rol oynamaktadır. Giderek tüm dünyada üretim, ticaret, yatırım ve istihdam oranları bağlamında merkezi bir konuma gelen dev şirketler üzerine zengin bir literatür bulunmaktadır (bkz. Kindleberger, 1969; Hymer, 1974, 1979; Vernon, 1971; Radice, 1975; Dunning, 1993).

UÖŞ'ler günümüzde ulusötesileşen sermaye devrelerini kontrol ve organize eden temel birimlerdir. Aynı anda birçok ülkedeki faaliyetleri planlama, organize etme, koordine etme ve kontrol etme becerileri, onları ulusötesileşme süreçlerinin merkezi aktörleri haline getirmiştir. İçerisinde küresel sermaye birikiminin organize edildiği temel kurumsal biçim UÖŞ'lerdir. Robinson'a göre UÖŞ'lerin faaliyetleri, bizatihi ulusötesi kapitalist faaliyetlerdir (2004: 55). UNCTAD, UÖŞ'lerin sayısının son otuz yılda 7.000'den 82.000'e yükseldiğini ve dünya ticaretinin üçte ikisinin bu şirketlerin elinde bulunduğunu ifade etmektedir. 2005 yılı itibarıyla en büyük 100 firma, tüm UÖŞ'lerin toplam varlıklarının % 10'unu, toplam satışlarının % 17'sini ve toplam istihdamının % 13'ünü gerçekleştirmektedir. Yine en büyük 100 UÖŞ'nin 84'ü ABD, AB ve Japonya üçlüsünden olup, liste 24 şirketle Amerikan şirketleri tarafından domine edilmektedir. İlk 100 şirketin 72 tanesi sadece 5 ülkeden gelmektedir (ABD, İngiltere, Fransa, Almanya ve Japonya). Diğer taraftan ilk 100'de 6'sı Asyalı diğeri Meksika'dan olmak üzere GOÜ'lerden toplam 7 şirket bulunuyor. Benzer biçimde UÖŞ'ler, 1960'larda dünyanın toplam GSYİH'nin % 17'sini kontrol ederken, 1995'te bu rakam % 33'e ulaşmıştır. Bu şirketlerin sattıkları mal ve hizmetlerin değerleri ise 1982'de 2.5 trilyon iken, 2000'de

15,7 trilyon dolar olmuştur. Öte yandan (şirketlerin satış miktarları ve ülkelerin GSYİH rakamları göz önüne alındığında) dünyadaki en büyük 100 iktisadi yapının 51'ini UÖŞ'lerin teşkil ettiği görülmektedir. Bunlardan sadece 49'u ulusal bir ekonomidir. Dahası, en büyük 200 şirketin toplam satışları, en büyük 10 ülke ekonomisini saymazsak, diğer tüm ülkelerin satışlarından büyük değerlerdedir (Anderson ve Cavanagh, 2000).

Tablo 2.1. Bazı En Büyük 'Finansal Olmayan' UÖŞ'ler (Milyon \$)

SIRALAMA			Şirket	Ülke	VARLIKLAR		SATIŞLAR		İSTİHDAM		
YV	UOE	UE			Yabancı	Toplam	Yabancı	Toplam	Yabancı	Toplam	UOE
1	70	42	General Electric	ABD	412.619	673.342	59.815	149.702	155.000	316.000	50.1
2	8	94	Vodafone	UK	196.396	220.499	39.497	52.426	51.052	61.672	82.4
4	16	61	BP	UK	161.174	206.914	200.293	253.621	78.100	96.200	79.4
7	64	95	Toyota Motor Co	Japonya	131.676	244.391	117.721	186.177	107.763	285.977	51.6
20	11	17	Hutchison Whampoa	Hong Kong	61.607	77.018	24.721	31.101	165.590	200.000	80.8
63	15	3	Cemex	Meksika	21.793	26.439	12.088	14.961	39.630	52.674	79.5
82	36	4	Singtel	Singapur	18.000	20.748	5.556	7.906	8.832	19.500	67.4

Kaynak: UNCTAD, World Investment Report 2007

Günümüzde sayıları 82.000 civarındaki ulusötesi şirketler 810.000 yabancı iştirakiyle birlikte dünya ekonomisine hükmediyor ve bu rollerini her geçen gün artırıyorlar. Örneğin bu UÖŞ'lerin yabancı iştiraklerince gerçekleştirilen ihracat, dünyadaki mal ve hizmet ihracatının üçte birine ulaşmış durumdadır. Bu dev şirketler tarafından istihdam edilen insan sayısı ise 1982'den bu yana dört kat artarak 77 milyona erişmiştir. Bu rakam en büyük ekonomilerden Almanya'nın işgücünün iki katına denk gelmektedir (UNCTAD, 2009). En büyük UÖŞ'lerin uluslararası üretime katkıları eşit olmaktan uzaktır. Örneğin 2006-2008 arasındaki üç yıllık dönemde en büyük finansal olmayan 100 şirketin yabancı varlıkları, satışları ve istihdam oranları sırasıyla % 9, % 16 ve % 11 olarak gerçekleşmiştir. Bu finansal-olmayan en büyük 100 UÖŞ, dünya GDP'sinin % 4'üne imza atmaktadır. Bu dev şirketler son 15 yıldır tartışmasız biçimde uluslararasılaşma / ulusötesileşme eğilimi göstermektedir. Güçlenen

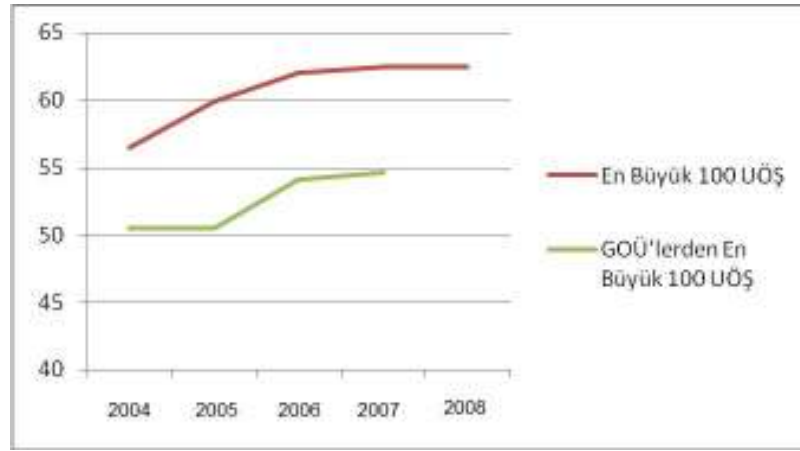
sadece gelişmiş ülkelerin UÖŞ'leri de değil; GOÜ'lerden şirketler de her geçen gün daha güçlü bir biçimde dünya ekonomisinde sahne almaktadır.

2. 5. 1. 1. Ulusötesilik Endeksi ve Küresel Krizin UÖŞ'lere Etkisi

UÖŞ'lerin gerçekte ne kadar 'ulusötesi' olduklarının belirli bir göstergesi var mıdır? Bunların ne derece uluslararası ya da ulusötesi olduklarına hangi 'nesnel' kriterlere dayanarak karar verilmektedir? Bu noktada UNCTAD, bir takım sınır-ötesi işletmelerin sadece büyüklüklerine bakarak ulusötesileşme düzeylerinin belirlenmesinin doğru olmayacağından hareketle, 'Ulusötesilik Endeksi' geliştirmiştir (Robinson, 2004; Dicken, 2003). Bu endeksin işaret ettiği olgu, dünyadaki (büyüklüklerine göre) ilk 100 girişimin tersine, UÖŞ'lerin içinde çok sayıda küçük ve orta büyüklükte girişimin bulunduğuudur. Endeks oluşturulurken üç farklı oran göz önüne alınmaktadır: a) Dış varlıkların iç varlıklara oranı; b) Toplam satışların içerisinde dış satışların yüzdesi; c) Dış istihdamın iç istihdama oranı. Bu üç oranlar aritmetik ortalaması yükseldikçe o şirket ulusötesileşmekte ve endeks değeri yukarı tırmanmaktadır. Örneğin, 2004 yılı itibariyle sahip oldukları dış varlıklarına göre sıralanan ve finansal-olmayan ilk 25 UOŞ içinde, 449 milyar dolarla ilk sırada bulunan Amerikan General Electric'in UÖE değeri sadece 47,8'dir. Bunun anlamı, bu şirketin tüm varlıklarının, satışlarının ve çalışanlarının % 47,8'inin yabancı (Amerikalı olmayan) olduğudur. Halbuki aynı listede sadece 65 milyar dolarlık yabancı varlığı ile 19. sırada bulunan Nestle, 93,5 endeks değeriyle ulusötesileşme bağlamında General Electric'ten bir hayli öndedir. Demek ki bir şirketin daha büyük ve varlıklı olması çok daha ulusötesi olduğu anlamına gelmemektedir. Listedeki en varlıklı 2. sıradaki şirket Vodafone ise 87,1 ile en ulusötesi şirketlerden biri olarak dikkat çekmektedir. Bir diğer önemli olgu, GOÜ'lerden UÖŞ'lerin son yıllardaki etkileyici performanslarıdır. Buna göre gelişmiş kapitalist ülkelerin şirketlerine kıyasla varlık büyüklükleri açısından bir hayli kısıtlı olsalar bile GOÜ'lerin en büyük ve varlıklı ilk 25 finansal-olmayan şirketinin ortalama ulusötesilik endeks değeri 44,8'e ulaşmıştır. Bu, 'üçüncü dünya' olarak anılan coğrafyalardaki ülkelere gelen şirketlerin de hızlı bir

ulusötesileşme sürecinden geçiyor oldukları anlamına gelmektedir. Daha somut bir şekilde ifade edelim: Fortune Global 500'e ilk kez 1977'de giren Koç Holding'in ulusötesileşme şansı da en az General Electric'inki kadar, hatta belki daha da fazladır (Sklair ve Robbins, 2002; ayrıca, bkz. UNCTAD, 2006).

Şekil 2.1. Dünyadan ve GOÜ'lerden En Büyük 100 UÖŞ'in Ortalama UÖE'leri (2004-2008)

Kaynak: UNCTAD, World Investment Report 2009.

İçinden geçmekte olduğumuz kriz, dev UÖŞ'lerin ulusötesi niteliklerine zarar vermektedir. Bu devasa organizasyonlar da kaçınılmaz olarak bu ortamdan etkilemiştir. Bu etkileri hem kurumsal hem de endüstriyel düzlemde düşen karlara, tersine yatırımlara (*divestments*), iflaslara, yeniden yapılandırmalara ve işten çıkarmalara bakarak tespit etmek mümkündür. Yapılan hesaplama göre 2008 itibariyle bu şirketlerin başarıyla sürdürdükleri uluslararasılaşma eğilimi yavaşlamış görünmektedir. Şüphesiz, kapitalizmin tarihinde bir ilk olarak görülemeyecek böylesine bir krizin, şirketleri ana yörüngesinden saptıracağını ve bu uluslararasılaşma eğiliminin tekrar güçlenmeyeceğini düşünmek hatalı olur. Nitekim UNCTAD'ın (2009b) yaptığı bir araştırma kısa vadede yatırım kararlarındaki ortaya çıkan duraksamalara karşın büyük UÖŞ'lerin yeniden 'yükselen piyasalara odaklanarak' orta vadede UDY'lerini artıracaklarını ve uluslararasılaşmaya devam edeceklerini ortaya koymaktadır. Finansal olmayan ilk 100 UÖŞ'in ortalama UÖE değerleri 2007 yılında da, özellikle yabancı satışlardaki artışa bağlı olarak artmış ancak bu olay

2008 yılında tekrarlanmamıştır. Bu şirketlerin yabancı varlıkları ve satışlarının toplam varlıklar ve satışları içindeki payları (yabancı istihdamın toplam içindeki payında hafif bir artış olmakla beraber) 2007'ye göre kayda değer bir yükseliş göstermemiştir. Bu nedenle şirketlerin ulusötesilik endeks değerleri yerinde kalmıştır (Şekil 2.1).

En büyükler listesine hizmetler sektöründen giren şirketlerin sayısı yıllar içerisinde düzenli olarak artmaktadır. 1991'de 14 ve 1998'de 24 olan hizmet sektörü odaklı dev şirket sayısı 2007'de 26'ya ulaşmıştır. Bunların çoğu telekomünikasyon ve kamu hizmetleri (elektrik, su vb.) gibi alanlarda faaliyet göstermektedir. İmalat sektöründen şirketler gerek UNCTAD'ın gerekse Fortune'un hazırladığı 'en büyükler' listelerini domine etmeyi sürdürmektedir. Tarım sektöründen ise ilk 100 listelerinde kendisine yer bulan şirket yoktur. Farklı endüstri alanlarında faaliyet gösteren UÖŞ'ler farklı uluslararasılaşma düzeylerine sahip olmaktadır. Örneğin ilaç, telekomünikasyon ve yiyecek / içecek sektöründeki UÖŞ'lerin UÖE değerleri, motorlu araç, petrol ve kamu hizmeti üreten benzerlerinden daha yüksek olmaktadır (bkz. Tablo 2.2).

Tablo 2.2. Dünyadan ve GOÜ'lerden en büyük 100 UÖŞ'in endüstrilere göre UÖE değerleri

ENDÜSTRİ	En Büyük 100 UÖŞ		GOÜ'lerden En Büyük 100 UÖŞ	
	2007	UÖE*	2007	UÖE*
Motorlu Taşıt	13	56.0	3	39.3
Petrol (Sondaj/Rafinaj/Dağıtım)	10	56.2	9	24.0
Elektrik & Elektronik Donanım	9	57.7	19	59.9
Yiyecek & İçecek & Tütün	9	68.1	7	60.5
İlaç	9	63.6	1	50.4
Kamu Hiz. (Elektrik, Gaz & Su)	8	55.5	2	41.6
Telekomünikasyon	8	70.3	7	47.7
Bütün Endüstriler	100	62.4	100	54.4

Kaynak: UNCTAD/Erasmus Üniversitesi Veritabanı

Son dönemde belirginlik kazanan en önemli gelişmelerden, aşağıda daha detaylı olarak incelenecek olan, bir diğeri GOÜ'ler etiketi taşıyan UÖŞ'lerin sistem içerisinde giderek daha fazla önem kazanmalarıdır. 1993 yılında en

büyük 100 şirket listesinde GOÜ'lerden hiçbir isim yer almazken, 2007'de bu sayı yedi olmuştur. Bunlar arasından üçü Kore Cumhuriyeti'nden, diğerleri sırasıyla Çin, Hong Kong, Malezya ve Meksika'dan gelmektedir. En büyük şirketlerin farklı uluslararasılaşma düzeylerini açıklayan bir diğer unsur ülke farklılıklarıdır. Bu eğilim ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Örneğin, aşağıda Tablo 2.3.'te de görülebileceği üzere 2007 yılında Birleşik Krallık şirketlerinin UÖE değeri, dünya ortalamasının üzerinde (74.1'e karşı 62.4) iken Almanya, Japonya ve ABD gibi ülkelerden şirketlerinin ortalama UÖE değerleri (sırasıyla 56.5, 53.9 ve 57.1) dünya ortalamasının gerisinde bulunmaktadır.

Tablo 2.3. Dünyanın En Büyük 100 UÖŞ'nin UÖE Değerleri

Bölge/Ülke	Ortalama UÖE		UÖŞ Sayısı 2007
	2006	2007	
AB-27	64.2	66.4	57
Fransa	63.8	63.6	14
Almanya	54.8	56.5	13
Birleşik Krallık	72.8	74.1	15
Japonya	52.1	53.9	10
ABD	57.8	57.1	20
Dünya	61.6	62.4	100

Kaynak: UNCTAD/Erasmus Üniversitesi Veritabanı

* UÖE (Ulusötesilik Endeksi): Yabancı Varlıklar / Toplam Varlıklar, Yabancı Satışlar / Toplam Satışlar, Yabancı İstihdam / Toplam İstihdam oranlarının ortalaması alınarak hesaplanmaktadır

Kapitalizmin içinden geçmekte olduğumuz son krizi sürecinde dev şirketlerin de derin bir sarsıntı geçirdiğine şüphe yoktur. Özellikle iş çevrimlerine karşı daha hassas olan (otomotiv ve ulaşım teçhizat, elektronik donanım ve madencilik gibi) endüstriler bu krizden yoğun olarak etkilenmiş durumdadır. 2009 yılı itibarıyla bu kötüye gidiş hızlanmıştır. Yiyecek ve içecek, kamu hizmetleri ve telekomünikasyon sektörleri krizin olumsuz etkileriyle yüzyüze gelmiş bulunmaktadır. Karlardaki düşüş ve artan kapasite aşımı koşulları altında çok sayıda UÖŞ, çareyi ciddi oranda maliyet kesintilerine gitmekte aramaktadır. 2008 rakamlarına göre şirketlerin net gelirleri % 27 oranında

gerilemiştir. Bunun da bir dizi nedeni vardır şüphesiz. Bunlardan ilki, özellikle 2008'in son aylarında finansal krizin doğrudan bir etkisi olarak borç alma maliyetlerinin artmış olmasıdır. Şirket kağıtlarına uygulanan spread faiz oranları 2008'in sonu itibariyle rekor düzeylere çıkmıştır. İkincisi, açıklanan rakamlar şirketlerin mevcut varlık ve emlaklarındaki, hisse senedi ve emlak piyasasındaki düşüslere bağlı, değer yitirimini yansıtmaktadır. Üçüncüsü ise bazı büyük UÖŞ'lerin açıklanan karlarında daha henüz kriz vurmamadan önce bariz kötüleşmeler söz konusudur. Son olarak, yükselen girdi fiyatlarını kötüleşen pazar koşulları nedeniyle fiyatlara yansıtamayan büyük şirketlerden bazıları için sonuç hızla daralan marjlar ve düşen karlar olmuştur. Bilançolarını düzeltmek ve karlarını bir an önce artırmak için UÖŞ'lerin bu dönemde harcamalarını dengelemek ve borçlarını kontrol altına almak istediklerini görmekteyiz. Bu amaca üç kanaldan ulaşmaya çalışmaktadırlar:

1. *İşletme giderlerinde geniş kesintilere gitmek:* Eylül 2008'den bu tarafa çok sayıda UÖŞ, geniş çaplı işten çıkarma operasyonları yoluyla, krizin faturasını işçilere kesmeye çalışmaktadır.
2. *Yatırım programında ölçeği küçültmek:* Krizi takip eden dönemde hakim olan olumsuz havanın etkilediği piyasa beklentilerini ve iç ve dış finansman darlığı gibi faktörler nedeniyle büyük UÖŞ'lere ait çok sayıdaki sınır-ötesi B&SA işlemi ve greenfield projesi ya ölçek daraltmış ya ileri bir tarihe ertelenmiş ya da iptal edilmiştir.
3. *Bazı şirket birimlerinin varlıklarının tersine yatırımlar (divestments) yoluyla tecrit edilmesi:* Bu yolla sadece işletme maliyetleri kısılmış olmamakta, aynı zamanda borç oranlarını indirmek için gereken nakit kaynağı elde edilmektedir. Bu yolla stratejik olmayan pek çok iştirakin elden çıkarılması söz konusu olmaktadır. Sanıyoruz, ilerleyen kısımlarda gösterileceği gibi, Koç Holding'in son yıllarda izlediği politikanın mantığı da bu şekilde açıklanabilir (bkz. Tablo 2.4).

Tablo 2.4. Finansal-Olmayan En Büyük 100 UÖŞ'in yeniden yapılanma örnekleri

Daimler Chrysler AG	Mayıs 2007'de Daimler ve Chrysler arasında bir ayrılık (de-merger) gerçekleşmiş ve Chrysler daha sonra Birleşik Devletler'den bir yatırımcılar konsorsiyumuna satılmıştır. 2009 Nisan ayında iflas talebinde bulunduktan sonra Chrysler'in sermayesi yeniden yapılandırılmıştır. Ana hissedarları Birleşik Otomotiv İşçileri Sendikası ve otomobil üreticisi Fiat olacaktır. Birleşik Devletler Federal Hükümeti ve Kanada Ontario Eyaleti de ayrıca hissedar olacaklardır.
Suéz	Suéz Temmuz 2008'de bir diğer Fransız GDF ile birleşti. Bu iki şirketin toplam varlıkları 2007'de 110 milyar \$ olmuştu. Yeni kurulan grup, UNCTAD'ın finansal-olmayan en büyük 100 UÖŞ listesinde 12. sırada bulunuyor.
General Motors	GM ise Haziran 2009'da iflas başvurusunda bulunmuştur. Kurtarma planına göre şirketin % 60'lık hissesi Amerikan hükümeti, % 17'si Birleşik Otomotiv İşçileri ve % 12'si Kanada Ontario Eyaleti hükümetine geçecektir.
Endesa	Şubat 2009'da halihazırda şirketin % 67'lik hissesine sahip bulunan İtalyan grubu Enel, İspanyol inşaat firması Acciona'dan Endesa'nın % 25 hissesini daha aldı.

Kaynak: UNCTAD, World Investment Report 2009

Sonuç olarak küresel ekonomik krizin dünyanın en büyük UÖŞ'leri ya da ulusötesi kapitalist sınıfın yerel aktörlerine etkisi, ülke ve endüstri gözeterek farklılaşmaktadır. Bir yandan iş çevrimlerine daha duyarlı finans sektörünün yanında otomotiv ve ulaştırma teçhizat ürünleri, inşaat, elektrik – elektronik donanım ve ara malları sektörü krizden en fazla etkilenen alanlar olmuştur. Daha istikrarlı talep kalıplarının hakim olduğu daha az döngüsel endüstriler ise krizden daha az etkilenmiştir. Örneğin UNCTAD'ın belirlediği en büyük ilk 100 UÖŞ içinden petrol ve gaz (ExxonMobil, Chevron, British Petroleum, Royal Dutch / Shell Group, GDF Suéz, Total), telekomünikasyon hizmetleri (Deutsche Telekom, TeliaSonera), kamu hizmetleri (Endesa, RWE, EDF), yiyecek, içecek ve tütün (SAB-Miller, British American Tobacco, Kraft-Foods, Nestlé, Coca Cola), ilaç (Roche, AstraZenece, Johnson & Johnson), tüketim malları (Unilever, LVMH) ve perakendecilik (Wal-Mart) sektöründeki şirketler 2008'de de büyük karlar elde etmeye devam etmiştir.

2. 5. 1. 2. GOÜ'ler ya da 'Yükselen Piyasalar'ın Dev Şirketleri

Günümüzde yaygın görüş, en azından krize değin, 'yükselen ekonomiler'den yükselen şirketlerin varlığı sayesinde küreselleşme sürecinin tamamlanmakta olduğu yönündeydi. Burada bilinçli olarak bir zamanlar sıklıkla 'gelişmekte olan' ya da 'geri kalmış' diyerek adlandırılan ülkeler için 'yükselen piyasalar' ifadesi kullanılmaktadır. Bu görüşler özellikle Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD), Dünya Ticaret Örgütü (WTO), Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi küresel kapitalizmin kurumları tarafından dillendirilmektedir. Bu dil, hakim liberal görüşün dayandığı iyimser ruh halinin güzel örneklerinden bir tanesini yansıtmaktadır. Buradaki temel iddia, GOÜ'lerden çıkarak küresel pazarlarda rekabet edebilecek düzeye gelen şirketlerin sayısı ve niteliğinin, küresel kapitalizmde giderek daha merkezi bir rol kazanmaya başladığı yönündedir. Rakamlar da bu iddialar ile tutarlı sonuçlar ortaya koymaktadır. Örneğin 2007'de GOÜ'ler etiketi taşıyan UÖŞ'ler varlıklarını önceki yıla kıyasla % 29 oranında artırmışlardır. Halbuki dünya genelinde UÖŞ'ler için ortalama artış % 16'dır. Yani GOÜ'lerden UÖŞ'ler merkezdeki rakiplerine göre daha hızlı büyümekte, merkezdeki rakipleriyle arayı hızla kapatmaktadır.

UNCTAD, OECD ve Dünya Bankası gibi küresel kapitalizmin istatistik enstitüleri gibi çalışan bazı önemli kurumlarına bakılırsa, son yıllarda GOÜ'lerden sağlanan bu dinamik katkının ardında sürekli yenilenen aktörler vardır. Buna göre son on yılda UNCTAD'ın GOÜ'lerden ilk 50 UÖŞ listesinin kompozisyonu sürekli olarak değişmektedir. 1999 yılında bu listede yer alan şirketlerden sadece 20'si yerini korumayı başarabilmiş, diğer 30'u yerlerini yeni şirketlere devretmiştir. 2007 yılına gelindiğinde ise dünyanın en büyük şirketleri arasına ilk defa GOÜ'lerden girişler olmuştur. Artık ilk 100 içerisinde toplam 83 milyar dolar varlık değerleriyle yedi adet GOÜ etiketli şirket vardır. Bunlar Hutchison-Whampoa (Hong Kong / Çin), Samsung Electronics (G. Kore), LG Group (G. Kore), Hyundai Motor (G. Kore), Petronas (Malezya), Cemex (Meksika) ve CITIC (Çin) şirketleridir (bkz. UNCTAD, 2009: 23).

GOÜ'lerden bu dev şirketlerin uluslararasılaşma dereceleri 2007 yılı itibariyle en büyük 100 UÖŞ'in ortalama UÖE değerinin altındadır (% 62'ye karşı % 54). Ancak önemli bir nokta, söz konusu farkın 1990'lı yıllardan günümüze doğru sürekli olarak kapanmakta olduğudur. Doğu Asya'dan UÖŞ'lerin diğer bölgelere göre daha fazla 'ulusötesi' olduklarını not düşmekte yarar vardır (Tablo 2.5; ayrıca Şekil 2.1).

Tablo 2.5. GOÜ'lerden En Büyük 100 UÖŞ'in Bölgelere göre UÖE değerleri, 2007

Bölge	Ortalama UÖE*	
	UÖE	UÖŞ Sayısı
Afrika (Güney Afrika)	47.6	9
Güney-Doğu Asya	49.9	19
Güney Asya	47.4	2
Doğu Asya	59.2	57
Batı Asya	56.1	4
Latin Amerika ve Karayipler	40.9	9
Toplam	54.4	100

Kaynak: UNCTAD / Erasmus Üniversitesi Veritabanı

* UÖE: Yabancı Varlıklar / Toplam Varlıklar, Yabancı Satışlar / Toplam Satışlar, Yabancı İstihdam / Toplam İstihdam oranlarının ortalaması alınarak hesaplanmaktadır

2. 5. 1. 3. Finansın Ulusötesi Devleri

Günümüz dünyasının finansal hizmetler sektöründe de, özellikle B&SA'lar sayesinde giderek büyüyen ve sadece varlıkları ile değil faaliyet gösterdikleri ülke sayısı ile da 'dev' ulusötesi şirketler hakim konumdadır. Yine UNCTAD tarafından hazırlanan bir çalışmada, finans şirketleri, yabancı varlıkları, yabancı satışlar ve yabancı istihdam verileri sağlıklı olmadığı için oluşturulan Coğrafi Yaygınlık Endeksi'ne (Geographical Spread Index) göre sıralanmıştır (Tablo 2.6). Bu endeks, finansal şirketler için çok daha yüksek değerler almaktadır. En büyük 50 finansal şirket ortalama 28 ülkede iştiraklere sahip olmaktadır. Bu rakam tepedeki 5 için ortalama 51'dir. Finans şirketlerinin en

fazla iş yaptığı ve yabancı iştirak edindiği yerlerin başında ABD, İngiltere, Almanya, Fransa gibi merkez bölge ülkeler gelmektedir. Brezilya, GOÜ'ler arasında en fazla finansal UÖŞ'lerine ev sahipliği yapan ülke konumundadır. Brezilya'yı Hong Kong ve Meksika izlemektedir. Ayrıca, 'vergi cenneti' diye tabir edilen Cayman Adaları, Bermuda ve Bahamalar finansal UÖŞ'lerin en gözde mekanları konumdadırlar.

Tablo 2.6. CYE'ye göre En Büyük Finansal UÖŞ'ler (seçme)

Sıra	CYE**	Şirket	Ülke	VARLIKLAR		İSTİHDAM		İŞTİRAKLER	
				Toplam	Toplam	Toplam	Y.İ.	UE*	Ülke Sayısı
1	66.0	Citigroup	ABD	1.494.037	307.000	641	377	58.8	74
2	61.7	GE Capital Coop.	ABD	475.273	77.500	1.425	1.085	76.1	50
3	60.5	Allianz	Almanya	1.133.770	177.625	776	580	74.7	49
4	60.1	UBS AG	İsviçre	1.572.710	69.569	393	338	86.0	42
5	58.4	Generali Group	İtalya	397.308	61.561	311	259	83.3	41
6	57.5	HSBC Hold.	İngiltere	1.498.028	268.471	1.148	717	62.5	53
7	57.3	Zurich Fin. Ser.	İsviçre	297.905	52.010	312	301	96.5	34

* UE (Uluslararasılaşma Endeksi): Yabancı İştirakler / Toplam İştirak Sayısı

** CYE (Coğrafi Yaygınlık Endeksi): Uluslararasılaşma Endeksi ve Faaliyet gösterilen ülke sayısı çarpımının karekökü alınarak hesaplanmaktadır.

Kaynak: UNCTAD, World Investment Report 2007.

Sigorta sektöründeki UÖŞ'lerin varlıklarındaki artışlar daha çok B&SA'lar yoluyla sağlamaktadır. 1990'ların sonlarında birçok Avrupalı hayat sigortası şirketi, Amerikan şirketlerini satın alma yoluyla Amerika'da faaliyet göstermek yoluna gitmekteydi. Avrupalı şirketlerin, ABD'de gerçekleşen satın alma işlemlerinin hemen tamamının tarafı olması tesadüf olmanın ötesindedir.⁵⁹ Bu şirketler ABD'de büyüme fırsatları yakalamak ve küresel aktörlere dönüşmek amacını gütmektedirler. Dünya genelinde emeklilik fonlarının üçte ikisi ABD'de bulunmaktadır ve bu fonların oluşturduğu pazarın önümüzdeki on yılda ikiye katlanacağı öngörülmektedir. Bankacılık sektöründeki Avrupalı

⁵⁹ 2006 yılında ING (Hollanda), AXA (Fransa) ve Fortis (Belçika) *Fortune Global 500*'de ilk 20'de yer alan şirketlerdir.

bankalar arasında, kriz öncesindeki son üç yılda, her yıl değeri 10 milyar doları aşan sınır-ötesi anlaşmalar gerçekleşmiştir.

Tablo 2.7. Küresel Göstergeler ve UÖŞ'ler

(Cari fiyatlar üzerinden) (Milyar A.B.D. \$)	1990	2007	2008
UDY Girişleri	207	1.979	1.697
UDY Çıkışları	239	2.147	1.858
UDY Stoku (İç)	1.941	15.660	14.909
Sınır-Ötesi B&SA'lar	112	1.031	673
GSYİH	22.121	55.114	60.780
Brüt Sabit Sermaye Oluşumu	5.099	12.399	13.824
Mal ve Hizmet İhracatı (Üretim faktörleri hariç)	4.414	17.321	19.990
UÖŞ'lerin Yabancı İştiraklerinin			
Satışları	6.026	31.764	30.311
Brüt Katma Değerleri	1.477	6.295	6.020
Varlıkları	5.938	73.457	69.771
İhracatları	1.498	5.775	6.664
İstihdamı (bin kişi)	24.476	80.396	77.386

Kaynak: UNCTAD, World Investment Report 2009

Bütün bu rakamlar ve değerlendirmeler bize ne anlatmaktadır? İlk olarak görülmektedir ki, ulusötesi kapitalizm çağında kapitalist işletmelerin ulusal kimlikleri ortadan kalkmamıştır; yani, örneğin bir Nestle hala İsviçre şirkettir, ancak giderek ulusötesi bir karakter kazanmaktadır. Bunun anlamı şirketin ulusal ölçekte bağının koptuğu değil, üretim, satış, pazarlama vb. ekonomik faaliyetlerini giderek yeryüzünün farklı bölgelerine yayarak ulusötesileştiğidir. Diğer bir deyişle bir firma, devlet ya da başka herhangi bir kurumsallık için 'ulusötesi' dediğimizde, artık ulusal olmadıklarını söylemiş olmuyoruz. Bu açıdan bakıldığında, Peter Dicken'in son yıllarda güçlenen 'küresel şirketler miti'ne karşı yaptığı uyarıları da yerli yerine oturuyor. Kısacası, bu şirketler yersiz yurtsuz ya da milliyetsiz organizasyonlar değildir. İkinci olarak, eğer ki Koç Holding ve benzeri diğer eski Üçüncü Dünya kökenli şirketler, bu şekilde ulusötesi mertebesine ulaşabiliyorlar ise kaçınılmaz bir biçimde bu durumun politik sonuçları olacaktır. Şu halde büyük güçler arasındaki bir mücadeleyi veya dışarıdan-içeriye doğru bazı tahakküm ilişkilerini anlatan emperyalizm

kavramı üzerine yeniden düşünmek gerekir? Türkiye'nin Koç Holding'i, Çin'li Hutchison Whampoa Limited, Meksikalı Cemex S.A.'ya ya da Singapur'lu Singtel gibi ulusötesi aktörlere klasik emperyalizm anlayışı çerçevesinde biçilen rol tatmin edici olmaktan uzaktır. Bunları, Batılı emperyalist efendilerin işbirlikçileri olarak ya da emperyal bir fesatlığın karşısında çok daha düşük bir statüde tanımlayarak günümüz gerçekliğini anlamak mümkün değildir.

2. 5. 2. Uluslararası Doğrudan Yatırımlar (UDY)

1980'lerin başından itibaren dünyada yeniden oldukça kuvvetli bir biçimde biçimde esmeye başlayan serbestleşme rüzgarlarına paralel olarak, piyasa ekonomisinin gelişmesi ve uluslararası üretimin artması olgularıyla beraber doğrudan sermaye yatırımlarının da istikrarlı bir yükselme eğilimi içerisine girdiğine şahitlik edilmiştir. 1986'dan bu yana bu yatırımlar yıllık ortalama % 28 oranında büyümüştür (Yavan ve Kara, 2003: 22-3). Ayrıca 1980'lerden günümüze kadar geçen süreçte doğrudan yabancı sermaye yatırımlarında (a) Çin, Orta ve Doğu Avrupa ile Uzak-doğu Asya'nın yeni bölgeler olarak yatırımlara açılması, (b) UÖŞ'lerin hizmetler sektörünün bankacılık, sigortacılık, reklamcılık ve turizm alanlarında büyümesi, (c) Bazı GOÜ'lerin (Hong Kong, Singapur, G. Kore vb) artık sermaye ihraç eder duruma gelmesi, ve son olarak da (d) UÖŞ'lerin sınır-ötesi B&SA'lar yoluyla doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının yeni bir şekile bürünmesi gibi sonuçlar ortaya çıkmıştır (Dunning, 1988: 84).

Son yıllarda oluşan küresel UDY rakamları -ki mutlak suretle mal ve hizmet ithalatı ve GSYİH rakamlarından büyük değerler almaktadır- kendi başına ulusötesileşmenin önemli bir göstergesi olarak görülebilir. Tanımı gereği UDY'ler üretim sürecini ulusötesileştirmektedir. Son on-beş yirmi yılın verileri incelendiğinde, UDY'nin geçmişe kıyasla bugün daha fazla ülkeye yayıldığını gözlemlemek mümkün olmakla beraber, yine de ekonomik faaliyetlerin önemli bir miktarının gelişmiş ülkeler arasında olduğunu saptayabiliyoruz. UNCTAD, 2006 yılında tüm dünyadaki UDY girişlerinin toplam değerini 1,2

trilyon dolar olarak saptamıştır. Bu genel toplam içerisinde, son birkaç on yıldır AB, ABD ve Japonya üçgeninin toplam içeriye doğru UDY akım ve stokları içindeki payı % 60-70 civarında olmaktadır; ancak, burada AB'ye doğru güçlü bir eğilim gelişmektedir. AB'nin bu üçgen içindeki UDY'den aldığı pay 2003-2005 yılları arasında % 75'i bulmuştur. Hatta son genişleme süreciyle beraber içeriye ve dışarıya küresel UDY'nin yarısı AB ülkeleri hesabına gerçekleşmektedir. ABD ise tam tersine, 1980'lerden bu yana her iki yöndeki yatırımlar açısından da imtiyazlı konumunu yitirmektedir. Buna karşın 2007 yılında ABD çektiği 232.8 milyar dolarlık uluslararası doğrudan yatırımla sayısal olarak hala ilk sıradaki yerini korumaktadır. Bu ülkeyi İngiltere (224 milyar dolar), Fransa (158 milyar dolar), Kanada (108.7 milyar dolar) ve Hollanda (99.4 milyar dolar) takip etmektedir. Avrupa Birliği'nin gelişmiş ülkelerde yapılan UDY içindeki ağırlığı sürmektedir. AB ülkeleri 2007'de bu akımların 2/3'ünü çekmeyi başarmıştır.

Tablo 2.8. En Fazla UDY Stoğu Olan 10 Ülke ve Türkiye (2007)

Sıra	Ülke	Yatırım Stoğu (Milyar \$)
1	A.B.D.	2.093,1
2	İngiltere	1.347,7
3	Hong Kong (Çin)	1.184,5
4	Fransa	1.026,1
5	Belçika	748,1
6	Hollanda	673,4
7	Almanya	629,7
8	İspanya	537,5
9	Kanada	520,7
10	İtalya	364,8
21	Türkiye	145,6

Kaynak: UNCTAD, World Investment Report 2008

Merkez bölge dışındaki bölgelerin de son yıllarda UDY girişleri açısından cazip hale geldiğini görüyoruz. 2007 yılında az gelişmiş ülkelere 13 milyar dolarlık bir UDY girişi gerçekleşmiştir. Ancak her ne kadar gelen yatırımların

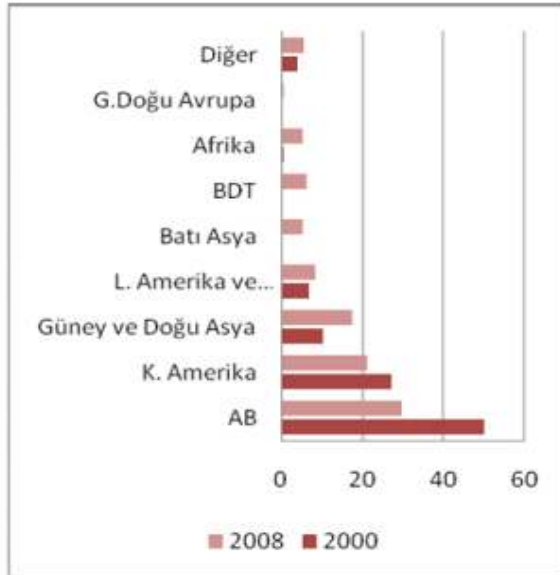

miktarı artsa da yüzde olarak (% 30'lara) bir gerileme söz konusudur. Elbette bu az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin performansları birbirine eşit olmamaktadır. Örneğin, tüm Afrika ülkelerinin GOÜ'lere gelen toplam UDY içindeki payı son 25 yılda % 10'dan % 5'e düşerken, Asya ve Okyanusya ülkeleri paylarını 1990'ların sonlarına değin hızla arttırmışlardır. G. Amerika ve Karayipler bölgesi ise günümüzde 80'li yıllarla kıyaslandığında çok daha düşük miktarlarda UDY çekmektedir.

2007 yılında dünyada gerçekleşen UDY'lerin % 85'i gelişmiş merkez bölge ülkelerinden gelmiştir. Bu ülkelerden şirketlerin yurt dışındaki yatırımlarının toplam değeri, 1,7 trilyon dolara ulaşmıştır. Gelişmiş ülkeler dünyadaki en büyük uluslararası doğrudan yatırımcılar durumdadır. Bu ülkeler arasında ABD (313,8 milyar dolar), İngiltere (265,8 milyar dolar), Fransa (224,7 milyar dolar), Almanya (167,4 milyar dolar) ve İspanya (119,6 milyar dolar) gelişmiş ülkelerin yurt dışındaki yatırımlarının % 64'ünün yaparak en çok dış yatırım gerçekleştiren ülkeler olmuşlardır. Sadece 2007 yılında GOÜ'lerden dışarıya doğru yönelen toplam 253 milyar dolarlık UDY talebi, küresel krizin hemen öncesinde küreselleşmeyi savunan pek çok analizcinin yüzünü güldürmüştür. Bu kalemin stok değeri 1980'de 72 milyar iken, 1990'da 149 milyara ve 2005'te 1 trilyon dolara yükselmiştir. 2007'de gerçekleşen toplam dış UDY'ler içinde Hong Kong (53,2 milyar), Rusya (45,7 milyar) ve Çin Halk Cumhuriyeti (22,5 milyar dolar) gibi ülkeler önemli yere sahiptir (bkz. Hazine Müsteşarlığı, 2009). Türkiye ise 2007'de gerçekleştirdiği 2,1 milyar dolarlık yabancı yatırım ile dünya genelinde 50. sırada yer almıştır. GOÜ'lerden dışarıya yönelen bu yatırım eğilimi, genellikle küresel piyasa ekonomisinin yarattığı dinamizmin ve liberal kapitalist sistemin barındırdığı yakınsama eğiliminin bir kanıtı olarak sunulmuştur. Bu gelişme UNCTAD ve OECD gibi kurumlar tarafından, GOÜ'lerin küresel ekonomideki rekabet edebilirlik kapasitelerinin yükselmesi olarak ilan edilmektedir. Bu noktada altı çizilmesi gereken önemli bir nokta, bu küresel UDY akımlarının tümünün, günümüzde sayıları 80.000'i aşan UÖŞ'ler tarafından gerçekleştirildiğidir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülke

merkezli UÖŞ'lerin yatırım hedefleri ise –her şeye rağmen hala- öncelikle Merkez Bölge, yani gelişmiş ülkeler olmaktadır (bkz. Tablo 2.8 ve Şekil 2.2).

Şekil 2.2. Bölgeler göre UDY'lerin dağılımı

Kaynak: UNCTAD, World Investment Report 2009

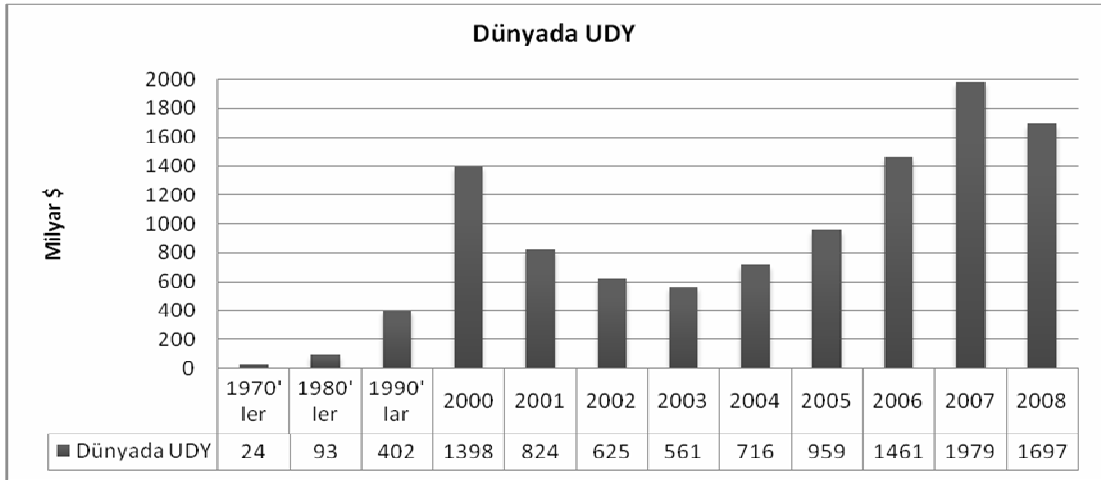
2. 5. 2. 1. Küresel Krizin UDY'lere Etkisi

Küresel finansal kriz, uluslararası UDY akımları üzerinde doğrudan daraltıcı bir etki yapmıştır. 2008 yılında dünya genelinde girişler bir önceki yıla göre % 14 gerileyerek yaklaşık 1,7 trilyon dolar olmuştur. Krizin etkisinin yıl sonunda derinleşmesi nedeniyle 2008'de düşüşler sınırlı kalmıştır. Ancak, 2009 yılı itibariyle UDY'lerin 900 ila 1.200 milyar \$ seviyelerine gerileyeceği tahmin edilmektedir. UNCTAD'a (2009: 3) göre 2010'da muhtemel bir iyileşme eğilimi ve 2011'de bu eğilimde bir hızlanma beklenmektedir. Sonuç olarak 2008 ve 2009 yıllarında küresel UDY akımları 2003 ve 2007 yılları arasındaki kesintisiz büyüme sürecinin ardından inişe geçmiştir.⁶⁰

⁶⁰ Bir yandan genel bir gerileme söz konusu olurken, gelişmekte olan ülkeler ve geçiş ekonomiler uluslararası UDY'lar içindeki paylarını 2008'de % 43'e yükseltmişlerdir (bkz. UNCTAD, 2009: 3).

Şirketlerin daralan karları ve düşen hisse fiyatları nedeniyle gerek gelişmiş ülkelere gerekse GOÜ'lere sermaye girişinin temel biçimi olan sınırötesi şirket B&SA'ları da hacim ve değer kaybına uğramış görünmektedir. Mal ve hizmet talebindeki sert düşüşler, şirketlerin uluslararası B&SA'lar ve yeni (greenfield) yatırım planlarında ve faaliyetlerinde aksamalara yol açmıştır. Yeni yatırımlardaki gerileme 2009'de başlamıştır. UDY'ler özellikle gelişmiş ülkelerde hatırı sayılar düşüşler göstermiştir. Bu dönemde UDY girişleri Güneydoğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinde ise sırasıyla % 17 ve % 26 oranlarında yükselmiş; ancak 2008'in sonu ve 2009 başı itibarıyla bu ülke grupları da krizden nasibini almıştır. 2009 yılı bu ülkelerde de UDY girişleri açısından olumsuz bir tablo ortaya çıkartması güçlü bir olasılık olarak görülmektedir.

Şekil 2.3. Dünyada Uluslararası Doğrudan Yatırımlar (1970-2008)

Kaynak: UNCTAD, World Investment Report 2009

Küresel krizin en şiddetli şekilde yaşandığı 2008 yılında küresel UDY girişleri % 14 oranında düşerek 1.697 milyar dolara gerilemiştir. Oysa ki 2007 yılı bu değerlerin 1.979 milyar ile rekor düzeylere ulaştığı yıl olmuştur. 2008 rakamları tarihteki ikinci en yüksek değerleri gösteriyor olmasına rağmen düşüşün 2009'da da hızlanarak sürüyor oluşu, ekonomi uzmanları ve yatırımcılar arasında endişe yaratmaktadır (bkz. Şekil 2.3). UDY'ler dünya genelinde bütün ekonomilerde aynı kalıpları göstermemektedir. Krizle beraber gelişmiş

ülkelerde UDY giriş ve çıkışları şiddetli bir şekilde düşmüş durumdadır. Buralarda UDY girişleri % 29 düşerek 962 milyara; UDY çıkışları % 17 düşerek 1.507 milyar dolara gerilemiştir (bkz. UNCTAD, 2009). UDY'lerdeki düşüş, kriz Eylül 2008'de ABD'nin en önemli finans kuruluşlarından Lehman Brothers'ın çöküşünü takip eden en çalkantılı yeni aşamasına girip, diğer büyük ülkeleri de kapsamaya başlayınca devam etmiştir. 2009'un ilk yarısı itibariyle gelişmiş ülkelere UDY girişlerinin, 2008'in ikinci yarısına göre % 30 ila % 50 oranında daralması beklenmektedir. GOÜ'ler ve geçiş ekonomileri ise tersine UDY girişlerinde artışlar deneyimlemişlerdir. 2008 yılında GOÜ'ler dünya UDY girişleri içindeki paylarını % 27'den % 37'ye, geçiş ekonomileri % 5'ten % 7'ye çıkarmışlardır. Toplamda ise bu iki ülke grubunun dünya UDY girişleri içerisindeki payları 1982 ve 2004 yıllarında gerçekleşen rekor düzeydeki rakamlar oldukça yaklaşarak % 43'e dayanmıştır.

2008 yılı sonu ve 2009 başı itibariyle, özellikle gelişmiş ülkelerde, uluslararası UDY girişlerinin üç bileşeni de (sermaye yatırımları, sermayeye katılmış kazançlar ve diğer sermaye akımları) gerilemektedir. Sermaye yatırımları (*equity investments*) sınır-ötesi B&SA'lara paralel olarak düşüş içerisinde olmuştur. Yabancı iştiraklerin daha düşük karlar elde etmesi, özellikle 2009 yılında, sermayeye ilave edilen kazançlar kalemini bir hayli aşağıya çekmiştir. Ayrıca ana şirketlerin yeniden yapılanması bazı durumlarda ödenmemiş borçların yabancı iştirakler tarafından karşılanmasına yol açmıştır. Bunun sonucunda UDY'lerin bileşenlerinden bir tanesi olan diğer sermaye akımları içinden UÖŞ'ler ve bağlı yabancı iştirakleri arasındaki sermaye akımları gerilemiş hatta negatife düşmüştür. Bu da uluslararası UDY akımları üzerinde olumsuz bir etki doğurmuştur. UNCTAD'ın 2009 Dünya Yatırım Raporu'na göre bu genel düşüş eğilimine rağmen 2008 ve 2009'da GOÜ'lere giden uluslararası UDY'ler, bu türden sermaye hareketlerinin portföy yatırımları ve banka kredileri gibi diğer sermaye hareketlerine kıyasla daha dirençli ve daha kolay toparlanabilen nitelikte olduğunu göstermektedir. Rapor, bunun en önemli nedenlerinden bir tanesi olarak UDY'lerin uzun dönemli karakterinin altını çizmektedir.

Sonuç olarak son yıllarda birikimsel olarak genişleyen uluslararası UDY akımları, krizin etkisiyle göze çarpan bir gerileme eğilimi içerisine girmiştir. Bu gerilemenin kaynağında şu somut faktörler bulunmaktadır:

1. Yurtdışında uluslararası piyasalarda iş ortamını geliştiren, iş ilişkilerini / iş hacmini büyüten sınır-ötesi B&SA'lar ve 'greenfield' projelerinden oluşan yeni yatırım olanakları iyice tıkanmış durumdadır.
2. Tersine yatırımlar (*divestments*) ya da fonların yabancı iştiraklerden alınıp başka yerlere transfer edilmesi (örneğin borçların yeniden ödenmesi) de benzer bir negatif etki üretmektedir.

Yaşanan küresel kriz sınır ötesi B&SA'lar ve yeni yatırımlar üzerinde farklı etkiler yaratmıştır. Bu farklı etkilerin farklı nedenleri vardır. Ayrıca misafir ya da ev sahibi ülkeler ve endüstriler de krizden değişen şekillerde etkilenmiştir. Çoğunlukla finansman sorunlarının yanısıra B&SA'ların değerindeki ve hacmindeki daralma hisse senedi fiyatlarındaki düşüşlerle beslenmektedir. Sadece 2008'de şirketlerin öz sermaye fiyatlarındaki düşüşler, toplamda, bu dönemde gerçekleştirilen B&SA işlemlerinin değerinde 1 milyar dolarlık bir düşüşe neden olmuştur. Bu rakam sınır ötesi anlaşmaların toplam değerinin yüzde 18'ine denktir. Diğer bir yandan yeni fiziki yatırım projelerinde de belirli bir gecikme ile ortaya çıkan sert düşüşleri, yatırımcıların kriz ortamında giderek kötüleşen ekonomik ortama ve finansman zorluklarına karşı ürettikleri tepkiler olarak okumak mümkün görünmektedir.

2. 5. 3. Sınır-Ötesi Birleşme ve Satın Almalar (B&SA'lar)

Sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi, kapitalizm koşullarında birikim sürecinin merkezi eğilimidir. Bu eğilim, hiç şüphesiz kapitalist gelişimin, ulusal sınıf oluşumları ve ulusal burjuvazilerin ortaya çıkışları süreçlerinin çok önemli bir parçası olmaktadır. 20. yüzyıl başlarında bütün gelişmiş kapitalist toplumlarda, sermaye grupları için güçlü birleşme rüzgarları esmekteydi. O

dönemlerde bu, ulusal sermaye gruplarının dış dünyadaki rakiplerine karşı birleştiği, ulusal sermayelerin yoğunlaşarak merkezileştiği bir sürecin ifadesi olmaktaydı. Bu birleşme dalgası, rekabetçi kapitalizmden, ulusal şirketlerin konsolidasyonu ve güçlü ulusal kapitalist sınıfların ortaya çıkışıyla karakterize edilen şirket kapitalizmine ya da tekelci kapitalizme doğru evrimin yolunu hazırlamıştı. Bugün benzer biçimde sermayenin sınır ötesi B&SA'lar yoluyla ulusötesi yoğunlaşması, ulusötesi sınıf oluşumu açısından aynı derecede önem arz etmektedir (bkz. Robinson, 2004; Bichler ve Nitzan, 2004). 1980'li yıllara kadar olan süreçte B&SA'lar çoğunlukla ülke sınırları içerisinde ulusal düzeyde gerçekleşmiş; ancak sonrasında sınır ötesi B&SA'lar, sermayenin yoğunlaşması anlamında, ulusötesileşme sürecinin temel mekanizması haline gelmiştir.

Bu noktada sınır ötesi derken, birleşmeler bağlamında, en az iki ülkeden sermayelerin birleşmesini anlıyoruz. Satın almalar bağlamında ise bu işlemi sınır-ötesi yapan olgu, verili bir firmanın içindeki tüm varlıkları, yöneticileri, çalışanlarıyla ve temsil ettiği ulusal çıkarlarla beraber yabancı bir firmaya katılması olmaktadır. Günümüzde B&SA'ların bir kısmı ulusötesi firmaların kendi aralarında gerçekleşirken; çoğunlukla bu süreç yerel toplumsal güçlerin ulusötesileşme sürecine dahil edilmesi yoluyla; yani, örneğin ulusal şirketlerin UÖŞ'ler tarafından satın alınması yoluyla sürdürülmektedir (Robinson, 2004; Dicken, 1998).

Ulusötesi B&SA'lar, günümüzde UDY'lerin de temel itici unsurlarıdır. Henüz 1997 yılında B&SA'ların toplam değeri dünyada gerçekleşen UDY'lerin % 85,3'üne eşit idi. 90'lardan bu tarafa UDY'ler -bina, fabrika veya sanayi kompleksi gibi doğrudan ev sahibi ülkenin üretim kapasitesine katkı yapan yeni yatırımlardan ziyade- B&SA'lar yoluyla gerçekleşmektedir. Her ne kadar GOÜ'lerde B&SA'ların sayısı ve değeri artmaya başladıysa da, bunlar esas olarak gelişmiş kapitalist ekonomilerde yoğunlaşmaktadır. Önceleri B&SA'lar telekomünikasyon, finans ve otomotiv gibi dünya ekonomisinin en fazla küreselleşmiş sektörlerinin yanında perakendecilik, petrol, gıda, demir-çelik,

ilaç, eğlence, medya ve sigorta gibi birincil mallar ve çeşitli hizmet üreten sektörlerde gerçekleşmekteyken (Kang ve Johansson, 2000), son yıllarda üretimden hizmet sektörüne kayma söz konusu olmaktadır (Hazine, 2007). Sınır-ötesi B&SA'ların değeri, sadece 1991-1999 yılları arasında 85 milyar dolardan 1 trilyonun üzerine çıkmıştır. 2006'ya gelindiğinde ise bu rakam sadece ilk 6 ay için 4.361 B&SA işlemi karşılığında, 1,35 trilyon dolara ulaşmıştır (bkz. PwC, 2006 ve Tablo 2.9).

Tablo 2.9. Sınır-Ötesi B&SA'lar (değeri 1 milyar \$ ve üzerindeki), 1987-2009*

YILLAR	ANLAŞMA SAYISI	TOPLAMDAKİ PAYI	DEĞERİ (MİLYAR \$)	TOPLAMDAKİ PAYI
1987	19	1.6	39	40.1
1988	24	1.3	53	38.7
1889	31	1.1	68	40.8
1990	48	1.4	84	41.7
1991	13	0.3	32	27.0
1992	12	0.3	24	21.0
1993	18	0.5	38	30.5
1994	36	0.8	73	42.5
1995	44	0.8	97	41.9
1996	48	0.8	100	37.9
1997	73	1.1	146	39.4
1998	111	1.4	409	59.0
1999	137	1.5	578	64.0
2000	207	2.1	999	74.0
2001	137	1.7	451	61.7
2002	105	1.6	266	55.0
2003	78	1.2	184	44.8
2004	111	1.5	291	51.5
2005	182	2.1	569	61.3
2006	215	2.4	711	63.6
2007	319	3.0	1.197	70.4
2008	251	2.6	823	68.3
2009*	40	1.2	171	67.2

* 2009'da sadece Ocak-Haziran dönemi

Kaynak: UNCTAD Sınır-ötesi B&SA'lar Veritabanı (www.unctad.org/fdstatistics)

2. 5. 3. 1. Küresel Krizin Sınır-Ötesi B&SA'lara Etkisi

İçinde bulunduğumuz kriz ortamından, daha önce de belirtildiği gibi, sınır-ötesi B&SA işlemleri de etkilenmiştir. 2007 yılıyla karşılaştırıldığında 2008 yılında dünya genelinde % 35'lik bir daralma söz konusu olmuştur. Düşüş 2009'un ilk yarısında da sürmüştür. Küresel ölçekte dev birleşme ve satın alma işlemlerinde önemli bir gerileme gerçekleşmiştir. B&SA anlaşmalarının sayısında % 21 değerinde ise % 31'lik bir düşüş olmuştur. Doğal olarak, yukarıda da değinildiği üzere, bu durum sınır-ötesi B&SA'larla yakından ilişkili olan UDY akımları üzerinde olumsuz bir etki oluşturmuştur. Sözü edilen gerilemenin bir çok nedeni bulunmaktadır. Gelişmiş ülkelerdeki hisse senedi piyasalarındaki % 40'ları aşan düşüşler B&SA işlemlerinin değeri üzerinde doğrudan etkiye sahiptir. Kriz aynı zamanda bu dev boyutlu işlemlerin sermaye ve borç finansmanını zorlaştırmış, daha pahalı bir hale getirmiştir. Normal koşullarda şirket karlarının düştüğü dönemlerde şirketler, gerek sınır-ötesi gerekse ulusal çaptaki B&SA işlemlerini piyasaya yeni hisse senedi çıkararak finanse etmeye çalışmaktadırlar. Doğal olarak şirketlerin borsa değerlerinin, hisse fiyatlarının sürekli düştüğü bir ortamda bu imkan ortadan kalkmaktadır.

Krizin B&SA'lar üzerinde ortaya çıkarttığı bir diğer sonuç 2008'e kadar olan dönemde yaşanan canlanmayı olanaklı kılan nakit finansmanı imkanlarını ortadan kaldırması olmuştur. Kriz aynı zamanda sınır-ötesi B&SA işlemleri için borçlanma maliyetlerini yükseltmiştir. Bankalardan borçlanma koşulları hızla zarar görürken şirketler açısından kredi bulmak zorlaşmış, risk primleri yükselmiştir.⁶¹ Oysa ki bu fonlar 2005-2007 yılları arasında gerçekleşen sınır-ötesi B&SA'ların başlıca finanman kaynağı olmuştu. Banka borçlarının B&SA'lar içerisinde özel sermaye fonları üzerinden giderek artan payı düşüşü

⁶¹ Borçlanarak satın almalar (*leveraged buyouts*) genellikle özel sermaye fonlarını ve hedge fonları kapsamaktadır. Krizin vurduğu 2008 yılı içerisinde bu türden işlemler, bankalar *kaldıraç oranları* yükseldikçe ortaya çıkan ve büyüyen riskleri göğüslemek noktasında isteksiz davrandıkça, giderek ortadan kalkmıştır. Kaldıraç oranı, işletme varlıklarının yüzde kaçının borçlanarak finanse edildiğini gösteren bir orandır.

hızlandırmış gibi görünmektedir. Firmalar bu fonlardan mahrum kaldıkça kısa vadeli borçlanma giderek zorlaşmaya başlamıştır. Netice itibariyle gelişmiş ülkelerde dev B&SA'ların sayısı 2007'de 274 iken 2008'de 203'e gerilemiştir. Bu genel görüntünün aksine GOÜ'lerde B&SA işlemleri hala güçlüdür. Buralarda 2008 yılı içerisinde 48 dev anlaşma gerçekleştirilmiştir. Bu rakam 2007 için sadece 35 idi. Geçiş ekonomileri ise 2007'de 10 dev sınır-ötesi anlaşmaya şahit olmuşken geçen sene bu sayı 7'ye düşmüştür (UNCTAD, 2009: 11). Krizin B&SA'lar açısından ortaya çıkarttığı en önemli sonuçlardan bir tanesi de dünya genelinde en büyük çaplı özelleştirme işlemlerinin ertelenmek ya da iptal edilmek zorunda kalınması olmuştur (Tablo 2.10).

Tablo 2.10. Krizde iptal edilen ya da ertelenen sınır-ötesi B&SA'lar ve özelleştirme işlemleri

Alıcı Şirket (Ülke) / Özelleştirmeye	Hedef Şirket (Ülke)	Değer (milyar \$)	Endüstri
Samsung Electronics (Kore)	SanDisk (ABD)	5.9	Eletronik
Xstrata (İngiltere ve İsviçre)	Lonmin (ABD)	10	Madencilik
AT&T, Vodafone, Blacstone	Huawei (Çin)	2	Elektronik
Ping An Insurance (Çin)	Fortis (Belçika)	2.2 milyar Avro	Finans
Özelleştirme iptal edildi ya da ertelendi	Punta Colonet (Meksika)	6	Limanlar
Özelleştirme iptal edildi ya da ertelendi	Kuwait Airways (Kuveyt)	-	Havayolları
Özelleştirme iptal edildi ya da ertelendi	La Poste (Fransa)	-	Posta Hizmetleri
Özelleştirme iptal edildi ya da ertelendi	TeliaSonera (İsveç)	-	İletişim
Özelleştirme iptal edildi ya da ertelendi	Nordea (İsveç)	-	Finans
Özelleştirme iptal edildi ya da ertelendi	OMAN Telecommunication Company (%25)	-	İletişim
Özelleştirme iptal edildi ya da ertelendi	SBAB (İsveç)	-	Finans

Kaynak: World Investment Report 2009 (UNCTAD).

İşlem değeri açısından 2009'un ilk yarısında B&SA'lar sadece gelişmiş ülkelerde değil aynı zamanda GOÜ'ler ve geçiş ekonomilerinde de azalmaktadır. Bu son ülke grubunda andığımız gerilemenin kaynağında ise bu bölgelerdeki hedef şirketleri uluslararası yatırımcıların gözünde daha az cazip kılan ihracattaki daralma ve enerji ve doğalgaz fiyatlarındaki düşüşler gibi faktörler bulunmaktadır. 2008'in son çeyreğinde yeni yahut mevcut fiziki yatırımları geliştiren yatırım projeleri de düşmeye başlamıştır. Yılın ilk üç çeyreğinde bu

yatırımlar sayıca artarak 2007 yılının tamamına yani 11.000'e ulaşmıştır. Son çeyrekle birlikte bu projelerde de sert düşüşler görülmeye başlanmıştır. Sınır-ötesi büyük B&SA'ların yanısıra bu yeni yatırımlar hakkında da birçok ülkede iptal veya erteleme kararları alınmaktadır. Firmalar, hangi sektörde faaliyet gösterdiğinden bağımsız olarak, kriz döneminde yatırım kararları alırken bir hayli seçici ve tereddütlü davranmaktadır. Gıda ve ilgili sektörler şu an en sınır-ötesi satın alma ve elden çıkarma işlemleri açısından aktif sektörler konumundadır.

2. 5. 4. Ulusötesi Stratejik İttifaklar

Günümüzde ülkeler arası sermayelerin birbiri içine nüfuz etmesini sağlayan mekanizmalardan bir diğeri de UÖŞ'lerin kendi aralarında geliştirdikleri stratejik ittifaklardır. Bunlar, genellikle iki ya da daha fazla şirket tarafından üzerinde anlaşmaya varılmış hedefler veya stratejik önem taşıyan amaçları gerçekleştirmek üzere kurulmuş biçimsel ilişkiler olarak tanımlanmaktadır. Stratejik ittifaklar, aynı zamanda, işletmeler arasında çeşitli şekillerde ortaya çıkan dayanışma ve kaynak birleştirme faaliyetlerinin genel bir adıdır. Aynı dağıtım kanallarını kullanmak, müşterek yatırımlar yapmak (*joint ventures*), ortak bilgi bankası veya Ar-Ge çalışması yürütmek, üretim ve satış yetkisi vermek, dış kaynak kullanmak ve benzeri stratejiler bu tür ittifaklara örnek gösterilebilir.

Firmaların yerel ya da uluslararası stratejik işbirliğine gitmelerinin ardında çok sayıda etken bulunmaktadır. Bunlardan içinde en önemlisi, mevcut üretim ve araştırma maliyetlerini düşürmek ve piyasadaki konumlarını güçlendirmek için başka firmaların yönetsel becerileri, piyasa ve müşteri bilgileri gibi maddi olmayan (*nontangible*) varlıklarından istifade etmek arzusudur. Bu stratejik işbirlikleri, şirketlerin değişen pazar koşullarına uyum sağlayabilmeleri ve yeni rakiplere karşı güçlü kalabilmeleri için gereken stratejik esnekliği sağlamak içindir. Günümüzde bütün ekonomilerde deregülasyonlar, özelleştirmeler ve serbestleşme yol aldıkça bir yandan uluslararası rekabetin kızıştığını diğer bir

yandan da yeni ve farklı tiplerdeki stratejik işbirliklerinin önünün açılmakta olduğunu görmekteyiz.

Bu türden girişimlerin en önemli özelliklerinden bir tanesi ortaklığa taraf organizasyonların bağımsız / özerk varlıklarını sürdürüyor olmalarıdır. Sıklıkla ifade edildiği gibi gerek ulusal / yerel gerekse ulusötesi nitelikte olsun stratejik ittifaklar, sadece 1989-1999 yılları arasında altı mislinden fazla artmıştır. Bununla beraber yeni kurulan ittifakların üçte ikisinden fazlası aynı ülkeden şirketler arasında değil, başka ülkelerden şirketler arasında kurulmaktadır. 1990'lardan bu tarafa farklı ülkelerden UÖŞ'leri birbirine bağlayan bu ittifaklar, ulusal nitelikteki ittifaklardan sayıca daha fazla gerçekleşmiştir. 1990-99 yılları arasında yapılan 62.000 adet uluslararası stratejik ittifak, dünya genelinde ittifakların % 68'sini oluşturmuştur. Son yıllarda, sıradışı bir biçimde giderek büyüyen bu ittifaklar başta bazı kolektif girişimleri, küçük hisse yatırımları, öz-sermaye alışverişi, birleşik Ar-Ge, üretim ve pazarlama, teknoloji paylaşımı, uzun vadeli kaynak sağlama anlaşmaları, dağıtım / hizmetlerin paylaşımı gibi unsurları içeren geniş bir bağlantı setine sahiptir. Bu ittifakların çoğunluğu OECD ülkeleri arasında olmakla birlikte, yine son yıllarda OECD dışındaki (Çin'de dahil) Asya ve Latin Amerika ülkelerinde sözü edilen ittifaklarda önemli bir artış gözlemlenmektedir. Tıpkı B&SA'lar gibi stratejik ittifaklar da giderek yükselen küresel rekabetin bir ürünüdür. Bu rekabetçi yapı küresel ölçek ekonomilerine, stratejik esnekliğe ve pazarlama avantajlarına sahip olan firmalara duyulan ihtiyacı artırmaktadır. Capital dergisi, 2000'li yılların başlarında Türkiye'de henüz yeni yeni tartışılmaya başlanan bu eğilimi aşağıdaki ifadelerle tanımlamaktaydı:

Ortada hisse alışverişi yok. Hiçbir şirket para koymuyor. Ancak, neredeyse bir ortaklık gibi hareket ediyorlar. Amaçları, üretim, AR-GE ve pazarlama gibi konularda sinerji oluşturup, yeni değer yaratmak. 'Stratejik işbirliği' denilen bu konsept, son yıllarda bütün dünyada yükseliyor. Şirket birleşmelerini 'evlilik' olarak tanımlayan uzmanlar buna 'nişan' diyorlar. Onlara göre, önümüzdeki dönemde

bu birlikteliklerin sayısı artmaya devam edecek (Öncel Bayıksel, 2002).

UÖŞ'ler arasında kurulan stratejik ittifakların örnekleri olarak optik taşınabilir bellek üretmek için kurulan Du Pont ve Sony ortaklığı, mikro-işlemciler için imalat süreci geliştirmek amacıyla kurulan Motorola ve Toshiba ittifakı, otomobil yedek parçaları üretimini hedefleyen General Motors ve Hitachi ortaklığı, bilgisayar ürünleri imalatı ve satışı için Fujitsu ve Seimens, havacılık hizmetlerinde American Airways, British Airways, Canadian Airways, Cathay Pasific, Iberia, Quantas ve US Airways ortak girişim ve işbirlikleri gösterilebilir (Robinson, 2004: 65). Otomotiv endüstrisi bu ulusötesi ittifaklar için adeta bir pilot alan konumundadır. Son yıllarda bu endüstri kolunda her yıl ortalama 100 adet yeni ittifak kurulmaktadır. 1999 yılında dünyada en büyük UÖŞ'lerin aralarında kurdukları ittifakların % 80'i sınır-ötesi niteliktedir. Bu olgu aynı zamanda endüstrideki küreselleşmenin önemli bir göstergesidir. Örneğin Ford, 1979'dan beri elinde bulundurduğu % 25'lik Mazda azınlık hissesini 1996'da % 33.4'e çıkarmıştır. General Motors, Isuzu ile 1971'de, Suzuki ile 1981'de ittifak oluşturmuştur. Renault ve Nissan, Meksika'daki Nissan'a ait fabrikalarda Renault'ya ait bir model üretmek için ittifaka gitmişlerdir. 2000 yılında Mazda Ford marka otomobilleri kendi fabrikalarında montajlamaya başlamıştır. Daimler-Chrysler ve Mitsubishi de benzer bir biçimde ittifak kurmuşlardır. Örnekler şüphesiz artırılabilir. 1999'da Rus şirketler GM, Ford, Renault ve Volvo gibi bazı büyük Batılı ortaklarıyla 8 adet ortaklık kurdular. Aynı yıl Çinli firmalar en az 13 uluslararası ittifakın bir tarafı olmuşlardır. 1999'da Daimler-Chrysler, Honda, Ford ve Volkswagen ortak petrol ünitesi üretebilmek için bir araya gelip güçlerini birleştirmiştir (Kang ve Sakai, 2000: 24-7). Otomotiv sektöründe derinleşen küreselleşme eğilimini gözlemleyen bir OECD raporunda "bu birleşme dalgası otomotiv endüstrisinin her alanını, otomobil şirketlerini, yedek parça arz edenleri, perakendecileri vd. derinden etkiliyor ve bu gelişmeler ulusal sınırların ötesinde cereyan ediyor" şeklinde yazmaktadır (Kang ve Johansson 2000: 22).

Günümüzün küresel ve entegre dünyasında artan rekabet baskısının sonucu olarak ortaya çıkmakta olduğu düşünülen stratejik ittifaklar, iş dünyasında rekabet, işbirliği ve endüstriyel yeniden yapılanmanın en önemli mekanizması durumundadır (Kang ve Sakai, 2000). Ardında yatan pratik nedenler ne olursa olsun, UÖŞ'lerin aralarında kurdukları sınır-ötesi / ulusötesi stratejik işbirlikleri, küresel kapitalist sınıf oluşumunun bir göstergesi olarak görülebilir. Tıpkı günümüzün B&SA'ları gibi çoğunlukla bunlar da bazı 'ulusal' sermaye bloklarının kendi aralarında, diğer başka 'ulusal' sermaye bloklarına karşı oluşturdukları yapılar değildir. Aksine küresel ekonomide varlık gösteren dev oligopolcü yapılanmalar, farklı ülke ve bölgelerden sermaye gruplarını bir araya getirmektedir (Robinson, 2004: 64-7). Bu şirketler arası ilişkiler ağı potansiyel taraflar için daha başka ortaklıklar ve işbirlikleri için de adeta bir enformel iletişim ağı işlevi görür. Bu ulusötesi stratejik işbirlikleri birbirine rakip olsun olmasın dünyanın en büyük UÖŞ'lerinin CEO'ları arasında ekstra arkadaşlık ve sosyalizasyon olanakları yaratır. Bu ittifaklar ayrıca, aşağıda detaylı olarak inceleyeceğimiz üzere, iş dünyasında şirketleri ve yöneticileri birbirine bağlayan bir diğer olguyu "ortak yönetim kurulu üyeleri"ni (*board interlocks*) gündeme getirmektedir. Bu yolla iş dünyasında en üst düzeylerde istihbarat akışı süreklilik kazanır.⁶² Sonuç olarak stratejik işbirlikleri, ulusötesi bir iş topluluğunun ortaya çıkması ve ulusötesi kapitalist sınıfın varoluş koşullarının olgunlaşması sürecine katkı sağlamaktadır.

2. 5. 5. UÖŞ'lerin Birbirine Bağlı Yönetim Kurulları

Aynı ticaretle uğraşan insanlar, şenlik ve eğlence için bile olsa nadiren bir araya gelirler, ancak konuşma, halka karşı bir komplo ya da fiyatları yükseltmeye yönelik bir entrikayla son bulur (A. Smith, *Wealth of Nations*, s.128).

⁶² Dünya ve Türkiye'den stratejik işbirlikleri üzerine kuramsal ve ampirik incelemeler için bkz. Ohmae (1989), Kang ve Sakai (2000), Çulpan (2002), Oum vd. (2000), Glaister vd. (2004) ve Uzun (2007).

Ne sanayinin karları pahasına kar sağlayan ‘finansçılar’ ne de şirketleri kontrol eden ‘bankacılar’, kredi veren paydaşlar olarak üretim, satışlar ve finansmanı organize ederek entegre faaliyetlerden asıl kar elde edenler en büyük banka ve şirketlerin yönetim kurullarında oturan finans kapitalistlerdir (Zeitlin, 1976: 900).

Şirket yönetimine hem içeriden hem de dışarıdan dahil olmuş kişiler, o şirketi bir diğer şirkete bağlayan ortak yönetim kurulu üyeleri pozisyonunda olabilir. Bir şirketin içinden gelen yönetici aynı anda başka bir şirketin yönetiminde de görev yapıyorsa, söz konusu iki şirket birbirine o yönetim kurulu üyesi aracılığıyla bağlanmış demektir. Günümüzde şirketlerin yönetim kurullarını birbirine bağlayanlar, genellikle dışarıdan gelen üyeler olmaktadır. Örneğin, 1981 yılında ABD’de imalat sanayi için oluşturulan Fortune 500 listesindeki şirketlerin ortak yönetim kurulu üyelerinin dörtte üçünü dışarıdan üyeler oluşturmaktadır (bkz. Mizruchi vd. 1993). Burada gördüğümüz, aslen başka şirketlere mensup bulunan dışarıdan üyelerin, otomatikman bir örgü noktası oluşturmasıdır. Bu konuda önemli çalışmaları bulunan Mizruchi’ye göre şirketler, kurumlar arası bu türden bağlantıları tamamen bilinçli bir biçimde kurmazlar. Yani ortak yönetim kurulu üyeleri olgusunun arkasında hileli anlaşma atanma ve yakın izleme, meşruiyet kazanma, kariyer gelişimi ve toplumsal kaynaşma gibi çeşitli nedenler bulunabilmektedir (1996: 273). Çalışmamız, böylesine çeşitli nedenler içerisinde toplumsal kaynaşma maddesine, diğer bir deyişle, bu ilişkilerin sosyal sınıf oluşumu süreçlerine muhtemel etkilerine odaklanmaktadır. Tam bu noktada C. Wright Mills, daha henüz 1950’lerde şirketleri birbirine bağlayan ortak üyelerin, üst sınıfın mensupları arasında bulunan bir tür sosyal ağın varlığına işaret ettiğini yazmaktadır: “Birbirine bağlı yönetim kurulları boş bir ifade değildir. İş dünyasına dair çok katı bir gerçekliğe, bir çıkar grubunun sosyolojik varlığına yani mülk sahibi sınıf arasında hakim olan bakış açısına ve politika birliğine işaret etmektedir” (Mills: 1956: 123, vurgular eklendi). Onu izleyen Domhoff (1967), Zeitlin (1974), Sonquist ve Koenig (1975), Mintz ve Schwartz (1985), Burris (1991, 2005) ve Useem (1984) gibi araştırmacılar, esasen Amerikan şirketleri

bağlamında, ortak yönetim kurulu üyelerini kapitalist sınıf entegrasyonunun önemli bir unsuru olarak tanımlamışlardır.

Yönetim kurullarındaki ortak üyeler, çoğu anaakım araştırmacının ortaya koyduğunun aksine sadece organizasyonlar arası iletişim ve eşgüdüm sorunlarını çözmek, işlem maliyetlerini düşürmek ve zamandan tasarruf sağlayarak verimlilik artışı yaratmak gibi pratik hedeflere değil, bundan çok daha önemli olarak, şirket seçkinleri ve güçlü sermaye grupları arasındaki ‘ilişkileri’ geliştirme amacına hizmet ederler. Dolayısıyla, gerekli donanım ve bağlantılara, bilgi, beceri ve tecrübeye sahip olduğu düşünülen önemli kişiler, dünyanın hemen her yerinde, büyük şirketlerde profesyonel yöneticiler olarak görevler almaktadır. Bu ulusötesi ortak yönetim kurulu üyelerinin asli işlevi, şirketlerin yönetim kurullarında yanyana oturdukları seçkinler topluluğunun ‘ayrıcılık’ fertlerinin iş dünyasının yazılı olmayan kurallarına sadık olmalarını sağlamak ve yıkıcı bir rekabet ortamının oluşmasını engellemektir (O’Hara, 2004: 558). Bunun kolektif bir sınıf kimliği geliştirmeye yaradığı açıktır. Bireysel sermayelerin aralarındaki şiddetli çıkar mücadelelerinin ötesinde ortak bir vizyon ve değerler düzeneği yaratılmaktadır.⁶³

Bu bilinç şüphesiz bir kapitalist sınıf bilinci geliştirmekte ancak bunu ulusötesi bir perspektifte gerçekleştirmektedir. Diğer bir yandan Carroll’ın (2007) ortak yönetim kurulu üyeleri içerisindeki ulusötesi bağlantı noktaları ilgili ortaya koyduğu bulgular, bu sınıfsal perspektifi desteklemesi açısından önemlidir.

⁶³ Elbette bu ulusötesi sınıf bilincinin ve kimliğinin tasarlandığı / geliştirildiği yegane yerler şirket yönetim kurul salonları değildir. Dünyanın her yerinde ama öncelikle ABD ve İngiltere gibi liberal merkez bölgenin kalbindeki coğrafyalarda artık markalaşmış iş ve ticaret akademilerinde, çoğu holding üniversitesinde, kamuya ait bile olsa önde gelen üniversitelerde bu üst sınıfın (UKS’nin) davranış özellikleri, zevk ve tercihleri, politik algısı yeniden kodlanmaktadır. Robert Cox ise bu olguyu en çarpıcı biçimde ifade edenlerden birisi: “İş hayatına girecek olan adaylar, bu sınıfın değerlerini, hayat tarzını, dilini ve iş pratiklerini öğrendikleri yüksek prestijli ticaret okulları ve uluslararası yönetici eğitim programlarında sosyalle olurlar. Sınıfa özgü kültür, genel olarak ‘Amerikan’dır ve bu kültür, küresel düzeyde hakim grubun ulusal temelde farklılaşan seçkin üyelerinin görünüş ve davranışlarını türdeşleştirerek, ulusötesi biçimde yaygınlaşmıştır. Bu kültür, bütün Amerikancılığına karşın *adeta* ‘ulusötesi’ bir biçim almıştır” (Cox, 1987: 359, vurgular eklendi). Bu konuya çalışmamızın üçüncü bölümünde daha geniş bir biçimde değinilmektedir. Ayrıca eğitim kurumlarının küresel seçkinlerin oluşumu sürecinde üstlendiği rol için bkz. Sklair (2001), Dogan (2003), Soares (2007) ve Brezis (2010).

Carroll'a göre bunlar şirketlerin spesifik yönetim meselelerine neredeyse hiç müdahil olmamaktadır. Bunun yerine yabancı yöneticiler, küresel şirket seçkinleri ağı içerisinde birer organik aydın olarak işlev görmektedirler. Bu durumda ulusötesi ortak üyelerin, temelde şirket içi ya da şirketler arası stratejik denetim / kontrol süreçlerinin değil de ulusötesi bir iş topluluğunun gelişmesine hizmet ettikleri söylenebilir.⁶⁴

Günümüzde özellikle büyük şirketleri birbirine bağlayan çok sayıda mekanizma vardır. Bunlar arasında en fazla göze çarpan olgu, şirket yönetim kurullarında yer alan ortak üyelerdir. Bu bağlantılar, herhangi bir şirketin yönetim kurulunda yer alan bir temsilcinin bir başka şirketin de yönetim kurulunda bir koltuk almasıyla kurulmuş olmaktadır. Örneğin 2002 yılında Citigroup'un CEO'su Sanford Weill aynı zamanda AT&T'nin de yönetim kurulunda görev yapmakta ve bu iki şirket arasında bir bağlantı noktası konumunda bulunmaktadır. Bu türden bir bağlantının iktisadi ve politik anlamı ve önemi ise henüz 20. yüzyılın başlarında Amerikan Temsilciler Meclisi'ne bağlı Pujó Komitesi tarafından fark edilmişti. Komite'ye göre bu kilit / bağlantı noktaları, kapitalist ekonomide rekabet mantığını zedeleyen, ahlaki olarak da problemlili, 'uygunsuz' durumlar yaratmaktaydı (Mizruchi ve Marquis, 2006: 375-77; Domhoff, 2005). Bu uygunsuz durumlar, özellikle Amerikan bankaları için geçerlidir. Örneğin, bir gazeteci ve daha sonraları Yüksek Mahkeme başkanı olacak Louis D. Brandeis, 1914'te bir avuç ticari banka ve yatırım bankasının Amerika'nın en büyük şirketlerini kontrol eder halde olduğunu

⁶⁴ Koç Holding Yönetim Kurulu Başkanı Mustafa Koç da bu görüşü destekler yönde konuşmaktadır. Ona göre aile şirketlerinde yabancı yöneticilerin yer almasının önemi büyüktür. Bu bağlamda, "dışından yönetim kurulu üyelerinin vazgeçilmez bir değeri vardır. Bu tip kişiler sahip oldukları tecrübeleri paylaşırlar. Sık sık aile bireylerinin sormayacağı soruları sorar. Gerçekten sorgulanması gereken soruların sorulmasını sağlar. Bu nedenle de aile içinden gelen kişilerin sahip olamayacağı bir bakış açısıyla karar sürecinde denge oluştururlar." [<http://www.patronlardunyasi.com/haber/Koc-tan-aile-sirketlerine-recete/21976>] (Erişim: 12 Nisan 2010). Buna çok benzeyen bir yaklaşım, 2000'lerin başında çok sayıda üst düzey yabancı yöneticiyi şirketinin tepe düzeyine transfer eden Procter & Gamble'ın (P&G) CEO'su John Pepper tarafından da dile getirilmektedir. Pepper'a göre yabancı yöneticiler, P&G'nin bir "dünya şirketi" olmasının en önemli göstergesi olmaktadır. (Pepper, 2000: 287-92).

söylemiştir. Kaldı ki aynı yıl çıkarılan *Clayton Anti-Tröst Yasası* ile piyasada rakip firmaların yönetimlerinde ortak üye bulundurmaları yasaklanmıştır.⁶⁵

Altı çizilmesi gereken bir nokta, bu konuda yapılan çalışmaların önceleri çoğunlukla Amerikan şirketlerini incelediği, ancak son yıllarda Avrupa ve Asya'dan şirketler üzerine de önemli bir literatürün ortaya çıkmış olduğudur (Staples, 2008a,b; Burris, 2001, 2005; Mizruchi, 1992). Özellikle 1970'lerden bu yana sosyoloji alanında bu bağlantılara yönelik büyük bir akademik ilgi söz konusudur. Bu çalışmalar öncelikle şu iki soruya odaklanmaktadır: (1) Büyük şirketler neden ortak yönetim kurulu üyeleri bulundurmaktadır? (2) Bu ortak üyeler ne iş yaparlar? Bu bağlamda ortak yönetim kurulu üyeliklerine iki açıdan yaklaşıldığı söylenebilir. Birincisi, firmalar bu bağlantıları iş ortamının taşıdığı potansiyel belirsizlikleri giderebilmek için kullanmaktadır (Mintz ve Schwartz, 1985). Böylece Amerikan banka yöneticilerinin 20 yüzyıl boyunca özel şirketlerin yönetim kurullarında merkezi bir konumları olması şaşırtıcı olmaktan çıkar. Yukarıda verilen örnekte AT&T'nin Sanford Weill'i yönetim kuruluna alırken borçlu olduğu Citigroup'u memnun etmeyi amaçladığı söylenebilir. Böylece alacaklı (Citigroup), borçlunun (AT&T'nin) attığı adımları içeriden takip edebilecek ve katlanmakta olduğu riski azaltabilecektir.

Öte yandan bu bağlantıların sadece kurumlararası böylesine nedenlerle değil doğrudan doğruya sınıfsal kaygılarla kurulduğu da düşünülebilir. Yani, bu kişiler, sadece bazı şirketler arasındaki bağlantı setlerini temsil etmemekte, adeta bir üst-sınıf kimliğini geliştirmek ve / veya pekiştirmek misyonunu da sürdürmektedir. Pratik ticari nedenlerle kurulabilen bu ilişkiler son kertede şirket seçkinleri arasında bir birlik yaratmaya hizmet edebilir. (Mizruchi, 1992).

---

⁶⁵ Louisiana'dan demokrat parlamenter Arséne Pujo'nun (1861-1939) adıyla anılan bu komite, 1912-1913 yılları arasında bir süre Amerikan Temsilciler Meclisi'ne bağlı çalışmış ve o dönemde para tröstlerini mercek altına almıştır. Bu çalışmalar sırasında "Pujo Komitesi", aralarında bir tröst oluşturarak bir çok sanayi ve sektörde kontrolü ele geçirmeye çalışan ve Wall Street'teki finans aleminin liderlerinden oluşan küçük bir grubun komplosunu ifşa etmiştir. Pujo ve Komite'sinin bu çabalarının Merkez Bankası Yasası ve Clayton Anti-Tröst Yasası'nın (1914) oluşturulmasında büyük etkisi olmuştur (Bu konuda bkz. Brandeis, 1914).

Günümüzün dünya ekonomisi ve politikalar düşünüldüğünde UÖŞ'lerin giderek büyüyen etkilerine şahit olmaktayız. Bu olgu doğal olarak iş ve ticaret dünyasında oldukça güçlü konumda olan bir grup insanın var olabileceği fikrini güçlendirmektedir. Kaldı ki 1980'lerin ortalarına geldiğimizde 'global' iş alemiyle ilgili çok bilinen bir dergide şunlar yazmaktadır: "Küresel yöneticiler yeni bir güç olarak yükselişte. Dünya piyasalarını birbirinden ayıran kültürel farklar ve sınırlar, iş dünyasında ortaya çıkan bu yeni ve güçlü eğilim karşısında giderek zayıflayan engeller haline geliyor. Pek çok ortak özelliğe sahip küresel yöneticiler yeni bir sınıf oluşturuyorlar" (*International Management*, Eylül 1985). Tüm dünyada iş dünyası medyası, her zaman küresel politik ekonomide ortaya çıkan yeni güç merkezlerini saptama çabalarına spekülasyon katkılar yapmıştır, hala da yapmaktadır. Fortune dergisine göre de "özgür dünya kapitalizminde ana mali damar, en fazla 1000 kişinin sahip olduğu ve kontrol ettiği 60 kadar şirket, ortaklık ve holding tarafından temsil edilmektedir" (Ağustos 1968).

Tablo 2.11. Banka ve Endüstri Şirketleri Ağının Düğüm Noktaları

1970		1976	
1.JP Morgan	b, ABD	1.Chase Manhattan	b, ABD
2.Chemical Bank	b, ABD	2.Deutsche Bank	b, Federal Almanya.
3.Chase Manhattan	b, ABD	3.Canadian Imperial	b, Kanada
4.Royal Dutch / Shell	s, Hollanda / İngiltere	4.Chemical Bank	b, ABD
5.Deutsche Bank	b, Federal Almanya.	5.Dresdner Bank	b, Federal Almanya.
6.International Nickel	s, Kanada	6.Ford	s, ABD
7.AKZG	s, Hollanda	7.JP Morgan	b, ABD
8.General Electric	s, ABD	8.Swiss Bank Corp.	b, İsviçre
		9.Volkswagen	s, Federal Almanya
		10.Royal Dutch / Shell	s, Hollanda / İngiltere

Kaynak: Fennema (1982: 117 ve 191). Tablo 5.6, Tablo 8.8 ve 8.9. Ayrıca, b = banka; s = sanayi işletmesi

Aslında Fortune'un burada sözünü ettiği bu damar, ilk olarak seksenli yılların başlarında 176 adet büyük sanayi firması ve bankayı birbirine bağlayan uluslararası bir yönetim kurulları ağını ortaya koyan Hollandalı sosyolog Meindert Fennema tarafından haritalandırılmıştır. 1982 tarihli Uluslararası Banka ve Endüstri Ağları (*International Networks of Bank and Industry*) adlı

kitabında, Fennema bu büyük şirket ve bankaların yönetim kurullarını birbirine bağlayan uluslararası bir ağın varlığını ortaya koymuştur. Sözü edilen ağ bir kontrol / denetim mekanizması değil, haberleşme ve etkileşim mekanizması işlevi sergilemektedir (1982: 201). 1970-76 yılları için bu ağın merkezi, yukarıda Tablo 2.11’de gösterilmektedir.

Fennema’nın bulguları ilk olarak 1970’lerde Avrupalı firma ve bankaların dünyada giderek daha merkezi bir konuma geldiğini göstermektedir. Çalışma şebeke içerisinde bazı ‘önemli bağlantılar’ın da (big linkers) varlığını açığa çıkartmaktadır. Fennema’ya göre bu kişiler dar bir ticari çevrenin spesifik çıkarlarını temsil etmektense, çok daha geniş bir perspektiften bakarak iş dünyasına ve iktisadi ve politik meselelere ilişkin genel stratejiler geliştirmeye çalışmaktadırlar.

[Bu bağlantılar] ekonominin önemli sektörlerini, hatta bir bütün olarak iş aleminin bekasını korumak ve kollamak gibi bir vazife üstlenmişlerdir. (...) Petrol krizinin nasıl yönetileceği, hükümetlerin hangi yollarla etki altına alınacağı ve üç taraflılığın (trilateralism) nasıl geliştirileceği gibi meselelerle uğraşmaktadırlar” (Fennema, 1982: 208, vurgular bana ait).

Fennema’nın çalışmasının katkısı bu insanların yürüttüğü faaliyetlerin hiç de gelişi güzel olmadığını; tersine son derece planlı ve programlı bir şekilde, kuvvetli bir sosyalizasyon ağı içerisinde davrandıklarını göstermek olmuştur. İlerleyen yıllarda uluslararası bir kapitalist sınıf bileşeninin araştırılması ve iş dünyasından bir çok önemli ismi bir araya getiren bazı politika planlama kuruluşlarının (*policy planning bodies*) incelenmesi gerektiği düşüncesi ise birbirine bağlı yönetim kurulları ağı çözümlerinin önünü açmıştır.

Ağ analizleri uzunca bir süre ulusal düzeyde seçkinlerin entegrasyonu ve biraz geliştirilmiş biçimiyle sınıf oluşumları konularında yapılan ampirik çalışmalarda kullanılmış olmakla beraber (Useem, 1984; Domhoff, 1998), ilk

defa Carroll ve Fennema'nın uluslararası bankalar ve sanayi şirketleri üzerine yaptıkları çalışmalar sayesinde ulusötesi bir perspektife kavuşmuştur.⁶⁶ Bu ortak çalışmalar, Fennema'nın (1982) öncü çalışmasına dayanmaktaydı ve aynı zamanda 1976-1996 yılları arasında birbirine bağlı yönetim kurulları ağındaki meydana gelen hareketleri / değişimleri inceleme amacını taşıyordu. Carroll ve Fennema tarafından seçilen zaman dilimi iktisadi küreselleşmenin gözle görülür bir biçimde hissedilmeye başladığı dönemi kapsamakta olduğu için çalışmalarının bulguları da bir hayli önem kazanmaktaydı (2002: 415). Buna göre göre küreselleşme sürecinde ulusal sınırlar içerisindeki şirket yönetim kurulları ağ organizasyonlarının inatla varlığını sürdürüyor oluşları, Fennema (1982)'nin ortaya koyduğu bulgularla çelişmemekle beraber söz konusu dönemde ulusal sınırları kesen birtakım zayıf bağlantılar üzerinden iş dünyasının seçkinlerinin ulusötesi entegrasyonunda ılımlı da olsa bir artış söz konusu olduğunu göstermekteydi. Yazarlar bu noktada ulusötesi şirket yönetim kurulları ağının şirketler arası bir tür kontrol ilişkisi değil, uluslararası bir iş alemi (business community) oluşturmayı amaçlamakta olduğunu altını çizmektedirler.

Küresel bir şirket seçkinleri şebekesinin ya da ulusötesi bir kapitalist sınıf nüvesinin varlığının incelendiği bir dizi önemli çalışma da Clifford L. Staples (2006, 2007, 2008a,b) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunlar içerisinde 2006 yılında Fortune Global 500 listesindeki şirketlerin yönetim kurullarındaki ortak üyeler üzerine yaptığı ağ çözümlemesi ve ulaştığı bulgular dikkate değerdir. Buna göre listedeki şirketlerin % 70'lik bir kısmı ABD, Japonya, İngiltere, Fransa ve Almanya'dandır. Toplamda ise dünya üzerindeki 200'ü aşkın ülke içerisinde sadece 42'sinin şirketleri bu listeye girebilmiştir. Bu 500 şirketin

---

⁶⁶ Burada önemli bir ayrımın altını çizmekte yarar var. Birbirine bağlı yönetim kurulları üzerine son derece geniş bir literatür mevcuttur. Bu çalışmalar ister ampirik toplumsal ağ çözümlemeleri (*social network analysis*) üzerine kurulmuş olsun isterse diğer toplumsal araştırma yöntemlerine dayandırılmış olsun şirketleri ya da kurumları birbirine bağlayan ağlar, işletmecilikten (örgüt kuramları) sosyolojiye kadar (toplumsal ağ çalışmaları) bir çok alanda çalışan akademisyenler için oldukça ilgi çekici bir konu olagelmıştır. Ancak bu çalışmada ulusal ya da uluslararası şirketleri - yönetim kurulları üzerinden- birbirine bağlayan söz konusu 'bağlantılar'ın (*interlocks*) ulusötesi kapitalist sınıf oluşumu süreçleri üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalara odaklanılmaktadır.

6632 adet yönetim kurulu üyesi olduğu saptanmıştır. Bu üyelerden 5095'i şebekede sadece bir defa görünmektedir. Yani bu isimlerin çok önemli bir bölümü FG500 içerisinde sadece bir UÖŞ'ye hizmet vermektedir. Geriye kalan 1537 yönetim kurulu üyesi 659 kişi tarafından icra edilmektedir. Bu kişiler listedeki en az iki firmanın yönetim kurulunu birbirine bağlamaktadır. Bu konuları nedeniyle onlara İngilizce'de 'interlocks' denmektedir. Bu 659 bağlantı sadece 21 ülkenin vatandaşları olup yarıya yakını ABD'lidir. Bu isimlerin birbirine bağladığı 1201 şirketin 319'u farklı ülkelerdendir. Birbirine ortak yönetim kurulu üyeleriyle bağlı şirketlerin çok büyük bir çoğunluğu (% 95'i) Avrupa ve Amerika'dandır.

Çalışmanın ortaya koyduğu çarpıcı bulgulardan bir tanesi de ulusötesi bağlantılar noktasında Avrupalı şirketlerin ABD'li rakiplerinin bir hayli önünde oluşlarıdır. Buna göre Avrupa'lı şirketlerin % 36.8'i ulusötesi bağlantıya sahip iken bu rakam ABD'li şirketler söz konusu olduğunda % 15.6'ya düşmektedir. Ancak FG500'e ilişkin bir çok başka istatistik ABD'li şirketlerin sistemdeki ağırlığını gösterir mahiyettedir. Örneğin ABD listeye 170 şirket sokmaktadır. 6632 yönetim kurulu üyesinin 2070'i ABD'lidir. Şirketleri birbirine bağlayan 659 kilit isimden 310'u Birleşik Devletler vatandaşıdır. Ulusötesi bağlantılara geldiğinde ABD etiketli şirketlerin ve yöneticilerin bu ağırlığı azalmaktadır. FG500'ün 370'i (% 74.3'ü) birbirine bağlı ancak bunlardan sadece 219'unun ulusötesi bağlantıları mevcut olup bunların da büyük çoğunluğu (% 89.1'i) Avrupalı şirketlerin bünyesi içerisinde. Dünya ekonomisine ve politikalarına yön veren bu 500 şirketin % 50.6'sı yönetim kurullarında en az bir yabancı üye bulundurmaktadır.

Yönetim kurulunda bulunan yabancı üye sayısı listedeki şirketler için 1 ila 8 arasında değişmekle birlikte listedeki şirketlerin geneli için bu rakam ortalama 2'dir. Yani FG500'deki UÖŞ'lerin yönetim kurullarında ortalama iki yabancı üye bulunmaktadır. Yönetim kurullarının bu çokuluslu karakteri Avrupa'da daha fazla belirgindir. Sonuçta Staples'ın iş alemini yönetenlere ilişkin çizdiği bu genel resim, UÖŞ'lerin yönetim kurullarının fazlaca küreselleşmediğini,

ulusötesi bağlantıların hala zayıf olduğunu söylemektedir. Varolan ulusötesi bağlantılar ise daha çok Avrupa'da yoğunlaşmaktadır. FG500 şirketlerini birbirine bağlayan 659 kişiden sadece 48'i hem ulusal hem de ulusötesi bağlantı konumundadır. Bunlar, çoğu Avrupalı olmak üzere, dünyanın en zenginleri listesinden hiç inmeyen, iş dünyasının en tanınmış yüzleridir. Staples'a göre bu kişiler her yıl Ocak ayında İsviçre'nin Davos kasabasındaki düzenlenen Dünya Ekonomi Forumu'nun şık partilerinde boy göstermektedir.

Öte yandan FG500'ün en büyük 50'si arasındaki şirketlerin 30'u hem yerli hem yabancı bağlantıları ile diğer şirketlere bağlanmaktadır. Dolayısıyla ulusötesi bağlantılar, FG500'ün geneli için zayıf olmakla beraber, listede yukarı basamaklara tırmandıkça güçlenmektedir. Diğer bir deyişle güçlü ulusötesi bağlantılar bir UÖŞ'i daha büyük, güçlü ve itibarlı kılmaktadır. Açıktır ki her iki ilişki de birbirini beslemektedir. Son olarak Staples'a göre küresel ekonomiyi domine eden bir UKS fraksiyonu var ya da yükseliyor ise bu sınıfın / sınıf fraksiyonunun taşıyıcıları mutlak suretle buralarda adı geçen kişi ve şirketler olmak durumundadır (Staples, 2008b).

2. 5. 6. Ulusötesi Sermayenin Özel Ekonomik / Politik Forumları

Bu türden bir ulusötesi iş topluluğunu yönetim kurullarına hapsedilmiş yani yöneitm kurulu toplantı odalarının dört duvarıyla yalıtılmış biçimde düşünmek çok zordur. Bu durumda söz konusu oluşumun son derece etkisiz kalacağı açıktır. Halbuki ulusötesi kapitalist çıkarların açık bir biçimde tanımlanıp ifade edilebilmesi gerekir. Bu nedenle ulusötesi iş çevresinin, iş dünyasının önde gelen isimlerinin ve büyük patronların bir araya gelebileceği, ortak meselelerini konuşabileceği ve bu sorunlara dair bazı uzlaşma noktaları, yeni stratejiler ve çözüm önerileri geliştirilebileceği bazı yerlere ve özel ortamlara ihtiyaç duyulmaktadır. İş dünyası temsilcileri, bu türden girişimlere şirketlerinin kurumsal güç ve etki alanlarının en yüksek noktaya taşınabilmesi için ihtiyaç duymaktadır. Carroll ve Carson'a (2003) göre bu faaliyetlerin en kolay ve en hızlı gerçekleştirilebileceği süreç, tarihsel olarak baktığımızda, küreselleşme

diye adlandırdığımız bu dönemdir. Yeni ve daha esnek yönetim tipleri bu yönde bir sosyalizasyona önemli ölçüde destek olmaktadır. Bu genel eğilime paralel olarak son yıllarda çoğu sosyal bilimci ve akademisyen, dikkatlerini bazı politik ve iktisadi kurum, foruma ve bunların kendi kendilerini düzenleme potansiyeline yöneltmiş durumdadır (bkz. Ronit, 2001: 562; Keck ve Sikkink, 1998).

Ulusötesi sermaye birikimi süreci, çok sayıda formel veya enformel iktisadi veya siyasi forum bünyesinde organize olmuş, neoliberal yeniden yapılanma projesini gerçekleştirmek ve küresel kapitalizmin yönetişimini tesis etmek isteyen, başta ABD, Avrupa ve Japonya üçgeninden ve çevre ülkelerden gelen birtakım büyük UÖŞ patronları, üst düzey siyasetçi ve devlet adamı, medya seçkini, bürokrat, süper-teknokrat, magazinel sanatçı vs. tarafından temsil edilen bir hakim bloğun oluşumunu da beraberinde getirmiştir. Stephen Gill bu oluşuma “ABD merkezli ulusötesi tarihsel blok” adını vermektedir. Ulusötesi blok ulusötesi sermayenin çıkarlarının sentezinin, entellektüel ve moral önderliğinin, yani hegemonyasının koşullarının ulusal sınırların ve sınıfların ötesinde kurulması işlevini görmektedir (Gill, 1990: 47-8; Bieler ve Morton, 2004: 96). Bilderberg Toplantıları, Üçlü Komisyon (ÜK), Dış İlişkiler Konseyi (DİK), Avrupa Sanayiciler Yuvarlak Masası (ERT), Dünya Ekonomik Forumu (DEF), Açık Toplum Enstitüsü gibi sayıları ve etki alanları giderek büyüyen formel veya enformel kimi patron örgütleri, düşünce kuruluşları ve araştırma enstitülerinin oluşturduğu yaygın şebekeyi ise UKS oluşumunun doğal sonucu (aynı zamanda bir göstergesi) olarak görmek mümkündür.

Günümüzde küresel politik ekonominin temel yönelimlerini belirleyen pek çok karar Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (DB), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Birleşmiş Milletler (BM) gibi uluslararası / uluslararası kurumların yanında bu adı geçen ulusötesi seçkin planlama gruplarında, yani UKS'nin bir takım özel iktisadi / siyasi forumlarında şekillenmekte ve bu platformlar kapitalist sınıf çıkarlarının devlet politikalarına dönüştürüldüğü ve Gramsci'nin burjuvazinin kollektif aydınları dediği ortamlar olmaktadır (Gill, 1990; Cox,

1987; Van der Pijl, 1998; Robinson, 2004; Carroll ve Carson, 2003). Bu şebeke şimdilik küresel devlet ya da ulusötesi devlet yapısı sergilememekte. Bir benzeri her bir ulus devletin mevcut sınırları içerisinde de kurulabilecek olan bu ulusötesi bloğun işlevi, dünya burjuvazisini ve UKS fraksiyonlarını “kendinde bir sınıf” olmaktan çıkartarak “kendisi için bir sınıf” pozisyonuna taşımak, orada tutmak ve bu amaçla küresel düzeyde neoliberal kontrol planları geliştirmektir.

2. 5. 6. 1. Ulusötesi Neoliberal Hegemonya ve Politika Grupları

1980’lerde Reagan ve Thatcher yönetimlerinin saf liberal doktrinleri yapısal bir değişime işaret etmiş; savaş sonrası dönemin Keynezyen-Fordist devlet anlayışı kuşatılmış; UÖŞ’lerin gücü perçinlenmiş; UDY’ların önünde varolan engeller kalkmış; sermayenin yeryüzünün bütün bölgelerine istediği gibi girip çıkması ve toplumsal ve ekonomik hayata serbestçe nüfuz etmesinin önünde neredeyse hiçbir engel bırakılmamıştır. Borçlu şirket ve ülkelere çok sert yaptırımlar uygulanmasıyla karakterize edilebilecek bu dönemde özelleştirme uygulamaları, ticaretin serbestleşmesi, deregülasyonlar, vergi reformları, kamusal mal ve hizmetlerin giderek piyasa kurallarına tabi kılınması gibi bazı politika uygulamaları bütün dünyada hakim kılınmıştır. Dünya Bankası baş ekonomisti John Williamson bu genel eğilimi ünlü “Washington Konsensüsü” terimiyle ifade etmiştir. Bu yeni sistemin kendisini sürekli olarak yeniden üretebilmesi için kapitalist sistemde devletler ve sivil toplumun kamusal ve özel unsurlarının bir sentezine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sentez ise Mont Pelerin Cemiyeti, Uluslararası Ticaret Odası, Bilderberg Toplantıları, Dünya Ekonomik Forumu ve Üçlü Komisyon gibi bazı yerleşik platformların yanında, Sürdürülebilir Kalkınma İş Konseyi gibi daha yeni uluslararası forumlar bünyesinde gerçekleştirilmek istenmektedir. Carroll ve Carson (2003: 70) farklı yapılara sahip bu politik / iktisadi forumların üç ortak niteliğini şu şekilde sıralamıştır:

- 1) İçerisinde neoliberal ticari faaliyetlerinin şekillendiği toplumsal ağın yerleşik unsurları olarak sivil toplumda ayrıcalıklı bir yer teşkil ederler.
- 2) Uluslararası seçkinlerin başlıca entegrasyon aracı olarak işlev görürler. Kapitalistlerin kar amaçlı yatırımlarında hedef seçtiği siyasi ya da kültürel topluluk ile formel veya enformel bağlantılar kurmalarını sağlarlar. Sınıf uzlaşmazlıkları bu ortamlarda ortadan kaldırılır ve kollektif çıkarlar formüle edilir.
- 3) Sınıf çıkarlarını devlet politikalarına dönüştürmek gibi görevleri vardır. Söz konusu kurumlar kapitalist toplumsal ilişkilerin ürünü olan politika biçimlerini tanımlayarak ve destekleyerek sistemin devamlılığını ve istikrarını garanti altına almak çabalarına çok önemli katkılar sağlarlar.

2. 5. 6. 1. 1. Mont Pelerin Cemiyeti (MPC)

İkinci Dünya Savaşı sonrasında seçkinler arasındaki uzlaşma eğiliminin neo-liberal bir içerik kazanmaya başladığını görmekteyiz. Bu eğilimin ilk somut sonuçlarından bir tanesi 1947 yılında Friedrich von Hayek'in kurduğu Mont Pelerin Cemiyeti olmuştur denilebilir. Cemiyetin saf parasalcı ve piyasacı yaklaşımlarının Keynezyenizmin hakim olduğu bir ideoloji ikliminde politika yapıcı kurumların nezdinde marjinal kaldığı söylenebilirse de entelektüel hayatta hiç etkisi olamıştır demek doğru olmayacaktır. Halen varlığını ve etkisini sürdüren MPC'nin 1947 yılının Nisan ayında yapılan ilk toplantısının sonuç bildirgesi bu ve benzeri politika gruplarının hedeflerini ve özellikle Soğuk Savaş döneminde dünya siyasetinde soyunacakları rolü özlü biçimde anlatmaktadır:

Medeniyetin temel değerleri tehlikededir. İnsanoğlunun itibarı ve özgürlüğünün temeli demek olan hukuk ve adalet yeryüzünden silinip gitmiş durumdadır. Diğerleri de siyasetin güncel eğilimlerinin sürekli ve artan tehditi altındadır. (...) Batı'nın sahip olduğu değerler, düşünce ve ifade özgürlüğü de dahil, kendi görüşlerinden başkasına yaşam hakkı tanımayan bir azınlığın taleplerinin tehdidi altındadır. Grubumuz, bu gelişmelerin tüm ahlaki değerlerimizi inkar eden ve hukukun üstünlüğünü sorgulayan belirli bir tarih anlayışının ve toplumsal kuramların gelişmesiyle yakından ilgili olduğunu savunmaktadır. Ayrıca bu gelişmeler özel mülkiyete ve serbest pazar düzenine inancın zayıflamasından beslenmektedir. Özel mülkiyet ve rekabet kurumlarının güçlü olmadığı bir toplumda özgürlükler de etkin bir biçimde korunamaz. (...) Bu fikirlere yeniden itibar kazandırmak için güçlü entelektüel argümanlarla desteklenen ideolojik bir hareket yaratmak gerektiği bilinciyle hareket eden grubumuz, günümüzdeki krizin doğasının analiz edilmesi ve araştırılması için şu konularda çalışmalar yapmak üzere biraraya gelmiş bulunuyor: (1) Totaliter ve liberal düzenleri ayırabilmek için devletin işlevlerinin yeniden tanımlanması; (2) Bazı kişi ve grupların diğerlerinin bireysel hak ve özgürlüklerine zarar vermesini engelleyecek ve hukukun üstünlüğünü yeniden tesis edecek yöntemler geliştirmek; (3) Piyasa kurallarının işleyişine ve üstünlüğüne düşmanlığa izin vermeyen minimum standartlar ve normlar geliştirmek; (4) Özgürlük düşmanı amentülerin güçlenmesi adına tarihin kötüye kullanılması girişimleriyle mücadele araçları geliştirmek; (5) Uluslararası barış ve özgürlükleri muhafaza eden ve uluslararası ekonomik ilişkilerin uyumlu bir biçimde sürmesine izin veren uluslararası bir düzen yaratılması için çalışmak.⁶⁷

⁶⁷ Bildirgenin tamamı için bkz. <http://www.montpelerin.org/mpsGoals.cfm> (Yukarıda vurgular bana ait).

Mont Pelerin Cemiyeti adını alan grup, kendisi gibi düşünen akademisyenleri, gazetecileri, edebiyatçıları fikir alışverişinde bulunmak ve piyasa merkezli bir özgür toplum fikrini güçlendirmek ve geliştirmek umuduyla biraraya gelmeye çağırmaktadır. 1947'den bu yana başta Avrupa olmak üzere ABD, Japonya, Avustralya ve Güney Amerika gibi yerlerde 32 genel ve 27 bölgesel toplantı düzenlenmiştir. Bugün 40 civarındaki ülkeden yaklaşık 500 'seçkin' üyesi bulunmaktadır. Bu üyeler arasında özgür toplum adına ortak çıkarları ve aynı bakış açılarını savunan bazı üst düzey hükümet yetkilileri, Nobel ödüllü yazarlar, dış işleri bürokratları ve gazetecileri saymak mümkündür. Grup toplantıları her ne kadar herkesin katılımına açık değilse de kendi iddialarına göre konuşulan meseleler gizli kapaklı da değildir.

Kısacası, topluluğun çalışmalarına yansıyan temel motivasyon hala açık ve özgür toplumu tehdit eden güçlerle mücadele etme yolları arayıp bulmak ve geliştirmektir. 2. Dünya Savaşı'ndan bu yana genel olarak güçlenen politik ve iktisadi liberalizmin günümüzde özellikle bazı ülkelerde (hasım devlet / toplum komplekslerinde) gerilediği bir dönemde MPC'nin her türlü devletçi eğilime karşı muhalif tavrı oldukça net ve anlamlıdır. Cemiyet, aynı zamanda haddinden fazla güçlenen sendikal hareketlere ve iş dünyasındaki tekelci güçlere de karşı olduğunu ifade etmektedir. Son olarak, sermayenin ezeli düşmanı enflasyonla mücadele, Cemiyet gündeminin ana maddelerindendir.

2. 5. 6. 1. 2. Uluslararası Ticaret Odası (UTO / ICC)

UTO, 1919'da Paris merkezli olarak kurulan ve en eski iş ve politika planlama gruplarından bir tanesi olarak, serbest piyasalar söylemine sıkı sıkıya bağlılık bağlamında oldukça muhafazakar sayılabilecek bir stratejik vizyona sahiptir. Bunun yanında 130 ülkeden 7.000'in üzerindeki özel ve tüzel üyesiyle en büyük stratejik planlama grubudur. Ulusötesi kapitalistlerin istişare forumu olarak, I. Dünya Savaşı'nın gölgesinde bazı yatırım bankacıları tarafından kurulan UTO, liberalizme sıkı sıkıya bağlı ve tarihsel olarak en gelişkin iş

dünyası forumu olarak işlev görmüştür. Bugünlerde adı Dünya İş Kurumu (*World Business Association*) olmuştur. Son yıllarda insani meseleler ve çevre sorunlarına yönelik ani ve yoğun bir ilgi gösteriyor olmakla beraber, kurum hala küresel neoliberal doktrinin yılmaz bir savunucusudur. DTÖ, G-8 ve OECD gibi kurumlar bünyesinde küresel deregülasyon politikaları lehine lobicilik faaliyetinde liderliği kimseye bırakmamaktadır (Balanyá, vd. 2000: 166). UTO'nun asıl işlevi kapitalist sınıf temsilcileri ve (hukuk ve danışmanlık firmalarından, sektörel meslek kuruluşlarından vs.) ilgili profesyonelleri bir araya getiren bir tartışma, paylaşım ve istişare ortamı yaratarak, iş dünyası için uluslararası bir bakış açısını kurumsallaştırmaktır. Bu yolla kimi spesifik teknik yatırımlardan sektörel sorunlara uzanan geniş bir çerçevede ortak bir uluslararası politika çerçevesi biçimlendirmek istenmektedir. UTO'nun şirketlerin kendi kendini düzenleme gündemini kurumsallaştırma arayışı, 1990'ların ortasından beri, DTÖ, UNCTAD ve BM Genel Sekreterliği gibi uluslararası kuruluşlarla yakın ilişkiler kurulmasına yol açmıştır (Balanyá, vd., 2000: 166-74).

UTO'nun ikinci bir işlevi ulusal ticaret odalarını tek bir küresel çatı altında birbirine bağlamaktır. Dünya Ticaret Odaları Federasyonu (*World Chambers Federation*), aynı zamanda, UTO üyeleri ile adı sanı bilinmeyen ancak kendi ulusal ticaret odalarına kayıtlı küçük ve orta ölçekli işletmelerin temsilcilerinin sahip olduğu ulusötesi kapitalist çıkarları birbirine bağlayan dikey bir örgütsel bağlantı ağı oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu küresel çatı, en tutucu serbest piyasacı bakış açısının, kurumsallaşmış ulusötesi kapitalist pratiklerinin ve ulusal veya yerel iş adamlarının / kapitalistlerin küresel bir perspektifte kaynaşmalarını sağlayan niteliğiyle, küresel politika grupları evreninde 'eşsiz' bir örnek sunmaktadır (bkz. Carroll ve Carson, 2003: 34).

2. 5. 6. 1. 3. Bilderberg Grubu (BG)

Ortak Pazar fikrini ete kemiğe büründüren Roma Anlaşması, Bilderberg Toplantıları'nın bir ürünüdür." (George McGhee)⁶⁸

II. Dünya Savaşı'nın hemen akabinde gerçek anlamda ilk Kuzey Atlantik planlama kuruluşu Bilderberg Toplantıları (1952) adı altında hayata geçmiştir. UTO'nun katı ve muhafazakar *serbest piyasacı* bakış açısını tamamlayan Bilderberg Konferansları, daha gelişkin bir uluslararası kapitalist eşgüdüm ve planlama çerçevesi önermektedir. Kurumsal liberalizmin ruhuna derinden bağlı Sol ve Sağ'ın, sermayenin ve 'örgütlü emeğin' temsilcilerini biraraya getiren Bilderberg, "gerçek anlamda tarihteki ilk Kuzey Atlantik planlama kuruluşu olmuştur" (van der Pijl, 1998: 121). Grup, adını, 1952 Mayıs'ında ilk defa bir araya geldikleri, Hollanda Prensi Bernhard'ın sahibi olduğu Arnhem yakınlarındaki bir otelden almaktadır. Bilderberg ismi ilk toplantının yapıldığı bu otelden gelmekle birlikte, düzenli olarak yılda bir defa gerçekleştirilen organizasyonun belirli bir mekanı yoktur. Bu grubu üzerinde tartışmaya değer kılan faktörlerin başında ise katılımcılarının statüleri gelmektedir. Bilderberg konferansları Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın yönetici sınıflarının üyelerini, dünyanın en büyük ulusötesi şirketlerinin yönetici ve/ya sahiplerini, yine dünyanın önde gelen siyasetçileri / siyasi liderleri ve akademi ve medya dünyasından önemli entelektüel ve gazetecileri buluşturmaktadır.⁶⁹

Her ne kadar her yıl kendi alanlarında uzman çok sayıda davetlinin katılımı söz konusu olsa da gerçekte Bilderberg, en başından beri oldukça küçük bir

⁶⁸ ABD'nin Eski Batı Almanya Başkonsolosu, <http://nwoobserver.wordpress.com/2009/11/11/the-bilderberg-group-and-the-project-of-european-unification/> [indirilme tarihi 13.11.2009].

⁶⁹ 3-5 Haziran 2010 tarihlerinde İspanya'da gerçekleşen son toplantısına Türkiye'den katılan Vatan gazetesi yazarı Ruşen Çakır, katılımcılara dair şu tespitleri yapıyor: "Bilderberg Toplantısı'nın Soğuk Savaş'ın bitmesiyle bir ölçüde kabuk değiştirdiği ortada fakat yine de belirgin bir muhafazakârlık da göze çarpmıyor değil. Örneğin o kadar adları anılmakla birlikte Doğu ülkelerinden, özellikle Çin ve Rusya'dan katılımcılar yok. Yine şaşırtıcı bir şekilde, Batı Avrupa'ya çoktan entegre olan eski Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinden de kimsenin davet edilmemiş olduğu görülüyor. Bu arada Latin Amerika'dan da katılımcı olmadığını hatırlatalım" (Bkz. "Bilderberg'in gündeminde Türkiye yoktu," *Vatan*, 8 Haziran 2010). Çakır'ın bu tespitleri Bilderberg'in Locke'cu karakterini çok güzel bir biçimde özetlemektedir.

çekirdek kadro tarafından yönetilmektedir. Yürütme komitesi bir sürekli üye, bir Birleşik Devletler üyesi, Avrupa ve Kuzey Amerika sekreterleri ve bir haznedardan oluşur.⁷⁰ Davetiyeler, sadece Bilderberg Grubu'nun belirlemiş olduğu hedeflere ulaşmak amacıyla kişisel bağlantılarından yararlanılabilecek, alanlarında uzman, önemli ve saygın kişilere yollanır (Thompson, 1980: 168). Yüksek statü sahibi iş dünyası temsilcilerini, akademisyenleri, medya ve siyaset elitlerini buluşturan bu toplantıların temel işleyiş prensibi ise son derece basittir: 'Gizlilik.' Stephen Gill'e göre grubun 'mutlak gizlilik' esasına göre hareket ediyor olmasının ardında yatan nedenler tesadüfi veya geliş güzel değil, tersine yerine getirmeye çalıştığı belirli işlevlere içkindir (1990: 129). Bu anlamda orada tartışılan konuların kamuoyuna yansımaması büyük önem taşır.⁷¹ Carroll ve Carson'a (2003: 34) göre ise küresel seçkinlerin ilgisini çekmekteki eşsiz kapasitesiyle Bilderberg toplantıları, genel olarak, Batı'nın ulusötesi sistemi (diğer bir deyişle Locke'cu merkez bölge) tarafından geliştirilen 'uzlaşmacı' politikaların, özelde ise NATO İttifakı anlaşmalarının garanti altına alınması işlevini sürdürmektedir.⁷²

⁷⁰ Grubun örgütlenme yapısı ve işleyiş prensipleri üzerine bkz. Mendes (1994) ve Reynolds (2006).

⁷¹ Sadece tartışmaların içeriği değil, aynı zamanda toplantıların yapılacağı yer ve zaman da giderek kalınlaşan bir sis perdesi arkasında kalmaktadır. Bilderberg'te her anlamda sürdürülen bir 'gizlilik' yıllardır başarıyla sürdürülen temel ilke haline gelmiştir. Örneğin 1967'de *International Publishing Corporation* (Uluslararası Yayıncılık Şirketi) ve *Newspaper Proprietors Association* (Gazete Sahipleri Derneği) Başkanlığı'nı yapan Cecil King, diğer medya sahiplerinden, açıkça, gazetelerinde konferansların içeriğiyle ilgili herhangi bir bilgiye -ve hatta spekülasyona bile- yer vermemelerini istemiştir (Thompson, 1980: 178). Bilderberg'in Büyük İngiliz gazetelerinden birisinde haber olduğu çok az sayıda durumdan bir tanesi, ardından gelişen olaylar bakımından oldukça ilginçtir. Kitle iletişimin ve medya olanaklarının bugünkü kadar gelişkin olmadığı 1970'lerin ortalarında *Financial Times*'tan C. Gordon Tether, 6 Mayıs 1975 tarihli köşesinde "Eğer Bilderberg Grubu bir çeşit komplo değilse, toplantıların gerçekleştirilme biçimi göz önüne alındığında çok başarılı bir 'komplo taklidi' olduğu söylenebilir" diye yazmaktadır. Bir yıl sonra 3 Mart 1976'da, Tether şunları yazar: "Bilderberg'ciler, geliş gidişlerini inatla büyük bir gizlilik içerisinde yapıyorlar. Birkaç yıl öncesine kadar bu özel toplantılara dünya medyasında hemen hiç yer verilmezdi. Son yıllarda perde aralanmaya ve artık en azından toplantının yapılmakta olduğu kamuoyuna duyurulmaya başlandı. Ancak oralarda neler olup bittiği, neler konuşulduğu hala açıklanmıyor. Bu durumda komplo teorisyenleri de haklı olarak 'Madem saklayacak bir şeyiniz yok, gizlilik uğruna bunca çabanın anlamı ne?' diye soruyorlar." Ancak, Tether'in bu satırları asla okuyucuyla buluşamadı. Yazı, kendisi aynı zamanda bir *Üçlü Komisyon* üyesi olan *Financial Times* editörü Mark Fisher tarafından sansürlenmişti. Nihayet, Ağustos 1976'da Tether'in gazetedeği görevine son verildi (Thompson, 1980: 178-9).

⁷² CIA ve Unilever'in yanısıra David Rockefeller, Rockefeller Vakfı Başkanı Dean Rusk, Carnegie Vakfı Başkanı Joseph Johnson gibi isimlerin desteğiyle gerçekleşen ilk Bilderberg Konferansı, başta

UTO'yla kıyaslandığında Bilderberg'in garantili olmayan üyelik yapısı, katılımcı seçkin çevresinin genişliği ve görece daha az doktriner politik ajandası, onu ulusötesi kapitalist sınıf oluşumu için daha esnek bir araç yapmaktadır. Bunun bir göstergesi olarak grubun başlangıçtaki kurumsal liberalizm stratejisini terk ederek, giderek neoliberal yapısalcı bir politik çizgiye kayışını gösterebiliriz. Gerçekten de 1990'ların ortalarından bu yana örgütlü emek kesimlerinin temsilcileri Bilderberg'den tamamen dışlanırken, Timothy Garton Ash (*Hoover Institute*), Michael H. Armacost (*Brookings Institute*) ve William W. Lewis (*McKinsey Global Institute*) gibi neoliberal entelektüellerin sayısı büyük bir hızla artmıştır (Carroll ve Carson, 2003: 34).

2. 5. 6. 1. 4. Üçlü Komisyon (ÜK)

Üçlü Komisyon (*Trilateral Commission*), 1970'lerdeki küreselleşme dalgası içerisinde Bilderberg toplantıları içerisinde boy verdi. David Rockefeller tarafından uluslararası sistemde etkin beraber çalışmaya dayalı bir liderliğin tesis edilmesi ve Kuzey Amerika, Kuzey Avrupa ve Japonya'dan oluşan merkez bölgedeki işbirliğini güçlendirmek amacına hizmet edecek 'özel' bir forum olarak kuruldu. Yıl içerisinde bir kaç defa gerçekleştirilen toplantılarla iş ve siyaset dünyasından seçkin ve entelektüellerin en ulusötesi fraksiyonları biraraya getirilerek yönetici sınıf içerisinde ulusal, bölgesel ve küresel bir fikir paylaşımı geleneği sürdürülmektedir. Sıkı bir gizlilik prensibiyle çalışan Bilderberg'in aksine ÜK, "büyük bir açıklık içinde kamuoyuna yönelik çeşitli etkinlikler ve çok yönlü (gerek görsel gerekse yazılı) yayın faaliyetleriyle, halkla ilişkilere çok daha duyarlı bir profil geliştirmeye çalışmaktadır" (van der

---

Batı Almanya olmak üzere diğer kıta Avrupa ülkelerinin ekonomiden sorumlu üst düzey devlet adamlarını "mevcut krizin ötesini görebilen bir uluslararası politika planlaması sürecine dahil etmek" için yoğun bir çaba göstermiştir. Bir yıl sonra ise toplantıların gündemi SSCB'nin değişen tutumu ve genişleyen BM sistemi içerisinde eli zayıflayan Batı gibi iki gelişme karşısında NATO'nun birliği meselesine odaklanmıştır (van der Pijl: 1998: 121). 2010'daki son toplantının gündemini ise şu başlıklar oluşturmuştur: Finans Reformu, Güvenlik, Siber Teknoloji, Enerji, Pakistan, Afganistan, Gıda Sorunu, Global Isınma, *Sosyal Şebekeler Oluşturma*, Tıp Bilimleri, Nükleer Silahlar, AB-ABD ilişkileri (Bkz. R. Çakır, "Bilderberg'in gündeminde Türkiye yoktu," *Vatan*, 8 Haziran 2010).

Pijl, 1998: 124). Bu şeffaflık stratejisiyle uyumlu olarak, Komisyon tarafından çıkartılan ve ilk sayısı Ekim 1973'te yayınlanan *Triologue* dergisi, tıpkı Dünya Ekonomik Forumu'nun çıkarttığı *World Link* gibi, kısa bir süre içerisinde neoliberal ekonomik tezleri tüm dünyaya yaymak bağlamında ulusötesi iş çevrelerinin kültürel ve ideolojik cephaneliğinin ana dayanak noktası haline gelmişti.

Uluslararası Ticaret Odası'nın tersine Üçlü Komisyon, sermaye disiplini yükseltirken asıl vurguyu ekonomideki 'düzenleyici' unsurların önemine yapıyordu. Zamanında bir hayli etkili olmayı başarmış olan 1975 tarihli *The Crisis of Democracy* (Demokrasi Krizi) adlı rapor, sürdürülebilir bir ekonomik genişlemeyi sağlamak adına devletin çalışma alanına aktif müdahalesi ve meslek eğitimi gibi güçlü iktisadi planlayıcı önlemleri içermekteydi (bkz. Wolfe, 1980: 298). 1970'lerde yaşanan derin ekonomik krizin gölgesindeki Komisyon, ayrıca, kapitalizmin yarı-çevre (*semi-periphery*) diye tabir edilen ülkelerini uluslararası düzenleme çatısı altında sisteme entegre etme yönünde yoğun bir kulis çalışması yapıyordu.⁷³ Sonuçta Üçlü Komisyon projesinin Kuzey Atlantik merkez bölgesinin ve Asya Pasifik'in seçkinleri ve üst sınıfları arasındaki ekonomik, politik, entelektüel ve kültürel bağları kurumsallaştırmak ve kapitalist disiplinin düzenleme evrenini, metropollerdeki işçi sınıfı güçlerini ve merkez bölgenin dışında kalan devletleri (dünya sistemi kuramcılarının 'çevre' dediği) içine alacak şekilde genişlemesini sağlamak gibi iki temel işlevi yerine getirmeyi kendine görev edindiğini söylemek mümkündür (ayrıca Sklar 1980; Gill, 1990; Robinson ve Harris, 2000; van der Pijl, 1998, 2006a; Carroll ve Carson, 2003).

---

⁷³ Bu çerçevede yeni kolonilere -sembolik de olsa- IMF gibi bazı uluslararası kuruluşlarda daha fazla söz hakkı verilmesi, bu ülkelerin / toplumların Batı'nın finans dünyası içerisine daha sıkı bir şekilde bağlanmasının sağlanmasının gerekli olduğu türünden fikirlerin önemli olduğu öne sürülüyordu (bkz. Freiden, 1980: 72).

2. 5. 6. 1. 5. Dünya Ekonomik Forumu (DEF)

DEF'i dünyanın her köşesinden gelen ulusötesi kapitalistleri, ulusötesi bir sivil toplum içerisinde bir araya getiren ve tam bir küresel ağ işlevi gören, yeryüzünün en fazla gelişmiş seçkin politika planlama grubu (*elite planning group*) olarak görmek mümkün. Van der Pijl'e göre DEF'in bütün kurumsal parçaları, günümüzde belirli bir sosyal sınıfın ve o sınıfın fertlerinin genel çıkarlarını ve ayrıcalıklarını korumaya / geliştirmeye hizmet eden bir kapitalist sınıf örgütü gibi çalışmaktadır (1998: 133). Bu alt kurumlar DEF'in çekirdeğini oluşturan kurucu üyeler olarak bilinen "en büyük 100 UÖŞ'in CEO'ları," dünya çapında en etkili medya kuruluşlarının / gruplarının temsilcileri (Dünya Medya Liderleri / *World Media Leaders*), uluslararası kuruluşlarda ve ulusal hükümetlerde kilit konumlarda görev yapan politikacıları (Dünya Ekonomi Liderleri / *World Economy Leaders*), siyaset, ekonomi, teknoloji ve bilim alanlarından seçilen bazı akademisyen ve uzmanlar (Forum Üyeleri / *Forum Fellows*) bir araya toplanmaktadır. Robinson'a göre bir hayli dışa kapalı ve 'ultra-seçkinci' bir kulüp olarak DEF, son derece kısıtlı bir üyelik yapısına sahiptir. Toplantılara katılacak olan bütün 'Liderler' ve 'Üyeler' sadece davetiye ve atanma yoluyla belirlenmektedir (2004: 127).

Van der Pijl sermaye açısından bu boyuttaki bir yapılanmanın tarihte bir benzerinin görülmediğini ve DEF'in gerçek bir 'sermaye enternasyonalî' olduğunu yazmaktadır (1998: 133). Forum, tüm dünyada kendi vizyonunu taşıyan bir takım ortak yapılanmalar inşa etmektedir. Gerek özel enstitüler gerekse hükümete bağlı unsurlar olarak faaliyet gösteren akademik birimler (örn. Ürdün Kamu Yönetimi Enstitüsü veya Columbia Ulusal Kalkınma Birimi) ve genellikle dev şirketlerin çıkarlarını temsil eden özel kuruluşlar bu türden yapılara örnek gösterilebilir.

Robinson'a (2004: 127) göre (ve ayrıca van der Pijl'in deyimiyile kapitalizm tarihinde bir benzerine rastlamadığımız) böylesi yapılar "Gramsci'ci anlamda (ama ulusötesi bir biçimde) 'genişlemiş devlet' aygıtı içerisinde politik toplum

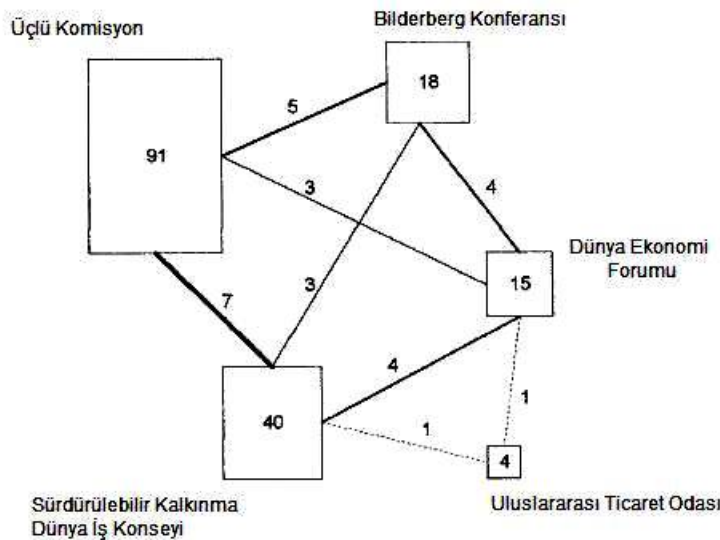
ve sivil toplumu uzlaştıran otoritesini tesis etmekte olan küresel bir yönetici sınıf / sınıf fraksiyonu olarak UKS'nin kendisini ele verdiği yerler” olmaktadır. Bilindiği gibi Gramsci, politika planlama gruplarını ve bugünlerde ‘düşünce fabrikaları’ denilen ortamları “yönetici sınıfın kollektif aydınları” olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda Forum, İsviçre'nin Davos kasabasında her yıl düzenli olarak üst düzey UKS üyelerini bir araya getirmektedir. Forum aktivitelerinin en önemli özelliği stratejik önem taşıyan karar alıcılar ile doğrudan bağlantı imkanı sunmasıdır.

Bu toplantılarda kalkınma ve gelişmenin sadece ve sadece özel sektöre angaje olunarak sağlanabileceği peşinen kabul edilmekte ve buna dayanan bir genel çerçeve sunulmaktadır. Kamu ve özel sektör temsilcilerinin birarada bulunduğu bu doğrudan ‘etkileşim’ ve ‘uzlaşma’ ortamlarında kamuoyunu ilgilendiren hemen her konu kimi zaman şeffaflıktan çok uzak bir biçimde müzakere edilebilmektedir. Son yılların gözde kavramlarından bir tanesi olan Kamu ve Özel Sektör Ortaklıkları'nın (*Public Private Partnerships*) tohumları da buralarda atılmıştır. Robinson'a göre genişlemiş devletin kamusal ve özel düzeyleri arasında kurulan bu fonksiyonel bağlantıların gelişmesi yeni bir sermaye tarihsel bloğunun da yükselişini beraberinde getirmektedir. Mark Rupert'a (2002) göre DEF gibi kurumlar, ulusötesi sermaye önderliğinde, küresel iktidar bloğunun çeşitli tabakalarını birleştirici bir politik vizyon / sınıfsal bilinç geliştirmek ve dünyanın geri kalan bölgelerine temsil ettikleri “küresel sermayenin çıkarlarını” evrensel değerler ve mutlaka yakalanması gereken hedefler olarak kabul ettirmek amacıyla kurulmuştur.

Bu kısımda sadece bazı önemli seçkin planlama kuruluşu üzerinde duruldu. Sayıları artırmak mümkündür. *Global Networks* dergisinde yayımlanan, W. K. Carroll ve C. Carson imzası taşıyan bir çalışmada ulusötesi kurumsal iktidar ağı içerisindeki beş küresel organizasyon incelenmiştir. Araştırmanın ortaya koyduğu bulgulara göre çoğunluğu erkek olmak üzere Kuzey Amerika ve Avrupa kökenli (ağırlıklı olarak şirket yöneticilerinden oluşan) bir kaç düzine kozmopolit şahsiyet, anılan seçkin politika planlama gruplarını birbirine

kenetleyen ulusötesi bağlantı noktalarını oluşturmaktadır. Bu bağlantılar, ki bunlara bir tür içsel daire (*inner circle*) de denilebilir, söz konusu ağır ulusötesi bir oluşum haline getirmektedir (bkz. Şekil 2.4). Yukarıdaki figürde gösterildiği üzere katı serbest piyasacı söylemi ile tanınan UTO'nun ulusötesi kapitalist sınıf oluşumu sürecine katkısı görece düşük bir düzeyde kalmıştır. Onun dışında kalan ve yapısalcı / düzenlemeci neoliberalizm yorumlarını savunan diğer dört organizasyon [Bilderberg, DEF, ÜK ve SKİK (Sürdürülebilir Kalkınma İş Konseyi)] ise adeta küresel şirket elitleri tarafından sarıp sarmalanmıştır. Bağlı yönetim kurulları, hali hazırda, dünyanın en önde gelen şirketlerini birbirine eklemleyen tek bir ağ meydana getirmekle birlikte, şirket ve siyaset bağlantıları küresel bir şirket elitleri oluşumuna önemli ölçüde katkı yapmaktadır. Kapitalist sınıf temsilcilerinin ivedilikli iktisadi çıkarların ötesine geçerek küresel meselelere yoğunlaştığı bu türden platformlar içerisinde beliren bu yeni ilişki biçimleri, dünyanın en büyük şirketlerinin yöneticilerinin sahip oldukları yaşam algısı ve ürettikleri burjuva değerleri çok düzlemlerli bir biçimde eklemleyerek birbirlerine yaklaştırmaktadır.

Şekil 2.4. Beş Büyük Politika Planlama Kuruluşunu Birbirine Bağlayan Üyeler

Not: Kutuların boyutları herbirinin sahip olduğu üye şirket eliti sayısı ile orantılıdır. Kutuları birbirine bağlayan çizgilerin kalınlığı planlama gruplarının paylaştıkları üye elit sayısını yansıtmaktadır.

Kaynak: Carroll ve Carson (2003: 45).

Yönetici sınıfın, burjuvazinin kollektif aydınları, kapitalist sınıfın temsilcisi ve öznesi olarak iş alemini dışındaki genel ilişkiler sistemini organize etmektedir (Gramsci, 1971: 6). Kapitalistlerin ulusötesi sosyalizasyonunu sağlayan ve UKS'nin politik olarak örgütlendiği, ve toplumların gündemine herhangi maddi temelden ve sınıfsal bağlamdan yoksun, ayartıcı ve narkotik etkilere sahip (İllüminati, Yuvarlak Masa Şovalyeleri, Gizli Dünya İmparatorluğu, Dünyayı Yöneten Gizli Güçler vb.) bir takım çarpıcı kavramlar eşliğinde sokularak, mistik / metafizik kurgusal bir varlık gibi gösterilmek istenen ve bir anlamda yüceltilen bu somut ve karmaşık şebekenin tahlili bu çalışma bağlamında büyük önem taşımaktadır. Bu çok-düzeyle / çok-boyutlu bağlantıların ortaya çıkarılması, spekülasyon ve komplo teorilerinin ötesine geçen bilimsel çözümlerinin ortaya koyulabilmesi için ulusötesi tarihsel materyalist perspektif oldukça önemli bir potansiyele sahiptir.

3 – KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE FİNANS KAPİTALİNİN VE DEVLET / TOPLUM KOMPLEKSİNİN ULUSÖTESİ DÖNÜŞÜMÜ

3. 1. GİRİŞ

Çalışmanın bu bölümünde, küreselleşme süreciyle giderek kurumsallaşan neoliberal iktisadi, siyasi, kültürel ve ideolojik dönüşümler, önceki bölümlerde geliştirilen kuramsal çerçeveye dayanılarak, alternatif bir bakış açısıyla ele alınacaktır. Türkiye için bu dönüşüm, küresel politik ekonomide ortaya çıkan ve birinci bölümde ‘sistemik ve ulusötesi mücadeleler’ (bkz. Van der Pijl, 1998; 2006a) olarak tanımladığımız kuramsal çerçevede ele alınacaktır. Yani küresel politik ekonominin Locke’cu merkez bölgesi ve hasım devlet / toplum kompleksleri arasında süren ulusötesi mücadeleler içerisinde, Türk hasım devlet / toplum kompleksinin dönüşerek, liberal Batı’yla hegemonik olarak eklemlendiği saptaması yapılacaktır. Türkiye’nin politik gündeminde 2000’li yıllarda ağırlıklı yer bulan ‘devlette reform’ tartışmalarının, bu dönüşümün üstyapıdaki (kurumsal) izdüşümlerini konu aldığı gösterilecektir. Söz konusu neoliberal geçişin, eleştirel çözümlenelerde sıklıkla yapıldığı gibi sadece küresel sermayenin çıkarları doğrultusunda yapılmadığını, bunun yanında iktidar bloklarında meydana gelen bir dizi yarılmaya da işaret ederek, yönetici sınıf içi bir mücadeleye dönüştüğünün altı çizilecektir. Egemen sınıfların arasında son yıllarda ‘yeniden’ şiddetlenen bu iktidar kavgasının tarafları, ilk bakışta, burjuvazinin “Batı ve laiklik yanlısı” dilimi ile islamcı kanadıymış gibi görünmektedir. Kimi zaman İstanbul ve Anadolu burjuvazisi, TÜSİAD ve MÜSİAD (yeşil sermaye) gibi karşıtlıklarla anlatılan bu süreç, ülkemizdeki iktidar kavgasının gerçek niteliğini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Savran’a göre laik Batıcı büyük burjuvazi, emperyalist Batı ile ekonomik bütünleşmeyi hedefleyen, buna uygun olarak da uluslararası alanda Batı’yla (ABD ve Avrupa Birliği ile) ittifakı savunurken; islamcı kanat, islam dünyasına yönelik bir ekonomik bütünleşmeyi ve bir islami devletler ittifakını savunmaktadır.

Ancak unutulmaması gereken bir nokta vardır: “Hakimiyeti elinde bulunduran (...) büyük avantajlara sahip olan laik - Batıcı sermaye kanadı iken, islamcı kanadın karakteri 1970’li yıllardan bugüne değişmiştir. Bugün sadece laik Batıcı kanatta değil, islamcı kanatta da yönetici güç finans kapitaldir” (bkz. Savran, 2004: 33-4, vurgular bana ait).

Bu çalışma, mücadelenin taraflarını Türkiye burjuvazisinin ulusötesileşmiş unsurları olarak ulusötesi finans kapital (bunlar islami veya laik kanattan olabileceği gibi irili ufaklı tekil sermayeleri de aynı anda içerebilir) ile devlet sınıfı ve hala ulusal çevrimden beslenen, devletin himayeci varlığına ihtiyacı olan sermaye grupları ittifakı olarak tanımlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında ise günümüzde küresel politik ekonomide süregiden ulusötesi mücadelelerin, Türkiye özelinde, geleneksel olarak devlet sınıfı etrafında toplanan iktidar bloğunu dağıtmakta olduğunu, bunun yerini aslen ulusötesi finans kapitalist unsurların etrafında yükselen yeni bir ‘ulusötesi tarihsel bir blok’un almakta olduğunu öngörmek mümkündür. Bu tespitleri diğer bir çok eleştirel yazarın argümanlarından ayıran temel unsur, Türkiye finans kapitali içinde nüvelenen bazı ‘ulusötesi’ unsurların varlığından söz etmesi ve ‘devlet sınıfı’ gibi genel olarak Marksist yazarların çok da sıcak bakmayacağı bir aktörü denkleme dahil etmesidir. Dolayısıyla, bu bölümde, “Türkiye’nin hasım devlet birikimi ve devlet sınıfının oluşumu” başlığı altında, Türkiye’nin “ikincil bir hasım devlet / toplum kompleksi” olarak görülüp görülemeyeceği tartışılmaktadır. Ayrıca burada, özellikle 1990’ların sonundan bu tarafa gündeme gelen iktisadi ve siyasi gelişmelerin, Türkiye’deki Hobbes’çu hasım devlet yapısını çözerek onu bir tür ‘düzenleyici devlet’e dönüştürdüğü öne sürülmektedir. Bu süreç ‘devletin ulusötesileşmesi’ kavramıyla tanımlanmaktadır.

Şüphesiz ki Türkiye’de devlet / toplum yapısının geçirdiği bu köklü dönüşüm, çok sayıdaki yazar ve akademisyen tarafından incelenmiş ve tartışılmıştır. Sözünü ettiğimiz süreçler, iktisadi ve siyasi biçimler alan yoğun ve şiddetli toplumsal çelişkileri / mücadeleleri de içinde barındırmaktadır. Bu süreçte iş başında bulunan çok sayıda ulusal, ulus-üstü ve ulus-altı aktör vardır. Diğer

bir deyişle, günümüzde dünyanın bir çok bölgesinde olduğu gibi Türkiye’de de bu türden gelişmelerin sadece ‘içeriden-dışarıya’ ya da ‘dışarıdan-içeriye’ analizlerle açıklanması mümkün değildir. Bu nedenle, devleti ulusötesileştiren ekonomi politik taleplerin ardında hangi sosyal güçlere ait iradenin olduğunu anlamak bir zorunluluk haline gelmektedir.

Günümüzde, ‘küreselleşti’ denilen kapitalist toplumun, baskın ve kurucu bir ögesi olarak kapitalist sınıftan ya da burjuvaziden söz etmeden, onun farklı iktisadi ve politik çıkarlara sahip dilimlerini / fraksiyonlarını tanımlamadan, bunların kendi aralarındaki çelişkileri yansıtan ve işçi sınıfı başta olmak üzere geniş halk yığınları ile çelişen ekonomik ve siyasal projelerini anlamaya çalışmadan karşımıza çıkan ‘büyük dönüşümleri’ temellerinden kavramak olanağımız ortadan kalkar. Bu nedenle, çalışmanın bu kısmında “Türkiye’de Kapitalist Sınıflar ve Sınıf Fraksiyonları” başlığı altında, bu doğrultuda bir çözümlenme geliştirilmiştir. Özetle göstermek istediğimiz, bugün sermayenin ulusötesileşmesiyle, Türkiye’de de nesnel çıkarları küresel politik ekonomiyle bütünleşmekte olan, ulusötesi toplumsal alanda rekabet edebilecek aktörlerin birbiri ardına hızla ortaya çıkmakta olduğudur. Yani ulusötesi kapitalist sınıf, Türkiye’de de yükselen bir güç konumundadır ve Türkiye finans kapitalinin ulusötesi unsurlarınca temsil edilmektedir. Kapitalist devletin ulusötesileşmesi sürecinin ardındaki belirleyici aktör, Türkiye’de sermayenin bu en dinamik ve ‘vizyonu en geniş’ dilimidir.

Bu önermeyi temellendirebilmek için, bir önceki kısımda Robinson ve Van der Pijl’in çalışmalarına dayanarak belirlediğimiz ve dünyada ulusötesi kapitalist sınıfın oluşumuna zemin hazırladığını ifade ettiğimiz iktisadi, siyasi ve kültürel / ideolojik faktörler Türkiye için incelenmiş ve UKS oluşumuna olanak veren bir ortamın bulunup bulunmadığı anlaşılacak istenmiştir. “Ulusötesi Kapitalist Sınıf Oluşumuna Zemin Hazırlayan Faktörler” başlığı altında Türkiye’den yükselen UÖŞ’leri ve dev sermaye grupları, Türkiye’de içeriye ve dışarıya doğru uluslararası doğrudan yatırımları, sınır-ötesi şirket birleşme ve satın almaları, şirketlerin birbirine bağlı yönetim kurulları ve son olarak küresel

seçkinler ağı içerisinde Türkiye'nin yeri incelenmektedir. Böylece 1990'ların sonunda derinleşen küresel ekonomik eğilimlerin Türkiye ekonomisini daha ulusötesi bir niteliğe kavuşturmakta olduğunu, bunun da Türkiye'de UKS oluşumunun önünü açan koşulları beslemekte olduğunu tespit etmek olanaklı hale gelmektedir.

3. 2. TÜRKİYE'NİN SİYASAL İKTİSADINA SİSTEMİK VE ULUSÖTESİ MÜCADELELER PERSPEKTİFİNDEN BAKMAK

Ulusötesi mücadeleler merkez bölgenin ekstra-teritoryal niteliğine içsel olarak gelişmeye başlamıştır. Bunlar, Batı'ya içkindir. Küresel politik ekonominin liberal merkez bölgesi buraya entegre olan toplumların, devlet gücünü kullanmak yoluyla yapısal güçlerini sömürmektedir. Amaç, bu toplumlardaki politik süreçlere müdahale edebilmek olmaktadır (Van der Pijl, 2006a: 16-7). Ulusötesi sınıf ilişkileri ile ele ele giden bu mücadeleler, kapitalist devletlerin ulusötesi toplumsal mekanda var olabilmek ve buradaki çıkarlarını gerçekleştirebilmek için giriştikleri amansız rekabeti içinde barındırmaktadır (Van der Pijl, 2008b, Harris, 2009; Tabb, 2009). Van der Pijl'e göre bugünün hakim ulusötesi ekonomi-politik mücadeleleri bir tarafta devlet öncülüğünde kalkınma ve idari düzenleyici uygulamaların egemen olduğu bir paradigma ile Anglo-Sakson mirası 'hukukun üstünlüğü' (mülkiyet hakları, sözleşme ve özel girişim hakkı vb.) anlayışının egemen olduğu bir diğer paradigma arasında yaşanmaktadır. Önceki bölümlerde ifade edildiği gibi hukukun üstünlüğü vurgusu, Locke'cu merkez bölgede devlet / toplum kompleksine hegemonik bir karakter kazandırmakta ve Hobbes'çu konfigürasyon içerisinde birincil ve ikincil hasımlar dediğimiz rakiplerini bu liberal, evrensel ve normatif değerler çerçevesinde kuşatmaktadır. Böylece tarihsel olarak bu toplumları kendi bünyesine katarak / entegre ederek genişlemektedir.

Bu genişleme stratejisi ilk olarak sermayenin disipliner gücünü kullanmakta; ikinci olarak ise politik mücadeleler biçimini almaktadır (bkz. Şekil 1.2). Bu

hegemonik entegrasyon süreçleri, bu çalışmada devlet / toplum kompleksinin ulusötesileşmesi olarak tanımlanmaktadır. Bazı tarihsel, toplumsal, kültürel, iktisadi nedenlerle gelişimini liberal merkez bölgenin dışında gerçekleştirmiş devlet / toplum yapılarını çözümlenerek genişleyebilmek için ulusötesi sermayenin öncülüğündeki liberal merkez bölgenin iktidar blokları iki yönlü bir strateji izlemektedir. Bunlar, (a) Çevre ülkeler üzerinde hakimiyet sağlayarak, politik yapıya nüfuz etmek ve bunların merkez bölgeyle entegrasyonunu sağlamak ve (b) Hasım devletlerde egemen devlet sınıflarının mülksüzleştirilmesi (Van der Pijl, 2006a: 14). Bu ikili stratejinin yanında küresel politik ekonominin Locke'cu biçimi, şu üç kontrol planını, farklı toplumsal koşul ve ülkelerde kullanmaktadır: “Disipliner neoliberalizm” (liberal merkez bölge içerisinde), “yönetişim mekanizmaları yoluyla ulusötesileşme” (özellikle birincil ve ikincil hasım devletlerde), “doğrudan işgal ve yağma” (Afganistan ve Irak).

Ulusötesi kapitalist sınıf ve liberal merkez bölgenin devlet yöneticileri bu yöntemleri farklı dönemlerde, farklı toplumlarda, o bölgenin ‘somut,’ ‘nesnel’ koşulları neyi gerektiriyorsa, o şekilde uygulamaya koyuyorlar. ‘Uygulamaya koyabiliyorlar’ çünkü yirmi otuz yıldır bütün dünyada şiddetle esen neoliberal dönüşüm rüzgarları, kapitalist ulus devletin ‘otorite’ ve ‘egemenlik’ yetkilerini, onun belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve ‘ulus’ olarak tanımlanan insan topluluğunun iktisadi, politik, toplumsal ve kültürel süreçleri üzerinde nihai otorite olma niteliğini büsbütün sarsan bazı değişimleri dayatmıştır. Kapitalist ulus devleti çözmekte olan bu neoliberal değişimin içeriği, Fuat Keyman tarafından şu sözlerle anlatılmaktadır:

Modern zamanlarda siyasal alan, ‘siyaset – yönetim - siyasa arası karşılıklı iletişimlerin’ yer aldığı alan olarak tanımlanır. Siyaset, siyasal aktörler (siyasi partiler ve devlet seçkinleri) arası rekabet ve müzakere temelinde geçen etkileşimi tanımlarken, yönetim bu etkileşimin sınırlarını ve çerçevesini en genelde belirleyen kurucu ve düzenleyici normlar tarafından anlam kazanır. Bu anlamda yönetim olgusundan, genelde ‘kurucu ve düzenleyici ortak dil olan

anayasa ve siyasetin yasal çerçevesini (siyasi partiler yasası gibi) belirleyen temel yasaları' anlarız (...) Bununla birlikte, bugün yaşadığımız dünyada ve Türkiye'de siyasal alanın hem mekansal hem aktörsel hem de demokrasi anlayışı eksenlerinde ciddi bir değişim geçirdiğini görüyoruz. Siyasal alanın yukarıda verdiğim tanımı geçerli kalmakla birlikte, bugün siyaset sadece siyasi partileri ve devlet seçkinlerini içermiyor, aynı zamanda ulus-üstü (AB, IMF) ve ulus-altı (sivil toplum örgütleri, toplumsal hareketler, vatandaşlık inisiyatifleri) aktörleri içeriyor. Yönetim biçimi sadece ulusal düzeyde değil, aynı zamanda, belki daha etkili bir biçimde, küresel ve bölgesel kurucu ve düzenleyici normlar tarafından da belirleniyor (Kopenhag Kriterleri, AİHM Kararları ya da IMF, DTÖ kuralları) ve siyaset de dolayısıyla siyasal ve toplumsal sorunlara ve taleplere çözüm bulmak için geliştirilen politikalar da sadece ulusal ölçekte değil, aynı zamanda küresel / bölgesel / ulusal / yerel etkileşim ağı içinde oluşuyor (F. Keyman, "Türkiye, Sol ve Gelecek," Radikal İki, 4 Aralık 2005, vurgular bana ait).

Bu anlatım, kapitalist sistemin klasik liberal politika tasarımıyla neoliberal formasyona evrimini en güzel şekilde özetlemektedir. Bu formülasyon, politikayı karşılıklı bir etkileşim, iletişim ve müzakere alanı olarak görmektedir (Habermas). Politik aktörler arasındaki bir mücadele değildir artık söz konusu olan. Bu anlatımın algısında politika, bir iktidar ilişkileri ve çıkar mücadeleleri olmaktan çıkmıştır. Bunun yerine politika, artık, iletişim ve müzakereye dayalı bir 'yönetim sanatına' dönüşmüştür. Fuat Keyman'ın aktardığı bu yönetim ediminin aktörleri eskiden olduğu gibi sadece siyasi partiler ve devlet seçkinleri değildir. Onların işi bir anlamda kolaydır; çünkü sanatlarını icra ederken (yönetirken) referans aldıkları yegane kıstas anayasa ve yasalar ve bunlar tarafından temsil edilen kurucu normlardır. Neoliberal çağda artık hem bu 'geleneksel' aktörler hem de normlar değişmiş, çeşitlenmiş durumdadır. Siyasi partiler ve devlet seçkinleri dediğimiz bu aktörlere ulus-üstü (AB ve IMF) hem de ulus-altı (STK'lar ve inisiyatifler) yeni aktörler eklenmiştir. Artı,

kurucu normlar da değişmiştir; önceki dönemin 'ulusal' kurucu normlarına (anayasa ve temel yasalara) uluslararası hukuk (AİHM kararları, IMF ve DTÖ kararları gibi) bazı 'evrensel' normlar eklenmiştir. Toplumların karşı karşıya oldukları sorunlar bundan böyle sadece ulusal düzeyde değil, bu ulus-üstü ve ulus-altı aktörlerinde dahil oldukları ulusötesi bir alanda, uluslararası normlar çerçevesinde çözülecektir.

Türkiye'de özellikle 80'lerle başlayan dönemde ve giderek hızlanarak 90'lar boyunca ve nihayet iki binli yıllarda şahit olduğumuz durum budur. Özetle, politik meselelerin çözüm yeri artık ulusal ölçek olmaktan çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle, sadece 'ulusal' düzeyle sınırlı sorun sayısı giderek azalmaktadır. Artık sorunlar bölgesel, küresel, yerel ve ulusal aktörlerin de hesaba katıldığı, herbirinin çıkar ve isteklerinin ayrı ayrı gözetildiği 'çoğulcu' bir zeminde ele alınmaktadır. En azından bizlere söylenen şey budur. Bu çoğulcu açılımın önkoşulu, 'müzakere' ve 'etkileşimdir'. Sözünü ettiğimiz bu yeni paradigmanın Türkiye'de 1920'lerde başlayan modern ulus devlet projesiyle çok az ortak noktası bulunmaktadır. Üstelik bu zorlayıcılık diğer bütün 'egemen' devletler için geçerlidir. Hem politik karar süreçlerinin mevcut aktörleri değişmiş (ulus-üstü ve ulus-altı yeni aktörler türemiş), hem kurucu yasa değişmiş (evrensel normlar iç hukukun üstünde bir yaptırıma kavuşmuş) hem de sorunların çözümünde 'uluslararası toplum' ve 'küresel aktörler' gibi bazı yeni faktörler mevcut 'ulusal' tarafların çıkarlarıyla eşit statüde belirleyiciliğe kavuşmuştur. Bu yeni modelin 'ulus devlet' egemenliğine dayalı olduğunu söylemek güçtür.

Devlet ve onu oluşturan tüm alt sistemleri çözümlenerek uluslararası alana tahvil eden bu yeni ekonomi politik rejim ve onun neoliberal karakteri aynı anda hem mevcut örgütlü muhalif toplumsal güçlerle hem de halk egemenliğine dayalı 'ulusal' anayasal düzenlerle tezat oluşturmaktadır. Sistemin temel çelişkileri burada düğümlenir. Dolayısıyla, ulusötesi kapitalizmin neoliberal rejimi, 'yöneten' ve 'yönetilenler', 'egemen ve bağımlı sınıflar', 'işçi sınıfı' ve 'kapitalist' gibi kategorileri kullanan geleneksel politik mücadeleler nosyonu yerine, ulusal (siyasi partiler, bürokrasi ve devlet), yerel (STK'lar, gönüllü

kuruluşlar) ve uluslararası (IMF, AB, DTÖ) ' taraflar'dan oluşan bir etkileşim nosyonunu ikame etmeyi başarmıştır. Son yıllarda yaşanan ve siyaset bilimi literatüründe yönetimden yönetişime doğru geçiş olarak adlandırılan sürecin arkasında yatan temel mantık budur. Bu yeni ' taraflar' sistemi içerisinde çelişki, çatışma, antagonizm ve mücadele değil, sadece söylem düzeyinde, ' taraflar arası' iletişim, etkileşim ve müzakere rüzgarları esmektedir. Eski rejimin politik mücadelelerinin odağında yer alan 'güç ve iktidar' ilişkileri, yerlerini 'ulusötesi' rejimdeki etkileşim ve iletişim odaklı (uluslararası hukuk, insan hakları, demokrasi ve ahlak) yeni normlara bırakmıştır. Neoliberalizm, eski politika tasarımı, mutlak ve radikal bir şekilde yerinden ederek, üstelik sadece Türkiye'de de değil, başka bir çok coğrafyada insanların / toplumların 'politik sorun algısını' değiştirmeyi başarmıştır. Toplumsal güçler arasındaki mücadeleler yerine normlar temelinde bir müzakere politikasını geçirmiştir (bkz. Çetinkaya, 2007: 118-120).

O halde toplumsal güçlerin yüzlerce yıldır süregiden ekonomik ve politik mücadeleleri hala çözülmemişken; hatta toplumların hem kendi içlerinde hem de diğer toplumlarla kurdukları ilişkilerde var olan eşitsizlikler ve çelişkiler giderek derinleşerek artık sürdürülemez boyutlara ulaşmışken, müzakere ve etkileşim odaklı bu yeni model ne işe yaramaktadır? Bize göre bu model, geleneksel olarak toplumsal mücadelelerin tarafı olan özneleri başarıyla eritmektedir. Mesela, örgütlü işçi sınıfını temsil eden sendikaları birer STK statüsünde, uluslararası aktörlerin de katıldığı konferans salonlarında, beş yıldızlı otellerde ya da genel bir ifadeyle yönetim ortamlarında uzlaşmacı ve hegemonik 'sosyal taraflar' modelinin son derece edilgen bir parçasına indirger. Böylelikle yüzlerce yıllık sınıf mücadelelerinin iyi / kötü ama mutlaka çetin bir tarafı olarak sendikalar, sosyal diyalog denilen bu sürecin iyi huylu, zararsız ve söz dinleyen STK'larına dönüştürülür; diğer bir deyişle neoliberal sistemin işleyiş sürecine entegre edilirler (Şenalp vd. 2003; Şenalp ve Reyhan, 2005). Devlet, bürokrasi, üniversiteler ve tüm diğer sosyal güçler de benzer biçimlerde sermaye egemenliği altına alınmaktadır. Medya ve organik aydınlar bu dönüşümün çok önemli unsurları konumundadırlar. Bu ulusötesi

dönüşüme meşruiyet sağlayan argümanlar ise hazırdır: Serbest piyasalar, deregülasyon, demokrasi, ifade özgürlüğü, özelleştirmeler, evrensel insan hakları, ahlak ve hukuk...

Küreselleşme sınıflar, kesimler, toplumlar, devletler üzerinden değil, bizzat belirli öznellikler üzerinden (elitler, memurlar, STK'lar) üzerinden işlemektedir. Bu öznellikler 'toplumsal' olmadığı için işlevleri de toplumsal değildir (küreseldir). Kısaca topluma ihtiyaçları yoktur (...) [Hatta] toplumsal olan her şey sorundur. Küresel olan her algı ve bakış, toplumsal olan her şeyi (yok edilmesi gereken) sorun olarak algılar (Çetinkaya, 2007: 120, vurgular eklendi).

Politika yapıcılar, kanaat önderleri, organik aydınlar, medya patronları ve iş dünyası liderlerinden oluşan hegemonik tarihsel bloklar, genelde işsizlik, sağlık hizmetleri, eğitim, sosyal güvenlik gibi 'toplumsal' meseleleri çözmeye değil, tersine bu sorunları çözmek için zemin hazırlayabilecek mevcut yapıları yok etmek için kültürel kimlikler, kamu yönetimi reformları, kültürel hak ve özgürlükler, iç ve dış toprak talepleri, yerel özerklikler, cinsiyet ayrımcılığı, yerel özerklikler vb. talepleri ön plana çıkartır ya da çıkmasına izin verir, bunları dikkate alır ya da dile getirilmesi anlamında teşvik eder. Ekonomik ve politik eşitlik dileyen sınıfsal talepler ne kadar çağdışı ve anti-demokratik hatta totaliter ise kimlikler siyaseti bir o kadar çağdaş ve meşrudur. Bu tespit, sanıyoruz neoliberalizmin baş aşağı ettiği 'toplumsal sorun algısının' en güzel örneklerinden bir tanesini gözler önüne sermektedir (ayrıca bkz. Eagleton, 2004). Şu halde emek ve emeğin temsil ettiği, talep ettiği değerleri savunmak totaliter ve baskıcı projeleri dayatmak olarak gösterilmek istenirken; birtakım küresel normları, evrensel değerleri (Avrupa Birliği'ni, ifade özgürlüğünü, vs.) savunmak ve talep etmek, ironik bir şekilde, özgürlük mücadelesi vermek olarak tanımlanmakta ve yüceltilmektedir. Kaldı ki baktığımızda "etkileşim ağı için, küreselleşmenin tasfiyesine karşı çıkan her şey ve herkes totaliterdir, milliyetçidir, teröristtir" (Çetinkaya, 2007: 121).

1980'ler ve 90'lar boyunca ülkemizde 'uygulamaya koyulan' sayısız ekonomik ve mali reform, IMF anlaşması, yeni ticaret ve iş uygulaması, özelleştirmeler, kuralsızlaştırmalar, yeni kamu yönetimi modeli çerçevesinde devleti vatandaş (müşteri) odaklı 'etkin' bir yapıya dönüştürme çabaları, merkezi hükümetin yetkilerini kısıtlayan yerel yönetim reformu, bankacılık, telekomünikasyon ve enerji gibi pekçok hayati alanda ortaya çıkan 'üst-kurullaşma' olgusu, çalışma ilişkilerinde hakim kılınan 'sosyal diyalog'culuk, ulus devletin milli güvenlik anlayışının yeniden tanımlanması ve kayıt dışı faaliyet alanlarının giderek genişlemesi gibi bir yığın olgu, birikimsel olarak, Türkiye'de 1920'lerden bu yana evrimleşerek gelişen bir politik rejimin (Kemalist ulus devlet projesinin) çözülmesine zemin hazırlamıştır. Bu rejim, bu güne değin modern ulus devlet tipi 'ikincil bir hasım devlet' karakteristiği sergilemiştir. Yukarıda özetlediğimiz bilinçli politik tercihler ve yönelimler, Türk hasım devletinin katı çekirdeğini aşamalı olarak eritmiştir / hala eritmektedir. Bu zayıflama sürdükçe, devletin liberal merkez bölgeyle hegemonik entegrasyonu giderek hızlanmaktadır.

Sistemik ve ulusötesi mücadeleler sürecinde Batı'dan kopmak istemeyen Türkiye gibi devletlerin önündeki seçenek ulusötesileşmektir. Bu sürecin ürettiği bir seçkinler kesiminin önderliğindeki 'sivil dönüşüm', devlet / toplum kompleksini Locke'cu modele entegre olma yönünde ilerletir. Cumhuriyeti'in tarihi buradaki ikilem üzerinden okunabilir. Batı'ya karşı yoğun bir varoluş mücadelesi verilerek kurulmuş olmasına rağmen ondan kopmak istememiş; sonraki kuşakların önüne "muasır medeniyetler seviyesine ulaşma" hedefini koymuş olan bu ülke, tarihsel, toplumsal, kültürel ve özellikle konjonktürel koşullar nedeniyle asla Locke'cu Batı'nın bir parçası haline gelememiştir.

Hasım devlet içerisindeki belirli bir seçkinler kesiminin kurduğu ulusötesi bağlantıların artması ve bu seçkinlerin uluslararası yönelimlerinin bir bütün olarak incelenmesi o toplumdaki mevcut dönüşümün yönü ve şiddeti ve merkez bölgeyle ilişkilerin geleceği üzerine çok önemli bilgiler verir. Bunların yanında devletin ekonomideki ağırlığı, dış ticaret ve yatırımlar yoluyla iktisadi uluslararasılaşma eğilimleri, ekonomi ve siyasette devlet sınıfının gücü gibi

faktörler de önemlidir. Bunlar dönüşümün varlığı, yokluğu ya da sınırlılıkları hakkında çok şey anlatır. Bilindiği gibi merkez bölgenin hasım devletlerde belirgin çıkarları bulunmaktadır. Örneğin bir hasım devletin sınırları içerisinde kalan petrol gibi temel kaynakların her zaman erişilebilir olması gerekir. Bu erişilebilirliğin sürekli kılınması için ikili bir temel stratejinin bulunduğundan söz etmiştik. Bunlardan ilki periferik toplumları hakimiyet altına almak, bu devlet / toplum yapılarına sızmak ve onları entegre etmek; ikincisi, buralarda kök salmış devlet sınıflarını 'mülksüzleştirecek' bir mücadele sürdürmektir. Hasım devlet toplum kompleksi, 'demokrasi promosyonu' üzerinden yeniden yapılandırılacak ve liberal demokrasinin yerleştirilmesi bahanesiyle devlet sınıfları tasfiye edilecektir. Devlete ait varlıkların özelleştirilmesi stratejisi, yani kamusal mülkiyetin piyasa rejiminin kurallarına tabi kılınması da son tahlilde devlet sınıfının ekonomik ve politik gücünü sınırlar. Sonuç olarak, Locke'cu merkez bölgenin hasım devletlerin ulusötesileşmesi yoluyla genişlemesi iki temel düzlemde gerçekleşmektedir:

1. Sivil toplum düzleminde: Ticaret, yatırım, göçler ve sivil toplum insiyatiflerinin (Bilderberg, DİK, ÜK, UTO, DEF ve diğer iş örgütleri) aracılığıyla.
2. Politik toplum düzleminde: Dış politika enstitüleri ve IMF, DB, WTO vb. uluslararası kurumlar, özellikle 80'lerden bu yana, hasım devletlerin yapılarını çözen uygulama ve siyasalara ağırlık veren neoliberal bir çizgide faaliyet gösteriyorlar. Özelleştirme ve serbestleşme yanlısı politikaları savunan ve Washington Uzlaşısı olarak bilinen yaklaşımın bu amaca hizmet etmiştir.

3. 2. 1. Türkiye'de Burjuvazi, Devlet ve 'Devlet Sınıfı'

Türkiye'de burjuvazinin devletle ilişkisinin niteliği yakın tarihlere kadar gerçekten de (kendi açılarından tabii) çok gurur verici olmamıştır. Hatta bazı

emekli (üst bile değil) orta düzey bürokratların Vehbi Koç gibi Türkiye'nin en önemli işadamlarının bakanlık, müsteşarlık kapılarının önünde nasıl da el pençe divan bekletildiğini keyifle anlattıklarına şahit olmuşuzdur. Ayşe Buğra, Devlet ve İşadamları adlı kitabında bu olguyu Türkiye'de işadamları ve devlet ilişkisinin mutlak niteliği olarak sabitler. Burada kısaca söylenen Türkiye'de devletin güçlü ve büyük, bunun karşısında kapitalistlerin görece zayıf, ürkek ve boynu bükük olduğudur. Türkiye'de kapitalist sınıfın durumu tartışılırken sıklıkla Türkiye burjuvazisi Avrupa'daki diğer örnekleriyle kıyaslanmaktadır. Bu yaklaşıma göre bazı belli başlı tarihsel nedenlerden dolayı bizim kapitalist sınıf (burjuvazi) Batı'daki örnekleri gibi devrimci potansiyele sahip olmadığı için burjuva devrimleri 'yukarıdan devrim' zorlamasıyla yapılmış, toplumsal dönüşüm yukarıdan başlayarak aşağıya doğru yönlenmiştir. Atlar arabanın arkasına bağlanmıştır.

Görüldüğü üzere bu anlatımda Batılı 'burjuvazi'ye kategorik olarak devrimci / ilerici bir rol biçilmektedir. Türkiye'de gelindiğinde ise birtakım nedenlerden dolayı burjuvazinin böyle 'ilerici' bir rolü asla üstlenemediği ifade edilmektedir. Bu yaygın anlayışa itiraz eden Van der Pijl'e (2006a, 2008a) göre genel kabul gören yaklaşımın aksine, Avrupa'da burjuva devrimi kesinlikle burjuvazinin kendisi tarafından yapılmamıştır. Burjuva düzeninin kuruluşu yolunu açanlar General Cromwell'in yoldaşları ve Jakobener gibi gözükara devrimcilerdir. Aynısı Kuvay-i Milliye savaşçıları, Bolşevikler veya Küba'da Fidel Castro'nun gerillaları düşünüldüğünde diğer tüm 'ulusal' devrimler ve 'işçi' devrimleri için de geçerlidir. Van der Pijl'e bakılırsa gerçekte burjuvazi, Avrupa'da radikal siyasal dönüşümlerden yana olmamış, feodal tekellerin / krallıkların içerisinde güvence altına alınmış ortaklıklarla idare etmeyi tercih etmiştir. Ne zaman ki, mevcut yapı gelişen iktisadi faaliyetlerine ve yeni düşünce ufuklarına talep ettikleri imtiyazları sağlamayı başaramaz hale gelmiştir; burjuvazi işte o zaman Avrupa'daki toplumsal mücadeleler sürecinde bir taraf olmak zorunda kalmıştır (Van der Pijl, 2006a: 1-12).

Bu perspektiften yaklaşıldığında Türkiye'deki burjuvazinin dünyadaki diğer örneklerinden daha az devrimci / ilerici olmadığını saptamak olanaklı hale gelir. Aradaki fark, bugün Türkiye'de burjuvazinin 'hala' bir hasım devlet / toplum kompleksinde varlığını sürdürüyor olmasından kaynaklanmaktadır. Ayşe Buğra'nın Türkiye'de işadamlarını devlet karşısında ürkek ve sindirilmiş olarak betimliyor oluşu bir ölçüde, en azından Türkiye toplumunun bir dönemi için, doğru olabilir; ancak, gerek bu topraklarda gerekse dünya genelinde artık devlet ve sermaye ilişkilerinin gerçek niteliği bize burada anlatılanlardan çok farklıdır. Türkiye'de devlet ne Buğra'nın ve kimi bazı ateşli liberallerin iddialarının aksine (sermaye de dahil) her şeyin ve herkesin üzerinde bir yerdedir; ne de ortodoks Marksistlerin anlattığı gibi tamamen burjuva çıkarlarının ve egemenliğinin bir yürütme aracıdır. Liberal Batı'da olduğu gibi temel toplumsal sınıfların (emek ve sermayenin) demokratik mücadelelerinin yürütüldüğü bir zemin olmanın da uzağındadır devlet. Bunun yerine, sivil toplumun ve burjuva demokratik kurumların az gelişmiş olduğu koşullarda, kapitalist sınıfın farklı çıkarlara ve politik projelere sahip fraksiyonlarının ve devlet sınıfının mücadelelerinin arenası konumundadır. Egemen sınıfların kendi aralarında yaşanan bu çatışmalı süreç, Gramsci'nin dediği gibi işçi sınıfının, halkların ve madunların güçsüzlüğü, örgütsüzlüğü ve pasifliğinin manifestosudur. Çatışmanın içeriğini doğru anlayabilmek için Türkiye'nin hasım devlet birikiminin tarihsel köklerini doğru anlamak gerekmektedir.

3. 2. 2. Türkiye'nin Hasım Devlet Birikimi ve Devlet Sınıfının Oluşumu

Hasım devletler, yönetici sınıfları toplumları harekete geçirmek için kendi egemen devletlerine yatırım yaparak, sadece İngiltere'den değil İngilizce konuşulan 'stratejik bölge'den yayılan 'modernizasyon baskılarıyla müzakere etme' konusunda daha başarılı olanlar ve toplumsal bütünleşme ve modernizasyon konusunda daha kısa ve acısız bir yol vaad edenlerdi. Burada sivil toplumdan söz edilemez; bu model, çeşitli düzeylerde devlet kamulaştırmalarını

(Devletçilik), sınırları açıkça belirlenmiş bağımsız bir ülkeyi (Misak-ı Milli) ve halkı Batı'yı yakalama doğrultusunda harekete geçirmek için genellikle milliyetçi olan 'devrimci bir doktrini' (Kemalizm) içerir (Van der Pijl, 2006b: 14, vurgular bana ait).

1908 Devrimi Türkiye'nin yüz yılına damgasını vuracak olan bir 'yukarıdan devrim' geleneğinin başlangıç noktasını oluşturur. Devrim, Sultan'ın mutlakiyetçi yönetimine ve geleneksel bürokrasinin devlet ve kurumları üzerindeki mutlak hakimiyetine son veren anayasal bir yönetimin kuruluşunun değil, aynı zamanda devrimi yapan bürokrasinin yenileşmeci ve değişimci kanadının ekonomik iktidara ortak oluşunun simgesidir (Boztemur, 1996: 64).

İmparatorluğun modern okullarından gelen; memurluk, subaylık, öğretmenlik, gazetecilik, mühendislik, avukatlık gibi mesleklerde faaliyet gösteren bu yeni aydın grubu ülkenin iktisadi hayatını da yeniden kurmak, çok daha doğrudan bir müdahale ile İmparatorluk ekonomisinin gidişini yeniden düzenlemek amacındadır. İttihat ve Terakki'nin lider kadrosu, 'ulusal bir iktisadi siyaset' oluşturma görevi üstlenmiştir.⁷⁴ Bu bağlamda, İttihat ve Terakki'nin ekonomik iktidarının temel amacı, ülkedeki Rum ve Ermeni burjuvazisinin egemenliğine son vererek ulusal bir 'Müslüman - Türk girişimciler grubu' yaratmak ve ülkeyi yabancıların iktisadi boyunduruğundan kurtarmaktır.

Gerçekten de yüzyılın başında, ticari ve mali sermaye ile varolan küçük sanayi işletmelerinin yaklaşık yüzde 80'i azınlıkların elindedir (Alexander, 1960: 350). Bunda azınlıkların Osmanlı içindeki konularından kaynaklanan ayrıcalıklı durumlarının olduğu kadar, millet sisteminin onlara kazandırdığı hak ve özgürlüklerin (askerlikten, vergilerden muafiyetin) ve kapitülasyonların yol açtığı ayrıcalıkların, yabancı devlet himayesinin ve Osmanlı maliyesini elinde tutan Düyun-u Umumiye İdaresi'nin azınlıkların iktisadi faaliyetlerini korumacı tutumunun etkisi oldukça büyüktür (Boztemur, 1996: 65).

⁷⁴ Milli iktisat ve milli burjuvazi konusunda bkz. Toprak (1985).

Osmanlı iktisadi hayatında yabancı egemenliğine karşı Jön-Türk muhalefeti, İmparatorluğun tam bağımsızlığa kavuşabilmesi için ticari sermayenin Türkler'de olması gerektiği düşüncesi etrafında yoğunlaşmıştır. Bu amaca ulaşmanın en etkin yolu da Cemiyet'in iktisadi amaçlarına sadık kalacak bir bürokratik kadro eliyle, devletin etkin denetimini ele geçirmektir. Dolayısıyla İttihat ve Terakki'nin devlet eliyle bir Müslüman Türk burjuvazisinin yaratılarak desteklenmesi politikasının kökenini, ülkede kapitalist gelişmenin desteklenip desteklenmemesi boyutunda değil, ekonomik gücü Müslüman Türk girişimcilerle aktararak Cemiyet'in iktidarının hem siyasi hem de ekonomik açıdan pekiştirilmesi sorununda aramak gerekmektedir (Ramazanoğlu, 1985: 52-3). Sina Akşin'in deyimiyle 'yeni anayasa' denilebilecek kadar kapsamlı 1909 düzenlemelerinden sonra İttihat ve Terakki iktidarının güvencesi, iktidarın toplumsal tabanının bir Müslüman Türk orta sınıfına dayandırılmasına sıkı sıkıya bağlıydı (Akşin, 1980: 144). Dolayısıyla, yabancı ülkelerin çıkarlarına Osmanlı Devleti'nden çok daha fazla bağlılık duyan bir azınlık burjuvazisi yerine, ulusal nitelikleri daha ağır basan bir milli tüccar grubu yaratmak; diğer deyişle, ticari sermayenin Müslüman Türk orta sınıfta toplanması amacıyla İttihat ve Terakki iktidarı, devletin asker ve sivil bürokratik aygıtını kullanmıştır (Boztemur, 1996: 63-9).

Doğan Avcıoğlu'na göre emperyalizm, Türkiye ile ilişkilerinde aracı olarak Rum ve Ermeni'leri kullanmıştır. Bu kesimlerin öteden beri iktisadi ve ticari hayatta avantajlı oldukları bilinen bir gerçek olup, iş dünyasına egemen olmaları emperyalist devletlerin açık destekleri ile olmuştur. İmparatorluğun son dönemlerinde faaliyete geçen pek çok yabancı okul, yabancı sermayeye personel sağlanması amacını taşımakta ve bunlardan daha çok Rum ve Ermeni unsurlar yararlanmaktadır. Tanzimat reformlarının el verdiği ölçüde ekonomik konularda, devletin en yüksek kademelerinde yabancı sermaye çıkarlarını korumak ve geliştirmek adına yine aynı kesimler kullanılmaktadır. Öte yandan imparatorluğun bünyesindeki gayr-i müslimlerin bir kısmı ise Avrupalı ülkelerin tebasına geçme imkânı bularak, 'sözde Avrupalı' bir zümre olarak ortaya çıkmışlardır. Bu yüzden bunlara 'lövanten' ya da 'tatlı su frengi'

adı takılmıştır. Avcioğlu, Batılılaşma cereyanı ile baş başa giden bu sürecin son halkası olarak 'alâfranga müslümanları' saptamak suretiyle dönemi resmeder. Bu resimde yer alan her bir figür tek tek incelendiği vakit, bunlardan hiçbirisinin emperyalizme karşı etkin bir direnç göstermesi beklenemezdir. Bunlar, o dönemde Türkiye'de çıkarları emperyalizmle en fazla bağdaşan kesimlerdir. Avcioğlu, bu ilişkiler ağını tanımlamak için, 'talan organizasyonu' tabirini kullanmaktadır:

Organizasyonun tepesinde bankalar ve Türkiye'ye yerleşmiş olan Avrupalı büyük tüccarlar vardır. Bunlar, çoğu Rum ve Ermeni olan ikinci basamaktaki aracılar eliyle faaliyetlerini yürütmektedirler. Rum ve Ermeni ikinci basamak aracıları, büyük toprak ağaları ve derebeylerine ürün karşılığı avanslar açmak ve ürün toplamak için üçüncü basamaktaki çoğu Türk olan aracıları kullanmaktadırlar (Avcioğlu, 1969: 90).

Osmanlı İmparatorluğu için son dönemeç olan 20. yüzyılın başlarında, Anadolu toprakları üzerinde kapitalist üretim ilişkilerinin hemen hemen hiç gelişmemiştir. Burada feodal ve ataerkil üretim ilişkilerinin çevrelediği ilkel ve geri bir tarım ekonomisi hüküm sürmektedir. Avrupa kapitalizminin geçirdiği gelişim sürecine benzer bir dönüşüm yaşanmamış olduğundan, bazı büyük şehirlerde bulunan ticaret burjuvazisi ise kapitalist ilişkileri besleyip geliştirebilecek bir niteliğe sahip olmaktan uzaktır. Kapitalizmin gelişmesi açısından hayati önem taşıyan ulaştırma ve haberleşme şebekeleri ise hemen hemen yok gibidir. Dolayısıyla, tarım kesiminin kendi iç pazarını oluşturarak, sanayileşmenin / kalkınmanın başlangıcında oynaması gereken kritik rolü oynama ihtimali de yoktur. Kısacası imparatorluğun son dönemlerinde ve Kurtuluş savaşı yıllarında Anadolu'da tarım sektörünün, feodal, yarı-feodal ve pre-kapitalist bir üretim yapısı sergilemektedir ve ekonomide kapitalist ilişkileri besleyip geliştirebilecek nitelikte bir burjuva sınıfı yoktur. Bu noktada, 20. yüzyılın başlarında Anadolu'nun egemen sınıflarını işçileri, orta ve yoksul köylüleri çeşitli mekanizmalarla sömüren feodal ağalar, tüccarlar,

tefeciler ve cılız bir sanayiciler koalisyonu temsil etmektedir. Bunun dışında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da aşiret ilişkileri mevcuttur (Timur, 1994: 15). Bu bağlamda milli mücadele, Anadolu eşrafı ve küçük burjuva kökenli asker-sivil aydınlar öncülüğünde yürütülmüş, Atatürk'ün çizgisi bu hakim sınıflar koalisyonunda asker – sivil zümrenin ağır basmasıyla oluşmuştur (Timur, 1994: 222).

Türkiye'de liberal merkez bölgenin klasik şemasından farklı şekilde gelişen demokratik devrim, iç sosyal çelişkilerin ve sınıf mücadelelerinin bir ürünü olmamış; dış emperyalist baskı ve saldırganlıklara karşı bir kurtuluş savaşı ile başlayıp sonuçlandırılan, Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın dolaylı ve orijinal bir yeni sömürge demokratik devrimi dediği biçime bürünmüştür (1989: 295). Kuşkusuz ki bu Anadolu'da modern anlamda toplumsal sınıflara (ve sınıf mücadelelerine) rastlanmadığı anlamına gelmez. Kurtuluş Savaşı süresince ve yoğunlaşarak savaştan sonra TBMM'nde şahit olunan fikirsel ayrılıklar ve tartışmalar son derece sınıfsaldır. Bu bir anlamda bir sınıflar koalisyonu olarak sürdürülen milli mücadelenin öncülerinin kendi aralarında, devleti yani egemenliği ele geçirebilme savaşlarıdır. Taner Timur'a göre bu savaşları Anadolu'da güçlü bir burjuvazi olmadığı için eşraf kaybetmiş ve küçük burjuva kökenli asker – sivil aydınlar öncülüğünde, kuvvetli bir bürokrasinin temelleri atılmıştır.

20. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde Avrupa örneğinde görüldüğü türden güçlü bir burjuva sınıfı oluşmamıştır. Bunların yerine küçük burjuva unsurlar olan aydınlar dışında komprador diye tabir edilen bir burjuvazi, cılız bir 'yerli ticaret burjuvazisi' ve Anadolu eşrafı mevcuttur. Kıvılcımlı'ya göre bu şartlarda, kendi deyimiyle "Birinci Kuvâyi Milliyeciliğimize" karşı gelen, çıkarları doğrudan emperyalist ülkelerle örtüşen kompradorlar zümresinin temizlenmesi meselesinin, Kemalist kadroların ilk icraatlarından birisi olması doğaldır. Devrimler süresince 'öncü kadro' ilk iş olarak, ülkedeki komprador burjuvazi egemenliğine son vermiştir. Bu olguyu değerlendirirken, komprador denilen bu ayrıcalıklı azınlıkla çıkarları hiç

uyuşmayan kesimlerin hangileri olduğunu iyi tespit etmek gereklidir. Bunlar, Müslüman ve Türk mülk sahibi sınıflar ve hatta emperyalist devletlerin himayesinden etnik ve dini nedenlerle mahrum kalan Yahudi burjuvazisi ve Kürtler ve Arnavutlar gibi diğer etnik kesimlerdir. Ali Rıza Tura'ya (1998) göre söz konusu komprador azınlıklar, merkezi devlet bürokrasisiyle hayli mesafeli ilişkiler içerisindedir. Bunun nedeni, emperyalist sömürünün bir aracı aracı haline gelirken siyasal reformlara girişen bürokrasinin, azınlık komprador kesimler üzerinde siyasal denetim kurmak ve geliştirmek istiyor olmasıdır. Kaldı ki İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı'na değin bu yönde politikalar uygulamaya çalışmıştır. O yıllarda yükselmekte olan modernist bürokrasinin savunduğu 'Osmanlı Milliyetçiliği' fikrinin arkasında bu türden kaygılar vardır.

Balkan Savaşları'ndan sonra patlak veren dünya şavaşı ve bu dönemde imparatorluğun dağılma süreci içerisine girişile birlikte bu defa 'Türkçülük' düşüncesinin gelişimi birbiriyle örtüşen olgulardır. 'Milli burjuvazi yaratma' fikri de ilk olarak bu dönemde büyük bir iştahla dile getirilmeye başlanır.⁷⁵ Ulusal bir pazarın ve dış sermayeye karşı devletçilik zırhına bürünmüş bir ulusal ekonominin kurulmasıyla burjuvazinin geliştiği bu süreçte, bazı burjuva ve bürokratik seçkinlerin Batı'yı ya da Batılı kapitalistleri yakalama çabası içinde bir sınıf kimliği geliştirmek suretiyle kaynaşmıştır. Önceki bölümlerde devlet sınıfı olarak tanımlanan bu unsurlar, Cumhuriyet döneminde somut varlığını Vehbi Koç ve CHP ilişkilerinde bulur. Aynı süreçte bu zümrenin temsilcilerinin de giderek bir sınıf mensubiyeti geliştirdiklerini, Türkiye'de devlet sınıfının üyeleri haline geldiklerini düşünmek mümkündür.

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının hedefi 'Batıya rağmen batılılaşabilmek' sürecinde bu kez başarıya ulaşabilmek; II. Mahmut'la başlayan modernleşme çabalarını sürdürebilmektir. Türk modernleşmesinin Batı'daki diğer örnekler

⁷⁵ Doğan Avcıoğlu, bu dönemin, İttihat ve Terakki'nin önde gelen simalarının da "sermayedar" sıfatıyla katıldığı ve sadece İstanbul ve İzmir gibi gelişmiş ticaret bölgelerinde değil, partinin ulaşabildiği bütün taşra kent ve kasabalarında esas olarak ticaret ve bankacılık alanlarında anonim şirketler, kooperatifler, banka ve acentelikler oluşturma furçasının yaşandığı bir dönem olduğunu yazar. (Avcıoğlu, 1969: 175-180).

gibi kapitalist gelişimin geleneksel yapıları çürüten nitel ve nicel değişimler yoluyla yaşamadığı ortadadır. Bu çabalarının somut sonuçlarının görüldüğü alanlar, modernleştirici iradenin vizyonuna tabidir. Modernleşme sürecinin niteliği, toplumsal güçlerin kendi içsel potansiyelinden ziyade öncü kadronun bilgi, görgü ve vizyonuna bağlıdır. Bu durum 'geç modernleşme' denilen sürecin tipik bir özelliği olmaktadır:

Özgün kapitalist modernleşmede, maddi anlamdaki kapitalistleşme süreçleri ile kurumların ve toplumsal yaşam biçiminin değişimi arasında örtüşme veya eş zamanlılık varken, geç modernleşmede bu özellik, görülmez. Geç modernleşmede, modernleştirici iradenin vizyonu, ülkeye getirdiği, topluma dayattığı tarzlar kapitalistleşme sürecinin önünde gider. Bu nedenle, geç modernleşen ülkelerde, geleneksel olan ile yeni olan arasındaki çelişki ve eklemlenme ilişkileri, klasik sınıf saflaşmalarını da örtebilen bir çeşitlilik taşır (Çulhaoğlu, 1999: 42).

Bu türden bir geç modernleşme sancısı hemen hemen tüm diğer hasım devletlerde ortaktır. Türkiye'de ümmet toplumundan millet toplumuna geçiş sürecinde ulusal burjuvazi, Avrupa'da olduğu gibi, kendi 'ulusal değerler' düzenini yaratamadığı içindir ki kurtuluş savaşından sonra devrimler, zorunlu olarak, üst yapıda yani kültür ve gündelik yaşam biçiminde, gündeme gelmiştir. Halbuki burjuva sınıfı, kendi değerler sisteminin sahibi olarak 'millî' değerlerini toplum yaşamına yerleştirebilmiş olsaydı, Attilâ İlhan'ın da ifade ettiği gibi; lâiklik, şehir ahlâkı, 'ulusal' tarih ve dil bilinci, yeni toplumun üzerine 'hazır elbise' gibi oturacaktı (İlhan, 1986: 9). Şu halde Cumhuriyet devrimleri ile ümmetçi / feodâl toplumun eski değerler düzeni yerine laik ve liberal (burjuva) değerleri önerilmiş, gerekli görüldüğü ölçüde de 'dayatılmıştır.' Toplumun tüm geleneksel değerlerini değiştirmek, ister istemez, zorunludur. Çünkü, feodâl / ümmet toplumu dinsel öğeleri ön planda tutarken; modern burjuva / millet toplumu, kendi laik değerlerini (hukuk, ahlak, estetik vb.) beraberinde taşır.

Geçiş dönemleri, sıçrama dönemleri: Her türlü aşırılığa yer var. Fransız, Rus ve Çin devrimlerinin, daha önceki değerler sistemine tepkisi dehşet vericidir. İnkâr, bir önceki dönemi aşır, insanlık birikimi değerlerin inkârı haline dönüşebiliyor. Biz bunu yaşamadık. Yaşamadık ama, feodâl / ümmet döneminin değerler sistemini değiştirmek isterken, kalkıştığımız adaptasyon hareketini, tutarlı kılabilir mi? Çünkü, Anadolu İhtilâli ulusal bir demokratik devrim hareketidir, oysa kültür devrimi Batılı birtakım değerler ve fikirlerin, bu arada kurumların, yeni topluma aktarılması şeklinde olmuştur. Bunda bir çelişki yok mudur? (İlhan, 1986: 31).

Attila İlhan, haklıdır. Türkiye’de burjuva devlet oluşumu süreci liberal merkez bölgeden farklı gerçekleşmiştir; ancak bu farklar neredeyse bütün hasım devletlerde kendisini gösterir. Birincil ve İkincil Hasım devletlerin bir çoğunda ortak olan Batı’yı bir an önce yakalama (Türkiye) veya geçme (SSCB ve Çin) motivasyonu, devrimlerin ağırlıklı olarak üstyapısal alanlarla sınırlı kalmasına yol açmaktadır. Bu anlamda elbette derin bir çelişki vardır. Türkiye’de Gazi Mustafa Kemal ve Kuvayi Milliye savaşçılarının oluşturduğu öncü kadronun, zaman içerisinde yerlerini devlet sınıfının iktidarına terk ettikleri söylenebilir. Kemalist devrimlerin sınıfsal anlamı, bu perspektiften bakılarak anlaşılabilir. Kemalist devrimler, Türkiye’de modern devletin ortaya çıkışını, yani Marx’ın deyişiyle “kendi çağında kurucusunun adıyla anılan tek Avrupa devleti” olan mutlaki / merkezîyetçi Osmanlı devletinin tasfiye edilerek, yerine Van der Pijl’in hasım devlet dediği Hobbes’çu modern ulus-devlet tipinin inşa edildiği koşulları hazırlamıştır. Bu perspektiften hareketle Türkiye’nin küresel politik ekonominin merkez bölgesinin dışında kalan bir ‘ikincil hasım’ devlet karakteri sergilemekte olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar devlet öncülüğünde hızlı bir modernleşme süreci yaşayan ve açıkça Batı’nın karşısına çıkmaktan çekinen devletlerdir (Van der Pijl, 2006b: 14).

3. 2. 3. Türkiye’de Ulusötesi Sermaye Egemenliği: Hobbes’çu Hasım Devletin Çözülmesi ve ‘Düzenleyici Devlete’ Geçiş

“Bir şef garson bile Genel Kurmay Başkanı’ndan fazla maaş alıyor!”

Kenan Evren⁷⁶

Türkiye ekonomisinin, 1950’li yılların başlarından 70’lerin sonuna kadar olan dönem boyunca izlediği strateji, “ithal ikameci ve içe dönük sermaye birikimi modeli” olarak tanımlanabilir. Aslen devlet korumacılığına dayanan bu model, 1970’li yılların sonlarında derin bir bunalıma girene kadar, yerli sanayiye uluslararası rekabetten muaf olduğu oldukça güvenli bir ortam sunmuş ve iki on yıl boyunca büyümesine hizmet etmiştir (Balkan ve Yeldan, 1998; Boratav ve Yeldan, 2002). Ekonominin nihai ve ara mal ithalatına giderek daha fazla bağımlı hale gelmesi, dış ticaret dengesinin büyük bir hızla bozulması, negatife dönen faiz oranları ve sonu gelmez politik çalkantılar gibi gelişmeler 1970’lerin sonlarına gelindiğinde, ülke gündeminin başlıca maddeleri olmuştu (Demir, 2004: 852). Bunalım, kendisini şiddetli bir enflasyon ve doviz dar boğazı şeklinde hissettirmektedir. Sorunun özünde ise sermaye birikim sürecinin tıkanması bulunmaktadır ve bu sadece Türkiye’nin karşı karşıya bulunduğu bir süreç değildir.⁷⁷ Uluslararası sermaye de aynı tıkanma ile karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunu aşmanın yolu ise genel olarak iç pazara dönük ithal ikâmecî modelden, dışa dönük birikim modeline (ihracata dayalı bir ekonomiye) geçiş olarak görülmüştür. Türkiye’de de bu genel eğilime uyumlu ‘dışa dönük’ bir politika değişikliğine gidildiğini görmekteyiz. 1980 sonrası dönemde bir dizi neoliberal reformlar uygulanarak ticaretin serbestleşmesi ve işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi sağlanmıştır. 1989’da 32 sayılı kararla

⁷⁶ Evren’in 12 Eylül darbesinin ilk günlerinde dile getirdiği ‘büyük’ sıkıntısı. (Bkz. Savran, 2004: 28).

⁷⁷ 12 Eylül askeri darbesi ile ‘ihracata dayalı’ dışa dönük bir büyüme modeline geçiş, kapitalist küresel yeniden yapılanma çerçevesinde ulusötesi sermayenin uygulamaya soktuğu bütünlüklü bir projenin Türkiye ayağı olarak görülmelidir. Proje, ABD merkezli, uluslararası sermaye liderliğinde uygulansa bile savaş sonrası büyük oranda ABD sermayesi stratejisine bağlı olarak gelişmek durumunda kalan Avrupa ve Japon uluslararası sermayelerinin de küresel piyasanın yaratılmasında çıkar birliğine gitmeleri ve bu çıkar birliğinin de *Üçlü Komisyon* çatısı altında kurumsallaşması yoluyla gerçekleşmiştir.

sermaye hesaplarının açılmasıyla birlikte finansal serbestleşme süreci büyük ölçüde tamamlanmıştır.

Bilindiği üzere Türkiye Cumhuriyeti, daha ilk yıllarından ama özellikle 1950'li yıllardan itibaren, öz kaynak yetersizliği gerekçesiyle, ekonomik kalkınma için yabancı sermayeden yararlanma yolunu seçmiştir. 24 Ocak 1980 kararları ve daha sonraki uygulamalar bu eğilimi daha da güçlendirmiştir. Sözü edilen kararlar, yüksek oranlı bir develüasyon, KİT zamları ve fiyat kontrollerinin kaldırılması gibi önlemlerden oluşuyordu. Bu programın kimi maddeleri ise askeri yönetimin desteği ile hayata geçirilmiştir. Sendikal faaliyetlerin askıya alınması, DİSK yöneticilerinin yargılanması, grev yasağı, toplu sözleşmeler düzeninin değiştirilmesi ve sermaye lehine durumların yaratılması gibi olgular bunlara örnek verilebilir (Sönmez, 2003: 162). Bu aktarılanlar Kenan Evren'in bu kısmın girişinde alıntıladığımız sözlerinin yanında, 12 Eylül'ün sınıfsal karakterini ortaya koyan en belirgin olgular olmuştur. Belki de bu anlamda çok daha somut bir belge ise 1982 Anayasası'dır. Bu anayasa ile 1961 anayasasının tanıdığı olduğu tüm demokratik hak ve özgürlükler geri alınmış; yeni çalışma yasalarıyla da işçi sınıfı üzerinde ciddi bir baskı yaratılmıştır.⁷⁸ ANAP'ın altın yılları olarak da bilinen, 1984 – 88 arasındaki, dönemde Özal ücretler ve tarımsal desteklemelerle ilgili olarak askeri rejimin politikalarını benimsemiştir. Bu aralıkta reel ücretler ortalama % 7, 1963 yılı seviyesine kadar gerilerken; tarım kesimi için ücret hadleri % 17 oranında gerilemiştir (Sönmez, 2003: 166).

Diğer yandan finansal araçlar bu yıllarda hızla çeşitlenmeye başlamıştır. Gelir ortaklığı senetlerinden yatırım fonlarına kadar çok çeşitli plasman aracı, para sahiplerinin seçeneklerini artırmakta; bunlar, kredi kartı kullanımını ve tüketici

⁷⁸ Savran'a göre 12 Eylül de kurulan askeri rejimin temel hedefi, işçi sınıfının mücadeleci örgütlülüğünü ve sosyalist hareketi ezmek ve işçi sınıfını geride kalan yirmi yıl boyunca zorlu mücadelelerle elde ettiği kazanımlardan mahrum bırakmaktır. "Sanki her şey, sanki askeri yönetim, 1970'li yıllarda işçi sınıfının elde ettiği kısmi zaferlerin (15-16 Haziran, kıdem tazminatı, DGM, vb.) intikamını alıyormuş gibi gelişmiştir. 12 Eylül'ün yükselen işçi sınıfı mücadelesine karşı gelişmiş niteliğini bu üç önlemden daha açıkça ortaya koyabilecek hiçbir şey bulunamaz (2004: 28-9).

kredilerinin yaygınlaşmasını sağlarken, finans sisteminin kontrol ve denetimi giderek güçleştirmektedir. 1984 yılına gelindiğinde şirketler lehine bir kararla servet beyannamesi uygulaması kaldırılmıştır. 1985'te katma değer vergisi uygulamasıyla, Türkiye'de vergi gelirleri büyük ölçüde bordro kesintileriyle ücretlilere ve KDV ile tüketicilere dayandırılmaya başlanmıştır. Bu yolla, ülkenin vergi gelirlerinin milli gelir içindeki payı düşmüş ve girişimciler lehine istikrarı bozucu bir ortam yaratılmıştır.

Menkul Kıymetler Borsası ise 1986 yılında açılmıştır. Bankalararası para ve döviz piyasalarının kurulması ve Merkez Bankası'nın açık piyasa işlemleri için yasal koşulların oluşması bu döneme rastlayan gelişmelerdendir (bkz. Oyan, 1989). İç borçlanma, bu dönemde kamu açıklarının finansmanında önemli bir araç olarak kullanılmıştır ki bu da ilerleyen dönemlerde makro-ekonomik istikrarı bozucu gelişmelerden birisi olarak karşımıza çıkacaktır. Aynı zamanda KİT sisteminin finansmanında Hazine'nin rolü hızla azaltılarak, PTT, TEK, THY gibi teşebbüslere iç ve dış borçlanma yolu açılmıştır. Bu alanlarda yatırımların daralması ve aşırı borçlanma olguları özelleştirmelere zemin hazırlamıştır. Aynı dönemde bütün bu gelişmeleri tamamlayacak bir biçimde dış ekonomik ilişkilerde açık ekonomi prensipleri yerleşmeye başlamıştır. Gümrük tarifeleri ve kotalar büyük ölçüde indirilmiştir. İhracat teşvikleriyle 'hayali ihracat' olgusu bir yerde devlet eliyle desteklenmiştir. Bu dönem, holdinglerin imalat sanayiinin çok farklı dallarından bankacılık ve sigortacılığa, inşaat ve taahhüt şirketlerinden perakende ve dış ticarete kadar uzanan alanlarda ekonomiye hakim oldukları bir dönem olmuştur. Savran'a göre 12 Eylül darbesini izleyen dönem, tıpkı 27 Mayıs sonrasında sanayi burjuvazisinin iktidara yükselmesi gibi, yeni bir sermaye diliminin (finans kapitalin) ekonomik, toplumsal ve politik iktidarını pekiştirmesine neden olmuştur.

Bir adım daha ileriye giderek, 12 Eylül'ün gerçek anlamının Türkiye'nin ekonomisi yanında politik ve hukuki üstyapısını da sermaye birikiminin bu yeni patikası için hazır hale getirmek olduğunu söyleyebiliriz. 24 Ocak,

Ülkemiz için salt bir iktisadi dönüm noktasını değil, aynı zamanda ideolojik alanda da liberal bireyci devlet kuramının öngördüğü ‘zerk bireyler’in oluşunu sağlayacak bir dönüşüm sürecinin başlangıcını ifade eder (Yalman, 2004: 45). Türkiye’deki ‘yapısal uyum’ sürecinin en çarpıcı özelliği, ülkenin siyasal yapısının yeniden düzenlendiği bir döneme denk geliyor oluşudur. Dolayısıyla 1980 askeri darbesini bir siyasal rejim meselesinin ötesinde, devlet biçimindeki bir değişimin ‘yeni bir uğrağı’ olarak görmek mümkündür. Bu süreç, toplumun sınıfsal dengelerinde meydana gelen değişikliklerin bir sonucu olarak, söz konusu güç ilişkilerinin alanı olan devletin dönüşümünü ifade eder. Darbeyi izleyen yıllar, ülkemizde devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkilerinin yeniden yapılandırıldığı dönem olarak nitelendirilebilir. Yalman’a (2004: 65) göre bu özgül ilişkinin ve devlette yeniden yapılanmanın temel amacı, sınıf temelli siyasete son vermektir: “Genelde halka ve özelde işçilere, kişisel çıkarları doğrultusunda hareket etmeleri beklenen ‘bireyler’ olduklarını anlatan bir syem gelişirilirken, sendikaları (...) gözden düşürmeye çalışmak bu stratejini ayırt edici özelliği olmuştur.”

Bir hegemonya projesi olarak gördüğümüz ulusötesileşmenin, iktisadi, siyasal / idari ve kültürel olmak üzere üç sacayağı bulunuyor. Her ne kadar bu çalışmanın üzerine odaklandığı asıl sorunsalı (ncelikle üretim ve iktidar, sermaye birikimi ve dolaşım ilişkilerinin evrimi, toplumsal sınıfların ve üretim faaliyetlerinin küresel düzeyde ortaya çıkan yeni örgütlenme biçimleri gibi) ulusötesileşmenin iktisadi boyutları olsa bile kültür, ideoloji ve siyasal alan / siyaset kurumu (devlet) gibi üstyapısal unsurların da altyapıda meydana gelen bu gelişmelere ‘uygun’ bir biçimde dönüşmekte olduğunu saptamak gerekir. Başka bir çalışmanın konusu olmakla beraber kültürel anlamda ulusötesileşme olgusu, ulusal dil ve tarih bilincinin giderek ortadan kalktığı bir sürece gönderme yapmakta ve en öz biçimde ‘Amerikanlaşma’ terimiyle ifade edilmektedir. İdeolojisi ‘tüketimcilik’ olan bu ulusötesi dönüşümün, şimdilik sadece piyasa mantığı içerisinde kültürel / yerel farklılıkların tüketim ve pop kültürü üzerinden silikleştiği, küresel düzeyde trdeşleşmiş bir insanlık tasarımını yaygınlaştırmayı hedef edindiğini söylemekle yetinelim. Paydaşlık,

hesapverebilirlik, ademi-merkeziyetçilik, şeffaflık gibi ilginç kavramlarla anlatılmak istenen, 'yönetişim' modeliyle özdeşleşen ve yukarıda çerçevesi çizilen projenin siyasal / yönetsel kısmı ise devlet aygıtını dönüştürmeyi hedeflemektedir. Yeni bir siyasal iktidar modeli olarak projelendirilen, kamu ve yerel yönetim reformlarını içine alan, devletin yeni yönetim ('iyi yönetim') prensipleri doğrultusunda yeniden yapılanmasını öngören bu neoliberal model, "devlet / toplum kompleksinin ulusötesileşmesi" projesinin politik ve kurumsal boyutunu oluşturmaktadır.⁷⁹

Sonay Bayramoğlu'na göre 'yönetişim' kavramı ne kadar muğlak ve belirsiz ise "bağımsız düzenleyici kurumlar" denilen yapılar da bir o kadar somuttur. Bu somut kurumlar, 21. yüzyılda kapitalist devletin büründüğü gerçek biçimleri yansıtır. Yani yönetişimci ya da düzenleyici devlet, sermayenin küresel düzlemde iktidar arayışına bir yanıt olarak geliştirilmiştir. "Küresel düzeyde yeni bir yönetim modeline ulaşmak için küresel, ulusal ve yerel düzeyleri birbirine bağlayacak mekanizmanın bugün en önemli aracı bağımsız düzenleyici kurumlardır." (Bayramoğlu, 2005: 242, vurgular eklendi). Ancak bu nasıl olmaktadır? Bugün hangi gelişmeler dünyanın neredeyse bütün bölgelerinde, bütün ülkelerinde eşzamanlı olarak, birbirine çok benzer işlev,

⁷⁹ Türkiye'de 1990'lı yılların ortalarından bugüne kadar olan dönemde devlet toplum yapısı üzerinde etki eden iki temel dönüştürücü kuvvet olan Avrupa Birliği (Gümrük Birliği'nden bu yana devam eden ekonomik ve siyasal reformlar) ve IMF ve Dünya Bankası kaynaklı yapısal uyum programları (ve bu bağlamda şart koşulan uyum reformlarının) arasındaki benzerlikler, bunlara Birleşmiş Milletler (ve bağlı örgüt ve programların) ve DTÖ, OECD gibi örgütlerin tek kaleminden çıkma ve birbirini tamamlayan talepleri / şartları eklendiğinde, sadece Türkiye'den bakarak bile küreselleşmiş bir sermaye çıkarının varlığından söz edebilmek mümkün hale gelmektedir. Adı geçen küresel kurumların dünyanın çeşitli bölgelerinde (Latin Amerika'da Orta ve Merkez Avrupa'da ve Uzak Doğu'da) devletleri ve toplumları dönüştürerek küresel kapitalizme entegre etme misyonunu taşıdığı önermesi bir çok çalışmada dile getirilmiştir. Yalnız bu çerçevede çok az sayıda çalışma ulusötesileşme sürecini -ülkelere sadece dışsal bir takım düzenlemeler ve politikalar yoluyla dayatılan değil- ulusal sınırlar içerisinde giderek yükselen ve güçlenen *ulusötesi sermaye kesimleri* tarafından desteklenen iktisadi, siyasi ve kültürel bir proje olarak tanımlamaktadır. Bu sürecin baş aktörünün kim olduğunu sormak son derece önemlidir? Bu çalışmada yönetim modeli ulusötesileşme projesinin politik programı olarak ele alınmaktadır. Bu program devlet / toplum komplekslerinin daha fazla ulusötesileşmesini öngörmektedir. Bu yolla ulusötesi sermaye birikiminin tekil ulusal devletler içerisinde bulunan kurumsal temellerinin sağlamaştırılması hedeflenmektedir (bkz. Şenalp, 2010).

yetki ve örgütlenme biçimleriyle yapılandırılmış birtakım düzenleyici kurumları hayata geçirmeyi mümkün kılmaktadır.

Bu süreçte anahtar kavram “ekonominin siyasetten ayrıştırılması” olmaktadır. Yürütme aygıtının ekonomiye müdahalesinin sınırlandırılabilirdiği, ekonomi yönetiminin ise kilit sektörlerde “bağımsız kurullara” devredildiği bir yönetim yapısı oluşturulmak isteniyor. Türkiye örneğine bakacak olursak, özellikle 1990’ların ortalarından bu yana Avrupa Birliği’ne üyelik sürecinde atılması gereken adımların belirtildiği uyum programları ve IMF / Dünya Bankası kredilerin tamamı söz konusu kurulların oluşturulması ve bu yolla ekonomi yönetiminin siyasal etkilerden arındırılması şartına koşmaktadır (Özdek, 2007). Devlet / toplum kompleksinde oluşturulan bu türden bir örgütlenmenin, ‘ulusal egemenlik’ anlayışıyla fazlaca örtüşmediği açıktır. Burada, aslında, ‘egemenlik’ ulus devletin kendisinden alınarak, bu üst kurullar üzerinden bazı küresel kurumlara devredilmektedir. Yine de tüm bunların, ulus devletin temel işlevlerinin ortadan kalktığı ya da ulus devlet modelinin tarihe karıştığı bir durumu ifade etmediğini eklemek gerekir.

Bağımsız düzenleyici kurumların yaygınlığına ilk elden örnekler vermek gerekirse: Telekomünikasyon alanında 30 OECD ülkesi içinden 25’inde BDK (bağımsız düzenleyici kurumlar) kurulmuştur. Ayrıca Afrika’da Kenya’da, Nijerya, Güney Afrika; Asya’da Hong Kong, Malezya, Singapur, Güney Kore gibi pek çok ülkede telekomünikasyon kurumları mevcuttur (Bayramoğlu, 2005: 249, dipnot no.14, vurgular eklendi).

Tarihte devlet biçiminde ortaya çıkan ve sermaye lehine olan düzenlemelerle ilk defa karşılaşılıyor değiliz elbette. İki yüz elli yıldır sınıf mücadeleleri, burjuvazinin siyasal iktidar aygıtını (devleti) gerek işçi sınıfına, gerekse diğer sermaye gruplarına karşı verdiği iktidar mücadelesinde avantaj sağlamak için kullanma (araçsallaştırma) girişimlerinin / çabalarının tarihi olarak görülebilir. Avrupa tipi burjuva demokrasileri bu mücadelelerin devlet aygıtı etrafında

şekillendiği bir iktidar oyununu ifade etmektedir. 1990'lar ve 2000'lerde şahit olduğumuz bu yönetim ya da düzenleyici devlet olgusunun özgünlüğü / önemi, iktidarı sermayeye aktaran bazı yapılar dayatıyor olmasından değil; bunu neredeyse bütün dünyada tüm hükümetlere eşanlı olarak, özgün birer politik dönüşüm programı olarak kabul ettirerek, bu yönde atılan adımlara kamuoyunun aktif rızasını kazanabilmesidir. Bu nedenle günümüz kapitalizmini tarif ederken ulusötesileşme (*transnationalization*) kavramını kullanırken ulusal / uluslararası ve ulusüstü gibi bir dizi ölçek ya da düzeylerden değil, bu verili ölçekleri (örneğin ulusal devlet sınırlarını) bir uçtan diğerine aşarak birbirine bağlayan, onların ötesine geçerek bir eşzamanlılık ve eşbiçimlilik durumunu anlatan ve “teritoryal olmayan” bir fenomene vurgu yapmakta olduğumuzu hatırlamakta yarar vardır.

Yani bugün büyük bir hızla dünyanın her yerinde eşzamanlı (*simultaneously*) olarak ‘başlatılan’ yönetim reformlarını ve ortaya çıkan düzenleyici devletleri incelerken, uluslararası politik ekonomi çözümlerinin izin verdiği ölçek ve düzey kategorileri kullanmanın, karşımızdaki olguyu tam olarak anlamak ve açıklamak bağlamında yetersiz kaldığını görüyoruz. Dolayısıyla, yönetim modelinin (düzenleyici reformların) dünyada hakim kılmak istediği yeni ekonomi politik düzeni, sermayenin içerisinde özgürce hareket edebileceği “ulusötesi bir toplumsal mekan” yaratmak olduğunu saptamak önemlidir (bkz. Van der Pijl, 2009). Böylesine sanal (*imaginary*) bir mekan içerisinde gelişen ulusötesi sermayenin yeryüzündeki icraatlerini adlandırırken yerleşik radikal UPI kavram ve kategorilerini kullanmak bizi bir hayli kısıtlamaktadır. Van der Pijl’in deyimiyile bu eski UPI paradigmasının iki boyutlu dünya algısı, sömürü süreçlerinin yeniden örgütlendiği küresel yönetim dünyasının karmaşık boyutlarını algılayamamaktadır. Bayramoğlu’nun, çalışmasının bir yerinde küresel, ulusal ve yerel düzeyleri birbirine bağlayan bu mekanizmanın ürünü olan bağımsız düzenleyici kurumlar için “çalışmaya başladığımda bu kadar yaygın ve eşbiçimli olduklarını öngörmemiştim” diye yazması çok anlamlıdır (2005: 250).

Türkiye’de 1990’ların ortalarından bu yana şahit olunan ekonomik ve politik gelişmelerin bir çoğu, yazarın düzenleyici kurumlar örneğinde ifade ettiği gibi dünyanın her yerinde hayat bulan uygulamalarla şaşırtıcı derecede benzer, eşzamanlı ve eşbiçimlidir.⁸⁰ Bu derin ve köklü dönüşümlerin pek de tesadüfi olmadığını, kendiliğinden bir biçimde (*spontaneously*) değil; iradi, planlı ve programlı bir biçimde eşanlı (*simultaneously*) olarak ‘başlatıldığını’ bir defa tespit ettiğimizde ise bir dizi hayati soru ile karşı karşıya geliyoruz: Dünyada hasım devlet – toplum komplekslerini kimler dönüştürmek istemektedir? Bu ulusötesi dönüşümün aktörleri kimlerdir? Hangi amaca hizmet etmektedirler?

3. 3. GÜNÜMÜZ TÜRKİYESİ’NDE KAPİTALİST SINIFLAR VE SINIF FRAKSİYONLARI

Türkiye’de devlet / burjuvazi ya da diğer bir deyişle siyaset / ekonomi ilişkileri üzerine yapılan yakın tarihli çalışmaların belirli bir kısmının “Güçlü Devlet Geleneği” tezi etrafında kurulmuş olduğunu görüyoruz. Güçlü devlet terimi, Metin Heper’in (1985) bir kitabının adından gelmektedir. Bu tez, değişen ölçülerde Heper’in etkisinde kalan Ayşe Buğra, Ahmet İnsel ve Çağlar Keyder gibi isimler tarafından temsil edilmektedir. Çalışmalarında, sermaye kesiminin devletle ilişkileri üzerinden dolaylı yollarla incelenmiş olduğunu söylemek mümkün. Örneğin Buğra kitabında cumhuriyet döneminde “devletin hem çok korunan hem de siyasi söylemle ürkütülen çocuğu” olarak iş dünyasının ve yerli bir burjuvazinin ortaya çıkışını ve gelişimini incelemektedir. Buğra’nın Devlet ve İşadamları adlı bu eseri, Türk işadamlarının ve iş aleminin etraflı bir ampirik incelemesi niteliği de taşır. Her ne kadar yazarın ulaştığı sonuçlar tartışmalı olsa da, kitabın cumhuriyet tarihi içerisinde girişimcilik faaliyetlerinin evrimini anlama çabamıza katkısı önemlidir. Kitabın temel argümanı, kısaca,

⁸⁰ OECD’nin Almanya’dan Rusya’ya, Brezilya’dan Çin’e, İsveç’ten Kore’ye, Meksika’dan İtalya’ya uzanan oldukça geniş bir yelpazeye yayılan ülke raporları (*OECD Reviews of Regulatory Reforms*) dışında dünyada yönetim ve düzenleyici kurum ve reformlar için bkz. Jordana ve Levi Faur (2004), Bayramoğlu (2005: 280-3), Minogue ve Carino (2006), King (2007), Braithwaite (2008) ve Gilardi (2008).

iş yaşamında devletin yarattığı belirsizliğin, özel sektörün devlet karşısındaki güçsüzlüğünün süreklilik göstermesine neden olduğudur. Türkiye’de devlet ve işadamları arasındaki ilişkinin içerdiği bu (aslında tarihsel yani ‘geçici’) asimetri, bir sanayici bilincinin oluşmasını engellemiş, holdinglerin temel faaliyetlerinin üretkenlik çabalarıyla değil, spekülâtif kaygılar tarafından belirlenmesine neden olmuştur.

Türkiye’de iş çevresinin en önde gelen isimlerinin bile (buna Vehbi Koç da dahildir) özü itibarıyla ticari işletmeler olarak faaliyet göstermeleri, işte bu yüzdendir (Buğra, 2003: 358). Yazara göre 1980 sonrasında ülkenin özellikle IMF ve Dünya Bankası programları çerçevesinde geçirdiği reformlar süreci, devletin merkezi gücünü sınırlamakla beraber devlet ve işadamları ilişkisinin sözü edilen niteliğini fazla değiştirememiştir. Hatta o dönemde istikrar bozucu ve belirsizlik yaratan niteliğiyle devlet, Cumhuriyet dönemindeki diğer bütün iktidar dönemlerinden çok daha fazla, işadamlarının kaygılarının merkezinde yer almıştır. Buğra’nın çalışmasında gözardı ettiği şey Türkiye’de sermayenin devlet karşısındaki görece güçsüzlüğünün homojen, sürekli ve tek boyutlu olmadığı gerçeğidir. Yani, sermaye birikiminin ulaştığı aşamaya bağlı olarak, Türkiye’de, her zaman bir (veya bir kaç) sermaye grubunun devlet üzerinde çok daha etkin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, belirsizliği yaratan devletin kendisi değil, onu kontrol edenin kim ya da hangi sermaye grubu olduğudur (Ercan, 2003: 629). Bu tespit bizleri sermayenin farklı ekonomik çıkarlar ve siyasal projeler dolayımında beliren temel ayışma noktalarını, kendi içindeki fraksiyonel bölünmeleri tespit etmek zorunluluğuyla karşı karşıya getirir.

Genel olarak sermaye ve sermaye fraksiyonları üzerine son yıllarda önemli çalışmalar yapan Fuat Ercan, Praksis dergisinin 19. sayısındaki yazısında Korkut Boratav’ın “Türkiye burjuvazisinin belirleyici özelliği bütünlüğü müdür; bölünmüşlüğü mü?” sorusunu hatırlatmaktadır. Boratav şöyle devam eder: “Belki de en doğrusu burjuvaziyi bir bütün olarak birleştiren ortak sınıf çıkarlarından ve ciddi çelişkiler içeren sınıf içi bölünmelerden aynı anda söz etmek” (Boratav, 1989: 47’den aktaran Ercan, 2009: 32). Bu kritik öneriye

kulak veren Ercan, sermayenin bütünlüğü ve bölünmüşlüğü aynı anda ortaya koyma gayreti içinde, Türkiye’de sermayeyi haritalandırmak adına aşağıdaki çözümlenmeyi geliştirmiştir. Bu alternatif kavramsal düzenek, genel olarak Marksist değer kuramına yaslanmaktadır.

Tablo 3. 1. Fuat Ercan’ın Sermayeyi Haritalandırması⁸¹

I. Sermaye İşlevleri (Genel Olarak Sermaye)	II. Sermaye Biçimleri (İşletmeler)	III. Sermaye Fraksiyonları (Güç – İktidar İlişkileri)	IV. Egemen Sermaye Fraksiyonları
Üretken Sermaye	a. Sermaye Büyüklüğüne Göre		
	i. Büyük Sermaye (Holding)		
	ii. Küçük ve Orta Sermaye	TÜSİAD	
Ticari Sermaye	b. Pazara Göre	MÜSİAD	
	i. Uluslararası Sermayeler		
	ii. Uluslararasılaşmış Ulusal Sermayeler	TUSKON	TÜSİAD
	iii. Ulusal Sermayeler	ASKON	TOBB
Para Sermaye	c. Sermaye İşlevlerine Göre	TOBB	
	i. Üretken Sermaye		
	ii. Para Sermaye (Banka / Borsa / Sigorta)	TESK	YASED
	iii. Ticari Sermaye	YASED	
	d. Sektörel Farklılıklar – I		
	i. Endüstri	TİM	
	ii. Tarım		
	e. Sektörel Farklılıklar – II	TİSK	
	i. Hammade		
	ii. Ara Malı	MESS	
	iii. Sermaye Malı		
	f. Sektörel Farklılıklar – III	TÜRKONFED	
	i. Ölçek Ekonomileri	SEDEF	
	ii. Alan Ekonomileri		
	g. Birikim Sürecine Giriş	GÜNSİAD	
i. Erken Birikimciler			
ii. Geç Birikimciler			

Kaynak: Ercan (2009: 38).

⁸¹ Ercan’ın bu tabloda ortaya koyduğu genel çerçevenin kendi ifadesiyle ileriye dönük çalışmalarla geliştirilmesi gereken bir taslak olduğunu hatırlatmakta yarar var.

Ercan'a göre sermayedarları somut olarak yaptıkları işlere bağlı olarak üretken ve finansal biçiminde ya da piyasada fiyat üzerindeki güçlerine bağlı olarak tekelci ve tekelci olmayan ya da ulusal ve uluslararası aktivitelerine göre sınıflandırmak hatalı yaklaşımlardır. Buna göre sermayenin işlevleri (üretken, para ve ticari) ve fraksiyonları arasında bir ayırım geliştirilmelidir. Diğer bir ifadeyle sermaye birikimini ve kapitalistleşme sürecini yerli / yabancı veya üretken / finansal gibi ayrımlardan ziyade, sermayenin genel işlevlerinin oluşumunu sağlayan içselleştirme (*internalization*) ve uluslararasılaşma (*internationalization*) mekanizmaları üzerinden analiz etmek gerekir. Ercan, fraksiyonları daha iyi anlayabilmek için somut kapitalist işletmeleri ifade eden sermayenin biçimleri gibi bir kavramı önermektedir. Türkiye'de sermayenin nasıl haritalandırılabilceğine ilişkin bir çerçeve önerisi yukarıda Tablo 3.1'de ele alınmaktadır.

Ercan'ın analizinden yapılabilecek en önemli çıkarımlardan birisi sermayenin sadece işlevlerine bakılarak fraksiyonlara ayrılamayacağını göstermesidir. Dünyada ve Türkiye'de sermaye fraksiyonları bu işlevsel bileşenlerine göre ayrılmamaktadır. Hilferding'in geçen yüzyılın başında başarıyla tanımladığı 'finans kapital' olgusu bunun en güzel kanıtıdır. Ercan'ın algısında kapitalist sınıfın fraksiyonları, sermayenin işlevleri ile sermaye büyüklüğü, pazarın niteliği, sektörel farklılıklar, birikim sürecine giriş gibi sermaye biçimlerini belirleyen faktörler tarafından belirlenirler. Türkiye'de sermaye fraksiyonları, iktidar ve güç ile geliştirdikleri özgün süreçlere bakılarak TÜSİAD, MÜSİAD, TOBB, TİSK ve MESS gibi yapılar tarafından temsil edilmektedir. Ercan'a göre Türkiye'deki egemen sermaye fraksiyonları TÜSİAD, TOBB ve YASED tarafından temsil edilmektedir. Yani bu yapılar bizzat Türkiye'deki egemen sermaye fraksiyonlarıdır.

Türkiye'de sermaye fraksiyonları kavramlaştırmasına yakın tarihli çok önemli diğer bir katkı Derya Gültekin-Karakaş'tan gelmiştir. Fuat Ercan'la benzer bir perspektiften bakan yazar, Türkiye'de kapitalist sınıf-ıçi fraksiyonel bölünmeyi bankacılık sektörüne (banka sahibi holdinglere) yoğunlaşarak incelemektedir.

Gültekin-Karakaş'a (2009a, b) göre 1990'ların sonlarından bu yana banka reformu sürecinde yaşananlar (banka el koymaları, tasfiyeler, birleşme ve satış işlemleri) bu sektörün temizlenmesi ya da yeniden yapılandırılması ile açıklanamayacak türden kapsamlı gelişmeleri ifade etmektedir. Buna göre andığımız süreç, "ülkede sermaye birikiminin ilerletilmesine" hizmet etmiştir. Yazar bu bağlamda Türkiye'de banka reformunu, devlet ve IMF işbirliği ile küresel olarak bütünleşmiş bir finans sektörünün oluşturulması arayışı olarak görmek eğilimindedir. Kaldı ki 90'ların sonu itibariyle gözlemlediğimiz olgu "sadece finans ayaklarında değil, holdinglerin bütününde bir yeniden yapılanma gerçekleştirerek küresel birikimle bütünleşmesini artıran Finans Kapital'in (FK) Türk sermayesi içinde yönlendirici bir güç haline gelişi"dir (2009b: 95). Gültekin-Karakaş, uygulanan banka reformunu, değişimin diğer vecheleriyle beraber sermaye birikiminin ulaştığı aşamada bazı sermaye fraksiyonlarının özgül talepleri doğrultusunda Türkiye kapitalizminin yöneldiği yeni rota ilgili olduğunu iddia etmektedir. Bu yeni rota "üretken sermaye temelli birikim" rotasıdır.

Tablo 3. 2. İkel Birikimciler ve Banka Reformu İtibariyle Faaliyet Alanları

Holding	Başlıca Sektörler / Faaliyet Kolları
Eski İkel Birikimciler	
Çukurova	Telekomünikasyon / çeşitli imalat sanayi / finans / medya
Yaşar	Gıda / boya / içecek / finans
Toprak	Seramik / hijyen / enerji / akrilik küvet / sağlık gereçleri / polyester / iplik / kağıt / madencilik / izolasyon
Zeytinoğlu	Çimento / makine / finans
Yeni İkel Birikimciler	
Süzer	İnşaat / medya / finans
Ceylan	İnşaat / medya / finans
Korkmaz Yiğit	İnşaat / medya / finans
Balkaner	İnşaat / finans
Sürmeli	İnşaat / turizm / finans
Cıngıllıoğlu	Finans / enerji
Avrupa ve Amerika	Medya / finans / yayıncılık
Medya-Sabah	Medya / finans / yayıncılık
Bayındır	İnşaat / perakende / medya / finans / sağlık / imalat sanayi
Demirel	Tekstil / orman ürünleri / finans
Garipoğlu	Tekstil / kimyasallar / plastik / gıda / metal / finans
Nergis	Tekstil / finans
EGS	Tekstil / finans
Rumeli	İnşaat / çimento / telekomünikasyon / finans / enerji / medya

Kaynak: Gültekin-Karakaş (2009b: 110).

Tablo 3. 3. Dinamik Birikimciler ve Banka Reformu İtibariyle Faaliyet Alanları

Holding	Başlıca Sektörler / Faaliyet Kolları
Birinci Grup	
Koç	Otomotiv / dayanıklı tüketim / gıda / enerji / ticaret / turizm / inşaat / bilgi teknolojisi / finans / perakende
Sabancı	Otomotiv / lastik / kimya / çimento / finans / perakende / gıda / tütün / kağıt / bilgi teknolojisi / tekstil
İşbankası	Cam / kimya / metalurji / gıda / çimento / otomotiv / lastik / seramik / plastik / deri / finans
İkinci Grup	
Doğuş	Finans / perakende / otomotiv / gıda
Zorlu	Ev tekstili / dayanıklı tüketim / enerji / finans / perakende
Tekfen	İnşaat / sanayi / finans / perakende
Anadolu Endüstri	İçecek / kırtasiye malzemeleri / otomotiv / finans
Oyak	Otomotiv / gıda / finans
Çolakoğlu	Çelik / finans
Başaran	Çelik / sınav tıbbi gaz / finans
GSD	Tekstil / finans / ticaret
Üçüncü Grup	
Doğan*	Medya (yazılı ve görsel yayıncılık) / ticaret / finans / çelik
Fiba	Perakende / finans
MNG	İnşaat / finans

* Yeni girilen sektörler: enerji-perakende / telekomünikasyon

Kaynak: Gültekin-Karakaş (2009b: 122).

Burjuvazi için bu, genelde sermayenin özelde ise FK'in, karların uluslararası rekabet yoluyla elde edildiği yeni bir birikim modeline uyumunu gerektirmekteydi. Bu değişim FK içinde, finanstan dışlanmalar ve (...) diğer sektörlerde (...) bazı 'kaybedenler' yarattı. Öte yandan 'kazananlar' tarafında ise, FK'in önder fraksiyonu, işlevsizleşen üyeleri sırtından atarak FK içindeki konumunu güçlendirdi. Devlet, FK içindeki bu egemen fakat birikim modelindeki dönüşümü kendi başına gerçekleştirecek gücü olmayan lider fraksiyon adına, bu dönüşümü yönetmek için sürece dahil oldu (Gültekin-Karakaş, 2009a: 203).

Bu bağlamda 'küresel ölçekte dinamik, büyüme potansiyeli olan sanayilerde yatırım yapabilirlik,' 'uluslararası sermaye akışı doğurma ve/veya ihracat geliri sağlama potansiyeli,' ve 'küresel ölçekte en ileri bireysel sermayelerle ilişki kurabilme kapasitesi' gibi sadece bankalarla sınırlı olmayan bazı kriterler ışığında Türkiye finans kapitalini oluşturan iki temel fraksiyon ilkel birikimciler

ve dinamik birikimciler olarak tanımlanmıştır. Buna bağlamda bankalarını kaybeden holdingler, yani ilkel birikimciler, birikimlerini ve varlık koşullarını rant sağlama faaliyetlerine dayayan holdingler iken, bankalarını korumayı başaran holdingler, dinamik birikimciler, finans korumacılığının sağladığı devlet temelli rantlardan yararlanmanın yanı sıra, gerçek birikim temeli olan holdingler olarak tanımlanır (Gültekin-Karakaş, 2009b: 103 ve ayrıca bkz. Tablo 3.2 ve Tablo 3.3).

Bu çalışma Ercan'ın sermayeyi haritalandırılması veya Gültekin-Karakaş'ın Türkiye'deki mevcut kapitalist sınıf fraksiyonlarını tanımlaması gibi kapsamlı bir amaç taşımamakla birlikte, hangi kriterlerle belirlenirse belirlensin kapitalist sınıfın 'önder fraksiyonunun' gerek dünyada gerekse Türkiye'de çoğu zaman ulusötesi bir karakter taşıdığını ve bunun bir ulusötesi kapitalist sınıf nüvesinin ya da sınıf fraksiyonunun varlığına işaret ettiğini göstermek istemektedir. Diğer bir deyişle Türkiye finans kapitalinin belirli bir fraksiyonu ulusötesi bir niteliğe sahiptir; ve bu ulusötesi sınıf nüvesi dünyanın diğer pek çok ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de sermayenin önder fraksiyonu konumundadır.

UKS'nin Türkiye finans kapitalinin önder fraksiyonu olarak tanımlanması; yani Türkiye'de ulusötesi bir finans kapital mevcudiyeti, ülkemizdeki bazı sermaye gruplarının küçüklüğü veya büyüklüğüne, ulusal sınırları / ölçeği aşan veya aşmayan ticari faaliyetlerine, bu grupların (islami veya laik) ideolojilerine ya da coğrafi yerleşimlerine (Anadolu burjuvazisi veya İstanbul burjuvazisi gibi) yaslanarak yapılmamaktadır. Ercan'ın ifade ettiği gibi sermaye fraksiyonları sermayenin işlevlerine göre tanımlanamayacağına göre Türkiye'deki baskın sermaye fraksiyonunun finans veya sanayi kapitalistleri tarafından teşkil edildiğini öne sürmek mümkün değildir. İlerleyen kısımlarda da göreceğimiz gibi Türkiye'de otomotiv, perakendecilik ve sanayi sektörleriyle özdeş görülen bir grup olarak Koç Holding, günümüzde kurumsal karlarının büyük bir kısmını finansal faaliyetlerden sağlamakta, bankacılık ve finans sektöründe lider konumda bulunmaya özen göstermektedir. Şu halde Koç Holding ve

benzeri grupları üretken sermayenin ya da tam tersi bir biçimde finansal sermayenin ayrı ayrı çıkarlarını temsil eden bir fraksiyonun içinde tanımlamak imkanı ortadan kalkmıştır. Bu nedenle, Türkiye’de sermayenin büründüğü genel biçime kısaca ‘finans kapital’ adını vermek ve bunun içerisinde ulusötesi finans kapitalist unsurları belirlemeye çalışmanın doğru bir tercih olduğunu söylemek mümkündür.⁸²

İkincisi bir sermaye grubunun daha büyük olması daha ulusötesi olması anlamına gelmemektedir. Önceki bölümlerden hatırlanacağı üzere dünya genelinde sahip oldukları yabancı varlıklarına göre Amerikalı dev General Electric’ten (GE) çok daha küçük bir şirket olan Nestle, ulusötesileşme noktasında ondan fersah ferhah ileridedir (Tablo 2.1). Aynı şey Türk şirketleri için de geçerlidir. Yani sermaye grupları sadece maddi büyüklüklerine göre ayrılmazlar. Satış ve pazarlama faaliyetlerini yeryüzünün çeşitli bölgelerine yaymayı, istihdam yapılarını ve varlıklarını çokuluslulaştırmayı başaran gruplar, dünyanın her yerinde rakiplerine karşı yapısal olarak avantajlı hale gelmektedir. Bunun için en büyük şirket olmaya gerek yoktur. Daha önce de ifade edildiği üzere ulusötesi şirketler ‘ulusal olmayan,’ ‘milliyetsiz’ yapılar değildir. Aynı anda dünyanın bir çok bölgesinde, birden fazla ulusal devletin sınırları içerisinde faaliyet gösterebilen, ulus devletlerin yöneticileriyle, mevcut iş çevreleri ve sivil toplumla ‘iyi’ ilişkiler geliştirebilme becerisine sahip, karlılık arayışındaki devasa organizmalardır. Dolayısıyla sermaye fraksiyonlarını tanımlarken büyüklük / küçüklük ayrımı anlamlı bir kriter olmaktan çıkar.

İster sermayedar diyelim ister işadımı, bu kişilerin siyasi görüşleri sermaye fraksiyonlarını doğru şekilde anlamaya yaramamaktadır. Örneğin Türkiye’de 1980 sonrası dönemde başlayan ve son yıllarda AKP iktidarıyla devam eden süreçte kendisine islami sermaye denenen grup iki ana hatta gelişmiştir. İlki, Fetullah Gülen cemaatine yakınlığı ile bilinen TUSKON’dur. Bu konfederal

⁸² Türkiye’de tarihsel olarak finans kapitalin oluşum ve gelişim süreci bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Bu konuda Sönmez (1992) ve Ercan (1997)’in önemli çalışmaları mevcuttur. Daha yakın tarihli analizler için bkz. Gültekin-Karakaş (2009a) ve Öztürk (2010).

yapı “yerel ve merkezi yönetimin tüm imkanlarını, ihalelerini, özelleştirme nimetlerini semirerek palazlanmaktadır.” Diğer grup MÜSİAD ise “her ne kadar neoliberalizme inanıyor, küreselleşme ve piyasa yanlısı görünüyorsa da aslında bunları islamaşma projesinin birer amacı olarak görüyorlar” (bkz. Sönmez, 2008a).

Yakın dönemde yaşanan Cumhurbaşkanlığı seçimleri, AKP ile TÜSİAD / Doğan kavgası, türban yasağı ve Ergenekon davası gibi ‘hassas’ konular çerçevesinde bir grup (sol veya sağ) liberal yazarın ifadelerine bakmakta yarar vardır. Son yıllarda yaşanan toplumsal mücadeleleri, sermayedarlar açısından kavramaya çalışan bu “(neo)-liberal + muhafazakar söylem”, yeni yükselen sermaye kesimlerinin çıkarlarını ve politik vizyonlarını temsil eden organik aydınlar tarafından dillendirilmekte ve çoğu zaman tartışmalar bazı önemli kuramsal hataları da içermektedir. Örneğin Taha Akyol, türban yasağı ile ilgili gelişmeler üzerine şöyle yazmaktadır:

Anayasa Mahkemesi'nin kararını alkışlamak veya eleştirmek mümkün. Ama kurumlara ve topluma yön veren tarihsel dinamiklere bakmak daha ufuk açıcudur. Bu açıdan gözüken gerçek, ordu, yargı ve CHP'nin rejim konusunda benzer önceliklere sahip bir ‘tarihsel blok’ oluşturduklarıdır (...) Bundan başka bir ‘tarihsel blok’ daha var: Terakkiperver ve Serbest Fırka'dan Demokrat Parti'ye, Adalet Partisi'ne, Özal'ın ANAP'ına, bugün AKP'ye uzanan ve halka dayanan, liberallerin de desteklediği bir tarihsel blok.” (T. Akyol, “Ordu, Yargı ve CHP,” *Milliyet*, 7 Haziran 2008).

Akyol'un kuramsal ve görgül anlamda tartışmalı bu ‘tarihsel blok’ analizine haklı olarak itiraz eden Mustafa Sönmez'e göre ‘sınıf’ kategorisi kullanılmadan kapitalist toplumda tarihsel bloklar anlatılamaz. Bunun yerine, bu anlatım bir takım derin politik saflaşmaları ifade etmekle beraber, Türkiye'de gerçekte varolan tarihsel blokları ortaya çıkarmanın çok uzağındadır. Taha Akyol, bu ifadeleriyle Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana hüküm süren,

halka uzak ve ona karşı, seküler, en katısından modernist, tepeden inmeçi, içine kapanmacı, etrafında sürekli olarak birtakım düşmanlar üreten ordu ve sivil bürokrasi egemenliğini bir tarafa, Terakkiperverler'den Demokrat Parti'ye oradan Özal'a ve AKP'ye uzanan bir hatta gelişen, muhafazakar halkın ve (kendisi dahil olmak üzere) liberallerin aynı anda sıcak baktığı bir siyasal hattı diğer bir tarafa koymaktadır. Son dönemde yaşananlar, şüphesiz ki bu ikinci siyasal hattı izlediği düşünülenlerin, Türkiye'de kendi iktidarını yerleştirmek yolunda çok önemli mesafe aldığı bir sürecin ifadesi olmuştur. Aynı bakış açısını paylaşan Hasan Bülent Kahraman ise son dönemde şahit olduğumuz AKP ve Doğan Medya arasında yaşanan gerilim bağlamında, sorunun tarihsel kökenlerini ortaya koyarken sözü Türkiye'nin modernleşme sürecinin kendine özgü niteliklerine getirmekte ve öz olarak şunları yazmaktadır:

Mesele, dönüşümü taşıyacak olan sınıfların yaratılmasıydı. O sınıf burjuvaziydi; ancak, devlete bağımlı, iktidara yandaş, koşullara uyumlu bir nitelik taşıyordu. Öyle Batı'daki gibi kendi başına buyruk ve özgürlükçü değildi. (...) [12 Eylül'de de] ortada bir iç çelişkisi vardı. Çünkü her ne kadar burjuvazi devleti kendisine bağlamış ve ona istediğini yaptırıyor idiyse de devlet kendi yandaş burjuvazisini geliştirmekten vazgeçmemişti. (...) Bugün Anadolu'da yerleşik ve artık çok güçlü bir sermaye var. Anadolu kendisine özgü bir dayanışma ağı içinde yaşıyor. Muhafazakâr sermaye eskiden sadece el işçiliği (manifaktür) düzeyinde üretim yapıyordu ve sermayesi de kazancı da kendisinden başkasına destek olmaya yetmiyordu. Şimdi o kesim tam anlamıyla sanayi temelinde bir burjuvaziye dönüşüyor. Daha iyi eğitim veriyor kendisinden sonraki kuşaklara, yardımlaşma ve hayırseverlik ilişkisi içinde çok daha geniş bir taban yaratıyor (H. B. Kahraman, "Anadolu İstanbul Meydan Muharebeleri – II," *Sabah*, 17 Eylül 2008).

Kahraman'la benzer bir biçimde Şahin Alpay'da katıldığı bir televizyon programında şu ifadeleri kullanmaktadır: "1980'lerde Anadolu'da başlayan

kalkınma sürecinde yeni bir burjuvazinin, yeni bir sermayedarlar sınıfının ortaya çıkmasında Gülen'in telkinlerinin fevkalade önemli rolü olmuştur.” Alpay'a bakılırsa Fetullah Gülen o kuvvetli telkinleriyle oluşum sürecinde bir hayli etkin bir rol oynadığı bu yeni sermaye sınıfına “Çalışın, para kazanın ve kazandığınız bu parayla da halka hizmet edin. Yurt içinde ve yurt dışında okullar açın, hastaneler açın, şirketler kurun” demiştir.⁸³ Akyol'un yukarıda örtük bir biçimde gösterdiği iki karşıt siyasal çizgiden ilki tarafından temsil edilen sermaye, devletin sağladığı görece güvenli bir ortamda gelişen yani devletten beslenmeye alışmış 'asalak' bir sınıftır. Bu asalaklar, TÜSİAD'da temsil edilen sermayenin asli unsurlarından başkası değildir. Kendilerinden başkasına hayırları yoktur. Bir yandan devlete yandaş olmuş, diğer yandan da bu yolla milletin sırtından geçinerek bugünlere ulaşmışlardır. Ordu ve sivil bürokrasinin artı TÜSİAD'ın üst yapısının göbeğini oluşturduğu bu eski (ya da Akyol'a göre 'kötü') tarihsel blok giderek ve hızla çözülmekte; bunun yerine “devletin yandaşı olmayan”, “devletten geçinmeyen,” “asalak olmayan” aksine 'yardımlaşmacı,' 'dayanışmacı' ve 'hayırsever' gerçek bir burjuvazi (ki bu topraklarda günümüze değin hiç oluşmamıştır) etrafında kurulan, yeni (ancak bu defa daha 'iyi') bir tarihsel bloğun oluştuğu iddia edilmektedir. Yeniden Kahraman'a dönersek:

Bugünkü iktidar belki de Cumhuriyet tarihinde ilk kez (doğru veya yanlış) yerleşik burjuvaziyi karşısına alıyor. Bu sadece Doğan ve Erdoğan tartışması değildir. Bu, bana kalırsa AKP - burjuvazi çatışmasıdır. Anadolu'ya dayanan, farklı bir sermayeden yana olan, yeni bir sosyopolitik dinamik yaratmaya çalışan AKP nihayet burjuvaziyle büyük savaşına girdi. Bu savaş bekleniyordu, kaçınılmazdı. Erdoğan rant ekonomilerini yerleşik İstanbul burjuvazisinin tasallutundan kurtarmak ve dağıtım ekonomileri aracılığıyla Ana-

⁸³ Sözü edilen program Erdoğan Aktaş ve Ece Temelkuran'ın hazırladığı ve Habertürk kanalında yayınlanan *Türkiye'nin Nabzı* adlı programdır. Şahin Alpay'ın burada Fetullah Gülen Hareketi üzerine değerlendirmeleri için bkz: http://www.saman_yoluhaber.com/h_218125_sahin-alpay-kayitsiz-kalamadi---izle.html (çevrim içi).

dolu'ya aktarmak istiyor. (...) Sonucu ne olur, kim haklıdır, doğru mu yapılıyor, bunlar ayrı sorular ama bu bence bir 'devrim' hamlesidir. (H. B. Kahraman, "Anadolu İstanbul Meydan Muharebeleri – II," Sabah, 17 Eylül 2008, vurgular eklendi).

Bu oldukça renkli ve hareketli tabloyu tamamlayan son bir tartışmayı TÜSİAD – MÜSİAD gerilimi ve akabinde islami sermayedarların kendi içlerinde ortaya çıkan polemiklerde bulmak mümkündür. Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (MÜSİAD) kurucusu ve eski başkanı Erol Yarar, Kahraman'ın yukarıdaki 'devrim' benzetmesini doğrularcasına coşkuyla şunları söylüyordu:

Siyasi - iktisadi konumunu korumak isteyenler direniyor, değişim isteyenler güçlendikçe sesi gürleşiyor (...) Türkiye'nin gerçek burjuvazisi bu yeni sermayedarlardır (...) 80'lerde Özal bunları biraz ticarete soktu. 90'larda ise MÜSİAD bu nosyonu dünyaya açtı (...) Bu bir dini milli misyondur. Türkiye üç beş ailenin eline bırakılmayacak kadar önemli bir ekonomik potansiyele sahipti ve bunun tabana inmesi gerekiyordu (...) TÜSİAD gibi devletten nemalanmıyoruz. Sayısal çoğunluk MÜSİAD'da, parasal çoğunluk TÜSİAD'da. Onlarda 40 yıllık sermaye birikimi var ama aradaki fark çok azaldı. TÜSİAD geçmiş MÜSİAD gelecek demek (Bkz. Fadime Özkan, "Türkiye'nin gerçek burjuva sınıfı biziz!" (MÜSİAD Eski Başkanı Erol Yarar'la röportaj), Star Gazetesi, 20 Temmuz 2009, vurgular eklendi).

İlk bakışta tutarlı görünen bu tespitleri daha detaylı bir biçimde incelersek, eski MÜSİAD başkanının islami sermayenin bugünü ve geleceğine ilişkin oldukça iyimser olduğunu görürüz. Şöyle ki Yarar'ın geçmişte kaldı dediği TÜSİAD'ın ya da Türkiye finans kapitalinin ana damarını oluşturan Koç Holding, Sabancı, OYAK, Doğuş, Eczacıbaşı ve Tekfen gibi grupların yanında AKP ile organik bağı olan sermaye grupları ve iş çevreleri daha yaygın ancak çok daha zayıf ve küçük kalmaktadır. AKP'nin iktidar olduğu

dönem içerisinde kendine yakın ya da organik bağı olan grupları ve kişileri büyüttüğü doğrudur; ancak, büyüyen sadece İslami kesimin kapitalistleri, yeşil sermayedarlar ya da Anadolu burjuvazisi değildir. 2002 yılında iktidara geldiğinden bu yana ister bunlara İstanbul sermayesi ve Anadolu sermayesi deyin, ister TÜSİAD ve MÜSİAD ya da büyük sermaye ve islami / yeşil sermaye diye ayırın, genel olarak sermaye büyümektedir. Rengi, milliyeti, bölgesi, dini, mezhebi ne olursa olsun Türkiye’de sermaye egemenliği AKP ile adeta sıçrama yapmıştır.⁸⁴ Mustafa Sönmez’in aşağıdaki tespitleri bu olguyu tartışmaya yer bırakmaz bir şekilde ortaya koymaktadır:

AKP’nin kendi organik burjuvalarına özellikle Çalık, Koza, Albayrak gibi gruplara aktardığı rantlar, kayırmalar tabii ki vardır ama bakın rantın en büyük kaynağı özelleştirmelere (...) Bugüne kadar gerçekleştirilen 36 milyar dolarlık özelleştirmenin yüzde 80’i on üç gruba yapılmıştır ve bunların arasında en büyükleri şöyle eşleşmiştir; Koç (Tüpraş), Erdemir (Oyak), PO (Doğan), KGM Levent (Zorlu), Araç Muayeneleri (Doğuş)... (Sönmez, 2008b).

Kısacası bugün Erol Yazar’ın “Türkiye’nin geleceği” dediği, “gerçek / hakiki burjuvazi” ilan ettiği MÜSİAD’ın karşısında AKP iktidara gelmeden öncekine kıyasla çok daha büyümüş ve güçlenmiş bir hakim sınıf bulunmaktadır. İronik olarak İstanbul burjuvazisi dedikleri kendi deyimleriyle ‘asalak burjuvazi’, islamcı partinin iktidar döneminde sınıf atlamıştır. Koç ve Sabancı gibi Türkiye’nin büyük sermaye grupları gerçek anlamda birer küresel oyuncuya bu dönemde dönüşmüştür. Hem de bu durum, AKP’ye rağmen olmamıştır. Bu süreçte islami sermayenin durumu, sermayenin hali hazırda “önder fraksiyonuna” bir alternatif oluşturmak değil, onun yaşam vizyonunu, ahlaki ve estetik değerlerini içselleştirmek, tüketim kalıplarını taklit etmek, dolayısıyla da gösterişçi, müsrif ve bayağı bir görüntü vermek olmuştur. Şu koşullar

⁸⁴ Türkiye’de 2000’li yıllardan bu yana uygulanan genel politikaları ve devletteki topyekün dönüşümü iktidarın sermayenin egemenliğine devredilmesi olarak okuyan önemli bir çalışma için bkz. Özdek (2007).

altında “sonradan görme” mümin kapitalistlerin para ve güç karşısında verdikleri sınav, çok da yolunda gitmemektedir.

TÜSİAD sermayesine yönelik sıklıkla dile getirilen “devletin beslemesi”, “vatandaşın sırtından geçinen”, “asalak” ve benzeri eleştiriler, doğru olmakla birlikte, AKP’ye yakın gruplar için de geçerlidir. Buradaki yanlış, ekonomi ve siyaseti, sermaye ve devleti birbirinden özerk / bağımsız varlıklarmış gibi kavramaktır. Kapitalist sistemde toplumun asli unsuru sermayenin, devlete karşı veya rağmen hegemonyasını veya egemenliğini kurması / koruması düşünülemez. Kapitalizmde ne geçmişte ne de bugün sermaye, kapitalist devletin varolmadığı bir ortamda iktidarını sürdüremez. Yani kapitalist sınıfı ve fraksiyonlarını devleti bu şekilde araçsallaştırdığı için eleştirmek, en iyi ihtimalle bilgisizliğe bağlanabilir. TÜSİAD’ı oluşturan sermaye gruplarının çoğu buldukları ayrıcalıklı yeri şu ya da bu şekilde devlete borçludur. Gelecekte bir gün MÜSİAD, TÜSİAD’ın yerini alacaksa, bu olayda devletin çok önemli bir rol oynayacağını şimdiden öngörmek zor değildir. Yukarıda MÜSİAD’ın eski başkanı Erol Yerar, TÜSİAD’la aralarındaki en önemli farkı soran gazeteciye net bir biçimde “devletten nemalanmamak” derken, aslında onlar da devletten nemalandıklarına göre aralarında siyasal iktidara, ve iktidar mekanizmalarına yakınlık derecesi dışında bir fark bulunmadığını söylemiş oluyordu.⁸⁵

Bugün yükselen sermaye grupları cephesinde olan şey, gerçekte ne H. B. Kahraman’ın, ne Taha Akyol’un ve Şahin Alpay’ın ne de Fetullah Gülen’in

⁸⁵ Saadet Partisi yöneticisi M. Bekaroğlu, bu noktada benzer bir yaklaşımı şöyle ifade ediyor: “Yerar, TÜSİAD- MÜSİAD karşılaştırması ile Türkiye’de devam etmekte olan iktidar kavgasına dikkat çekiyor. Yerar’a göre ‘Siyasi - iktisadi konumunu korumak isteyenler’ TÜSİAD’çılar oluyor, ‘değişim isteyenler’ de MÜSİAD’çılar. Tabii burada değişimden kast edilen, devrim filan değil. Anadolu’dan yola çıkıp Türkiye toplumunun sosyolojisine yaslanarak merkeze doğru yürüyen, merkezde toplanan iktidar nimetlerine uzanan, daha evvel merkezde yuvalananlara ortak olan, onların elinden bazı imkânları alan yani zenginlerdir, Yerar’ın ‘değişimi yapanlar’ diye yücelttiği. ‘TÜSİAD’ın devletten nemalandığı’ doğrudur, ancak MÜSİAD’ın farklı bir yerden nemalandığını kim söylüyor! ‘Sermaye birikiminde devlet gücünün kullanılmadığı bir zaman ve yer var mı?’ diye sorabiliriz. Türkiye pratiğinden konuşursak sermaye birikimi, her zaman devlet gücü kullanılarak olmuştur.” Bkz. “Mehmet Bekaroğlu ile MÜSİAD ve burjuvazi üzerine,” <http://www.velfecr.com/mehmet-bekaroglu-ile-musiad-ve-burjuvazi-uzerine-903-haberi.html>, (Erişim tarihi: 6 Kasım 2009).

görmek istediği gibi bir durumdur. Tekil sermayeler arasındaki mücadeleler, Kahraman'ın sandığı gibi devrimci bir durumu değil, sistemin içinde patlak vermiş bir krizi ifade eder. Yani, bugün bir şey olmuyor da değildir. Türkiye'de yaşanan saflaşma AKP hükümetine yakın islami sermayenin siyasallaşmış bir hukuk zemininde, devlet sınıfını tasfiye ederek iktidarı ele geçirmek için verdiği mücadeleyi anlatmaktadır. Kemalist asker - sivil bürokrasinin yerine değişen dozlarda liberal, Avrupa Birliği taraftarı, söylem düzeyinde olmasa da icraat noktasında Amerikan ve İsrail çizgisinde bir resmi devlet politikasının geçirilmek istenmesi, Birinci Cumhuriyet'in kurucu ideolojisi Kemalizm'in ve ulusalcılığın yerini ise gerek iç gerekse dış politikada "ılımlı İslam" ya da "yeni-Osmanlılık"ın alması bu sürecin belirleyici özelliklerindedir. Taha Akyol'un yanlı ve yanlıs tarihsel blok çözümlemesine atıfla söyleyebiliriz ki, yeni bir tarihsel bloğun kurulduğu doğrudur. ABD ve AB kontrolündeki islami sermaye ve ulusötesi sermaye unsurlarının başını çektiği bir hegemonya bloğu, bir "ulusötesi tarihsel blok" kurulmaktadır. Bu anlamda Kemalizm'in ve ulusalcılığın tasfiyesi büyük önem taşımaktadır. Bugüne değin Kemalizm'le doktrine olan Ordu, artık bir NATO oluşumudur. Bunu sağlayan güç kesinlikle AKP hükümeti değildir. Ertuğrul Kürkçü'nün isabetle hatırlattığı gibi Milli Güvenlik Siyaset Belgesi 1997 tarihlidir. (E. Kürkçü, "Üçüncü bir kutup var!" Radikal İki, 27 Temmuz 2008). Bu dönüşüm / entegrasyon süreci 1990'ların sonunda ivme kazanmıştır.

Buraya kadar aktarılanlardan şöyle bir sonuç çıkarmak mümkün: Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de sermaye yekpare bir yapı sergilememektedir. Türkiye finans kapitalini oluşturan sermaye gruplarının nicelik olarak değilse bile nitelik olarak önemli bir kısmının çıkarları ulusötesi toplumsal mekanda temsil edilmektedir. Büyük ya da küçük / orta ölçekli, islami ya da değil, İstanbul ya da Anadolu kökenli, TÜSİAD ya da MÜSİAD fark etmeksizin, maddi çıkarları ulusötesi sermayeyle bütünleşmekte olan, Türkiye'de devlet / toplum kompleksinin ulusötesi dönüşümünü, liberal Batı'yla hegemonik entegrasyonunu talep eden, bu yolda kurulan "ulusötesi tarihsel blok"un harcı konumunda bulunan sermaye fraksiyonu, ulusötesi kapitalist sınıftır. Bu sınıf

nüvesini oluşturan tekil sermayeler TÜSİAD içinde veya İstanbul burjuvazisi içerisinde temsil edilebileceği gibi islami yönelimli de olabilir; yeri geldiğinde bir Anadolu kaplanı olarak karşımıza çıkabilir; onları KOBİ'lerde görebiliriz; üretken veya finansal faaliyetlerde de yoğunlaşmış olabilirler. Sonuç olarak ulusötesi kapitalist sistemde, sermayenin bütün bu unsurlarını UKS içerisine süpürebilecek mekanizmalar mevcuttur.

3. 4. TÜRKİYE'DE ULUSÖTESİ KAPİTALİST SINIF OLUŞUMUNA ZEMİN HAZIRLAYAN GELİŞMELER

Bu alt kısımda Türkiye'de UKS oluşumunu destekleyen mekanizmalar ele alınacaktır. Bu bağlamda öncelikle ve özellikle son on yılda Türk UÖŞ'lerin gelişimine; uluslararası doğrudan yatırımların (UDY) gelişimine; ulusal ve ulusötesi şirket birleşme ve satın almalara (B&SA'lar), ulusötesi stratejik ittifaklara; yerli ve yabancı şirket seçkinlerini, yöneticileri ve kapitalist mülkiyet sahiplerini ulusötesi bir biçimde birbirine bağlayan şirket yönetim kurulu yapılarına ve son olarak sermayenin bazı önde gelen özel politika planlama gruplarının Türkiye'deki bağlantı noktaları incelenecektir. Bu şekilde dünyada ulusötesi bir kapitalist sınıf fraksiyonunun varlığına işaret eden, bu anlamda bir gösterge olarak kullanılacak gelişmelerin Türkiye'de ne ölçüde var olduğunu; devlet / toplum yapısının ve kapitalist sınıfların ulusötesileşme sürecinin neresinde olduklarını anlamak istiyoruz.

3. 4. 1. Türkiye'nin Küresel Oyuncuları: Türk UÖŞ'ler

Son yıllarda yani Locke'cu merkez bölgeden olmayan birtakım dev şirketlerin küresel rekabet ortamında varlıklarını hissettirmeye başladıklarını görüyoruz. Dünya genelinde birçok akademisyen ve araştırmacı, bu olguya kayıtsız kalmamış ve bu yeni durumun ne anlama geldiğine işaret eden çok sayıda kuramsal ve ampirik çalışmaya imza atmışlardır. Biz de bu konuyu detaylı

biçimde çalışmanın ikinci bölümünde incelemiştik. Günümüzde GOÜ'lerden şirketlerin yerli / yabancı varlıkları, yatırımları, satışları, çalışan profili ve coğrafi yayılımları itibariyle giderek ulusötesileştiği ve birer küresel aktöre dönüştüğü bir dönemden geçmekteyiz. Türkiye'den şirketlerin son yıllardaki performansı incelendiğinde, onların da bu küresel dalga içerisinde kendilerine itibarlı yerler bulduğunu görüyoruz. Bu şirketlerden bazıları, devler liginde hızla üst sıralara tırmanmaktadır.

Türkiye'de kapitalist sınıfın bir bölümünün bugün sahip olduğu bu gücün ve birikimin temelinde devletin belirleyici bir rolü bulunmaktadır. Kuramsal veya politik konuları ne olursa olsun yerli ya da yabancı bir çok akademisyenin üzerinde anlaştığı nokta, Türkiye'de devletin sermaye birikiminin ilerlemesi ve güçlü bir özel sektörün oluşması süreçlerinde aktif ve yapıcı bir pozisyonda olduğudur. Buğra (2003: 81) kitabında özel sektör ve devlet ilişkisinin çelişkili doğasını göstermek isterken “politik güç odaklarıyla ilişkilerin” önemine vurgu yapar. Cumhuriyet'in erken dönemlerinde, işadamları, “topluma hizmet” imkanı elde etmek (yani devletten ihaleyi kapmak) için öncelikle becerisi ve kifayeti hakkında ilgili hükümet yetkilisini ikna etmek zorundadır. Ayrıca, ülkedeki mevcut yasal ve hukuki ortamın girişimcilik faaliyetlerini kolaylaştıran bir özellikte değildir. Dolayısıyla, bu yapı, girişimcileri mali açıdan devlete bağımlı kılmaktadır.

Buğra'nın yazdıkları o dönem için doğru tespitler olmakla birlikte, Türkiye gibi Batı-dışı toplumlardaki girişimcilik deneyimlerinin belli başlı ortak özelliklerini yansıtmaktadır. Peki günümüz Türkiyesi için düşündüğümüzde devlet ve işadamları dünyasında durum aynı mıdır? Buğra'ya göre bu ilişkinin özünde (çalışmasını kaleme aldığı tarihe değin) değişen bir şey yoktur; kaldı ki bu yapı değişemez; çünkü Türkiye'de girişimci sınıfın zayıflığı “doğuştan”dır (2003: 82). Kuramsal ve ampirik açıdan oldukça sorunlu bu argümanlar karşısında sorulması gereken soru kanımızca şudur: Kapitalist sınıf oluşumu ve sermaye birikimi sürecinde aktif rol oynayan ancak ilerleyen dönemlerde güçlü 'hasım' doğası gereği büyümek, sermaye biriktirmek, rekabet etmek ve

iktidar olmak isteyen işadamını (burjuvaziyi) “doğuştan zayıf bırakan” devlet bugün nerededir? Tekrarlayacak olursak Heper, Buğra, Keyder ve İnsel gibi isimlerin Güçlü Devlet dedikleri o devlet, 1980’lerde başlayan neoliberal dönüşüm sürecinde 1990’larda Maastricht ve Kopenhag kriterleri, IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlardan yazılan yapısal uyum reçeteleri, 2000’li yıllarda Güçlü Ekonomiye Geçiş çabaları ve Avrupa Birliği’ne ‘tam üyelik’ için atılan adımlar derken Locke’cu liberal Batı’ya iyiden iyiye entegre olma yoluna girmiştir. Son yıllarda ‘Ergenekon Davası’ adıyla anılan sürecin de Türkiye’yi bu liberal demokratik dünyaya (en azından göstergeler düzeyinde) yakınlaştırdığı bir gerçektir. Bugün Türkiye’de güçlü devletin belkemiği olan asker-sivil bürokrasi ve ulusal çevrime bağlı sermaye gruplarının siyasal iktidar bağlantıları koparılmakta; askerlere sivil yargının yolu açılmakta ve içerisinde hala eski iktidar paradigmasının temsil edildiği Danıştay ve Yargıtay gibi devletin yüksek kumanda merkezleri ise AKP hükümetinin kamuoyu gündemine getirdiği Yargı Reformu yoluyla dönüştürülmek istenmektedir. Bütün bunlar olurken İMKB endeks değerinin, değil çalkalanma, rekor üzerine rekor kırdığı gerçeği hatırlanacak olursa, buluttan nem kapan, belirsizlik ve istikrarsızlık ortamlarından hiç haz etmeyen karakteriyle bilinen küresel yatırımcıların ülkede süren iktidar mücadelelerinin ‘gidişatından’ çok memnun oldukları anlaşılmaktadır (Bkz. “Borsayı 60.000 heyecanı sardı,” Ekonomist, 2010 (13), s.16-21) Sonuçta Türkiye’deki güçlü hasım devletin çekirdeğinin, devlet sınıfının çözülmesi ve Locke’cu Batı’yla hegemonik entegrasyonu (ulusötesileşmesi) ile eşzamanlı ve simetrik olarak, kapitalist sınıflar / sermaye grupları da ulusötesi bir dönüşüm süreci içerisine girmiştir. Aşağıda, anılan ulusötesi dönüşümün somut yansımaları incelenmektedir.

Fransız Le Figaro gazetesinin 6 Eylül 2006 tarihli bir haberinde “Büyük Türk şirket topluluklarının silahlarını gizliden gizliye parlatmakta oldukları ve muharebeye hazırlandıkları” yazmaktadır. Habere göre “Akdeniz’in Çin’i” Türkiye, ‘sıçramaya hazır sanayi devleri’ ile küresel piyasalara baskın yapmaya hazırlanmaktadır. Gazete bu devler içinden özellikle bir tanesine Sabancı Holding’e odaklanmış ve bu grubun özellikle enerji, otomotiv donanımları,

lastik, bankacılık ve finans, inşaat ve bayındırlık hizmetleri gibi sektörlerde küresel rekabete hazırlandığını ifade etmektedir. Haber, ayrıca Sabancı Holding CEO'su Ahmet Dördüncü'den yapılan bir alıntıya da yer vermekte ve 65 farklı işkolunda faaliyet gösteren bu grubun 10 yıllık bir büyüme ve gelişme planı yürürlüğe koyduğunu ve "bunun sadece bir başlangıç" olduğunu duyurmaktadır. Dördüncü'ye bakılırsa böylesine uzun dönemli stratejik planlarla geleceğini şimdiden şekillendirebilen şirketlere dönüşme noktasında 2001 krizi sonrasında iktidara gelen AKP hükümetinin çok önemli bir rolü bulunmaktadır. AKP hükümetinin başarıyla yürüttüğü enflasyonla mücadele stratejisi ve ulusal paradan altı sıfır atılması gibi cesur politikalar ülkenin uluslararası yatırımcıların gözündeki güvenilirliğini artırmıştır. Bunlar hem Türk şirketlerinin küresel rekabete girmelerine hem de uluslararası sermaye gruplarının Türkiye pazarında daha fazla yer almalarına zemin hazırlayan gelişmelerdir. Aynı haber son sözü Sabancı Holding'in "Forbes dergisinin açıkladığı dünyanın en güçlü kadınları listesinin 65. sırasında yer alan" yönetim kurulu başkanı Güler Sabancı'ya bırakmaktadır. Sabancı ise "Sabancı'yı daha iyi teşkilatlanmış, daha profesyonel, daha uluslararası arenaya dönük ve dengeli portföye sahip bir şirketler grubuna dönüştürmek benim görevim" demektedir (Le Figaro'dan aktaran Öncü, 2008: 106).⁸⁶ Bu büyük hedeflerin sadece Sabancı grubuna özgü olmadığı açıktır. Ahmet Öncü'ye göre Sabancı'nın bu sözleri diğer dev Türk şirketlerinin benzer bir dönüşüm içerisinde olduğuna işaret etmesi bağlamında önemlidir. Onlar artık "dünya ölçeğinde, kendi sınırları dışında tanınan ve sayılan" şirket gruplarına dönüşmek zorundadırlar.

Bu 'misyon' onları 'dünya ölçeğindeki şirket grupları' ile anlaşmalara
ve birleşmelere çağırdığı gibi (...) yabancı şirketleri yakından

⁸⁶ Jean-Marc Philibert imzalı bu ilginç yazıda ayrıca şunlar söylenmekte: "Koç, Sabancı, Doğuş, Çukurova... Boğaz kıyılarında iyi bilinen ancak henüz pek az yabancıların kulağına gelen bu isimler. Yakın bir gelecekte değişebilecek bir durum. Uluslararası finansal fiili muharebe sahasının uzağında, kıtanın en dinamik büyüme hızlarının birisinin rüzgarını arkasına alan büyük Türk şirket toplulukları, silahlarını gizliden, gizliye parlatmakta ve muharebeye hazırlamakta. Amaç, uluslararası bir şirket merkezini oluşturmak ve global pazara baskın vermek." (bkz. "Sıçrama Yapmaya Hazır Türk Sanayi Devleri," *Le Figaro*, 6 Eylül 2006).

izleyerek bunların değerlerini belirlemeye de zorluyordu. Ne gariptir ki yabancı şirketlerin de Türk şirketlerine böylesine bir ilgileri vardı ve bu duyarlı alaka özellikle Türkiye piyasasına stratejik yönelimleri olan şirketlerin arasında daha da belirginleşiyordu. (...) Böylesi şirket gruplarının Türkiye şirket pazarına erişebilmek için yerel bir ortakla birleşme gereksinimleri vardı. (...) Böylece Bridgestone'la ortak girişimin ünvanı Brisa oldu, Amerikan Dupont şirketi ile Dusa oldu ve Carrefour'la Carrefoursa oldu (Öncü, 2008: 107).

Capital dergisinin Temmuz 2009 sayısı "Türkiye'nin Sınır Ötesi Şirketler"inin kısa bir dökümünü vermektedir (Tablo 3.4). Artık küresel rekabette devler liginin Türk oyuncuları sadece Koç ve Sabancı'dan ibaret değildir. Anadolu Grubu, TAV Holding, Turkcell, Gama Holding, Doğu Holding, Doğan Yayın Holding, Yaşar Holding ve Eczacıbaşı Topluluğu gibi sermaye gruplarına ait çok sayıda şirket dış pazarlarda milyarlarca dolarlık ciroya sahip olmaktadır. Dergi şunları yazmaktadır: "Gelişmekte olan ülkeler dünya liginde şirket yaratma yarışında Türkiye de önemli bir role sahip. Çünkü Türk şirketlerinin dünya sahnesindeki ağırlığı her geçen yıl artıyor. Global rakiplerine meydan okuyan Türk şirketleri, fırsatları değerlendiriyor, daha geniş alanları kapsama peşinde koşuyor" (Gözütok, 2009: 88).

Tablo 3.4'te Türkiye'nin en büyük 50 sınır-ötesi şirketi araştırmasının sonuçları bulunmaktadır. Buna göre Türkiye'nin yurt dışındaki en büyük şirketleri, dünyada 100'e yakın ülkede etkinlik gösteriyor. 1998'de kurulan ve Anadolu Grubu şirketlerinden olan, Efes'in tüm yurtdışı bira operasyonlarını yürüten Efes Breweries International (EBI), son olarak Gürcistan bira pazarının % 42'sine sahip olan Lomisi'nin tamamını satın alarak 2008 yılı itibariyle yedi ülkede bir milyar dolarlık ciroya ulaşmış durumdadır.⁸⁷ EBI şu an itibariyle

⁸⁷ Anadolu Holding Yönetim Kurulu Başkanı Tuncay Özilhan, eski Sovyetler Birliği coğrafyasında hali hazırda etkin bir şirket olduklarını ve buralarda büyümeye devam edeceklerini söylemektedir. Gürcistan'taki son satın alma işlemi için "Bir ülkeye daha Efes bayrağını diktik" ifadesini kullanan Özilhan'a bakılırsa, Efes bu bölgede yeni yatırımlarla büyümeyi planlamaktadır. Bilindiği üzere Hollandalı ünlü Heineken ile Efes, Özbekistan'a da yatırım yapmayı tasarlamaktadır. Özilhan'a göre bu ortaklıkta Efes'in payı % 60, Heineken'in % 40 olacak çünkü o bölgede Efes daha etkin

Türkiye'nin yurtdışındaki en büyük şirketi konumundadır. 2004'ten bu yana Londra Borsası'na kote olan şirketin Rusya, Kazakistan, Moldova ve Gürcistan'da toplam dokuz bira ve üç malt üretim fabrikası bulunmaktadır. Toplam organizasyon içinde 5.000 çalışanı istihdam etmektedir. EBI'nin nedenli ulusötesi bir şirket olduğunu, bütün bu satış ve istihdam rakamlarından başka, yönetim yapısına göz atarak kavramak mümkündür. Şirket, Hollanda kanunları çerçevesinde bir Yönetim Kurulu ve bir İcra Kurulu'nca yönetilmektedir. Tuncay Özilhan'ın başkanlık yaptığı ve altı kişiden oluşan yönetim kurulunda Christos - Alex Komninos, Sir David Logan ve Gauthier de Biolley ve Michel Naquet-Radiguet gibi dört; şirketin CEO'su Alejandro Jimenez'in aynı zamanda başkanlığını yaptığı icra kurulunda ise Guido Robert Wagenaar ile birlikte iki yabancı üye daha bulunmaktadır (EBI, 2008 Annual Report).⁸⁸ Dünyanın en büyük naylon, polyester iplik ve kord bezi üreticisi (ve tek kord tedarikçisi) olan Kordsa Global ise, son dönemde altına imza attığı satın alma işlemleri, Ar-Ge ve teknoloji yatırımları ile dünya çapında dikkat çeken, beş kıta, dokuz ülke ve on bir fabrikada üretim yapabilen gerçek anlamda "küresel bir şirket" konumundadır.⁸⁹ Sabancı Holding'e bağlı bu şirket ABD, Arjantin, Brezilya, Çin, Mısır, Almanya, Endonezya ve Tayland gibi ülkelerdeki üretim tesislerinde 4.500'e yakın çalışan istihdam etmektedir. Tıpkı EBI gibi Kordsa yönetim kurulunda da birden fazla yabancı üye yer almaktadır. Bunlar sırasıyla Peter Gerard Kehoe, Terry Hall Hammond,

---

konumdadır.Bkz. "Efes, Gürcü Lomisi'yi de aldı girdiği ülke sayısı yediye çıktı," *Hürriyet*, 9 Şubat 2008.

⁸⁸ EBI'nin 2008 yılı Faaliyet Raporu'na http://www.efesinternational.com/general_overview/annualreports.aspx adresinden ulaşmak mümkün. (Erişim tarihi: 20 Ekim.2009).

⁸⁹ Sabancı Holding Yönetim Kurulu Başkanı Güler Sabancı'nın geçtiğimiz yıl *Kordsa Global*'in Tayland'ın başkenti Bangkok'taki yönetim kurulu toplantısı öncesi bir grup gazeteciyle yaptığı ve medyaya da yansıyan sohbet, bazı Türk şirketlerinin küresel niteliklerinin en seçkin örneklerinden bir tanesini veriyor. Sabancı gazetecilere şunları söylemektedir: "Teknoloji transferi yapabilmek için sadece bilmek, yaratmak, üretmek yetmez. Onu iyi anlatıp, iyi transfer edebilmek ve hayata geçirebilmek lazım. Kordsa'ya 'global' takısını çok başlarda koyabilirdik. Belki o zaman da bunu hak ederdi. Çünkü 1992 - 93'te ilk teknoloji transferini Mısır'a yaptı. Ama biz dünyanın hemen hemen her bölgesinde müşterilerimize 'Siz neredesiniz biz oradayız' diyebildiğimiz gün, Kordsa'nın adını Kordsa Global olarak değiştirdik... Bugün bu şirketin yurtdışında görevli çalışanları bir nevi *ikinci askerlik* yapıyor." (vurgular bize aittir; ayrıca Güler Sabancı'nın açıklaması için bkz. "Dünya yavaşlasa da Kordsa Global büyüyor," *Akşam*, 22 Eylül 2008).

Rafael C. R. Decaluwé gibi kendi alanlarında önde gelen ve hala dünyanın çeşitli bölgelerinde çeşitli şirketlerin yönetim ve icra kurullarında aktif olan isimlerdir.⁹⁰

Termik ve hidroelektrik santraller, petrol rafinerileri, gaz tesisleri, demir-çelik tesisleri, petrokimya ve çimento fabrikaları, boru hatlar, yüksek binalar, iş ve alışveriş merkezleri vb. endüstriyel tesislerin inşaatı ve genel montaj işlerinde uzmanlaşmış bir şirket olan ve Gama Holding'e bağlı Gama Endüstri'nin, 1970'li yıllardan itibaren yurt dışına açılarak, İran, Irak, Ürdün, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, Malezya, Bulgaristan, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Rusya, Katar, Libya, İrlanda ve Yemen'de 100'ün üzerinde projede adının geçtiğini görüyoruz. Yönetim kurulunun tamamı Türk işadamlarından oluşan, Ankara merkezli bu şirketin, iştirakleri ve yurtdışı yatırımlarıyla birlikte, inşaat sektörünün en fazla uluslararası şirketlerden bir tanesi olduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıdaki tabloya şirketler bağlamında değil de bu şirketlerin bağlı olduğu holdingler açısından baktığımızda resmin bir miktar daha belirginleştiği görülecektir. Bu noktada yurtdışında rekabet eden Türk firmaların büyük bir kısmı bir düzine sermaye grubunun şirketleridir. Ortaya koyulan istatistikler ve hazırlanan "En Büyük Şirketler" ya da "En Zenginler" listeleri, bunları kimin hazırladığına göre, kimi biçimsel farklılıklar taşıyabilirler de Türkiye kapitalizminin ve kapitalist sınıfının görünümü üzerine bir ölçüde fikir verir niteliktedir (Tablo 3.5). Bu genel görüntü, Türkiye'de sermayenin daha fazla yoğunlaşması ve kapitalist sınıf içi yarılımlar bağlamında çok önemli bir gösterge sunmaktadır. Az sayıda gruba ait çok sayıda şirket Türkiye'de de, yerel ve uluslararası piyasaları domine etmektedir.

⁹⁰ Kordsa Global'in yabancı profesyonelleri tesadüfen buralarda bulunmamaktadır. Örneğin R.C.R. Decaluwé, halen strateji geliştirme ve uygulama alanında Çin'de iş kurma dallarında danışmanlık yapmakta olup aynı zamanda Belçika Jensen Group NV ve Malysse NV'nin yönetim kurulu başkanlığı görevlerini sürdürmektedir. T. H. Hammond, halen Kuzey Carolina'da Victory Christian Center'ı sahibi olduğu yayıncılık ağı WordNet'de halkla ilişkiler ve medya geliştirmeden sorumlu olarak görev yapıyor. P. G. Kehoe ise Blasket Group adlı kurumsal danışmanlık şirketinin başkanıdır (bkz. Kordsa Global, 2008 Faaliyet Raporu).

Tablo 3.4. Yurtdışındaki En Büyük 50 Türk Şirketi

Şirket	Grubu	Faaliyet Yeri	2007 Ciro (milyon \$)	2008 Ciro (milyon \$)
1 Efes Breweries International	Anadolu Grubu	Hollanda, İngiltere, Rusya, Moldova, Kazakistan, Sırbistan, Gürcistan	836	1.000
2 Kordsa Global	Sabancı Holding	Türkiye, Almanya, Mısır, İran, ABD, Brezilya, Arjantin, Çin, Endonezya, Tayland	931	882
3 Gama Endüstri	Gama Holding	Rusya, Kazakistan, Katar, Libya, Yemen, Bulgaristan	622	667
4 TAV İnşaat	TAV Havalimanları Holding	BAE, Mısır, Katar, Tunus, Libya, Bahreyn	310	656
5 German Travel International	Kayı Grubu	Almanya	379	440
6 Astelit	Turkcell	Ukrayna	256	439
7 Anadolu Cam	Şişecam Grubu	Rusya, Gürcistan	312	425
8 Beko PLC	Koç Holding	İngiltere	419	420
9 Grundig	Koç Holding	Almanya	434	396
10 Gama Güç Sistemleri	Gama Holding	Rusya, Makedonya, İrlanda	216	359
11 Nurol LLC	Nurol Holding	Libya, Cezayir, Gürcistan	200	350
12 Garanti Bank International NW	Doğuş Holding	Hollanda	371	319
13 Arctic	Koç Holding	Romanya	310	317
14 TME	Doğan Yayın Holding	Rusya, Bosna Hersek, Hırvatistan, Macaristan, Kazakistan, Sırbistan	272	297
15 Yadex International GmbH	Yaşar Holding	Almanya	188	225
16 V&B Fliesen GmbH	Eczacıbaşı	Almanya, Orta Avrupa	218	222
17 Gama International	Gama Holding	S.Arabistan, İrlanda	302	219
18 Beko France	Koç Holding	Fransa	183	207
18 Trakya Glass Bulgaria EAD	Şişecam Grubu	Bulgaristan	175	184
20 Beko Deutschland	Koç Holding	Almanya	187	184
21 Beko LLC	Koç Holding	Rusya	133	163
22 Yapı Kredi Netherland	Koç Holding	Hollanda	135	162
23 Yüksel Saudia	Yüksel Grubu	S. Arabistan	50	130
24 Burgbad	Eczacıbaşı	Almanya, Fransa	101	116
25 Beko Polska	Koç Holding	Polonya	71	93
26 Temsa Europe NV	Sabancı Holding	Belçika	63	88
27 SC Motoractive IFN SA	Doğuş Holding	Romanya	25	82
28 Prolemn SA	Kastamonu Entegre	Romanya	72	73
29 Doğuş İnşaat ES	Doğuş holding	Fas	18	72
30 Beko Espana	Koç Holding	İspanya	100	68
31 TAV Tunisie S.A.	TAV Holding	Tunus	*	61
32 Ralfi IFN	Doğuş Holding	Romanya	31	52
33 Doğan Medya Inter'l & Hürriye, Milliyet Alm.	Doğan Yayın Holding	Almanya	51	50
34 Natron Hayat	Kastamonu Entegre	Bosna	26	45
35 Elektra Bregenz	Koç Holding	Avusturya	42	44
36 Gabrovnitsa A.D.	Kastamonu Entegre	Bulgaristan	42	41
37 Aksa Egypt	Akkök Holding	Mısır	28	37
38 Evyap Egypt	Evyap	Mısır	28	36
39 HDF Fzco	Yaşar Holding	Dubai	29	35
40 Nurol Georgia LLC	Nurol	Gürcistan	9	35
41 Garanti Bank Moscow	Doğuş Holding	Rusya	36	35
42 Beko İtalya	Koç Holding	İtalya	27	33
43 Doğuş İnşaat Ukrayna	Ukrayna	Doğuş Holding	33	32
44 Nurol Libya	Nurol Holding	Libya	3	25
45 Beko China	Koç Holding	Çin	*	24
46 TAV Urban Georgia LLC	TAV Holding	Gürcistan	18	24
47 Yapı Kredi Moscow	Koç Holding	Rusya	22	22
48 Colins Mısır	Eroğlu Grubu	Mısır	*	22
49 Domenia Credit IFN	Doğuş Holding	Romanya	**	20
50 Kanal D Romanya	Doğan Yayın Holding	Romanya	7	19

Kaynak: Gözütok (2009: 87-88)

Türkiye iş dünyasındaki bu hareketlenme, Forbes'un her yıl düzenli olarak açıkladığı "Dünyanın En Zenginleri" listesine giren Türk iş adamları ve kadınlarının sayısındaki hızlı artış tarafından da yansıtılmaktadır. Zenginlerin sayılarının yanında servetlerinin büyük bir hızla artması bir diğer önemli olgudur.⁹¹ Türkiye'de sermaye birikimi sürecine bu şekilde ulusal sınırları aşan bir biçimde eklemlenmiş çok sayıda yerli sermaye grubu bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda 12 grubun şirketlerinin yurtdışı satış performansları verilmektedir. Koç Holding'in açık ara lider olduğu bu alanda Anadolu Grubu, Gama Holding ve Sabancı Holding şirketleri Koç'u takip etmektedir.

Tablo 3.5. 12 Grubun yurtdışındaki şirketlerinin ciroları

Sıra	Grup	2008 Yurtdışı Cirosu (milyon \$)
1	Koç Holding	2.114
2	Anadolu Grubu	1.380
3	Gama Holding	1.245
4	Sabancı Holding	1.168
5	Doğuş holding	612
6	Şişecam Grubu	609
7	Turkcell	490
8	Eczacıbaşı Holding	420
9	Doğan Yayın Holding	366
10	Yaşar Holding	294
11	Kastamonu Entegre	159
12	TAV Havalimanları Holding	85

Kaynak: Gözütok (2009: 92).

Bu genel çerçeveye yaslanarak Türk kapitalist sınıfının kimi özelliklerini şu şekilde tespit etmek mümkün hale gelmektedir: İlk olarak Türkiye'de sermayenin belirli bir kesimi dünya ölçeğinde sermaye birikim devrelerine çoktan dahil olmuş durumdadır. Bu durum söz konusu sermaye gruplarını yabancı sermaye ile çeşitli işbirliği süreçleri geliştirmeye itmektedir. Değişik

⁹¹ Söz konusu listeye göre servetini bir yılda ikiye katlayan Çukurova Grubu'nun patronu Mehmet Emin Karamehmet Türkiye'nin de en zengin kişisi durumunda. Bu ismi 4.1 milyar dolarla Şarık Tara ve 4 milyar dolarla Hüsnü Özyeğin izliyor. Forbes Türkiye'nin 2007 yılı zenginler listesine göre ise 36 milyarderin serveti 61,2 milyar dolar. Türkiye'nin zenginlerine 15 yeni yüz eklenirken ilk 100'de bulunanların servetleri % 31 artarak 111.8 milyar dolara tırmanmış durumdadır. Bkz. www.patronlardunyasi.com (Erişim tarihi: 19 Temmuz 2009).

biçimlerde gerçekleşen (örneğin şirket birleşmeleri ve satın almalar türünden) ittifaklar ve ortaklıklar yoluyla sermayenin küresel düzlemde yoğunlaşması süreci beslenmektedir. Yani, Türk şirketlerinin ve kapitalistlerinin uluslararası faaliyetleri sadece Türkiye'deki sermaye birikimini değil, çok daha önemli olarak, küresel sermaye birikimini desteklemektedir. Türk şirketlerinin altına imza attığı bu 'gurur verici' ekonomik gelişmelerin kaçınılmaz bazı politik sonuçları bulunmaktadır. Ulusal devletleri yöneten hükümetler, 'uluslararası yatırımcılar' denilen ancak "kimsenin kimler oldukları hakkında net bir tanımlama getiremediği" sermaye oluşumlarının güvenini temin etmek için bunların çıkarlarını gözetken ekonomi politikalarını izlemek durumunda kalmaktadır (Öncü, 2008: 107).

3. 4. 2. Uluslararası Doğrudan Yatırımlar

Şevket Pamuk, 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine açılma sürecini incelerken temel belirleyici unsur olarak güçlü, merkezi bir devletin varlığına işaret eder (2008: 5). Yüzyılın başında taşradaki ayanın gücüne ve Balkanlar'daki milliyetçilik rüzgarlarına karşı "birlik ve beraberliğini" muhafaza etmek adına merkezi yapıyı güçlendirmeye çalışan Osmanlı, bu amaçla Avrupa'dan yeni teknolojiler ithal etme arayışı içerisindeydi. Güçlü bir ordunun kurulması yanında telgrafın ve demiryollarının yayılması devletin taşradaki etkinliği artıran gelişmelerdir. Bu noktada Batı'daki örneklerinden farklı olarak Osmanlı ekonomisinin dışa açılma süreci Avrupa devletleri ve merkezi bürokrasi arasındaki pazarlıklar yoluyla ilerlemiştir. Günümüzdeki ademi-merkeziyetçi eğilimin aksi bir yönde "merkezi yapıyı güçlendirmek" için girişilen reformları parasal, askeri ve siyasi açıdan destekleyen Avrupa, karşılığında Osmanlı'dan ekonominin daha fazla dışarıya, yani yabancı sermayeye açılmasını talep etmekteydi.

Ekonomi dışa açıldıkça Avrupa sermayesinin imparatorluk içindeki gücü de artıyordu. Bu süreç, Birinci Dünya Savaşı öncesinde

imparatorluğun birbiriyle rekabet halindeki nüfuz bölgelerine ayrılmasına kadar uzanacaktır. Böylece merkezi devletin gücünü artırmak amacıyla başlayan reform girişimleri, merkezi devletin ekonomi üzerindeki denetiminin azalmasına yol açacaktır (Pamuk, 2008: 7).

Osmanlı'dan 20. yüzyıl Türkiye'si'ne devredilen mirası iki grupta ele alan Pamuk'a göre bir yanda, bir çok başka az gelişmiş ülkede de görülen, tarıma dayalı, dış ticarete ve yabancı sermayeye açılmış yapılar; diğer yanda ise Osmanlı toplumunu ve ekonomisini diğer az gelişmiş ülke örneklerinden ayıran güçlü merkezi devletin varlığı, siyasal bağımsızlığın kaybedilmemiş olması ve küçük üreticiliğin ağır bastığı yapılar bulunmaktadır (Pamuk, 2008: 27-8). Yeni Cumhuriyet, bu mirası hiç tereddütsüz sahiplenmiştir. "Yabancı sermaye" ifadesi Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllarından bu tarafa toplumsal gelişme yolunda yararı olup olmadığı bağlamında hararetle tartışılan bir konu olagelmıştır. Yabancı sermaye yanlısı ya da karşıtı olmak doğrudan doğruya ideolojik konular olarak görülmüştür. 20 yüzyıl radikal politik ekonomi incelemelerinin ve özellikle de Lenin'in sermaye ihracı olgusunu kapitalizmin erişebileceği en yüksek tekelci aşamada, emperyalizm aşamasında, ortaya çıkan bir durum olarak saptaması bu türden bir ayrışmayı çok daha temel ve anlamlı bir noktaya taşımıştır.

Türkiye'de hükümetler, Cumhuriyet'in ilk yıllarından bu yana yabancı sermayeye karşı olmamış, özellikle Atatürk döneminde ilk yıllarda bir ölçüde konuya ihtiyatlı yaklaşmak gerektiği savunulmuş olsa da hiçbir zaman açıktan karşı çıkılmamıştır. 17 Şubat 1923'te İzmir'de toplanan 1. İktisat Kongresi'nde yabancı sermaye ile ilgili olarak Atatürk'ün çok bilinen şu sözleri büyük önem taşır:

Efendiler, ekonomi alanında düşünür ve konuşurken zannolunmasın ki, yabancı sermayeye düşmanız. Hayır, bizim memleketimiz genişler. Çok emek ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Kanunlarımı-

za uymak koşuluyla yabancı sermayeye gerekli güvenceyi vermeye her zaman hazırız. Yabancı sermaye bizim emeğimize katkıda bulunsun ve bizimle onlar için yararlı sonuçlar versin (aktaran Ökçün, 1997, vurgular eklendi).⁹²

Bu yabancı sermaye yanlısı eğilim Türkiye'nin 'ikincil hasım' karakteriyle tezat teşkil eden bir durum oluşturmaz. 'Batı Medeniyeti' denilen "tek dişi kalmış canavara" karşı verilen bir bağımsızlık savaşı sonucu kurulan Türkiye, yönünü yine Batı'ya çevirmiş ve izleyen dönem hummalı bir Batılılaşma, Modernleşme ve Batı'yı yakalama kavgası biçimine bürünmüştür. Bu yolda altyapısal ve üstyapısal dönüşüm misyonunu yerine getirecek temel toplumsal güç / toplumsal sınıf olan burjuvazi ise görece güçsüz / zayıf olduğu için bu dönüşüm bizzat devlet sınıfı tarafından üstyapıda (kültür, sanat, cemiyet yaşamı, devlet vb.) başlatılmıştır. O yıllarda kayda değer bir sermaye birikiminin olmadığı ülkeye ecnebi sermayenin çekilmesine büyük önem verilmiştir. Günümüzde ise bu olgu iyiden iyiye içselleştirildiği için olsa gerek, yabancı sermaye terimi terk edilmiş, yerine "uluslararası sermaye" kavramı geçirilmiştir. Küreselleşme çağında sermaye için yabancı etiketini kullanmaktan ırkçı / milliyetçi / içe kapanmacı ideolojilere gönderme yaptığı gerekçesiyle olsa gerek vaz geçilmektedir.⁹³

⁹² Bu gibi ifadeler Cumhuriyeti kuran kadroların anti-emperyalist niteliği üzerine birbiriyle çelişen görüşlerin oluşmasına neden olmuştur. Örneğin Prof. Taner Timur, *"emperyalizme karşı olmak, siyasal iktidarın kontrol ve kanalize edemediği yabancı sermayeye karşı olmak demektir. Bu ise sömürülen sınıfların öncülüğü sayesinde mümkündür. Bununla beraber sömürgeciliğe karşı savaş da elbette ki emperyalizmi zayıflattığı için anti-emperyalist bir yön taşır"* (1994: 43) diyerek Cumhuriyet'in harcında anti-emperyalist bir öz bulunduğuna inanana arasında bir konum almıştır. Dr. Hikmet Kıvılcımlı ise aynı fikirde değildir. Ona göre Türkiye'nin ekonomi ve politikası 1925'ten beri şirketlerin (finans-kapitalin) tekeline teslim edilmiştir. *"Kırk bin traktör ve oto, benzin istasyonları Türkiye'nin Amerikan mandalığına geçiş merasimi oldu. Karşı devrim daha '30'larda Cemiyet-i Akvam'a girişle başarı kazandı. 1945-50 demirkıratı finans-kapitalin daralmış temelini, kırlara yaydı, tefeci bezirgânlıkla kesin ittifakını yaptı (...) Türkiye devletçilikle 'sınıfsız, imtiyazsız' bir toplum biçimine yani sosyalizme gitmemiştir. Tam tersine en azgın sömürücü sistem olan devlet kapitalizmi yolundan, finans kapitalizme girmiştir, emperyalist dünyaya karmıştır"* (1989: 315).

⁹³ 2005 yılında Yabancı Sermaye Derneği (YASED) tarafından düzenlenen makale yarışmada birincilik ödülü kazanmış bir çalışmada bu yaklaşımın en güzel örneklerinden bir tanesi sergilenmekte ve şunlar söylenmekte: "...Ondan sonra gelenler, kuruculardan daha şüpheci çıkmış, yabancı sermaye konusunda dünya gerçeğini kavrayamamış, bu tip yatırımlardan ürkmüş ve sürekli eleştiri konusu

Bu süreçte zamanın başbakanı Turgut Özal'ın meşhur deyişiyle “çağ atlayan Türkiye”nin ekonomisi giderek serbestleşmekte, uluslararasılaşmaktadır. Bu durumun en somut göstergelerinden bir tanesi olarak Türkiye'nin en büyük 500 sanayi kuruluşu içerisinde yabancı sermayeli kuruluşların payının giderek artması gösterilebilir. 1980 yılında Türk sanayisinin 500 büyük firması arasında 40 tane (% 8) yabancı sermayeli firma bulunurken, 1990 yılında bu sayı 88'e (% 18), 1995'te 110'a (% 22), 2000 yılında 131'e (% 26), 2008 yılında 148'e (% 29,6) ulaşmıştır. Bu 148 şirketten 107'sinin uluslararası sermaye oranı % 50 ve üzerinde iken % 100 uluslararası sermayeli şirket sayısı 44'tür (YASED, 2009). Diğer bir deyişle, 2008 yılı sonu itibarıyla en büyük 500 sanayi kuruluşu içindeki her 10 firmanın 3'ünde değişen oranlarda yabancı sermaye katkısı vardır. Yabancı sermayeli firmalar üretimden satışlarda % 30,3, toplam istihdam içerisinde % 14 ve ihracatta % 44,2 oranında bir paya sahip bulunmaktadır (bkz. İSO, 2009: 26).

Tablo 3.6'daki verilere bakarak Türkiye'de uluslararası sermayeli şirketlerin sayısı ve ülkeye giren UDY'nin birbirine paralel bir seyir izlediğini tespit etmek mümkün. 1954 - 2002 yılları arasında geçen yarım yüzyıllık süre zarfında ülkede sadece 5.294 adet yabancı sermayeli şirket faaliyet göstermiş iken, bu rakam son altı yılda dörde katlanarak 21.079'a ulaşmıştır. Aynı dönemde UDY girişleri ise yaklaşık altı misli artarak 15.076 milyon \$'dan 90.012 milyon \$'a yükselmiştir. 2000'li yıllarda yabancı sermaye girişlerindeki bu sıradışı artış, Türkiye'deki yatırım ortamı ve yabancı sermaye mevzuatına ilişkin yeni düzenlemelere de çok şey borçludur.

---

yaparak yeterince yararlanma yoluna gitmemişlerdir. (...) Hatta bugün küreselleşme olgusunun hayatın her alanında hızla yaşandığı ve artık sermayenin vatanının olmadığı 21. Yüzyıl Türkiye'si'nde bile yabancı sermayenin iyi mi, kötü mü, faydalı mı, zararlı mı olduğu konusunda tartışmalar devam etmektedir” (bkz. Yavan ve Kara, 2003). Benzer bir yaklaşım son yıllarda Başbakan R. T. Erdoğan'ın söylemlerine yansır olmuştur. Başbakan, son dönemde Arap sermayesini çekebilmek için Körfez ülkeleriyle yakın ekonomik ve siyasal ilişkiler geliştirme arayışını eleştirenleri “sermaye ırkçıları” olarak tanımlayarak küresel sermayenin milliyetinin olmadığını vurgulamış ve “nedir bu hazımsızlık, neden bu alerji? Bunun altında ne var? Bu açıkça ayrımcılıktır. Bu, sermaye ırkçılığıdır” demiştir (bkz. “Katar eleştirilerine sert çıktı: Sermaye ırkçılığı yapmayın,” *Zaman*, 30 Nisan 2008).

Tablo 3.6. UDY Girişleri ve Yabancı Sermayeli Şirket Sayısı

Yıl	Uluslararası Sermayeli Şirket Sayısı (adet)	UDY Girişi (Milyon \$)	Uluslararası Sermayeli Şirket Sayısındaki % Değişim	UDY Girişindeki % Değişim
1954-2002 (Birikimli)	5.294	15.076	-	-
2003	1.029	1.702	-	-
2004	1.948	2.785	89,3	63,6
2005	2.613	10.031	34,1	260,2
2006	3.169	20.185	21,3	101,2
2007	3.629	22.046	14,5	9,2
2008	3.397	18.187	-6,4	-17,5
Genel Toplam	21.079	90.012	-	-

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı (2009).

Bu 21.079 uluslararası sermayeli şirketin ülke gruplarına göre dağılımında, 11.626 adet ile Avrupa Birliği (AB) ülkeleri ortaklı girişim sayısı ilk sırada yer almaktadır. AB ülkeleri içinde de Almanya, (3.600 adet), İngiltere (2.021 adet) ve Hollanda (1.673 adet) Türkiye’de en fazla şirketi olan ilk üç AB ülkesi olarak sıralanmaktadır. ABD sermayesi ortaklığında kurulan girişimlerin genel toplam içerisindeki payı Avrupa ülkelerinin bir hayli gerisindedir. Ayrıca 2008 yılında kurulan 3.397 adet uluslararası sermayeli şirketin 1.789 adedi AB ülkeleri, 567 adedi Yakın ve Ortadoğu ülkeleri ve 548 adedi ise diğer Avrupa ülkeleri ortaklı şirketlerdir (bkz. Tablo 3.7). 2007 - 2008 yılları arasında yeni kurulan ABD ve AB ülkeleri sermayeli şirketlerin sayısında düşüşler söz konusu olmakta; ancak Yakın ve Ortadoğu sermayesinin iştirak ettiği şirketlerin sayısı artmaktadır. Sonuçta Türkiye ekonomisi ulusötesileşme sürecine ağırlıklı olarak Avrupa şirketler ağı (*European corporate network*) üzerinden eklenmektedir.

Türkiye’de şirketler dünyasındaki, iş alemindeki bu ulusötesileşme eğilimini izleyebileceğimiz bir diğer mecra ise İstanbul Menkul Kıymetler Borsası’dır (İMKB). Son yıllarda İMKB’de işlem gören şirketlerin sermaye, ortaklık ve mülkiyet yapılarında gözle görülür bir ‘niteliksel’ farklılaşma yaşanmaktadır. Buna göre 2009 yılı sonu itibariyle İMKB’de işlem gören şirketlerde yabancı yatırımcıların hisse portföylerinin halka açık piyasa değeri içerisindeki payı %

67,29 seviyesinde gerçekleşmiştir. Aşağıda Şekil 3.1a'da görüldüğü üzere bu değer küresel krizin hemen öncesinde % 72'ler seviyesinin üzerine kadar çıkmıştır. Bu rakamların 2000 ve 2001 yıllarında % 40 ile % 50 seviyesinde gerçekleştiğini hatırlatmakta yarar var. Aynı şekilde 2001 sonu itibarıyla İMKB'de yabancıların işlem hacminin piyasa işlem hacmine oranı % 6 - % 7 civarındayken, söz konusu oran Temmuz 2008'de % 33'lere ulaşmıştır (bkz. Şekil 3.1b). Ayrıca bugün İMKB'de işlem gören ve yönetim kurulu üyeleri 1617 farklı kişi tarafından temsil edilen 330 şirkette 259 yabancı (non-national directors) üye bulunmaktadır. Bu rakam İMKB şirketlerinin yönetim kurulu üyelerinin sayısının toplamının % 15'ine denk gelmektedir.⁹⁴ Bu da Türkiye'de sermaye mülkiyetinin yanında şirket yöneticilerinin (yani kontrol sürecinin) de kayda değer bir ulusötesileşme süreci içerisinde olduğunun bir diğer göstergesi olarak görülebilir.

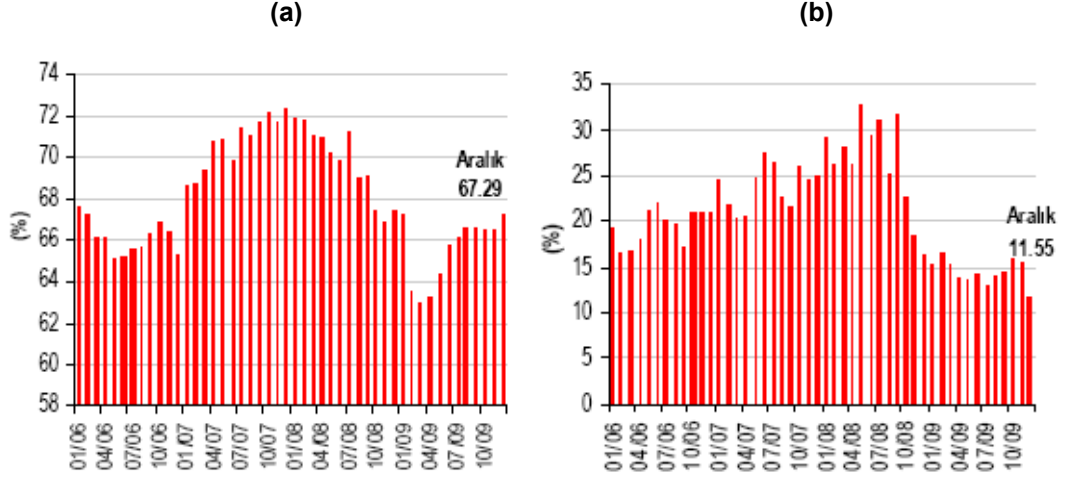
Tablo 3.7. Uluslararası Sermayeli Şirketlerin Ükelere Göre Dağılımı

Ükeler	1954-2002 (Birikimli)	2003	2004	2005	2006	2007	2008	Toplam
AB Ükeleri	2.787	436	1.006	1.545	1.979	2.084	1.789	11.626
Almanya	925	137	355	469	556	563	595	3.600
Hollanda	467	65	138	192	270	255	286	1.673
İngiltere	351	67	130	308	461	456	248	2.021
Diğer	1.044	167	383	576	692	810	660	4.332
Diğer Avrupa Ükeleri (AB Hariç)	565	134	265	320	372	492	548	2.716
Afrika Ükeleri	83	30	37	55	43	47	52	347
Kuzey Amerika	349	53	98	111	136	165	149	1.061
ABD	326	44	87	97	113	132	130	929
Kanada	23	9	11	14	23	33	19	132
Orta ve Güney Amerika / Karayipler	39	5	12	16	10	21	12	115
Yakın ve Ortadoğu Ükeleri	1.060	255	349	380	410	506	567	3.527
Azarbeycan	91	37	51	55	81	120	136	571
Irak	161	38	46	57	73	112	88	575
İran	319	102	123	121	109	106	139	1.019
Diğer	489	78	129	147	147	168	204	1.362
Diğer Asya	328	102	151	163	165	278	233	1.420
Çin Halk Cum.	98	41	56	32	22	42	46	337
Güney Kore Cum.	47	12	16	18	12	24	13	142
Diğer Ükeler	63	14	30	23	54	36	47	267
TOPLAM	5.294	1.029	1.948	2.613	3.169	3.629	3.397	21.079

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı (2009).

⁹⁴ Bu rakamlar, sırasıyla, Hollanda'da % 54, İsviçre'de % 45, İngiltere'de % 41, Belçika'da % 36 ve Fransa'da ise % 26 şeklinde gerçekleşmiştir (bkz. Heidrick & Struggles, 2009).

Şekil 3.1. Yabancı Yatırımcı Hisse Portföyü / Halka Açık Piyasa Değeri (%) ve Yabancı İşlem Hacmi / Piyasa İşlem Hacmi (%)

Kaynak: İMKB ve HSBC Yatırım (2009).

3. 4. 2. 1. Özelleştirmeler Yoluyla Uluslararası Doğrudan Yatırımlar

Özelleştirme dar anlamıyla, “Devletin iktisadi faaliyetlerini gerçekleştiren kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT’lerin) mülkiyetinin kısmen veya tamamen özel kuruluşlara devri” olarak tanımlanmaktadır. Daha geniş bir yorumla ele alındığında ise “devletin iktisadi faaliyetlerinin daraltılması ya da tümüyle serbest piyasa koşullarına devredilmesi” olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca, mülkiyet devrinin yanı sıra bu tür kuruluşların özel kesime kiralanması, kamu kesimi tarafından üretilen mal ve hizmetlerin finansmanının özel kesimce sağlanması, yönetimin özel kesime devri, mal ve hizmetlerin üretimindeki kamu tekellerinin kaldırılması ve piyasaya kamunun müdahalede bulunmaması da özelleştirme kavramı içine girmektedir. Kavram, geniş anlamıyla ele alındığında ise daha anlaşılır hale gelir. Özelleştirmeyi, kamu mülkiyetini özel mülkiyete dönüştüren ve ekonomik boyutu ön planda olan bir işlem olarak görmek mümkündür.

Gerçekte ise özelleştirmeler, kamunun yönetsel süreçlerindeki dönüşümleri bağlamındaki çift yönlü belirleyicilik ilişkisinde anlamını buluyor. Özelleştirilen

sadece kamuya ait iktisadi teşebbüsler değildir. Kamu gücünün kullanımının, daha doğrusu kamunun çalışma yönteminin kendisinin özelleştirildiği bir dönemdir söz konusu olan. Özelleştirmelerin Türkiye veya benzeri ülkelerdeki esas işlevi ise, bazı hantal kamu kuruluşlarını etkin bir hale getirmek veya ülkeye yabancı sermaye girişi sağlamak değildir. Kamusal erkin doğrudan doğruya özel teşebbüse, piyasa mekanizmasına devredilmesi yoluyla devlet sınıfının mülksüzleştirilmesi ve hasım devlet toplum komplekslerinin liberal Batı'yla hegemonik entegrasyonu sürecinin derinleştirilmesi olmaktadır. Kaldı ki Tablo 3.8'de son on yıl içerisinde Türkiye'ye özelleştirme vasıtasıyla giren sermaye miktarının 6.9 milyar dolar olduğu görülmektedir. Bu rakam küresel UDY hareketleri içerisinde çok önemli bir rakam değildir.

Tablo 3.8. Türkiye'de Özelleştirmeler ve UDY Girişi

Yıl	Özelleştirme Tutarı	Özelleştirme Yoluyla Türkiye'ye Gelen UDY
1985-1999	4.622	---
2000	3.302	585
2001	2.579	2.369
2002	537	-
2003	187	-
2004	1.283	49
2005	8.222	1.500
2006	8.095	1.768
2007	4.230	-
2008	6.297	611
Toplam	34.732	6.882

Kaynak: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı

Yukarıdaki tabloyla son derece uyumlu olarak UNCTAD, Türkiye'nin Temmuz 2009 itibariyle toplamda 38,2 milyar dolara ulaşan özelleştirme gelirlerinin 30 milyarlık çok büyük bir kısmını 2004'ten sonra elde etmiş olduğunu ifade etmektedir (UNCTAD, 2009: 61). Tekrar etmek gerekirse iç ve dış borç toplamı Devlet Bakanı Babacan'ın ifadesiyle "300 - 350 milyar dolar civarında" olan Türkiye'nin bugüne değin yaptığı özelleştirme işlemlerinden sağladığı gelirlerin % 80'i 2004 yılı sonrasına, yani AKP hükümeti dönemine aittir. Bilindiği gibi 2003 yılı sonu itibariyle Türkiye'nin iç ve dış borç stoku 230

milyar dolar civarındadır.⁹⁵ Yani Türkiye’de daha önce görülmedik ölçüde yoğun bir özelleştirme süreci yaşanırken, buna paralel olarak Türkiye’nin iç ve dış borç stoku katlanarak artmıştır. Bu rakamlara bakarak özelleştirmelerin en azından, bize söylenenlerin aksine, üzerimizdeki borç yükünü hafifletmek amacıyla yapılmadığını görmek mümkündür.

3. 4. 2. 2. Yatırım Ortamının İyileştirilmesi ve Ulusötesi Sermayenin Olgunlaşması

Herhangi bir ülkenin UDY’ler açısından cazip hale gelebilmesi için yerine getirmesi gereken koşullardan ilki, uygun bir yatırım ortamının bulunmasıdır. Dolayısıyla, son yıllarda bu amaçla dünyanın pek çok bölgesindeki ülkeler, küresel yatırımcılar açısından uygun yatırım ortamları sunabilmek uğruna bir dizi kurumsal, iktisadi ve siyasi reformları birbiri ardına yürürlüğe koyuyorlar. 1992 yılında yatırım rejimini değiştiren ülke sayısı 43 iken, 2005’te 93’e ulaşmıştır. Düzenleyici reformların sayısı ise yine bu dönemde 77’den 270’e kadar yükselmiştir (UNCTAD, 2006). Bu noktada Türkiye’nin, 1990’ların sonundan bu yana, düzenleyici reformlar furçasına önemli bir destek sağladığını görmekteyiz (Güler, 2005a,b; Bayramoğlu Özüğurlu, 2005; 2009; Şenalp ve Reyhan, 2005). Türkiye’deki dönüşümü, öncelikle bu düzenleyici reformlar perspektifinden bakarak anlamak gerekmektedir. Kimi eleştirel yazarların “yeniden sömürgeleşme,” kimi bazı liberal yazarların ise Batı’yla (AB veya ABD) entegrasyon dediği bu süreçte, bize göre, Türkiye devlet / toplum yapısı ulusötesileşmektedir. Yatırım ortamını iyileştirme adı altında yürütülen bir dizi kurumsal / yasal / politik yeniden yapılanma girişimi ancak daha geniş böyle bir ulusötesi “düzenleyici reformlar” paradigması içerisinde anlamlı bir yere oturmaktadır. 17 Ağustos Depremi ve ardından yaşanan 2001 Krizi gibi doğal ve ekonomik felaketlerin yarattığı şiddetli şok dalgalarını

⁹⁵ “Babacan: IMF ile parası daha ucuz olduğu için görüşüyoruz,” *Yeni Şafak*, 15 Şubat 2010.

izleyen dönemde, Türkiye'nin Batı'yla hegemonik entegrasyonunun köklü bir "vizyon / misyon" değişimiyle birlikte yürüdüğünü tespit etmek mümkündür.⁹⁶

Özellikle son on yıldır yeryüzünü sarıp sarmalamaya başlayan bu ulusötesi yönetim yapılarından ikisi de Türkiye Yatırım Danışma Konseyi (YDK) ve Yatırım Ortamını İyileştirme Koordinasyon Kurulu'dur (YOİKK). Hatırlanacağı üzere Türkiye'de yatırım ortamını iyileştirme konusu da 2001 Krizi'ni izleyen ekonomiyi yeniden yapılanma döneminde Kemal Derviş tarafından dile getirilmiştir. UDY'lerle ilgili olarak 2001 yılında ülkeyi yabancı sermaye için daha cazip hale getirmek için bürokratlar ve TOBB, TÜSİAD, YASED ve TİM gibi dört büyük sermaye örgütünden temsilciler bir araya gelerek "Türkiye'de Yatırım Ortamının İyileştirilmesi Reform Programı"nı hayata geçecek bir teknik komite oluşturmuştur. Halen devam eden bu çalışmalara verilen önem, geçtiğimiz yıllardaki bir Yatırım Ortamını İyileştirme Koordinasyon Kurulu (YOİKK) toplantısında AKP'li Devlet Bakanı ve Baş Müzakereci Ali Babacan tarafından "Burada şunu da vurgulamak istiyorum ki Türkiye'de yatırım ortamını iyileştirme çalışmaları hiç bitmeyecek" sözleriyle ifade edilmiştir.⁹⁷

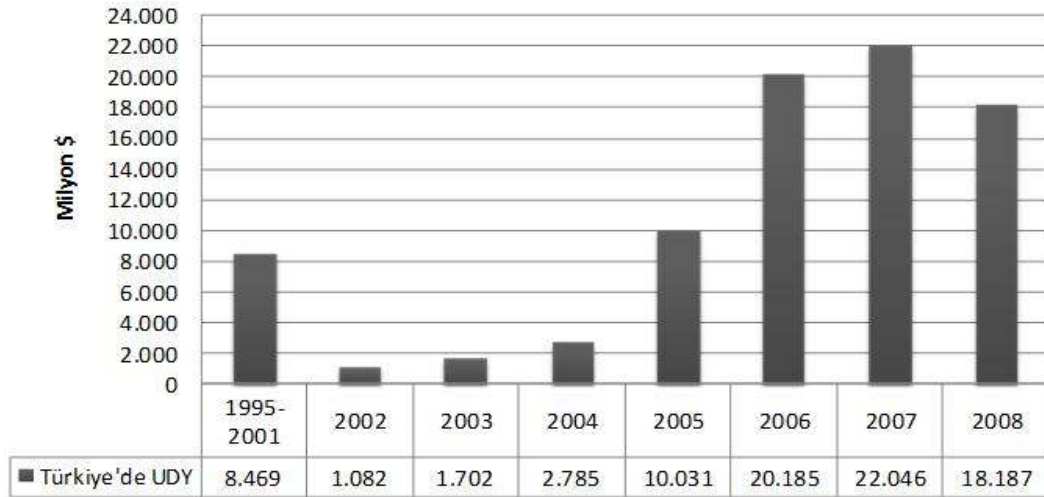
⁹⁶ Naomi Klein *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster* (Şok Doktrini: Felaket Kapitalizminin Yükselişi) adlı kitabında radikal / köklü politika değişimlerinin toplumlara genellikle ekonomik ve siyasal krizler ya da doğal felaketlerden sonra çok daha kolay kabul ettirilebildiğini anlatmaktadır. Kitapta, Endonezya'da Suharto ve Şili'de Pinochet darbeleri (İlk neoliberalizme geçiş deneyimleri), 12 Eylül Darbesi (ardından Türkiye'de Özal reformları, dışa açılma sürecinin başlaması), Yeltsin'in parlamento saldırısı (korsan özelleştirmeler), 11 Eylül ve İkiz Kuleler (ardından Afganistan ve Irak'ın işgali), Endonezya'daki büyük tsunami faciası (peşinden BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın Endonezya'yı yapısal reformlara daha sıkı sarılmaya çağırması) ve Katerina Kasırgası (ardından kıyı şeridinin alt sınıflardan 'temizlenerek' büyük sermayeye açılması) gibi sayısız olayda toplumların kolektif bilincinde yaratılan şoklardan yararlanılmak istendiği gösteriliyor. Klein'a göre egemenler, o güne değin kitleler tarafından kabul görmeyen ekonomik, siyasal, sosyal programlarını bu türden şokların gölgesinde kolaylıkla hayata geçirebiliyorlar. Sanıyoruz ki yakın dönemde benzer süreçler, ülkemizde 1999 Marmara Depremi, 2001 Ekonomik Krizi, Ergenekon Davaları gibi 'sarsıcı' olaylar eşliğinde yaşanmaya devam ediyor (Ergin Yıldızoğlu, "Avrupa Birliği & Şok Doktrini," *Cumhuriyet*, 17 Şubat 2010).

⁹⁷ Özdek'e göre eski sosyalist ülkeler ve Afrika'daki örneklerinde olduğu gibi Türkiye Yatırım Danışma Konseyi'nin mimarları da IMF ve Dünya Bankası'dır. Türk Hükümeti ve Dünya Bankası işbirliği ile kurulan bu yapı, ilk toplantısını 15 Mart 2004'te gerçekleştirmiştir. "Başbakan Erdoğan'ın başkanlık ettiği bu toplantıya hükümet kanadından ayrıca Devlet Bakanı Ali Babacan ve Maliye Bakanı Kemal Unakıtan katılmıştır. 19 ulusötesi şirketin (Arcelor, BNP Paribas, Citigroup, Fiat, Ford, Hyundai, ISCAR, Lafarge, Merloni Elettrodomestici, Metro, Nestle, Newmont Mining, Nortel Networks, Nunza B.V., Pirelli, Rio Tinto Plc, Siemens, Toyota, Unilever) üst düzey yöneticileri ile Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), Türk Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD), Yabancı Sermaye Derneği (YASED) ve Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) başkanlarını bir araya getiren bu

Türkiye'nin yatırım ortamını iyileştirmek için sermaye yararına yapılan düzenlemelerden bazılarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

- a) Uluslararası doğrudan yatırımlar Kanunu değiştirilerek yabancı sermaye açısından uluslararası standartlarda bir yasal zeminin yaratılması,
- b) Şirket kuruluşu kolaylaştırılması,.
- c) İş açma ve çalışma ruhsatlarına ilişkin bürokratik işlemlerin kolaylaştırılması,
- d) Vergiler ve devlet yardımları rejiminde değişikliklere gidilmesi, enerji maliyeti düşürülerek istihdam üzerindeki mükellefiyetler hafifletilmesi.
- e) Tapu Kanunu'nun yabancıların taşınmaz mal edinimini düzenleyen ilgili maddesinin değiştirilmesi,
- f) Kalkınma ajanslarının kurulmasına yönelik yasal düzenlemenin yürürlüğe girmesi.

Şekil 3.2. 1995-2008 Döneminde Türkiye'de Uluslararası Doğrudan Yatırımlar

Kaynak: T.C. Hazine Müsteşarlığı / Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü (2009).

toplantıda, Dünya Bankası Başkanı ile IMF Avrupa Direktörü de yer almıştır. Böylece Türkiye Yatırım Danışma Konseyi, "yabancı sermaye + yerli sermaye + Türkiye Hükümeti + IMF ve Dünya Bankası" üye bileşimi formülüyle kurulmuştur." Türkiye'de ve dünyada yatırımcı konseyleri üzerine bkz. Özdek (2007).

Gerçekten de yukarıda, Şekil 3.2’de görüldüğü gibi son on yıldır, bitmek tükenmek nedir bilmeyen bir reformlar süreci geçiren Türkiye, nihayet bu düzenlemelerin meyvesini almaktadır. 2006 yılında dünya genelinde toplam 1,2 trilyon dolara ulaşan uluslararası doğrudan yatırımlardan aldığı 20,2 milyar dolar ve % 1,6’lık pay ile dünya ülkeleri içinde 22. sıraya yükselmiştir. Bu süreçte dünya genelinde UDY’ın artış hızı % 34,3 iken Türkiye’de bu rakam % 105,7 gibi bir seviyede gerçekleşmiştir (Hazine, 2007). Bir sonraki yıl ise UDY girişlerinde 22 milyar dolar ile zirvenin yakalandığı yıl olmuştur. Krizin etkisi altında takip eden iki yılda ülkeye UDY girişleri sırasıyla 18.1 ve 7.6 milyar dolar olarak kaydedilmiştir (ayrıca bkz. Sönmez, 2010a: 68).

3. 4. 3. Sınır-Ötesi B&SA’lar ve Stratejik İttifaklar

1990’ların ortalarından bu yana şiddetlenen yapısal dönüşüm süreci, özellikle 2000’li yıllarla birlikte kendisini ekonomik, politik ve kültürel pek çok alanda hissettirmektedir. Dünyada gelişen mevcut eğilimlere uygun olarak Türkiye’de de şirket birleşme ve satın alma işlemlerindeki hatırı sayılır artışlar söz konusu olmaktadır. Daha önceki kısımlarda da ifade edildiği üzere özellikle küresel sermaye birikimi sürecine dahil olan / olma yolunda bulunan sermaye grupları ve onlara ait şirketler, gerek yurt içinde gerekse yurt dışındaki girişimlerini artırmaktadır. Bu girişimler farklı biçimler almakla birlikte, yabancı şirketlerle daha yoğun ve yakın ilişki biçimleri ortaya çıkartmaktadır. Yukarıda özellikle son on yıl içerisinde Türk şirketlerinin yurt dışında artan yatırım ve satış faaliyetleri yoluyla ulusötesileşme yolunda attıkları adımları ve Türkiye’nin gerek içeriye gerekse dışarıya uluslararası doğrudan yatırımlarda yükselen performansı üzerinde durmuştuk. Bu göstergelere paralel olarak ortaya çıkan bir diğer olgu ise kamuoyunda “şirket evlilikleri” olarak bilinen B&SA işlemleridir.

Kapitalizmin tarihinde tekil şirketlerin, piyasa paylarını artırmak ve rakiplerine karşı rekabet avantajı sağlamak gibi stratejik kaygılarla diğer sermaye grup-

larıyla işbirliklerine gittiği bilinmektedir. Bu eylemler, ulusal nitelikli olduğunda, o ülkelerdeki ulusal sermaye bloklarının konsolidasyonuna hizmet eder. Aşağıda Türkiye örneğini incelerken görebileceğimiz gibi giderek ‘ulusötesi’ B&SA işlemlerinin ağırlık kazanması, ulusal burjuvazinin güçlenmesinden başka durumların ortaya çıkmasına neden olabilir. Kaldı ki sadece Türkiye’de değil dünya genelinde şirket B&SA’ları söz konusu olduğunda, baskın eğilim ulus-ötesileşmedir (bkz. UNCTAD, çeşitli yıllar; Robinson, 2004).

Denetim ve danışmanlık şirketi Deloitte’in 2008 yılı için hazırladığı B&SA’lar Türkiye Yıllık Raporu (*Annual Turkish M&A Review*), Türkiye’nin özellikle son beş yılda bir ‘yatırımcı cennetine’ dönüştüğünden söz etmektedir. Yukarıdaki tespitlerle aynı doğrultudaki bu olgu şüphe yok ki Türkiye’de yaygın adı ile sınır ötesi B&SA’lar yoluyla sermayenin giderek küresel birikim döngülerine daha fazla dahil olmasının ve ülke pazarının sonuna kadar küresel rekabete açılmasının doğal bir sonucudur.⁹⁸ Yani bir Türk sermaye grubu, örneğin Uzan Ailesi, elindeki varlıklarını (şirketlerini, markalarını, pazar payını, çalışanlarını) bir yabancıya (Vodafone) kaptırabileceği gibi benzer şekilde bir diğer sermaye grubu yurtdışındaki yabancılara ait bazı varlıkları portföyüne dahil edebilecektir. 2008’de Ülker Grubu’nun İsviçreli ünlü çikolata markası Godiva’yı satın alması buna çok güzel bir örnektir. Sermaye grupları zaman zaman öncelikle stratejik kaygılarla, ‘tercihli sektörlerdeki’ kimi şirketlerini korurken diğerlerini kar sağlıyor olsalar bile elden çıkarırlar. Örneğin Koç Holding, ilerleyen bölümlerde daha detaylı inceleyeceğimiz gibi, bir yandan özelleştirilen Tüpraş’ı alarak enerji sektöründe lider konuma gelmiş, ancak diğer bir yandan, yıllarca bünyesinde bulundurduğu, kendi elleriyle büyüterek “dünyanın sayılı perakende devlerinden” bir tanesi haline getirdiği Migros’u İngiliz BC Partners’a satarak perakendecilik sektöründen çıkmıştır. Bu salt mali değil, aynı zamanda stratejik bir karardır. Burada sermaye grubu açısından amaç ‘dengeli bir portföy’ oluşturmaktır. Bu noktada sözü edilen

⁹⁸ Raporla Türkiye’yi bir ‘yatırımcı cenneti’ haline getiren faktörlerin başında ‘ekonomik ve siyasal istikrar ortamı’ gösterilmekte; diğer bir deyişle 2002’den bu yana süregelen AKP iktidarına ve onun sağladığı elverişli ortama teşekkür edilmektedir (bkz. Deloitte, 2009: 5).

türden alışverişlerin sadece özel şirketlerin arasında hayat bulmadığının altını çizmeliyiz. Özelleştirme kapsamına alınan bankalar, telekomünikasyon kuruluşları, rafineriler, limanlar, araç muayene istasyonları, havaalanları, elektrik dağıtım kurumları gibi akla gelebilecek ne kadar kamu kurum ve kuruluşu varsa, potansiyel olarak, sınır-ötesi olsun ya da olmasın B&SA işlemleri içerisinde önemli yer tutar.

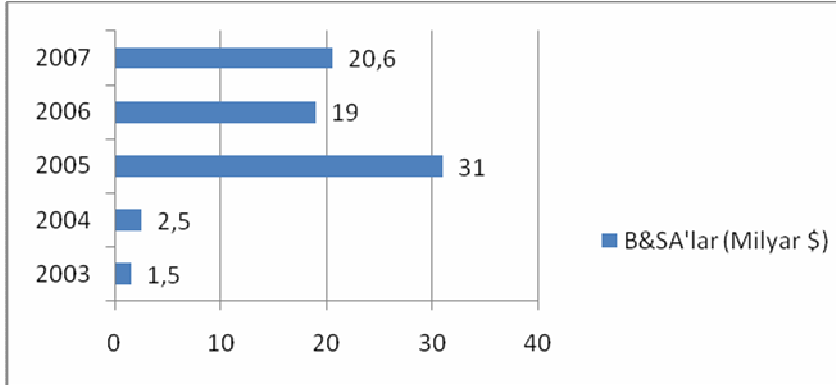
Günümüzde işletme yazınında, şirketlerin ulusal ya da sınır-ötesi B&SA faaliyetleri ve son yılların moda kavramı 'kurumsal yönetim' (*corporate governance*) meseleleri üzerine oldukça teknik ve hararetili 'akademik' tartışmalar sürdürülmekle beraber, B&SA'lar olgusunun basit örgüt stratejilerini, şirket rasyonelitetlerini aşan toplumsal boyutları bulunmaktadır. Kısacası sınır-ötesi B&SA kararlarını, söz konusu şirketlerin yönetim kurullarının paydaşlarına en yüksek getiri sağlamak için izledikleri bir strateji olarak görmek, farklı ülkelerden sermayelerin böylesine iç içe geçişlerinin toplumsal sınıf oluşumu süreçleri üzerindeki kritik etkisini görmemizi olanaksızlaştırır. Sınır-ötesi B&SA'ların sayısı, parasal değeri, sektörel dağılımı vb. elbette çok önemlidir; ancak, bu olgu aynı zamanda günümüz kapitalist sisteminin ulusötesi niteliğine ve ulusötesi bir kapitalist sınıfın varlığına ilişkin çok önemli kanıtlar ve öngörüler sağlamaktadır.

Türkiye 24 Ocak Ekonomik Kararları olarak bilinen ve 12 Eylül 1980 darbesini izleyen yıllarda iyiden iyiye kurumsallaşan, dışa dönük ihracata dayalı neoliberal ekonomi politikalarını benimsemişti. 1980'li yıllar bu yeni liberal dönüşüme uyum sağlama çabalarıyla geçti. 1990'lı yılların özellikle ikinci yarısı küreselleşen dünya ekonomisine uygun bir siyasi yapı ve devlet yönetimi ihtiyacının dillendirildiği bir dönem oldu. Hantal, bürokratik, etkinsiz 'sosyal' devlette reform talepleri, öncelikle kamu yönetimi ve yerel yönetimler alanlarına olmak üzere iki koldan ilerlemekteydi. İyi yönetim tartışmaları, küreselleşen ekonomiye uyumlu bir üstyapının kurumsal çerçevesini çizmekteydi. Küreselleşme sürecinde devlet, genel çerçevesi IMF, Dünya Bankası ve OECD gibi bazı uluslararası kurumlar tarafından belirlenen

piyasa yönelimli yönetim projesi doğrultusunda dönüştürülüyordu. Türkiye ise bu genel eğilimin dışında değildi.

Bu proje ekonomik ve siyasal meselelerin sermaye lehine çözülmesi için “daha iyi yönetim” arzu etmekteydi. Dünyanın hemen her köşesine hakim olan yani coğrafi anlamda daha fazla genişleme olanağı kalmayan kapitalist ilişkilerin, sistemin devamlılığını sağlamak adına toplumların yaşamına derinlemesine bir biçimde nüfuz edebilmesi hedeflenmekteydi. Bu hedefe ancak piyasa ve değişim ilişkilerinin dışındaki alanların buraya dahil edilmesi yoluyla ulaşılabilecekti. Özellikle 1999 yılında Marmara’yı vuran deprem ve 2001’deki ekonomik krizin yarattığı kuvvetli şok dalgaları, Türkiye’nin yakın tarihindeki en önemli kırılma noktalarını oluşturdu. Bu tarihten sonra Türkiye finans kapitali, daha önce hiç olmadığı kadar sermaye için uluslararası rekabetin önünü açmaya dönük, iktidar olanaklarını sermaye lehine her zamankinden iyi bir şekilde kullanan ve yukarıda Deloitte’in de isabetle saptadığı gibi “ekonomik ve siyasi istikrarı” tesis edebilecek yeni bir siyasal iktidara kavuştu. Bu yeni ve güçlü iktidar, ilk hükümet döneminde açıkladığı Acil Eylem Planı çerçevesinde, Avrupa Birliği’ne uyum sürecini müktesebatta öngörülen siyasi ve idari reformlar yoluyla; yabancı yatırımcıların / ‘küresel’ sermayenin güvenini kazanma sürecini ise mülkiyet haklarının tesisine ve yatırım ortamının iyileştirilmesine dönük bazı düzenlemelerle yönetiyordu. Hükümetin bu sistemli ve topyekün çabalarının sağladığı zeminde 2005 yılından itibaren, Türkiye finans kapitali son derece hızlı bir ulusötesileşme sürecine girmiştir. Çalışmamızda incelediğimiz diğer göstergeler gibi sınır-ötesi B&SA’ların da özellikle bu son beş yıl içerisinde sıçrama yapması şaşırtıcı değildir.⁹⁹

⁹⁹ Türkiye’de genel olarak sermaye sınıfının AKP hükümetine verdiği sınırsız desteğin ve gösterdiği minnettarlığın nedenlerini anlamayı bir hayli kolaylaştıran önemli bir açıklama 31 Ocak 2010 günü TRT-1’de yayınlanan “Enine Boyuna” adlı programda gazetecilere konuşan Başbakan Erdoğan’dan geldi. Erdoğan’ın Tekel işçilerinin uzun soluklu ve geniş kamuoyu desteği bulan hak mücadelesinden, Tekel işçisinin taleplerinden duyduğu derin rahatsızlığı ifade ederken şu sözleri söylüyordu: “*Fakir, fukaranın parasını, tüyü yetmemiş yetimlerin parasını soydurtmayız, yani Tekel işçilerine verdirtmeyiz.*” Hızını alamayan Başbakan ekliyor: “*Biz bu devleti adeta bir özel sektör mantığı ile çalıştıracağız!*” AKP iktidarı döneminde sermaye lehine yapılan sayısız düzenleme, bu özel sektör

Şekil 3.3. Türkiye’de B&SA’lar 2003 – 2007 (Milyar \$)

Kaynak: Deloitte *Annual Turkish M&A Review 2007* (Ocak, 2008).

Gerçekten de yukarıda Şekil 3.3’te görüldüğü üzere 2003 - 2007 yılları arasında gerçekleşen 650 adet B&SA işleminin parasal değeri 75 milyar doları bulmuştur. Bunun 71 milyarlık kısmı ise sadece son üç yıl içerisinde gerçekleşmiştir. 2005 yılında patlama yapan B&SA faaliyetleri içerisinde yabancı yatırımcıların payı % 80’i aşmaktadır. Aşağıda Tablo 3.9’da ise 2005 – 2008 yılları arasında gerçekleşen en büyük “sınır-ötesi” B&SA’lardan bazıları gösterilmektedir.¹⁰⁰

mantığının kanıtı olduğu için Türkiye, Deloitte’in raporunun da ifade ettiği üzere, hızla bir yatırımcı cennetine dönüşmektedir. Her seçim öncesinde kömürden gıdaya, beyaz eşyadan nakit paraya kadar akla gelebilecek tüm yollarla vatandaşa yedirdikleri seçim rüşvetlerini ve besledikleri sadaka kültürünü ‘sosyal devletin gereği’ olarak savunan AKP hükümeti, Tekel işçilerinin 4/C konusundaki direnişine ‘tüyü bitmemiş yetimlerin hakkı’ni yedirtememek ve ‘özel sektör mantığını izlemek’ gibi birbirleriyle tamamen çelişen iki argümanla karşılık veriyor. Özel sektör mantığının tüyü bitmemiş yetimi koruduğu / kolladığı kapitalizmin tarihinde görülmüş şey olmamakla birlikte, bu sentez Türkiye’de bütün fraksiyonlarıyla sermayenin AKP’ye neden tam destek verdiğini açıklamaya yetiyor. Kaldı ki Erdoğan aynı programda gazetecilerin Tekel işçileri sorunun sandıktaki olası etkileri üzerine sordukları soruya “Bizi Tekel işçisi iktidar yapmadı!” diyerek anlayanlar onu iktidara taşıyan gelişmelerin niteliği hakkında net bir cevap veriyor (ayrıca bkz. Sungur Savran “T.C. A.Ş.,” *Radikal İki*, 7 Şubat 2010).

¹⁰⁰ *Dünya Gazetesi*’nin 23 Ocak 2007 tarihli haberine göre Türkiye’de 2006 yılında değeri toplam 18,3 milyar dolara ulaşan 154 adet B&SA işlemi gerçekleşmiştir. Değeri açıklanmamış işlemlerle birlikte Türkiye’deki şirket evliliklerinin 19,2 milyar dolar seviyesinde gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Dikkat çekici diğer bir gelişme, Türkiye’deki toplam işlem hacminin yüzde 90’ının yabancı alıcılar tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır. Yabancı firmaların satın almaları geçen yıl 17,3 milyar dolara yükselmiştir. Finansal hizmetler sektörü, dünyadaki genel eğilime uygun biçimde, toplam 11,4 milyar dolar işlem hacmi ile B&SA’lar açısından ilk sırayı almıştır. En büyük üç banka satışı olan Finansbank-NBG, Denizbank-Dexia ve Akbank-Citibank işlemlerinin toplam değeri 10,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu üç işlemin toplam değeri, bir önceki yıl sektörde gerçekleşen işlemlerin yüzde 56’sını oluşturmaktadır. Finansbank’ın NBG tarafından satın alınması, yaklaşık 4 milyar dolarlık işlem değeri ile 2006 yılında gerçekleştirilen en büyük işlem olmuştur. Ayrıca 2004

Tablo 3.9. 2005-2008 Yılları Arasında Gerçekleşen En Büyük Sınır-ötesi B&SA'lar

	Satın Alınan Şirket	Satın Alan Şirket	Ülke	Satın Alınan Hisse Oranı (%)	UDY Girişi (Milyon \$)
2005	Garanti Bankası	GE Consumer Finance	ABD		1.806
	Turkcell İletişim	Alfa Group	Rusya Fed.		1.593
	Dışbank	Fortis Bank	Belçika-Hollanda		1.062
	YKB	Koç Finansal Hizmetler (Unicredito)	İtalya		602
2006	Telsim	Vodafone	İngiltere	100,0	4.690
	Denizbank	Dexia Bank	Belçika	98,9	3.221
	Finansbank	Ntl. Bank of Greece	Yunanistan	80,4	2.774
	Türk Telekom	Oger Telekom	B.A.E.	40,6	1.500
	Petrol Ofisi	OMV	Avusturya	34,0	1.054
2007	Akbank	Citibank	ABD	20,0	3.140
	Oyakbank	ING Bank	Hollanda	100,0	2.735
	Yibitaş Lafarge	Cimpor	Portekiz	100,0	710
	Eczacıbaşı İlaç	Zentiva N.V.	Hollanda	75,0	618
2008	Migros	Moonlight Capital (BCP)	İngiltere	50,8	1.918
	Türkiye Finans ve Katılım Bankası	The National Commercial Bank	Suudi Arabistan	60,0	1.080
	Ereğli Demir Çelik	Arcelor-Mittal	Lüksemburg	11,3	959
	Finansbank	Ntl. Bank of Greece	Yunanistan	9,7	697
	Tekel Sigara	BAT	İngiltere	100,0	611

Kaynak: Tablo, Hazine Müsteşarlığı'nın 2005, 2006, 2007 ve 2008 Yılları UDY Raporlarından derlenmiştir.

Küresel kriz sürecinde sınır-ötesi B&SA'lar, diğer bütün ekonomik aktiviteler gibi dünya genelinde yavaşlamış olsa da Türkiye bu anlamda bölgesinde oldukça faal bir görüntü vermektedir. UNCTAD tarafından Batı Asya grubu içerisinde sınıflandırılan Türkiye'nin, krizin yoğun olarak hissedildiği bir dönemde, bölgesindeki en önemli B&SA işlemlerini gerçekleştirmiş olması oldukça anlamlıdır. Bu işlemler daha ziyade satış biçiminde gerçekleşmiştir. Tablo 3.10'a yansıyan verilere göre Bahreyn, Irak, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Umman, Katar, Suudi Arabistan, Suriye, Yemen ve BAE gibi ülkelerin Türkiye ile birlikte oluşturdukları Batı Asya bölgesinde, 2008 yılı içerisinde hayat bulan, en büyük sınır ötesi satış işlemleri verilmektedir. Görüldüğü gibi en büyük on sınır ötesi işlem içerisinde, Türkiye'de gerçekleşen 6 adet satın alma aktivitesi ağırlıklı yer tutmaktadır. Bunlardan Sabiha Gökçen Havaalanı,

yılında yabancı şirketlerin gerçekleştirdikleri toplam işlem sayısı sadece 18 iken, 2006'da bu rakam 83'e kadar çıkmıştır. Bu oranlar yabancıların Türkiye'de gerçekleştirdiği işlemlerin hacminin Türk şirketlerinin işlem hacmini önemli oranda aşmış olduğunu göstermektedir.

Petkim, TEKEL ve Ereğli Demir Çelik gibi kurumlar özelleştirmeler yoluyla kamunun elinden çıkan ve yabancıların eline geçen varlıklar olarak kayda geçmiştir. Sonuç olarak Batı Asya bölgesinde gerçekleşen en büyük 10 sınır ötesi şirket satışının toplam değeri 15,4 milyar iken bunun 10 milyar dolarlık kısmını yani % 65'lik bir dilimini Türkiye'den şirketlerin / varlıkların satın alınması oluşturmuştur.

Tablo 3.10. Batı Asya: En Büyük 10 B&SA İşlemi (Satış)

Sıra	Değer (Mlyn \$)	El Değiştiren Şirket	Ev Sahibi Ülke	Sektör	Alıcı Şirket / Grup	Alıcı Ülke	Alınan Oran
1	2.850	Oger Telecom	BAE	İletişim	Suudi Telekom	S. Arabistan	35
2	2.656	Sabiha Gökçen Havaalanı	Türkiye	Havayolları ve Terminal Hiz.	Limak – GMR - Malaysia Airports	Hindistan	100
3	2.050	Petkim	Türkiye	Petrol Rafineri	Socar-Turcas- Injaz Ort. Girişimi*	Azerbaycan	51
4	1.720	Tütün, Tütün Mamulleri Tuz ve Alkol İşletmeleri (TEKEL)	Türkiye	Tütün ve Enfiye	BAT	İngiltere	100
5	1.654	Migros Türk Tic. AŞ	Türkiye	Perakende	BC Partners	İngiltere	51
6	1.200	IRAQNA Mobile Phone Services	Irak	İletişim	Zain Group	Kuveyt	100
7	1.080	Türkiye Finans	Türkiye	Bankacılık	NCB	S. Arabistan	60
8	877	Ereğli Demir Çelik	Türkiye	Demir Çelik	Arcelor Mittal	Lüksemburg	11
9	730	Ürdün Kuveyt Bank	Ürdün	Bankacılık	Burgan Bank KSC	Kuveyt	44
10	600	United Arab Bank	BAE	Bankacılık	QSC	Katar	40

* UNCTAD'ın raporunda Petkim'in alıcısı olarak TransCentralAsia Petrochemical OGG gösterilmektedir. Ancak Özelleştirme İdaresi, son anda bir karar değişikliğine giderek ihaleyi bu en yüksek teklifi veren Rus-Kazak ortaklığı yerine Azeri-Türk konsorsiyumuna vermiştir.

Kaynak: UNCTAD, *World Investment Report 2009*

3. 4. 4. Türk Şirketleri ve Birbirine Bağlı Yönetim Kurulları

“Dünya sistemi ve kurumlarında kronik bir güven kaybı söz konusudur. Tüketicilerin ve yatırımcıların kaybettiği bu güveni kazanmak için şirket yönetim kurulları öncü bir rol oynamalıdır.”

Klaus Schwab, DEF Kurucusu ve Başkanı¹⁰¹

Ortak yönetim kurulu üyeliği olgusu, önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz üzere, bir şirket, organizasyon ya da kurumda yönetim kurulu üyeliğini

¹⁰¹ Heidrick & Struggles (2009).

sürdüren bir kişinin aynı anda başka bir şirket, organizasyon ya da kurumda yönetici koltuğunda oturması durumunda gerçekleşir. Bu olgunun nedenleri ve yarattığı sonuçlar ilk bakışta çok önemsiz ve zararsız görünse de 20 yüzyılın başlarında Pujo Komitesi'nin "ortak üyeleri" ciddi bir sorun olarak tanımlasıyla birlikte konu üzerine yoğun ve hararetli tartışılmalar da başlamış oldu. Şirketleri birbirine bağlayan bu örgü noktaları üzerine sosyal bilimsel çalışmalar henüz 1970'li yıllarda başlamış; ardından şirketlerin ortak yönetim kurulu üyeleri 80'ler ve 90'larda iyiden iyiye popüler bir çalışma konusu haline almıştır.

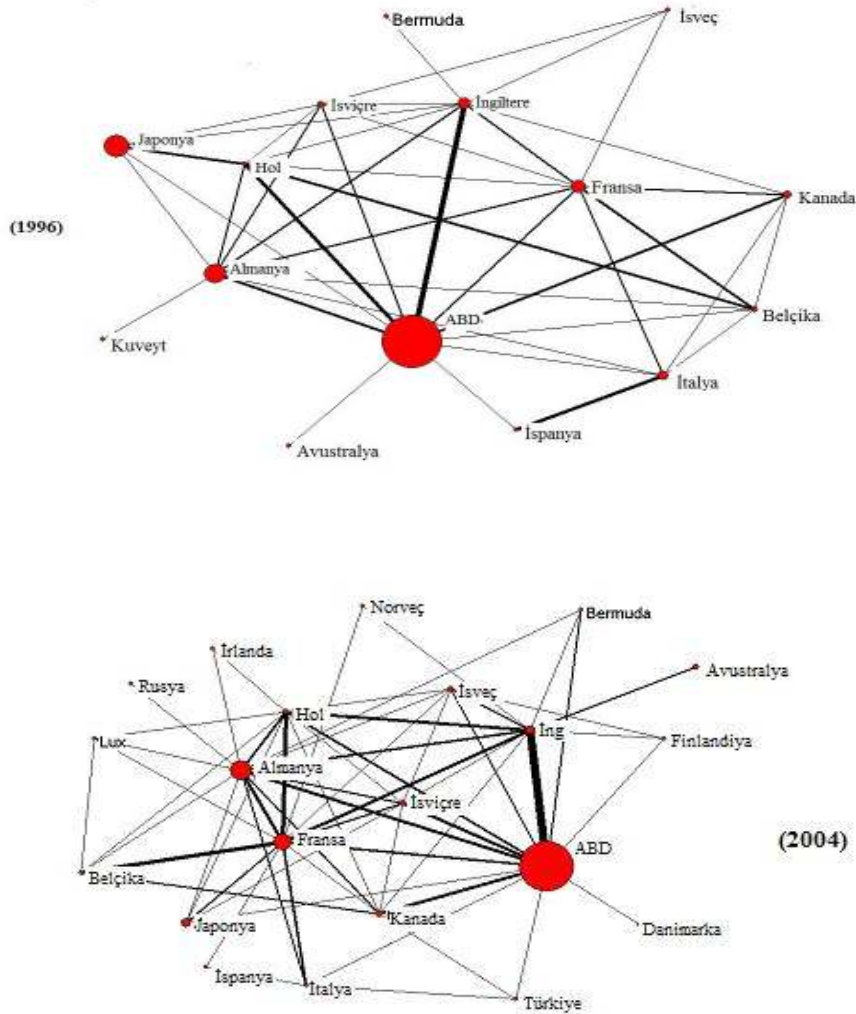
Ülkemizde de Türk Ticaret Kanunu çerçevesinde anonim şirketlerin yönetim kurulları en az üç kişiden oluşmak zorundadır. Bu konuda üst bir sınır belirlenmemiştir. Gerek ülkemizde gerekse merkez bölgede geçerli bir eğilim olarak, görece küçük ve aile denetimindeki işletmelerde yönetim kurullarının genellikle bir başkan, bazı akrabalar ve yöneticiler, hukuki konularda kendisine danışılan bir hukukçu ve kendilerine güven duyulan arkadaşlardan oluştuğu görülmektedir. Daha büyük şirketlerde ise genel eğilim, yönetim kurulu üye sayısının 10 ve üzerinde olmasıdır. Bu büyük şirketlerin yönetim kurullarında genellikle 'içeriden' ve 'dışarıdan' üyeler bulunmaktadır. İçeriden üyeler öncelikli olarak söz konusu şirketin mensubu olup CEO'luk ve diğer bazı üst düzey yöneticilik pozisyonlarında görev alırlar. Yönetime dışarıdan katılan üyeler, başta finans kurumları olmak üzere, aslen başka şirketlerin / kurumların çalışanları konumundadır. Bu türden üyelerin en güzel örnekleri olarak bankacı, sigorta şirketi yöneticisi, yatırım bankacısı, hukukçu, muhasebeci ve finans dışı alanlarda faaliyet gösteren çeşitli şirketlerin mensupları gösterilebilir. Hisse satışı sonrası ortaya çıkan büyük ortakların temsilcileri de yönetim kurullarında görev yapabilir.

Son yıllarda ortak yönetim kurulu üyeleri ve kapitalist sınıf entegrasyonu konusunda çalışmalar yapan en önemli isimlerden bir tanesi William K. Carroll olmuştur. Çalışmalarında, küresel şirket seçkinleri ağı içerisinde meydana gelen değişimleri ve bu değişimlerin bir ulusötesi kapitalist sınıf

fraksiyonunun varlığına delil teşkil edip etmediğini araştırmaktadır (Carroll, 2004, 2007, 2009a, 2009b; ayrıca bkz. Carroll ve Alexander, 1999; Carroll ve Carson, 2003; Carroll ve Sapinski, 2010). Aşağıdaki Şekil 3.4'e ait iki panelde 1996 ve 2004 yıllarında küresel seçkinler ağında meydana gelen hareketlilik gösterilmektedir. Bulgular, bu sosyal ağın Batı Avrupa – Kuzey Amerika merkezli karakterini ve giderek genişleyerek dünyanın daha yeni ve farklı bölgelerinden aktörleri içine alan niteliğini göstermesi açısından önemlidir. Şekillerdeki düğüm noktaları, söz konusu ülkede ulusal bağlantıların sayısal büyüklüğünü göstermektedir. Örneğin, her iki şekilde ABD şirketleri, en fazla ulusal bağlantı noktasına sahip olduğundan; yani Amerikan şirketleri kendi aralarında yoğun biçimde ortak yönetim kurulu üyeleri bulduğundan, en büyük düğüm noktasına (*node*) bu ülke sahip görünmektedir. Düğüm noktalarını birbirine bağlayan hatların kalınlığı ise iki ülke arasındaki ulusötesi bağlantıların sayısal büyüklüğünü ifade etmektedir. Carroll'a (2009a: 56-7) göre 1996 ve 2004 yılları arasındaki dönemde ortak yönetim kurulları üzerinden kurulan ve sistemin kalbi konumundaki ABD ve Avrupa şirketler ağı giderek güçlenmiştir.¹⁰²

¹⁰² Carroll'ın (2009b) bir diğer çalışmasında ortaya koyduğu sonuçlar yukarıdaki çalışmalarla da tutarlı ve oldukça çarpıcıdır. Buna göre 1996 ve 2006 yılları arasında *Fortune*'un Global 500 firmalarının yönetim kurulu üye sayıları azalmıştır; ancak bu sayısal azalma örgü noktası olmayan (*non-interlocking*) yani küresel şirket seçkini olmayan yönetim kurulu üyeleri arasında çok daha belirgindir. Genelde ise ağ içerisinde ortak üyelerin sayısı on yıl içinde 845'ten 696'ya gerilemiştir. Japonya merkezli şirketler ise en dramatik düşüşleri yaşamıştır. G500 listesindeki Japon şirketlerinin sayısı 124'ten 69'a düşmüştür. Ayrıca Amerikan tarzı kurumsal yönetişime geçiş peşindeki Japonlar şirketlerindeki yönetim kurulu üye sayılarını azaltmıştır (örneğin Sony 1997'de yönetim kurulu üye sayısını 38'den 10'a düşürmüş ve diğer pek çok şirket de onun stratejisini izlemiştir). Carroll, söz konusu zaman diliminde Sklair ve Robbins'in (2002) liberal merkez bölgenin dışından gelişen UÖŞ'lerin yükselişine vurgu yapan çalışmalara atıfla, Küresel Güney'den kaynaklanan yönetim kurulu üyesi artışlarının ulusötesi örgü noktaları olmayan unsurları kapsadığını yazmaktadır (bkz. Carroll, 2009b: 293-4).

Şekil 3.4. Ulusötesi Ortak Yönetim Kurulu Üyeleri, 1996 – 2004

Kaynak: Carroll (2009a: 56-7).

Bu süreç içerisinde önemli bir şey daha olmaktadır ki küresel şirket seçkinleri olarak ortak yönetim kurulu üyeleri arasında Japonya / Avustralya, Batı Avrupa ve ABD / Kanada üçgeninde 'ulusal' bağlantı noktalarının (*national networkers*) sayısı giderek azalırken; bunlar içinde ulusötesi nitelikli olanların (*transnationalists*) sayısı % 41 oranında artmıştır. Carroll'a göre günümüzde ulusötesi ortak üyelerin sayısı, ABD dışındaki bütün ülkelerin ulusal bağlantılarından sayısal olarak fazla hale gelmiştir. Scott'a (1997) göre söz konusu olan salt ulusötesi bağlantılardaki sayısal bir büyüme değildir; bu

türden toplumsal gelişme, bu ulusötesi şirket seçkinleri arasında bağdaşıklık yaratma yani bir sınıf konumu geliştirme potansiyeli taşımaktadır.

Bizim çalışmamız bağlamında önemli bir diğer bulgu ise söz konusu sosyal ağın içerisinde 2004 yılı itibariyle Türkiye'nin de dahil edilmiş olmasıdır. Carroll'ın bulguları Türk şirketleri ile ilgili olarak bunların 1996 ile 2004 yılları arasında bir yerlerde liberal merkez bölgeyle (daha doğrusu özellikle İtalyan, Amerikan ve Kanadalı şirketlerle) ortak yönetim kurulları paylaşımı yoluyla, nicelik olarak çok büyük olmasa da nitelik olarak çok önemli bir etkileşim içerisine girmiş olduğunu söylemektedir (bkz. Şekil 3.4b). İçeriden bir bakışla bu sonuç bizim bu çalışmada ortaya koymakta olduğumuz argümanları destekler niteliktedir. Türkiye'de politik ekonominin ulusötesileşmesinin ve ulusötesi kapitalist sınıf oluşumunun önünü açan gelişmeleri incelediğimiz önceki alt başlıklarda Carroll'ın bu tespitlerini şaşırtıcı olmaktan çıkaran bazı gelişmelere değinmiştik. Bunlar, son yıllarda daha fazla ulusötesileşen ve dış piyasalarda önemli bir rekabet gücüne kavuşan sermaye gruplarının varlığı, yakın dönemde içeriye ve dışarıya doğru UDY'lerin olağanüstü bir sıçrama göstermesi ve patlama yapan sınır ötesi B&SA'lar idi. Ortak yönetim kurulu üyeleri ise bir anlamda anılan gelişmelerin tamamlayıcısı olarak karşımıza çıkıyor. Bizim görüşümüze göre bu süreçte şirket seçkinleri ağı içerisindeki Türk kapitalistlerinin küresel bağlantıları ilk defa 'görünür hale' gelmektedir.¹⁰³ Kaldı ki söz konusu ulusötesi ilişkiler ve bağlantılar 2004 yılından sonra da ivmelenerek derinleşmeye devam etmiştir.

¹⁰³ Bu noktada önemli bir uyarı yapmamız gerekiyor. Carroll'a göre de günümüz dünyasında varolan çeşitli hegemonik geçiş senaryolarına bakıldığında küresel ekonominin kumanda merkezinde oturmuş bir ulusötesi kapitalist sınıfın varlığını tahayyül etmeyi kolaylaştıran bir dizi kompleks pratik ve süreçlerin, bir takım nesnel koşulların bulunmadığı öne sürmek mümkün değildir. Ancak giderek gelişen ve entegre bir karakter kazanan kapitalizmin kendiliğinden bir biçimde kaçınılmaz olarak spesifik (ulusötesi) bir kapitalist sınıf organizasyonu dayatması söz konusu değildir (Carroll, 2008 ve 2009). Dolayısıyla yukarıda ortaya çıkarılan ulusötesi şirket seçkinleri ağ(lar)ını, UKS varlığının mutlak ve şaşmaz kanıtları olarak görmek doğru olmamakla beraber, ulusötesi bir kapitalist sınıf ya da sınıf fraksiyonu asla yoktur diyerek kestirip atmamızı da engelleyen bir olgu olarak görmek gerekir. Yani kapitalist sistemde ve sermaye birikimi süreçlerinde son yıllarda ortaya çıkan gelişmelerin küresel şirket seçkinlerinin yeni bir tarzda entegrasyonuna ve bir UKS oluşumuna ne ölçüde hizmet ettiği kesin olarak belirlenemez (ayrıca bkz. Mizruchi, 1996; Carroll, 2009: 308).

Türkiye’de birkaç yıldır bu yönde güçlü bir eğilim var. Koç Holding’in yönetim kuruluna yabancı yöneticileri dahil etmesi ise trendi güçlendirdi. Ardından, çok sayıda şirket aynı stratejiyi izledi. Bazıları ise çeşitli yönetim kademelerine yabancı yönetici transfer etmeye başladı. Bu eğilim kendini Avrupa’da da, özellikle yönetim kurullarında gösteriyor. İnsan kaynakları uzmanları, şirketlerdeki yabancı yönetici nüfusunun artmaya devam edeceğine dikkat çekiyorlar.¹⁰⁴

Günümüzde kabul gören yaygın anlayışa göre yönetim kurulları, şirketlerin, temel stratejik yönelimleriyle uyumlu olarak sağlıklı biçimde işleyebilmeleri açısından, hayati roller oynamaktadır. Buna rağmen Türkiye’de şirketlerin ve şirket gruplarının yönetim kurulları üzerine yeterli sayıda inceleme / araştırma yapılmamıştır. Bu durumun temel nedenlerinden bir tanesi olarak konuyla ilgili sağlıklı verilere ulaşma imkanının sınırlı olması gösterilebilir. Ne yazık ki ülkemizde bir çok konuda olduğu gibi bu alanda da sağlıklı, güvenilir ve düzenli veri toplanmamaktadır. Dolayısıyla, Türkiye’de (ulusal / ulusötesi) ortak yönetim kurulu üyeleri üzerine derinlemesine çözümlenmelere rastlamak mümkün değildir. Şu halde Türkiye’de şirketlerin ve sermaye gruplarının yönetim kurullarında ortak üye bulundurma eğilimi, örgü noktalarının ulusal ya da ulusötesi nitelikleri ve bu kalıpların zaman içerisindeki gösterdiği değişim dinamiklerini ortaya çıkaracak uzun dönemli ampirik incelemelere ihtiyaç vardır.

3. 4. 4. 1. Kurumsal Yönetişim Çağında Yönetim Kurulları

‘Kurumsal yönetişim’ kavramı, özellikle son 20 yılda gerek akademik yazında gerek şirketler dünyasında ve gerekse kamu politikaları alanında oldukça yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. Aslında kavramın çevrelediği sorunlara

¹⁰⁴ Hande D. Süzer, “Daha Çok Yabancı,” *Capital*, 1 Nisan 2002. Bkz. http://www.capital.com.tr/haber.aspx?HBR_KOD=1232 (Erişim tarihi: 12 Nisan 2010).

ilişkin yaklaşımlar çok da yeni değildir. Berle ve Means'in önceki bölümlerde andığımız ünlü çalışmaları benzer kaygılar etrafında kurgulanmıştı. Son iki on yıl düşünüldüğünde ise giderek yoğunlaşan şirket birleşme ve satın almaları, karmaşıklaşan organizasyon yapıları, şirketlerin finansal yapıları, performansı ve sahiplik ilişkileri vb. gelişmeler kurumsal yönetim sorunları başlığı altında tartışılmaya başlandı. Dar anlamıyla bakıldığında kavram, şirketlerin içsel işleyiş süreçlerinde profesyonel yöneticilerin hissedarlara karşı şeffaf ve hesapverebilir olmamalarından doğan sorunlarla ilgilenmektedir. Buradan hareketle kurumsal yönetimin asıl meselesi için "şirketlere finansal kaynak sağlayanlar hissedarların, yatırımların geri dönüşüne dair kaygılarını giderecek yollar geliştirmektir" diyebiliriz (Shleifer ve Vishny, 1997). Zamanla bu dar bakış açısı, şirketlerde çıkarları bulunan (çalışanlar, müşteriler, tedarikçiler gibi) diğer tüm menfaat sahipleri de gözetilerek iyice genişletilmiştir. Bu geniş çerçeveden bakıldığında kurumsal yönetim kavramı, şirketle ilgili menfaat sahibi bütün tarafların çıkarlarının yöneticiler tarafından içselleştirilebildiği bir 'kurumsal tasarımı' ifade eder hale gelmiştir (Gugler ve Yurtoğlu, 2008: 1-2).

Önceki bölümlerde eleştirel bir bakış açısıyla ele alındığında 'yönetişim' kavramının politik toplumda ortaya çıkan ve sosyal / kalkınmacı devletleri neoliberal ulusötesi kapitalist sisteme entegre etmeyi hedefleyen sermaye yanlısı bir takım yönetsel / idari dönüşümleri anlattığını ifade etmiştik. Söz konusu olan yeni bir siyasal iktidar modeli olduğunda, kavram, küresel entegrasyon arayışına hizmet eden bir takım 'iyi' uygulamaları içermektedir. Bu dönüşümün üretim alanı ve iş dünyasındaki izdüşümü ise kurumsal yönetim kavramı dolayısıyla tartışılmaktadır. Yukarıda da kısaca özetlenen anaakım anlayışın değinmediği olgu, bu kavramın, kapitalist üretim sisteminin ve iş dünyasının temel öğeleri olarak kapitalist şirketlerin mülkiyet ve ortaklık yapısı ve mali tablolar açısından şeffaf, hesap verebilir ve sosyal sorumluluk sahibi "iyi kurumsal vatandaşlar" olarak yeniden makyajlanması çabasını anlatmakta olduğudur.¹⁰⁵ Kullanılan muhasebe sistemlerinden, sahip olduk-

¹⁰⁵ Susanne Soederberg, *Küresel Yönetişim Sorgulanıyor* (Global Governance in Question) adlı kitabında iyi kurumsal yönetimin temel unsurlarından birisi olarak taktim edilen şirket sosyal

ları organizasyon ve yönetim tarzlarına varıncaya kadar bazı temel ilkeler bağlamında şirketler arasında olabildiğince bir standardizasyona gidilmesi hedeflenmektedir.¹⁰⁶ Kurumsal yönetim modeli elbette sadece şirketlerin işleyiş prensipleri hakkında birtakım düzenlemeler önermekle kalmamakta, aynı zamanda yönetsel davranışları belirleyen hukuksal yasal ve politik çevreye dair de görüşler geliştirmektedir. Buradaki çabanın ardında yatan temel kaygı, piyasaların sağlıklı bir biçimde derinleşmesi ve ulusötesi sermaye birikimi süreçlerine hizmet etmesini garantilemek için şirketlerin yönetim ve kontrol süreçlerinin piyasalaştırılmasıdır (bkz. Apeldoorn ve Horn, 2007: 94).¹⁰⁷

---

sorumluluğunun (*corporate social responsibility*) eleştirel bir analizini yapmaktadır. Soederberg'e göre 70'lerden beri bu türden çabalar, iş dünyasının ve şirketlerin yıkıcı ve sömürgeci gerçek yüzlerini maskeleyen ve daha insani görünümlü bir imajla pazarlamaya hizmet etmektedir. Burada amaçlanan, dev UÖŞ'lerin neden olduğu küresel eşitsizliğin ve çevresel tahribatın kamusal sorgulamadan ve eleştirilerden muaf tutulması ve bu şekilde meşrulaştırılmasıdır. Soederberg bu konuda şirketlerin gayet ikiyüzlü davrandıkları görüşündedir. Yani, örneğin Arjantin'de su hizmetlerinin özelleştirilmesi sürecinde Suéz'in ya da Hindistan'daki su şişeleme operasyonlarında Coca Cola'nın kendilerine (haklı bir şekilde) tepki gösteren yerel halka karşı takındıkları tutumun, bu şirketlerin web sayfalarında, TV / gazete reklamlarında anlattıkları türden toz pembe 'sosyal sorumluluk' hikayeleriyle yakından uzaktan ilgisi bulunmamaktadır. Dünyanın dört bir yanında dev şirketlerle yoksul halkları karşı karşıya getiren o eşitsiz mücadelelerin hepsini birer "Davut ile Golyat Hikayesi" olarak görmek pekala mümkündür [bkz. Soederberg (2006: 78-82)]. Dev şirketlerin anılan iyi vatandaşlık paradisine ilişkin bir ilginç tespiti Joel Bakan'ın çalıştığı televizyon kanalı için Milton Friedman'la yaptığı röportajda bulmak mümkün. Bakan'ın anlattıklarına göre Friedman, topluma iyilik yapmak isteyen sorumluluk sahibi şirketler fikrinden son derece rahatsızdır; çünkü, ona göre şirketler öncelikle 'hissedarların malıdır' ve asli olarak topluma değil hissedarlarına karşı sorumludurlar. 'Başkalarının parası' ile alakasız (kar getirisi olmayan) konularda harcama yapamazlar. Çünkü, kar elde etmek ve hissedarlarına daha çok kazandırmak için çabalamak yerine sosyal ve çevresel bazı hedeflere yönelen (yani 'ahlaklı' olmaya çalışan) yöneticiler, gerçekte 'ahlaksız' olanlardır. Friedman'a göre şirket sosyal sorumluluğu denilen şey tek bir koşul altında kabul edilebilir; o da samimiyetsiz olduğunda. Yani, sosyal ve çevresel sorumluluklar, hissedar karlarını en çoklamaya hizmet ettiği ölçüde bir anlam taşır. Friedman'a göre bu strateji bir otomobili sattırarak için önüne güzel bir model koymaya benzetilmektedir. Burada, bize öz olarak "güzel kızlar kadar iyi niyetlerin de malları sattırabileceği" söylenmektedir (Bakan, 2004: 34). Son olarak söyleyebiliriz ki kurumsal yönetimin sosyal sorumluluk ideali 'gerçek olamayacak kadar güzel' bir şeydir.

¹⁰⁶ Dünya'da ve Türkiye'de çeşitlilik arz eden 'kurumsal yönetim' uygulamaları için bkz. OECD (2006), Morck ve Steiler (2007), Yurtoğlu (2000), Orbay ve Yurtoğlu (2006), SPK (2003) ve TUSİAD (2002).

¹⁰⁷ Nolke, Overbeek ve Apeldoorn'a (2007: 217) göre dünyada kurumsal yönetim uygulamaları, sürece dahil olan aktörlerin birbiriyle benzerliği, bu düzenlemelerin eşzamanlılığı / eşbiçimliliği gibi faktörler göz önüne alındığında, giderek ulusötesileşmektedir. Avrupa Birliği bağlamında son yıllarda yaşanan kurumsal yönetim dönüşümünün ardındaki itici gücü (başta ulusötesi finans kapital olmak üzere) kapitalist sınıf çıkarları olarak tespit etmektedirler. Bunun yanında sürecin sürükleyicileri olarak bazı ulusötesi hukuk ve danışmanlık firmalarını, en büyüklerinden bazı denetleme firmalarını,

Bu bağlamda Türk şirketlerinin son yıllarda geçirdiği değişimin ortak bir boyutu olarak kurumsal yönetim uygulamalarını saptamak mümkündür. 1980'lerin ortalarından 2000 – 2001 ekonomik krizinin sonrasındaki döneme kadar, Türkiye'de ekonomik ve politik ortam özel sermaye ve şirketleri için zorluklarla doludur. Sığ piyasalar, görece az sayıdaki kurumsal yatırımcı, herşeye rağmen ekonomideki ağırlığını sürdüren kamusal otorite, güven vermekten uzak, belirsizlik ve risklerle dolu makroekonomik bir çevre gibi nedenlerle şirketler, iyi kurumsal yönetim uygulamalarını hayata geçirmekte zorluk yaşamışlardır. 2000'li yıllarla birlikte bu konuda Türkiye'de çok önemli gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. OECD (2006) bu gelişmelerin Türkiye'de iş, ticaret ve yatırım ortamı üzerinde son derece olumlu etkileri bulunduğunu şu saptamalarla birlikte ifade etmektedir:

Türkiye'de hükümet, 2000 – 2001 Krizi'ne tepki olarak, mevcut finansal ve mali istikrarsızlıkları giderecek politikaları uygulamaya girişti. Bu süreçte bir yandan hızlı bir ekonomik iyileşme sağlanırken; diğer bir yandan, AB'ye tam üyelik yolunda çok önemli mesafeler alınıyordu. Yaklaşık % 7,5'lik küçülmenin sonrasında, krizi izleyen yıllarda, reel GSYİH ortalama % 7,1 artış gösterdi. Enflasyon oranları 2001 ve 2005 yılları arasında % 54'ten % 8,2'ye geriledi. Kamunun borçları ise aynı dönemde % 106'dan % 74'e düştü. [Bugün] Türkiye ekonomisi OECD'nin en hızlı büyüyen ekonomileri arasındadır. (...) Giderek düzelen ekonomik koşullar yabancı sermaye talebini de tetiklemektedir (OECD, 2006: 40).¹⁰⁸

---

geçiş ülkeleri söz konusu olduğunda OECD ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumları ve Avrupa Komisyonu gibi bir dizi kamusal otoriteyi göstermek mümkündür.

¹⁰⁸ Türkiye için kurumsal yönetimin kurumsal çerçevesi esas olarak OECD ve SPK işbirliği yanında Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD), Kurumsal Yönetim Forumu (KYF) ve Türkiye Kurumsal Yönetim Derneği (TKYD) gibi bazı sivil toplum kuruluşları tarafından geliştirilmiştir. Diğer ülke örneklerinde de görüldüğü gibi Türkiye'de bu yeni anlayış ilk defa OECD'nin formüle ettiği Yönetişim İlkeleri'nin TÜSİAD (2000) tarafından dilimize kazandırılmasıyla gündemimize girdi. TÜSİAD bununla kalmamış, aynı zamanda bu konuda seminerler düzenlemiş ve araştırma raporları yayınlamıştır. Bunun yanı sıra KYF ve TKYD bir dizi konferans, seminer ve atölye

Dünyadaki diğer örnekler düşünüldüğünde, Türk şirketleri kurumsal yönetim uygulamalarını sınır ötesi rakiplerinin gerisinden takip etmektedir. Örneğin, bu alanda ilk çalışma ancak Aralık 2002’de TÜSİAD’dan gelmiştir. “Kurumsal Yönetim En İyi Uygulama Kodu: Yönetim Kurulunun Yapısı ve İşleyişi” adlı bu raporda öncelikli olarak yönetim kurullarının yetki, sorumluluk ve yapıları üzerine bir takım yeni kriterler öneriliyordu. TÜSİAD ve temsil ettiği gruplar için ana hedef yaşanan krizi “fırsata dönüştürmek” ve bu dip noktadan “yükselerek çıkmak” idi. Bu amaçla yönetim kuruluna aday olacak üyelere aranacak asgari yeterlilikler şu şekilde belirlenmişti:

1. Bilanço, kar zarar, nakit akışı gibi temel finansal raporları ana hatları ile anlama ve analiz etme becerisine sahip olmak;
2. Şirketin gerek günlük gerek uzun vadeli işlemlerinde ve tasarruflarında tabi olduğu hukuki düzenlemeler hakkında temel bilgiye sahip olmak;
3. Yönetim kurulunun gündeminde öngörülen ilgili bütçe yılı içindeki toplantıların en az % 75’ine katılma olanağı ve kararlılığına sahip olmak;
4. Yönetim kuruluna farklı bilgi, görüş, yaratıcılık, irdeleyicilik vs. katma potansiyeline sahip olmak (bkz. TÜSİAD, 2002: 16).

Son maddede dile getirilen kaygıların, günümüzde şirket yönetim kurullarında yer alan yabancıların sayısındaki artışının en önemli açıklayıcısı olduğunu öne sürebiliriz. Elbette Türkiye’de yabancılar, geçmişte de ticari ve sanayi faaliyetlere girişebiliyor ve ortaklıklar kurabiliyordu. Ancak, bugünkü durumu önceki dönemlerden ayıran, yönetim kurullarında isimlerini gördüğümüz yabancıların dünyanın herhangi bir ülkesinden uluslararası / ulusötesi şirket ya da şirketlerin de yönetim kurulunda aynı anda görev alıyor oluşlarıdır. Gerçekten de Türkiye’ye baktığımızda özellikle 2001 krizini izleyen dönemde şirketler dünyasında gündeme gelen yeniden yapılanma ve dışarıya açılma

---

çalışması düzenlemek suretiyle sürece katkıda bulunmaktadır (Selekler-Gökşen ve Yıldırım-Öktem, 2009).

arayışı, beraberinde yönetim kurullarında 'yabancı' UÖŞ'lerle ortak üyeler paylaşımı içerisinde olmak gibi yeni bir eğilimi getirmiştir. Bu eğilim, söz konusu şirketin / sermaye grubunun varlıkları, cirosu ve çalıştırdığı işgücü sayısı ile doğru orantılı bir biçimde artmaktadır

3. 4. 4. 2. Türkiye'de Kurumsal Yönetişim Ağları, Mülkiyet Yapıları ve Yönetim Kurulları Üzerine Bazı Ampirik Çalışmalar

Duman ve Postalıcı (2009), 2007 yılında İMKB'de işlem gören şirketlerin yönetim kurulu bilgilerini analiz ederek firma ve yönetim kurulu üyesi ağlarını ortaya çıkarmak istemişlerdir. Bulguları her iki ağın da yüksek derecede parçalı ve düşük yoğunlukta olduğunu göstermiştir. Çalışmada firmalar ve yöneticiler ağı içerisindeki en merkezi isimler de ortaya koyulmaktadır. Örneğin, on yedi farklı firmayla bağlantısı bulunan bir Koç Holding iştiraki Otokar A.Ş., firmalar ağının en merkezi ögesi konumundadır. Öte yandan, şirket yönetim kurulları daha önceki tespitlerimizle uyumlu olarak mülkiyet sahibi aile fertleri ve profesyonel yöneticilerden oluşmaktadır. Çalışmanın örneklemini İMKB'de işlem gören 319 firma ve bunlara ait 2136 yönetim kurulu üyeliği oluşturmaktadır. Bu yapı içerisinde 1426 kişi yönetim kurulları ağı içerisinde sadece bir defa görülmektedir. Bunun anlamı İMKB şirketlerinde tekil üyeliğin belirgin ve ağırlıklı bir biçim olduğudur. Çalışma, ayrıca Koç Holding CEO'su olan Bülent Bulgurlu'nun aynı anda 12 ayrı yönetim kurulunda görev yaptığını ortaya koymaktadır. Bu aslında pek de şaşırtıcı olmayan bir bulgudur.

Nitekim 2007 sonu itibariyle, holdinglerin belirleyici olduğu bu yapıda İMKB'de işlem gören 17 adet Koç firması bulunmaktadır; ve aile organizasyonlarında sıkça rastlandığı üzere, topluluk şirketlerinin yönetim kurulları, tamamen ya da kısmen çatı şirketinin yönetimindeki kişiler tarafından oluşturulur. Duman ve Postalıcı ayrıca inceledikleri örneklemden yola çıkarak şirketlerin ortalama yönetim kurulu üye sayısını 6.7 olarak hesaplamışlardır.

Aynı oran ABD’de 13,3 iken Avustralya’da 8’dir. Türkiye şirketler ağında görünen her bir isime ağ içerisinde 1,25 adet yönetim kurulu üyeliği düşmektedir. Bu rakamlar ise düşük yoğunluklu bir ağın söz konusu olduğunu anlatmaktadır. Yakın tarihli bir başka çalışmada

Ataay (2008), Türkiye’de aile işletme gruplarını / holdingleri incelemekte ve 2004 yılı için İMKB 100 endeksinde yer alan şirketlere odaklanmaktadır. Kullandığı örneklemin % 62’si yirmi üç ayrı aile holdinginin çatı ve bağlı şirketleri tarafından oluşturulmuştur. İlk olarak toplam 647 adet olan yönetim kurulu üye sayısının 370’i aile holdingleri tarafından temsil edilmektedir. Çalışmada İMKB 100 şirketlerinin 77 yönetim kurulu üyesini paylaşmakta olduğu ve bunların 58’inin aile holdingleri ve bağlı şirketlerinde görev aldığı ifade edilmektedir. Holding ve bağlı şirketlerle ilgili şirketlerin kendi aralarında ortak üye bulundurma eğilimleri birbirine benzer değerler almaktadır. Önemli bir diğer bulgu, şirketlerdeki profesyonel yöneticilerin ortak yönetim kurulu üyeleri içerisinde ağırlıklı bir yer tutuyor oluşudur.

İMKB’de işlem gören şirketlerin yönetim kurulu yapısının, kurulun işlevleri üzerindeki etkilerini inceleyen Koçer (2006) ise 145 yöneticiden oluşan bir örneklem üzerinden, diğer bulgularının yanında, birbirine bağlı yönetim kurulları hakkında da önemli sonuçlar elde etmiştir. Koçer’e göre örneklemini oluşturan üyeler içinde birden fazla şirkette aynı anda görev almak oldukça yaygındır. Katılımcıların temsil ettiği şirketlerin sadece % 3,4’ünde üyelerin yönetim kurulunda görev alabileceği toplam şirket sayısı sınırlandırılmıştır. Katılımcıların % 30’u sadece bir şirketin yönetim kurulunda görev alırken örneklemin ortalama (medyan) yönetim kurulu üyeliği sayısı 3 olmaktadır. Birden fazla şirketin yönetim kurulunda yer alan üyelerin büyük çoğunluğu (% 80,4) aynı gruba ait şirketlerde, % 10,9’u müşteri, % 6,5’i tedarikçi, % 2,2’si kreditor, % 1,1’i aynı sektörde faaliyet gösteren şirketlerde görev almaktadır. Birden fazla yönetim kurulu üyeliği olan katılımcıların % 17,4’ü ise aralarında herhangi bir ilişki olmayan şirketlerde görev yapmaktadır (2006: 88).

3. 4. 4. 3. Türk Şirketlerinin 'Ulusal' ve 'Ulusötesi' Ortak Yönetim Kurulu Üyeleri Üzerine: Kuramsal Notlar ve Ampirik Bulgular

İşletme yazınında Türkiye'de şirketlerin ortak yönetim kurulu üyeleri üzerine yeterince çalışma bulunmamaktadır. Literatürde yer alan çalışmalarda ortak üyeler incelenirken asıl odak noktaları koordinasyon ve kontrol geliştirme, işlem maliyetlerini düşürme ve deneyim paylaşımı gibi teknik / pratik faktörler olmaktadır. Dolayısıyla, söz konusu ilişkilerin Türkiye şirketler ağı içerisinde kapitalist sınıfın entegrasyonunu geliştirme noktasında bir rolünün bulunup bulunmadığı henüz sorgulanmamıştır. Literatürdeki bir diğer önemli eksiklik ise işletme disiplini içerisinde yapılan bu ampirik tahlillerin hemen hiçbirine ortak üyeler ağı içerisinde zaman içerisinde ağırlığı değişen yabancı şirketlerden üyelerin, yani ulusötesi ortak yönetim kurulu üyelerinin, dahil edilmemiş olmasıdır.¹⁰⁹ Ancak yine de elimizdeki bu çalışmaların sağladığı kıymetli bulgulara dayanarak Türkiye'de şirketlerin genellikle yönetim kurulu üyeleri paylaşma eğiliminin hiçbir zaman çok kuvvetli olmadığını ve dünyadaki genel eğilimlerle uyumlu olarak 'ulusal bağlantıların' gerilemekte olduğunu tespit etmemiz mümkündür.

Çalışmamızın bu kısmında, yukarıda sözünü ettiğimiz eksikliği gidermek ve İMKB şirketlerinin ortak yönetim kurulu üyesi bulundurma eğilimleri hakkındaki bulguları güncellemek için benzer bir inceleme yapılacaktır. Bu amaçla 2008 yılı sonu itibarıyla İMKB'de işlem gören 330 şirketin bilgilerine İMKB yayını olan Şirketler Yıllığı 2008'den ulaşılmıştır.¹¹⁰ Bu şirketlerde toplam 2057 yönetim kurulu üyelik pozisyonu bulunmaktadır. Borsadaki şirketlerin yönetim kurullarının ortalama büyüklüğü 6,23'tür. Yönetim kurulu üyeleri ise ağ içerisinde 1660 farklı kişi tarafından temsil edilmektedir. Bunun anlamı 397 sandalyenin en az iki farklı yönetim kurulda görev yapan ortak

¹⁰⁹ Bu konuda bkz. Yurtoğlu (2000), Turgut ve Dicle (2003), Duman ve Postalıcı (2009), Ataay (2008), Kula (2005), Koçer (2006), Selekler-Gökşen ve Yıldırım-Öktem (2008, 2009).

¹¹⁰ Bkz. <http://www.imkb.gov.tr/Data/StocksData.aspx> (çevrim içi).

üyeler tarafından işgal edilmekte olduğudur. Bunların sayısı ise 251'dir. Yani İMKB şirketlerinde görev alan 1660 farklı kişiden 251'i ulusal veya ulusötesi ortak üyedir. Bu rakam toplam yönetim kurulu üyelerinin % 15,1'ine denk gelmektedir. Bu sonuç Turgut ve Dicle'nin (2003) ortaya koydukları bulgularla da uyumludur. Söz konusu çalışmada yazarlar, 2000 yılında İMKB'de işlem gören 308 şirketin toplamda 1.545 olan yönetim kurulu üye sayısı içerisinde 256 ortak üye bulunmakta olduğunu; bunun da toplam yönetim kurulu üyelerinin yüzde 17'sine karşılık geldiğini saptamışlardır. Buradan hareketle, geçen on yıllık süre zarfında şirketlerinin yönetim kurullarının kenetlenme eğiliminde gerileme söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Bizim bulgularımıza göre ağ içerisinde ortak üyelerin işgal ettiği sandalye sayısı 2 ila 10 arasında değerler almaktadır. Ortak yönetim kurulu üyelerinin 185'inin (bu değer toplam yönetim kurulu üye sayısının % 11,44'üne eşit olmaktadır) sadece iki değişik koltukta oturuyor olması, Türkiye'de şirket seçkinlerinin entegrasyonunun ileri boyutlarda olmadığını göstermektedir. Ağ içerisinde en fazla görünen isim Duman ve Postalcı'nın bulgularıyla tutarlı olarak Koç Topluluğu'nun o dönemki CEO'su Bülent Bulgurlu'dur. Bulgurlu'nun oturduğu koltuk sayısı 10'a düşmüştür. Bu gerilemenin bir nedeni olarak Koç Holding gibi büyük grupların son dönemde İMKB'de işlem gören şirket sayılarını azaltma yoluna başvurmuş olmaları gösterilebilir.

Tablo 3.11. İMKB Şirketlerinde Ortak Yönetim Kurulu Üyeleri (2008)

Toplam Yönetim Kurulu Sandalyesi	2057
Yönetim Kurullarındaki Farklı Kişi Sayısı	1660
Paylaşılan Üye Sandalyesi	397
Ulusal / Ulusötesi Ortak Üye Sayısı	251
Toplam içindeki Oran	15.1
Şirket Sayısı	330
Ortalama Yönetim Kurulu Büyüklüğü	6.23
Tek Sandalye Sahibi Üye Oranı (%)	86.0
İki Sandalye Sahibi Üye Oranı (%)	11.44
Yabancı yönetim kurulu üye sayısı	259
Yabancı yönetim kurulu üye oranı	15

Kaynak: İMKB'nin 2008 Şirketler Yıllığı verilerinden yola çıkılarak hesaplanmıştır.

Diğer yandan ağ içerisinde 259 yabancı yönetim kurulu üyesi bulunmaktadır. Bu rakam İMKB şirketlerinin yönetim kurulu üyelerinin sayısının toplamının y% 15'ine denk gelmektedir. Bunların sadece üçü (Johan Christian Hattingh, Hermann Butz ve Alessandro Decio) iki İMKB şirketini birbirine kenetleyen 'ulusal' bağlantı noktaları konumundadır. Dolayısıyla, bunların neredeyse tamamı, temsil ettikleri yabancı firmaları Türkiye'dekilere bağlayan 'ulusötesi' bağlantı noktalarıdır. Elimizde bu ulusötesi bağlantıların niteliğinde zamanla ortaya çıkan değişimleri gösteren veriler bulunmadığı için kesin ifadeler dile getiremiyoruz; ancak, İMKB işlemleri ve şirketleri içindeki yabancı payının son yıllarda sürekli artma eğilimi içerisinde olmasından hareketle burada da bir artışın olduğunu; diğer deyişle İMKB'de işlem gören şirketlerin ulusötesi bağlantılarının artma eğiliminde olduğunu söyleyebiliriz.

4 – KOÇ HOLDİNG ÖRNEK OLAYI: BİR BAKKAL DÜKKANINDAN ULUSÖTESİ İMPARATORLUĞA¹¹¹

4. 1. GİRİŞ: TÜRKİYE’DE ‘ZENGİNLER’ YAZINININ YOKSULLUĞU¹¹²

“Devletim ve milletim var oldukça ben de varım!”

Vehbi Koç

Türkiye’de, özellikle 1980’lerden sonra yükselen ulusötesi iş çevrelerini ve ulusötesi iktisadi ve politik aktörleri, bunların devlet ve sivil toplumla olan ilişkileri ve diğer ulusal ya da yerel sermaye gruplarıyla çelişkilerini inceleme konusu olarak alan çok fazla yayın bulunmamaktadır. Dolayısıyla, çalışmanın bu kısmında Türkiye’de sermayenin özellikle 1980’lerden sonra ve hızlanarak 1990’lardan bu yana kendi içerisinde artan çelişkileriyle, devlet ve sivil toplumla kurduğu özgün ilişkilere odaklanılacak ve diğer pek çok ülkede olduğu gibi burada da çıkarları (ulus) devlet sınırlarının ötesine geçen bazı ulusötesi sermaye gruplarının ortaya çıkmakta olduğuna işaret edilecektir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ifade edildiği gibi Türkiye’de sözü edilen ulusötesi sınıf fraksiyonunun bir parçası olma potansiyeline sahip sermaye grupları mevcuttur. Bunlar içerisinden Koç Topluluğu, gerek ülkemizdeki kapitalist ilişkilerin yerleşmesi bağlamındaki tarihsel / öncü rolü, günümüzde erişmiş olduğu mali gücü, yönetim / organizasyon yapısı, faaliyet gösterdiği sektörlerin çeşitliliği, uluslararası / sınır-ötesi ortaklık ve girişimleri, STK’larla ve gönüllü kuruluşlarla yakın diyalogu ve uluslararası siyasal / finansal kurum

---

¹¹¹ Buradaki ‘İmparator’ veya ‘İmparatorluk’ vurgusu, Erol Toy’un işadamı Vehbi Koç’un hayatını anlattığı romanı *İmparator*’dan (1973) ödünç alınmıştır.

¹¹² Giriş’e böyle bir alt başlık yazılırken Köse ve Bahçe (2009)’dan esinlenildi. Onların çalışması “‘Yoksulluk’ Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek” adını taşıyordu. Aynı şekilde, biz de burada, Türkiye’de aynı anda hem *toplumsal sınıflarla düşünen* hem de zenginleri (yani burjuvaziye ya da kapitalist sınıfı) inceleyen yeterli eleştirel çalışmanın olmadığını ifade etmek istiyoruz.

ve forumlardaki seçkin konumu itibariyle, diğer rakip sermaye gruplarıyla karşılaştırıldığında bir hayli öne çıkmaktadır.

Koç Topluluğu örneği üzerinden, genel olarak Türkiye’de sermaye gruplarını incelerken karşılaştığımız en büyük güçlük büyük sermaye grupları üzerine yapılmış eleştirel olsun ya da olmasın bilimsel nitelikteki değerlendirme ve analizlerin son derece kısıtlı olmasıdır. Görünen odur ki sadece Koç Holding değil, ülkemizdeki diğer büyük sermaye grupları da akademik / bilimsel ilgi ve sorgulamadan muaf tutulmaktadır. Bu noktada, anaakım sosyal bilimsel araştırmaların tarihsel ve maddeci bir zeminde çözümlenmeler üretmesi ve Türkiye’nin dev şirketlerinin sınıfsal konumlarını ortaya çıkararak, emeğin, toplumun ve doğanın sömürülmesi sürecindeki rollerini anlatmasını beklemek yersiz olur; ancak, ilginç olan bu çabanın (elbette birkaç istisna dışında) radikal / eleştirel politik iktisatçılardan da gelmemiş / gelmiyor olmasıdır.

Bu durumun hemen akla gelebilecek belli başlı üç nedeni olabilir: Birincisi, bu çabanın verimsiz ve gereksiz olduğu düşünülüyor olabilir. Yani Türkiye’de kapitalist sınıfın mevcut üretim organizasyonları, örgütlendikleri STK’ları, kurdukları ulusal ve uluslararası sosyalizasyon ağları vs. üzerine çalışmanın vakit kaybı olacağına inanılıyor olabilir. Yani sermayedar, kapitalist ya da burjuvazinin ‘ne’ olduğu ve ‘kim’ olduğu açıktır; üzerine daha fazla kafa yormak gereksizdir.

İkinci bir neden, kapitalizm ve kapitalist sisteme ilişkin akademik anlamda yapılan soyut ve genel eleştirel tespitler ve muğlak bir muhalefet, açıktan açığa bir (veya birkaç) sermaye grubunu, belirli bir sınıf aktörünü (bir şirketler topluluğunu), onun örgütlenme tarzını, mali ve finansal rakamlarını, formel / enformel ticari ve politik bağlantılarını vs. incelemekten, açıkça eleştirmekten ve bu bilgileri kamuoyuna sunmaktan daha az ‘riskli’ olabilir. Kendisini nasıl sunarsa sunsun sermaye birikimi ve yoğun kapitalist rekabet dünyasında ayakta kalma mücadeleleri, sadece renkli dergilerdeki güleryüzlü uzmanların, yakışıklı / güzel üst düzey yöneticilerin ya da büyük gazete ve televizyonların

ekonomi yazarlarının / uzmanlarının çoğunun insanlara göstermek istediği gibi toz pembe değildir. İlegal faaliyetler, kirli bağlantılar, karanlık anlaşmalar bu büyük oyunun ayrılmaz bir parçasıdır. Dolayısıyla kendisine akademisyen denilen kişi, eleştirel bir tarzı benimsemiş bile olsa, haklı olarak 'Pandora'nın Kutusu'nu açmak ve Joel Bakan'ın (2005) "kar ve güç peşinde koşan patolojik bir kurum" olarak tanımladığı bu devasa şirketlerle karşı karşıya gelmek istememiş / istemiyor olabilir.

Üçüncü bir neden, ki en azından Türkiye için geçerli olabileceğine daha çok inanıyoruz, eleştirel / radikal politik iktisatçıların 'aşırı yapısalcı' eğilimleri olabilir. Ülkemizde hatırı sayılır bir entelektüel ve siyasal muhalefet geleneği bulunmasına rağmen, bu güne değin yapılan çalışmaların çok büyük bir çoğunluğu sürekli ve tekrar tekrar kapitalist sosyal ilişkilerin çözümlenmesine yani 'yapı'ya odaklanmış; diğer bir deyişle, yapısal çözümler olarak kalmıştır. Bugün sayıları hızla artan büyük sermaye grupları (yani kapitalist sınıfın özneleri) ve onların sivil topluma nüfuz eden örgütleri (TÜSİAD, TOBB, YASED, DEİK, TİM vb.) üzerine derinlemesine eleştirel çalışmaların oldukça kısıtlı oluşunun nedeni bu aşırı yapısalcı eğilim gibi görünmektedir.

Türkiye'de zenginler, sermayedarlar ve büyük şirketler literatüründeki bu olağan dışı sığığın derecesini göstermesi açısından birkaç önemli anektodu not düşmekte fayda vardır. İnternet erişimi üzerinden ODTÜ'nün kütüphane katalog tarama sayfasında ilk olarak "Koç Holding" terimiyle yapılan genel aramanın sonucunda konuyla ilgili sadece tek bir kaynağa ulaşıyor ki o da Kazgan, Soyak ve Koraltürk'ün Cumhuriyetin 75 Yıllık Sigortacısı Koç Allianz adlı eseri. Aramayı "Vehbi Koç" anahtar kelimeleriyle yenileyince ise şu üç kitaba ulaşabiliyoruz: Koç'un kendi kaleminden otobiyografisi Hayat Hikayem, Can Dündar'ın belgesel / anı türünde derlediği Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç adlı iki ciltlik kitabı ve Can Kırac'ın Anılarımla Patronum Vehbi Koç'u. ODTÜ'de "Rahmi Koç" kelimeleriyle yapılan tarama sonucu bulunan doküman sayısı sıfır çıkıyor. Bilkent Üniversitesi merkez kütüphanesi de ODTÜ'dekinden farklı bir sonuç vermiyor. Burada Koç Topluluğunun 75

Yılı, Koç Topluluğu Tanıtım Katalogu ve Eğitim İhtiyaç Araştırması gibi kurumun kendi yayınları yanında, Bernar Nahum'un Koç'ta 44 Yılım adındaki bir anı kitabını bulabiliyoruz.

Bir umutla Milli Kütüphane'ye gittiğinizde ise Koç Holding'le alakalı 40'ın üzerinde dokümana ulaşmak önce memnuniyet veriyor ama bunlara daha yakından bakınca tamamının yine Holding'in kendi yayınları olduğunu görüyorsunuz. Muhtelif yıllara ait Faaliyet Raporları, grup bünyesinde çıkan Bizden Haberler dergisinin bazı sayıları (ki onlar da son derece düzensiz), kimi toplantı tutanakları, yönetim kurulu kararları, yönetmelikler, muhasebe raporları gibi. Katalogu "Vehbi Koç" terimiyle tarayınca ise Semahat Arsel'in iki yemek kitabı, Sadberk Hanım Müzesi Yazma Eserler Katalogu, yine Vehbi Koç'un ve Can Kıracı'nın anı ve biyografi kitapları, Can Dündar'ın derlemesi, Arçelik'in Vehbi Koç'un konferans konuşmalarını derlediği bir kitapçık (1963 tarihli), Ayşe Üçok'un Koç Ailesinin Yaşamı, Zeynep Önen'in Koç Vakfı Yayınlarından çıkan 80 Yılda Devr-i Türkiye ve Fazlı Ayverdi'nin (2002) Vehbi Koç ile Otuz Yıl adlı eserlerine ulaşıyorsunuz. Elbette bunları bütünüyle önemsiz görmek doğru değil; ancak açık ki bu yayınlar literatürdeki o büyük boşluğu kapatmanın uzağında kalan çalışmalardır.

Son bir çare diyerek Koç Üniversitesi'nin kütüphanesinde aynı taramaları yapıyoruz ve bu defa karşımıza 85 adet doküman geliyor. Bunların da büyük çoğunluğu gazete kopyaları, ilgili dergilerde çıkmış haber, tanıtım ve reklam yazıları. Bunlara iki örnek ise "Holding üniversiteleri işinizi garanti ediyor" (Hürriyet, 17 Temmuz 2005) ve "Türkiye'nin süperleri" (Radikal, 5 Ekim 2005). Ne yazık ki Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin zengin kütüphanesinde de durum, Yaşar Yaşer'in Vehbi Koç: Bir Anıt Adam adlı çalışmasını saymazsak, aynı.

Bilindiği gibi Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK), bünyesinde topladığı akademik tezlere araştırmacıların erişimini kolaylaştırmak amacıyla Ulusal Tez Merkezi'ni kurmuş ve tezlerin tamamını elektronik ortama taşıyarak, çok

önemli bir hizmet sunmuştur. Son olarak YÖK'ün bu tez arama sayfasında 19 Temmuz 2009 tarihi itibarıyla yapılan online tarama neticesinde işletme dalında yapılmış Yılmaz (1995), Uzun (1995) ve Özkaya (2000) gibi üç yüksek lisans ve doktora tezine ulaşıyoruz. Bu çalışmaların da başlıkları sırasıyla şöyle: Toplam Kalite Yönetimi ve Koç 2000, Strategic Audit of TOFAŞ: A Koç Holding / FIAT s.p.a. Joint Venture ve Bir Lider Olarak Vehbi Koç. Sonuçta Koç Holding üzerine eleştirel bir akademik çalışma yürütmek isteyen bir sosyal bilimcinin konuyla ilgili kaynakçasının çok önemli bir kısmı ya Koç Grubu'nun bizzat kendisi tarafından tasarlanmış ve yayımlanmış ya da Koç ailesi fertleri, onların yakınları, dostları, iş ortakları veya eski çalışanlarının 'içeriden' bir gözle yazdıkları; yani, eleştirel bakıştan yoksun anı, belge ve biyografilerden oluşmaktadır. Yıllardır Türkiye'nin en büyük sermaye grubu ve finans kapitalin en önde gelen temsilcisi olan Koç'un, uluslararası yatırımları, ortakları, yöneticileri, siyaset kurumu, bürokrasi ve siyasiler ile ilişkilerinin bilimsel ve eleştirel bir gözle yeterince incelenmemiş olması oldukça düşündürücüdür. Bu durum, yukarıda da belirtildiği gibi, Türkiye'de zenginler yazınının yoksulluğundan ayrı düşünülemez.

Son yıllarda söz konusu kuramsal ve ampirik kısırlığı aşmak noktasında çok önemli çabalar sarf edilmektedir. Örneğin, *Praksis* dergisinin 2009 yılında çıkan 19. sayısı "Türkiye'de Sermaye: 1990'lardan Bugüne Temel Eğilimler ve Stratejiler" dosya adını taşımaktadır. Dergide, bankacılıktan inşaat, TOBB ve MESS'ten TEPAV'a, oradan Anadolu sermayesi tartışmalarına ve Koç Holding'e uzanan oldukça geniş yelpazede Türkiye'de sermaye, sermaye örgütleri ve bunların güncel eğilimleri inceleniyor. Son dönemde sermaye grupları ve işadamları örgütleri üzerine yapılan çalışmalarda kayda değer başka hareketlilikler de gözleniyor. Gültekin-Karakaş (2009a), Buğra ve Savaşkan (2010), Öztürk (2010), Yılmaz (2010) ve Sönmez'in (2010b) çalışmaları akla ilk gelenlerden. Şüphe yok ki bu hareketliliğin ardında, 1980 sonrasında başlayan ve 2002 yılında AKP'nin tek başına iktidara gelmesiyle birlikte ivmelenen burjuvazinin islami kanadının yarattığı iktisadi, politik, kültürel ve ideolojik çalkantının payı son derece büyüktür. Son birkaç yıl

içerisinde ortaya çıkan bütün bu kuramsal / ampirik çalışmalar, büyük önem taşımakla birlikte, literatürdeki büyük boşluğu gidermenin çok uzağındadır.

4. 2. DÜNDEN BUGÜNE KOÇ TOPLULUĞU

“O yıllarda dükkan açan
her Türk, başka bir şey bilmeyip bakkallıktan işe başladığı
için biz de bakkallıktan başladık.” Vehbi Koç (1973: 18).

On yıllardır Türkiye'nin en büyük ailelerinden birisi, Türkiye kapitalizmiyle yaşıt (sadece üç yaş genç) bir isim / marka olarak Koç Holding, özellikle 2001 krizini izleyen dönemde yeniden yapılanma sürecine girmiş, 'krizden yükselecek çıkmayı' bilmiş ve adeta sınıf atlamıştır. Türkiye'nin dev girişimcisi Koç, hedeflerini büyütmiştir. O artık kapitalist sınıfın 'Şampiyonlar Ligi'ndedir. Bu dönüşümün en özlü ifadesini grubun yeni sloganında bulmak mümkündür: Artık, “Oyun alanımız dünya!” denmektedir. Elbette önceki bölümlerde tartışıldığı üzere bütüncül bir toplumsal formasyon olarak kapitalizm temel yönelimi 'küresel' olmaksızın, onun temel taşıyıcıları / özneleri olarak kapitalist sınıfın temsilcileri de (en azından bunların belirli bir kısmı) 'küreselleşmek' isteyecektir. Dünyanın en büyük ekonomilerinden bir tanesi olan Türkiye'nin en önde gelen grubunun bu eğilimin dışında kalması düşünülemezdir.

Yıllardan bu yana güçlü bir ulusal sermaye grubu olarak istikrarlı bir biçimde varlığını sürdüren Koç'a bugünkü 'küresel' kimliğini kazandıran faktörler nelerdir? Kerameti, sadece şirketlerin ve yöneticilerin gösterdikleri “yönetim başarısı” ve sahip oldukları “küresel vizyon”da arayan anaakım işletme yönetimi anlayışları, bu soruya doyurucu bir biçimde cevap veremezler. Gerçekte sadece Koç'u değil, Türkiye'deki diğer bazı sermaye gruplarını da önemli küresel aktörlere dönüştüren tarihsel faktörler, ancak, içinde filizlendikleri devlet / toplum kompleksinin dönüşümüyle birlikte ele alındığında anlaşılabilir. Türkiye gibi kapitalizmin Locke'cu merkez bölgesinin hemen kıyısında bekleyen, ne tam olarak karşısında ne de tamamen yanında saf

tutabilen, ikincil bir hasım devlet / toplum kompleksinde kapitalist sınıfların bu küresel dönüşümünün nedenlerini saptamak kadar, en az onun kadar önemli olarak, iktisadi ve politik sonuçları üzerinde de düşünmek gerekir.

4. 2. 1. İlk Sermaye Birikimi: Koç'un Devletle İlişkileri

Bugün Türkiye'nin en büyük sermaye gruplarından bir tanesi olan Koç Topluluğu'nun öyküsü, ülkenin ticaret ve sanayi alanındaki 'ilk'lerin bir öyküsü gibidir. Nitekim Koç Topluluğu'nun 75. kuruluş yıldönümü anısına hazırlanan bir kitap, Vehbi Koç'un iş hayatında ulaştığı başarıları ve altına imza attığı çok sayıdaki 'ilk'i hangi koşullarda gerçekleştirdiğini anlamak için bizleri topluluğun filizlendiği yıllara götürüyor:

Koçzade Ahmet Vehbi Bey'in ticari hayata atıldığı 1917 yılında 1. Dünya Savaşında mücadele veren Osmanlı Devleti yıkılmanın eşiğindeydi. Yabancı devletler, Osmanlı Devleti sınırları içinde, kendilerine 'nüfuz bölgeleri' yaratmış ve dış borçlar ekonomik yapıyı bütünüyle çökertmişti. Osmanlı Devleti sınırları içinde sadece doksan altı anonim şirket faaliyet göstermekteydi. Ülkedeki ticari ekonomi söz konusu şirketlerin elinde ve yönetimindeydi. Bu durum genç Ahmet Vehbi Bey'i çok üzüyor, ticaret alanındaki yetersizliği çok yadırgıyordu. İşte bu duygu onun iş hayatındaki en önemli varlık nedenidir (Koç Holding, 2001: 26-7, vurgular bana ait).

Bu duygu ve düşüncelerle on altı gibi oldukça genç bir yaşta iş hayatına atılan Vehbi Koç, 1926 yılında babasının ticarethanesini devir alarak, "Koçzade Ahmet Vehbi" ismi ile Ankara Ticaret Odası'na kaydettirir. Bu tarih, aynı zamanda Topluluğun resmi kuruluş yılı olarak kabul edilmektedir. Vehbi Koç, çalışma yaşamı boyunca pek çok vesile ile henüz 15 yaşında liseden ayrılıp babasının yanında çalışmak için ailesini nasıl ikna ettiğini şu sözlerle anlatır:

“Daha talebe iken iş hayatına atılmayı aklıma koymuştum. Kararımda ısrar ettim, aileme kabul ettirdim, okumayı bırakıp 1917’de küçük yaşta iş hayatına girdim. İşe önce bakkallıktan başladım, hırdavatçılığa geçtim, köselecilik yaptım. Arkasından inşaat malzemesi işine girdim” (İSO Dergisi, 15 Haziran 1961’den aktaran Sönmez, 1992: 191). Hıfzı Veldet Velidedeoğlu ise *Bir Lise Öğrencisinin Milli Mücadele Anıları* (Varlık, 1971) adlı kitabında TBMM’de kısa bir süreliğine yanında çalışan Vehbi Koç’la ilgili şu tespitleri yapıyor: “Hayatı daha o yaşında pek ciddiye alır, insanlara bakışları normal bir bakış olmaktan çok, sanki yoğunlaşmış bir dikkat, bir süzme, hatta şüphe belirtisi gibi gelirdi” (aktaran Dündar, 2006: 55). Sanıyoruz Velidedeoğlu’nun bu güçlü tespitleri, Vehbi Koç’la ilgili araştırmalar yapan, fotoğraflarını inceleyen, anılarını okuyan yani onun hayat hikayesine merak duyan, ister araştırmacı ister öğrenci ya da sıradan vatandaş olsun, herkesin hak vereceği türden tespitlerdir. Aşağıdaki satırlarda ise bu defa artık olgunlaşmış ve başarıyı özümsemiş büyük ve başarılı bir kapitalist olarak, başarısının ardında yatan meziyetlerinden bir tanesini açıklamaktadır:

İnsan ne olursa olsun, kendisinden küçüğüne ve büyüğüne, karşısındakinin mevkiine, işine, sanatına bakmadan, ayırım göstermeden güler yüz göstermeli, tatlı sözden ayrılmamalıdır. Herkese aynı nezaketle davranan insan daima yükselir ve başarıya ulaşır, bu görüşümü hayat tecrübelerim her zaman doğrulamıştır (Vehbi Koç, 1973: 37).

Koç, belli ki iş hayatında başarıyı getiren şeyin öncelikle insan kazanmak olduğunu daha yolun başında iken anlamıştır. Bütün yaşam felsefesini etrafındaki insanlarla ‘iyi ilişkiler’ geliştirebilmek ve elbette gerektiğinde bu iyi ilişkilerden istifade edebilmek etrafında kurmuş olduğunu anlıyoruz. Bu nitelik elbette ticarete ve iş yaşamında başarıyı *tek başına* garanti edemez; ancak, bu meziyetten yoksun bir kişinin Vehbi Koç’un elde ettiği başarıların benzerini yakalama olasılığı yoktur. İşte, Vehbi Koç’un aslen Ankaralı oluşu yani o tarihlerde yeni kurulan Cumhuriyet’in başkentinde yaşıyor oluşu bir dizi çok

önemli avantajı beraberinde getirmiştir.¹¹³ Bunlar içerisinde hiç şüphe yok ki yeni Cumhuriyet'in hükümetlerine, memurlarına, bürokrasisine yakın olmak ilk sıradadır. Etrafındakilerle iyi ilişkiler kurabilmek gibi çok temel bir vasıfa sahip Koç için o yıllara hakim olan hareketli zamanlar bulunmaz ticari fırsatları da beraberinde getiriyordu. Örneğin Sönmez'e göre grubun karlılık oranı yüksek otomotiv, metal eşya gibi alanlarda 'ilk yatırımcı' olarak sektörleri parsellemesinde ve 1980'lerin ortasında gündeme gelen savaş sanayiinin de bir 'ilk'i olmasında hükümetle kurulan bu yakın ilişkilerin rolü hayli büyüktür (1992: 203). Buğra'nın da deyimiyle Vehbi Koç, "doğru yerde doğru zamanda bulunmuş ve başlangıçtan itibaren *doğru ilişkiler* kurabilmiştir" (2003: 116, vurgular bizim). Koç, zamanla bakkaliyeden hırdavata, hırdavattan köseleciliğe, köselecilikten yapı malzemesine doğru hızla genişleyen bir faaliyet kümesine sahiptir. Bu anlamda, işe ticaretle başlayan Koç, yeni inşa edilen başkentte ortaya çıkan ihtiyaçları tespit ederek öncelikle yapı malzemesi işine girmiş ve çok kısa bir süre zarfında esnafıktan çıkıp tüccarlığa terfi etmiştir.

1927'de ATO başkanı oluşu bu hızlı yükselişin en önemli göstergelerinden bir tanesidir. İşadamları arasında gençliği, ciddiyeti ve dinamizmiyle öne çıkması pek sürpriz olmamıştır. Ayrıca siyaset kurumuyla da arası oldukça sıcaktır. Ankara Belediye Meclisi'nde ve CHP İl Yönetim Kurulu'nda görev almaktadır. Akıllı ticaretle olmakla birlikte, siyaset kurumuyla özellikle CHP üyeleri ve hükümetle iyi ilişkileri uzun yıllar boyunca ona sayısız fayda sağlamıştır. Koç, daha sonra cesaret isteyen bir adım daha atarak müteahhitliğe girişmiştir. Kendi deyimiyle ilk büyük işi "Türkler yapamaz" denilerek yabancı firmalara

¹¹³ Elbette o yıllarda Ankara'nın en önemli kişileri resmi erkandı ve Vehbi Koç bu durumu yakından gözlemlene fırsatı bulmuştu. Anılarında bu konu üzerine şunları yazar: "Şehirde vali, belediye reisi, defterdar, müftü, nüfus başkatibi çok büyük kişilerdi. Vali, Vilayet'ten çıkıp çarşıdan geçerken, herkes işini gücünü bırakıp 'Vali Paşa gidiyor' diye selamlardı. Bugün bu tören devlet ve hükümet başkanlarına bile yapılmaz oldu." (Koç, 1973: 11). Bu gözlemler, Türkiye'de devletin ekonomisi ve toplum üzerindeki hakimiyeti ve bu anlamda Osmanlı'dan devralınan -Van der Pijl'in deyişiyle *hasım devlet* mirası üzerine de önemli ipuçları içermektedir. Şüphesiz Koç'un Türkiye'de devlet sınıfının bu ağırlığının giderek çözüldüğü, sermayenin önünün giderek daha fazla açıldığı Batı'yla entegrasyon sürecini de çok iyi değerlendirmiş ve başarılı bir kapitalist olarak ilerleyen yıllarda hep bu doğrultuda adımlar atmıştır.

ihale edilmek istenen Ankara Numune Hastanesi inşaatı olmuştur. Bunu Ankara Devlet Demiryolları, Cebeci Çocuk ve Doğum ve Ankara Hastaneleri inşaatları izlemiştir (Koç Holding, 2001: 28). 1938 yılına gelindiğinde Koç'un girişimi artık bir şahıs firması olmaktan çıkmaktadır. İstanbul'da Koç Ticaret A.Ş. kurularak müesseseseleşme yolunda ilk adım atılmıştır.

Elbette aradan geçen uzun yıllar içerisinde, Türkiye ekonomisinin gelişim süreci ile Topluluğun performansı arasında yakın bir ilişkinin olduğunu düşünmek mümkündür. Mustafa Sönmez (1992 [1987]: 195), bu düşünceyi “altmış yıllık ‘Koç Tarihi’ Türkiye kapitalizminin gelişiminden dikey bir kesittir adeta” diyerek destekler.¹¹⁴ Bu bağlamda Vehbi Koç ilk birikimini ticaretten, özellikle devlete yaptığı satışlardan ve devlet müteahhitliğinden sağlamıştır. Devlet sektörü Koç'un gelişiminde bir kaldıraç işlevi görmüştür. Sönmez'e göre devlet kuruluşlarına mal ve hizmet satışıyla hatırı sayılır birikimler sağlayan Koç, sanayiciliğe geçişinden sonra da bu pazarını yitirmemiş, tersine artırmıştır. Ayrıca KİT'lerle gıda, otomotiv alanında bir çok ortak şirket kurulmuştur. Devletle olan yoğun ilişkileri nedeniyle Ankara'da “Hükümetle İlişkiler Departmanı” bulunan tek holding yine Koç'tur (Sönmez, 1992: 203). 1960'da Divan Oteli'nde yöneticileriyle yaptığı bir toplantıda Vehbi Koç, konuşmasını daha sonra kendisiyle özdeşleşecek “Unutmayınız! Devletimiz ve milletimiz var oldukça biz de varız” sözleri ile bitirirken bu gerçeğin altını çizmekte olsa gerektir.¹¹⁵

¹¹⁴ Grubun 2007 ve 2010 yılları arasında CEO'luğunu yapan Dr. Bülent Bulgurlu'da Mustafa Sönmez'in bu tespitini doğrulamaktadır. Bulgurlu'ya göre Topluluğun başarı hikayesi aynı zamanda Türkiye'nin sanayi toplumuna geçiş hikayesi ile paralellikler taşır. Bulgurlu şunları söylemektedir: “Ülkemizde üretilen ilk buzdolabı, ilk çamaşır makinası, ilk termosifon, ilk araba, ilk otomobil lastiği, ilk tüpgaz gibi ürünler, Türk toplumunun hayatına ilk defa Koç Topluluğu ile girmiştir. Diğer bir ifadeyle Topluluğumuzun tarihi Türkiye'nin sanayileşme tarihi olarak görülebilir” (Bkz. “Koç Topluluğu'nda Otuz Güzel Yıl,” *Bizden Haberler*, Mayıs-Haziran 2010, s.10).

¹¹⁵ Bkz. http://www.koc.com.tr/tr-tr/Kurumsal/Kurucu/Pages/Vehbi_Koc.aspx (çevirim içi).

4. 2. 2. Uluslararası Konjonktür ve Yabancı Sermayeye İlişkiler

Diğer yandan yabancı firmalarla ilişkiler de bu ilk dönemde kurulmaya başlanmıştır. İlerleyen kısımlarda çok daha detaylı olarak göreceğimiz üzere kuruluşundan bu yana Koç'un ayırt edici özelliği, devletin yanısıra yabancı sermayeye de yoğun ilişkilerinin bulunmasıdır. Nitekim Koç, henüz 1920'lerin sonlarında Ford'un Ankara temsilciliğinin yanısıra Standart Oil'in (bugünkü adıyla Mobil) Türkiye temsilcilikleri olarak işlerini büyütüştür.¹¹⁶ Kaldı ki en başından bu tarafa topluluk içerisindeki en büyük şirketleri yabancı sermayeli olan Koç'un, İtalyan Fiat, Alman Siemens ve Amerikan Ford ile yoğun ilişkileri bulunmaktaydı. Mobil ve Uniroyal gibi dev şirketlerle ise uzun yıllar süren ortaklıkları vardır.

İkinci Dünya Savaşı ve izleyen yıllarda kapitalizmin yeniden örgütlenmesi ve özellikle ABD'den kaynaklanan şiddetli liberal rüzgarların etkisi ve 1950'lerde Demokrat Parti'nin açıktan sermaye yanlısı anlayışının iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye burjuvazisi yüzünü Atlantik'in ötesine dönmektedir. İçeride tek partili rejim sona ermiş ve çok partili parlamenter rejime geçilmiş; birkaç yıl içerisinde de siyasal iktidar seçim yoluyla DP'ye geçmiştir. NATO'ya üyelik ve Marshall Yardımları çerçevesinde Batı'ya giderek daha çok yaklaşılmaktadır. Savaş sonrasında şekillenen dünyanın lideri tartışmasız bir şekilde ABD'dir ve Türkiye'nin de bu sistem içerisinde Amerikan nüfuz alanında olacağı kesinleşmiştir. Değişim sadece siyasal nitelikli değildir; ekonomi alanında da çok temel değişimler yaşanmaktadır. 1929'daki Büyük Buhran'dan bu yana kesintisiz olarak izlenen kapalı, korumacı ve dış dengeye dayalı içe dönük iktisat politikaları adım adım gevşetilmekte, ithalat serbestleşmektedir. Bu süreç, Korkut Boratav'ın deyimiyle dış açıkların kronikleşmeye başladığı; dolayısıyla, dış yardım, kredilerin ve yabancı sermaye yatırımlarının hayati

¹¹⁶ Can Dündar'ın Vehbi Koç'un ticari ajandasından aktardıklarına göre Ford'la bu anlaşmayla birlikte Ankara, Çankırı ve Polatlı'da satış bayiliği alınmış ve çok daha önemli olarak daha sonra iyiden iyiye gelişecek otomotiv işlerinin temeli atılmıştır (Dündar *haz.*, 2006: 285).

önem kazandığı ve giderek dışarıya bağımlı hale gelen bir iktisadi yapının ülkede kalıcı biçimde yerleşmesine neden olmaktadır (Boratav, 2006: 93-5).

Sinan Sönmez'e (2005: 86-90) göre savaş sürerken sonrası için yeni düzen ve uluslararası işbölümü planlanmış ve adımlar atılmaya başlanmıştır. Bir yandan Almanya, İtalya ve Japonya'nın savunduğu aşırı sağcı hatta ırkçı siyasetler, diğer bir yandan ise SSCB'nin dünyaya yaymak istediği sosyalist rejimi ve AGÜ'lerin oluşturduğu son derece geniş bir yelpaze, kapitalist blokta ABD öncülüğünde yeni düzen arayışına yol açmıştır. ABD, savaş sonrasında, elbette kendi stratejik hedefleri doğrultusunda, sömürgelerin bağımsızlıklarını elde etmelerini savunmuş; Bretton Woods'ta temelleri atılan ve doların egemenliğine dayanan yeni uluslararası para sistemi üzerinden de kapitalist sistemdeki önderliğini perçinlemiştir. Amerikan kaynaklı liberal / özgürlükçü dalganın ardında yatan gelişmeleri bu faktörlerden bağımsız düşünmek mümkün değildir (ayrıca bkz. Schor ve Marglin, 1990). Koç, sözünü ettiğimiz bütün bu gelişmelerin Türkiye'ye yansımaları olacağını önceden kestirebilmiş ve Amerika ile iş ilişkileri kurmaya karar vermiştir. Bu anlamda ilk hedef, büyük Amerikan firmalarıyla bağlantılar kurmaktır. Kaldı ki General Electric, U.S. Rubber, Oliver ve Burroughs gibi şirketlerin Türkiye temsilcilikleri bu süreçte alınmıştır (Koç Holding, 2001: 29).

Doğan Avcıoğlu, yayınlandığı yıllarda çok ses getiren kitabı Türkiye'nin Düzeni'nde, Koç'un 'bir çok yabancı firmanın mümessilliğini' yaptığını, bunlarla 'sanayi ortaklıkları' geliştirmek istediğini ancak zaman içerisinde ithalat, iç ticaret ve mümessiliğin sanayiden çok daha ağır bastığını yazmaktadır. Avcıoğlu, bu konuyla ilgili olarak Fortune dergisinde Koç ile ilgili çıkan bir habere gönderme yaparak Koç'un "Türkiye'de 100 Avrupa ve Amerikan firmasını temsil etmekte" olduğunun altını çizerek (Avcıoğlu, 1969: 370).¹¹⁷ Adı geçen

¹¹⁷ Haber şöyle devam etmektedir: "Tanınmış Amerikan firmalarından şaşılacak kadar çoğu, meçhulümüz olan Türkiye'de 64'lük Vehbi Koç ile ortaklıklar tesis etmişlerdir. General Electric, Türkiye'de elektrik ampülü imali gayesiyle işbirliği yaptı ve halen Türkiye'de ampül piyasasının yüzde 80'ine hakim bulunuyor. Ford, Türkiye'de kamyon montajı, Burroughs da karbon kağıdı ve daktilo şeridi imali için kendisine lisans vermişlerdir. (...) Vehbi Koç, diğer taraftan US Rubber firmasının kurduğu bir lastik fabrikasının İdare Meclisi Reisidir. Koç, (...) Türkiye'nin en büyük özel

kitapta, holdingin hangi sektörde hangi yabancı şirketlerle ne tür bir ticari ilişki kurmuş olduğu da anlatılmaktadır. Bu şirket isimlerinden bir kısmı bugün bizler için bir anlam ifade etmemekle birlikte, Ford, Fiat, General Electric, Siemens, Standard Oil, Burroughs ve Oliver International, U.S. Royal gibi o dönemin ve dünyanın önde gelen şirketlerinden Ford, Fiat ve Siemens gibileriyle ilişkilerin, aradan 40 yıl gibi uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen hala sürdüğünü görmekteyiz.¹¹⁸ Bu ilişkilerde ilk bakışta göze çarpan nokta mobil gazdan büro ve inşaat malzemelerine, traktörden sıhhi tesisata, cam ve demire, seyahat acentacılığında elektrik levazım ve ev aletlerine uzanan geniş bir alanda, üretimden ziyade ithalat, distribütörlük, toptancılık ve perakendecilik faaliyetlerinin ön plana çıkmış olmasıdır. O dönemde Türkiye’de ve dünyada hükümetlerin alt yapısını hazırladığı ve Koç gibi toplulukların da büyük bir coşkuyla izlediği ‘ithal ikameci’ bu genel ticaret ve gelişme stratejisi ‘montaj sanayisi’ olarak nitelendirilmiş; yoğun olarak tartışılmış, eleştiri konusu edilmiştir.¹¹⁹

Özellikle dayanıklı tüketim malları üreten işletmeler hemen bütün girdi ve parçaları dışarıdan temin etmiş ve montaj yoluyla birleştirerek nihai ürüne

---

teşebbüsünü, müşterek aktifi 33 milyon doları aşan 31 teşebbüsü ihtiva eden bir holdingi, idare etmektedir. Koç’un firmalarında 5.500 kişi çalışmakta ve bu firmalar çok çeşitli istihlak malları ve sanayi malzeme imal etmektedir. Bu müesseseler şu veya bu şekilde 100 Avrupa ve Amerikan firmasını temsil etmektedirler.” (*Fortune* dergisinden aktaran Avcioğlu, 1969: 370).

¹¹⁸ Örneğin Vehbi Koç’un 1960’larda Amerikan devi Ford’la kurduğu ortaklık, günümüzde Ford Otosan ile hala güçlü bir biçimde sürdürülüyor. Bununla birlikte, 2008 yılı içinde Siemens’in eski CEO’su Heinrich von Pierer’in holding yönetim kuruluna transfer edilmesi söz konusu ilişkilerin günümüzde de canlılığını koruduğunu göstermektedir. Bkz. “Siemens’in eski CEO’su Koç’a geçti,” *Hürriyet*, 15 Şubat 2008.

¹¹⁹ Sanayi üretimine başladığı 1950’li yılların sonundan 70’lerin sonuna dek hemen tümü yabancı ortaklıklar ve patent anlaşmalarıyla üretim yapan Koç için hep bir ‘montajcılık’ eleştirisi gündeme gelmiştir. Koç, topluluğun kendi öz kaynaklarına daha fazla dayanarak üretim yapmaya başladığı 1980’lerde, ‘montajcılık’ eleştirilerini şu ifadelerle değerlendiriyordu: “Sanayi hayatımın başında ağır tenkitlere uğramışım. Ampul fabrikasını kurarken, daha sonra otomotiv sanayiini kurarken, bunun sanayi değil bir aldatmaca olduğu söyleniyordu ve yaptığımız işin montajcılıktan başka bir şey olmadığı ifade ediliyordu. Nedense dünyanın her yerinde bu işlerin böyle başladığı unutuluyordu. Her işin olduğu gibi, sanayinin de bir acemilik ve öğrenme devresi vardı ve oradan geçmeden gerçek sanayici olunmuyordu. Şimdi aradan geçen yıllar zarfında o günlerin çok geride kaldığını hepimiz görüyoruz. Bugün bizim de hakiki imalata geçmiş ve gücü adamakıllı büyümüş bir sanayimiz vardır.” Bkz. “Devlet tarihi gibi,” *Radikal* 8 Şubat 2002.

dönüştürmüştür. Bu yönüyle montaj sanayii, içinde hem ticari sermayenin hem de sanayi sermayesinin karakteristiklerini barındıran bir özelliktedir (Ercan, 2002: 69).¹²⁰ Bu dönemde yabancı sermayeyle ortaklık kurmuş olan yerli büyük burjuvazi, özellikle dört büyük kentte (İstanbul, İzmir, Ankara, Adana) mevzilenmiştir. Başlangıçta tıpkı Koç ailesi gibi sadece ticaretle ilgilenen ve yabancı firmaların yurt dışında ürettikleri malların ithalat tekeline elinde bulunduran yerli burjuvazi, izleyen yıllarda aynı malları içeride kendisi üretmeye (montajlamaya), toptan dağıtımını ve perakende satışlarını da kendisi örgütlemeye başlamıştır. İç pazardaki tekelci konumunu bu dağıtım ağı yoluyla daha da derinleştiren yerli büyük sermaye, yabancılarla kurduğu ortaklıklar sayesinde, Taşradaki sermaye sahibi orta ve alt grup sermayedarları da hiyerarşik bir yapı içerisinde kendisine bağımlı hale getirecektir. Daha sonraki yıllarda Türkiye’de büyük finans kapital oluşumlarını (büyük holdingleri) meydana getiren tekelci sermaye gruplarının ilk nüveleri (Koç, Sabancı, Eczacıbaşı, OYAK vb.) bu süreçte oluşmuştur.

İkinci Dünya Savaşı’nın hemen ertesinde Koç artık Türkiye’nin en zengin kişilerinden bir tanesidir ve gerek içeride gerekse dışarıda koşullar sanayiye geçiş için uygun hale gelmektedir. Yoğun uğraşlar neticesinde General Electric Türk A.O., Koç’un iştirakiyle açılan ilk ampul fabrikası, Türkiye’de kurulmuş olan ilk Türk ve yabancı sermaye ortaklığı olmuştur. Vehbi Koç, anılarında, General Electric gibi (kendi deyimiyle ‘hükümet gibi’) bir firmayı Türkiye’de yatırım yapmaya ikna etmekteki başarısı üzerine şunları söylemektedir:

1946’da ilk Amerika yolculuğum tüccarlıktan çıkıp sanayiciliğe geçişimin başlangıcı olmuştur (...) Bu ikinci gidişimde Türkiye’de

¹²⁰ Özgür Öztürk’e (2010: 73) göre uluslararası literatürde yer almayan ‘montaj sanayi’ tanımı, aslında ticari sermayenin sanayi sermayesine dönüşümü evresini gayet iyi ifade eden bir kavramdır. Sanayi Bakanlığı, 1963’te ‘Montaj Sanayii Talimatnamesi’ni yayınlamış; otomotiv, buzdolabı, radyo, TV, elektrikli süpürge gibi (genellikle Koç grubu tarafından üretilen) ürünler talimatname kapsamına alınmıştır. Talimatname’nin amacı, montaj aşamasındaki sanayi kollarını ithalat kotalarıyla korumak ve yerli girdi üretimini artırmaktır.

ampul fabrikası kurulması kararını aldım. Uzun konuşmalar oldu, Türkiye'ye heyetler gelip gitti, sonunda şirket kuruldu, fabrika inşaatına başlandı, başarı sağlandı. Memlekette Amerikan sermayesiyle ortak ilk fabrika böylece kuruldu. General Electric kazandı, biz de kazandık. Bu başarımdan dolayı çok memnunum (Dündar, 2006: 158).

Olayın Koç Topluluğu ve Türkiye tarihi açısından önemi şudur: Cumhuriyet'ten önce ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkenin ihtiyacı olan ilaç, çay, demir ve kömürden kibrite kadar nereyse bütün mallar dışarıdan gelmektedir ve bu durum Vehbi Koç'u derinden kaygılandırmaktadır. Bu, daha önce ifade edildiği üzere, Koç'un iş hayatına atılmasının temel nedenidir de. Koç, uzun yıllar sanayi üretimine dönük girişimlerini sürdürmüştü. ABD'ye ilk gidişinde General Electric firmasıyla Türkiye'nin ilk ampul fabrikasını kurmak üzere imzaladığı bu anlaşma Amerikan sermayesinin Türkiye'deki ilk ortak girişimi olmuştur ve sadece Koç için değil ülkedeki diğer kapitalistler için de yeni ortaklıkların yolunu aydınlatmıştır. Bu 'başarıdan' sonra Koç, diğer uluslararası firmalarla da üretim izni anlaşmaları imzalamaya, bir dizi ortak yatırımlar yapmaya başladı.¹²¹

4. 2. 3. Bir Kapitalist Olarak Koç: Komprador mu, Ulusal mı?

Vehbi Koç'un ticarete elde ettiği başarılarında bu faaliyetlerinde başarılı kamu sektörü yöneticilerini, yabancı sermaye ve teknisyenleri ve Batı'da yetişmiş genç işletmecileri bünyesinde toplayabilmiş olmasının rolü büyüktür. Ancak belki de bu noktada aslan payını azınlıklara mensup işadamları ile ilişkilerine

¹²¹ Bkz. <http://www.vehbikoc.gen.tr/arasayfalar/imza/imzaframe.htm> (çevirim içi). Öte yandan *Capital* dergisinden Nilüfer Gözütok'a göre Koç'un General Electric ile kurduğu Türkiye'nin ilk yabancı ortaklığının üzerinden altmış yıldan fazla bir süre geçtikten sonra bu yolda ilerleyen Türk grupları her gün artmaktadır. "Koç, Sabancı, Eczacıbaşı, Akfen gibi Türkiye'nin önde gelen grupları, alanlarının uzmanı şirketlerle ortaklık kuruyor, onların deneyim, bilgi ve know how'undan yararlanıyor. Yaratılan sinerji, büyümenin itici gücünü oluşturuyor. Bugün Koç Holding'in 17, Eczacıbaşı Topluluğu'nun 12, Sabancı Holding'in 10 yabancı ortağı bulunuyor. Hedefte ise daha fazla ortağa sahip olmak var." (bkz. N. Gözütok, "Yabancı sevenler kulübü," *Capital*, Nisan 2008).

vermek gerekir. Vehbi Koç, uzun yıllar boyunca devlet sektörünün yanı sıra ünlü azınlık tüccar ve teknisyenleriyle de çok iyi ilişkiler geliştirmiş, ortak ve yönetici olarak onların hizmetinden yararlanmıştı. Buğra, görüşmelerinden birinde yaşlı bir işadaminin kendisine “Koç’u Koç yapan Musevi ortaklarıdır” dediğini aktarmaktadır (2003: 117). Bunların içinden en önemlisi, hiç şüphe yok ki, Koç’la 44 yıl boyunca birlikte çalışan Bernard Nahum’dur. Holding’de İdare Meclisi Üyeliği ve otomotiv grubu Genel Koordinatör Yardımcılığı görevlerinde bulunan Nahum, holding bünyesindeki birkaç büyük şirketin de yönetim kurulu üyesi pozisyonunda çalışmıştır.¹²² İsak de Eskenaziz, İsrail Menşe, Berti Kamhi, Karabet Kalusyan, Albert Erol, Viktor Bali ve İshak Alaton, Eloi Blanchet, Valantino Kopri, Davut Sarfati, İshak Melek, Mois İşman, Viron Nefteci, Nubar Yağcıoğlu, Uziel Arditti, Pendizer Gerem, Mardik Arat, Samuel Hazroyan, Jak Meşulam gibi isimler holdingin ve bağlı şirketlerin üst kademe yönetici arasındadır. Doğan Avcıoğlu, Koç bünyesindeki firmalarda, önemli sayıda yabancı teknisyenin çalışmakta olduğunu da hatırlatmaktadır (1969: 372-3).

Topluluğun çok sayıdaki yabancı firmayla mevcut ilişkileri nedeniyle, holdinge bağlı şirketlerinin yönetim kurullarında sıklıkla yabancı üyeleri bulunuyordu. Avcıoğlu’nun verdiği rakamlara bakılırsa o yıllarda General Elektrik’in yedi kişilik yönetim kurulunun dördü yabancıdır. Türk General Elektrik’te de durum farklı değildir; Türk Siemens Kablo ve Elektrik Sanayii’nde ise sekiz kişilik yönetim kurulunun beşi yabancılar tarafından oluşturulmaktadır. O dönemde İzocam, Cedko, Oto-Yol, Simko, Aygaz, Mobilgaz, Ankara Gaz Satış, Gaz Aletleri gibi topluluk şirketlerinde de en az bir yabancı yönetim kurulu üyesi

¹²² Vehbi Koç’un arkasındaki 'gizli kahraman' olarak bilinen Bernar Nahum’un Koç Grubu’na Burla Biraderler’den 1944 yılında transfer edilmiştir. Bernar Nahum’un bu kararı verirken bir hayli zorlandığı bilimektedir (Nahum, 1988). Ancak bu kararın ardından hayatının sonuna kadar Vehbi Koç ile beraber hareket etmiştir. Nahum’un oğlu Jan Nahum, bugün Koç Holding’e ait Tofaş Grubu’nda Murahhas üye olarak görev yapmaktadır. Kimilerine göre Nahum, Koç’tan sonra Topluluk’taki en önemli soyadıdır. Koç’un yurtdışı ilişkilerinin arkasında Bernar Nahum’un uluslararası seviyede güçlü bağlantılarının olduğunu düşünmek zor değildir. Kaldı ki Vehbi Koç da anılarında Musevi işadamlarından çok şey öğrendiğini yazmaktadır (Koç, 1973) Elektrik ampulü, taşıt lastikleri, buzdolabı, çamaşır makinesi, Anadolu otomobili üretimi gibi başlangıçta çok zor görünen sektörlerle girilmesinde Nahum’un becerilerinin payı büyüktür.

görev almaktadır. Avcioğlu'na göre Koç Holding örnek olayı incelendiğinde, Türkiye'nin sanayileşme çabalarıyla ilgili olarak ortaya şü tablo çıkmaktadır:

İthal yasaklamaları ve iç pazardaki yüksek fiyatlar, devletin özel sektörü geliştirme çabalarıyla birleşerek, yabancı firma mümessilliği ve ithalatçılıktan sanayiciliğe doğru bir hareket başlatmıştır. Bu süreçte müteşebbislere, devlet sektörünün yetiştirdiği yöneticiler, iç ve dış piyasaları çok iyi tanıyan azınlık mensupları, yabancı sermayedar ve teknisyenler yardımcı olmaktadır. Yabancı tekeller, sermayedar ya da "teknik bilgi, makine, malzeme ve ham madde müteahhidi" olarak, yerli sanayiinin belkemiğini teşkil etmektedirler. Yeni girişilen büyük teşebbüslerde devletin sermayesinden ve çeşitli olanaklarından yararlanılmaktadır. Böylece komprador bir 'sanayici' kapitalist sınıfın gelişmesi hızlanmaktadır. Menderes döneminde systemsiz biçimde başlayan kapitalist sınıfın yükselişü, planlı dönemde sistemli çabalarla devam etmektedir. Türkiye'de komprador da olsa gittikçe güçlenen bir kapitalist sınıf mevcuttur (Avcioğlu, 1969: 373).¹²³

Avcioğlu'nun yukarıda sözünü ettiği süreç finans kapitalin oluşumu sürecidir. Türkiye'de büyük sermaye grupları ya da holdinglerin 1950'lerden sonra belirleyici bir unsur olmaya başlaması gibi bir olgu sadece Vehbi Koç, Sakıp Sabancı vb. kapitalistlerin bireysel meziyetlerine odaklanarak açıklanamaz. Şüphesiz bu kişilerin tamamı, Türkiye'nin ilk ve en büyük zenginleri, şü veya bu şekilde bireysel başarı hikayeleri ortaya koymuşlardır. Bu hikayelerin tümü çok önemlidir. Gerek sosyal bilimciler için gerekse iş yaşamına atılacak

¹²³ Bahram ve Field'a (1997: 12) göre ise Türkiye'nin en güçlü holdingleri, bugünkü konumlarını dış kapalı piyasaların sağladığı güvenli ortamlarında başladıkları faaliyetleri sayesinde elde etmişlerdir. "En başarılı Türk gruplarının hepsi çokuluslu şirketlerle yoğun bağlantılar kurdular Fiat, Unisys ve Ford örneklerinde olduğu gibi, Koç Holding şirketlerinin çoğu dünyanın önde gelen şirketleriyle ortak teşebbüslerdir. Koç, bu yabancı şirketlere aksi halde onlara kapalı olan Türk piyasalarına erişim sağlarken, yabancılar da sermaye ve teknoloji katkısı yaptılar. Yüksek ticaret bariyerleriyle korunan, bir dizi düzenlemeyle üzerine titrenen ve Ankara'yla yakın siyasi bağlarla beslenen büyütülen Türk grupları, yatay, dikey, her yönde geliştiler" (aktaran Gültekin-Karakaş, 2009a: 115).

girişimciler için bu isimlerin sahip oldukları bireysel yetenekler, güçlü ve zayıf yönleri, onların tecrübeleri kıymetli birer bilgi ve başvuru kaynağıdır; ancak, anılan süreç kişileri, girişimcileri veya şirketleri fazlaca aşan tarihsel / yapısal gelişmeleri ifade etmektedir. Bu süreç, Türkiye’de finans kapital oluşumunun miladı olarak görülebilir. Finans kapital olgusu, sermayenin işlevsel biçimleri olan para sermaye, meta sermaye, üretken sermayenin ve bunlara karşılık gelen finans, ticaret, üretim faaliyetlerinin bütün olarak birleşmesini ifade eder. Finans kapital diye tanımlanan oluşum finans, sanayi ve ticaretle aynı anda uğraşan kapitalistlerin ortaya çıkması değil, sermayenin işlevsel biçimlerinin iç içe geçmesi, kaynaşması ve toplumsal üretimin bütünü kapsar hale gelmesidir. Bu dönüşüm 1950’lerde başlamış, 1960’lı yıllarda giderek hızlanmış ve derinleşerek ülkemizde bir ‘finans kapital’ egemenliğini beraberinde getirmiştir.

4. 3. ULUSÖTESİ SERMAYE AKTÖRÜ OLARAK KOÇ AİLESİ¹²⁴

Çalışmanın bu bölümde, daha önceki bölümlerde geliştirilen kavramsal / kuramsal çerçeveye yaslanarak ve Koç örneğinden hareketle Türkiye’de sermayenin ulusötesi bir fraksiyonunun var olup olmadığı incelenecektir, Koç’un bu hegemonik sermaye diliminin bir aktörü olarak görülüp görülemediği tartışılacaktır. İlk bakışta Koç’un bu sınıfsal potansiyele sahip olduğu açıktır; ancak, Koç, bu potansiyelin ötesine geçerek UKS’nin bilinçli bir öznesi / ajanı konumu kazanmış mıdır? Onu bireysel çıkarlarının ötesinde, ulusötesi kapitalist sınıf çıkarlarını da temsil eden bir ajan gibi görmek ne derece mümkündür? Yukarıda, çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde, böyle bir sınıfın varlığına zemin hazırlayan koşullar, hem dünya genelinde hem de Türkiye bağlamında tartışılmıştı. Hatırlayacak olursak bunlar;

¹²⁴ İngilizce ‘agent’ sözcüğünün sosyal bilimlerdeki Türkçe karşılığını bulmak kolay olmamaktadır. Türkçe’de ajan denildiğinde, genellikle, akla ilk olarak ‘casus’ kelimesi gelmektedir. Biz de burada Sungur Savran’ı takip ederek ajan ifadesiyle toplumsal ilişkiyi davranışlarıyla cisimleştiren, o ilişkide bir tarafı temsil eden, onun adına hareket eden kişi ya da kurumları kastediyoruz. Bu anlamda Koç’un ulusötesi sermayenin ‘ajanı’ olması, onun adına bir takım casusluk faaliyetleri yürüttüğünü değil, bu toplumsal ilişkiyi temsil ettiğini, onun adına hareket ettiğini ifade eder (Savran, 2008b: 15).

- (1) Ulusötesi Şirketler'in (UÖŞ'ler) yayılması,
- (2) Uluslararası Doğrudan Yatırımların (UDY) yayılması,
- (3) Sınır-ötesi Birleşme ve Satın Almalar (B&SA'lar),
- (4) Ulusötesi stratejik ittifaklar (USİ),
- (5) Birbirine bağlı yönetim kurullarının yaygınlaşması,
- (6) Ulusötesi sermayenin özel forumlarının ortaya çıkması idi.

Bu kısımda, yukarıda belirlenen altı kriter, ölçüt ya da koşul, bu defa Koç Topluluğu özelinde ele alınacak. Amacımız Koç'un aynı anda farklı iktisadi, politik ve ideolojik görünümlere sahip olan bu 'ulusötesi' dönüşümü ne ölçüde geçirmiş veya geçirmekte olduğunu ortaya koymaktır. Sosyal bilimlerde ve özellikle sınıf çalışmalarında elbette tek bir aktöre bakarak bütüncül sonuçlar ortaya koymak çok anlamlı değildir. Fakat, Koç Topluluğu üzerine yapılacak bu türden bir inceleme, Türkiye siyasal iktisadındaki konumu ve ağırlığı düşünlüğünde, Türkiye kapitalist sınıfının gelişimi bağlamında önemli çıkarımlar yapmamıza imkan verecektir. Üçüncü bölümde, Türkiye'de Koç ve Sabancı Holding, Doğuş, İş Bankası ve Anadolu gibi büyük sermaye gruplarını UKS oluşumu sürecine entegre edecek mekanizmaların / koşulların güçlü bir biçimde bulunduğu gösterilmiştir. Bu kısımda ise Koç Holding örnek olayı üzerinden, ülkedeki UKS varlığı ortaya koyulmak istenmektedir. Belirtmek gerekir ki, Koç'un UKS ajanı olması, onun herhangi 'ulusal' bir perspektife sahip olmadığı anlamına değil; çıkarlarının, giderek uluslararasılaşan / ulusötesileşen bir toplumsal mekanda, sürekli genişleyen küresel piyasalarda tanımlandığı anlamına gelir. Burada tekrar etmekte fayda var ki UÖŞ'lerin faaliyetleri, içeriye ve dışarıya doğru UDY'ler, sınır-ötesi B&SA'lar ve stratejik ittifaklar gibi yeni gelişmeler, ulusötesi sermaye birikimi sürecinin dayandığı temel iktisadi olgulardır.

Ancak, şu ya da bu kapitalisti veya sermaye grubunu (içindeki CEO, CFO, insan kaynakları ve halka ilişkiler müdürleri gibi üst düzey yöneticileri ile

birlikte) bu sınıfın üyesi yapan gelişmeler, sadece ekonomik ilişkiler alanında meydana gelmez. “Kendisi için bir sınıf” olarak UKS’den söz edebilmemiz için, bu yeni sermaye diliminin bakış açısının, çıkarlarının, dünya görüşünün sentezlendiği, yeniden formüle edildiği ve politik süreçlere tahvil edildiği bir takım sosyal ilişkilerin varlığından söz edebilmemiz gerekir. Yukarıdaki beş ve altıncı maddelerde sıralanan faktörler, yani ulusötesi ortak yönetim kurulu üyeleri ve sermayenin özel forumları, kapitalist sınıf üyelerinin sosyalizasyonunu sağlayan, dünya görüşlerinin sentezlendiği ve bu çıkarların devlet politikalarına dönüştürüldüğü ortamlar olması bağlamında UKS oluşumuna zemin hazırlamaktadır.

4. 3. 1. Üçüncü Dünyadan Bir Dev Yükseliyor

Türkiye ekonomisinde büyük özel sektör kuruluşları / işletme grupları, ancak 2. Dünya Savaşı’ndan sonra önemli roller oynamaya başlar. Buna karşın 1950’lerdeki iktisadi büyüklük ve gelişmişlik düzeyine ilişkin kıyaslamalı rakamlar, büyük işletmelerin Türk ekonomisine bu tarihlerden çok daha önce hareket kazandırmış olmasının bekleneceğine işaret etmektedir. Türkiye’de bugünkü büyük işletme gruplarının Çukurova, Sabancı ve Koç gibi sadece önde gelen birkaçının kökleri 1920’lere veya 1930’ların ilk yıllarına kadar uzanmaktadır (Çolpan ve Hikino, 2008; Çolpan, 2010).

Holdingle, imalat sanayiinin çok farklı dallarından bankacılık ve sigortacılığa, inşaat ve taahüt şirketlerinden perakende ve dış ticarete kadar uzanan faaliyetleriyle ve dev boyutlarıyla ekonomiye hakim olmuşlar, spordan kültür hayatına, medyadan üniversitelere toplumsal hayatın hemen bütün hücrelerine sızmışlardır. Bu açıdan, 1960-80 döneminde Türkiye burjuvazisinin hakim dilimi olan arı anlamda sanayi burjuvazisi bugün ikinci plana düşmüştür. Artık burjuvazinin en önemli örgütü, İstanbul Sanayi Odası (İSO), ve Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ya da Türkiye İşveren

Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) değil (...) 70'li yılların sonundan itibaren hükümetlerin politik tercihlerinde en önemli rolü oynamaya başlayan TÜSİAD'dır (Savran, 2004: 30).¹²⁵

Sanayi burjuvazisinin tekelci katmanı, klasik Marksist anlamda (yani para sermaye ile üretken sermayenin iç içe geçmesi ve kaynaşması, sermayenin bütün işlevlerini aynı anda üstlenen dev grupların ortaya çıkması anlamında) finans kapitale ancak 1980'li yıllarda dönüşebilmiştir. Yani o tarihten bu yana Türkiye burjuvazisi içerisinde hakim ve güçlü kanat kelimenin tam manasıyla finans kapitaldir. Bu yeni yönetici sınıf bileşeninin benimsediği tipik kurumsal örgütlenme biçimi de holding şirketidir.

4. 3. 1. 1. Aile Kontrolü ve Holdingleşme Süreci

Sıklıkla ifade edildiği üzere holding yapısı, “resmi ya da gayriresmi yollarla birbirine bağlı firmalar topluluğu” şeklinde tanımlanan “iş grubu” (*business groups*) formunun Türkiye'ye özgü bir türüdür. ABD'nin 'conglomerate'lerini, Japonların 'keiretsu'larını, İngilizlerin yatırım holdingleri ve vakıflarını, Güney Kore'nin 'chaebol'larını ve Latin Amerika'nın 'grupos'larını işletme gruplarına örnek olarak göstermek mümkündür. Granovetter'in (2006: 429) “birbirleri ile bir şekilde bağlantılı şirketler topluluğu” olarak tanımladığı işletme gruplarının ülkemizdeki tam karşılığı aile holdingleridir. Tarihsel süreçte holding sistemi ise ilk kez ABD'de Du Pont ve General Motors gibi büyük firmalar tarafından 'çeşitlenme' sonucu ortaya çıkan işlem maliyetlerini azaltmak amacıyla uygulanmıştır.

Vehbi Koç, holding yapısını, şirketlerini kolay koordine edebilmek, çifte vergilendirmeyi önlemek ve şirketlerinin sürekliliğini sağlamak için benimsediğini

¹²⁵ Türkiye'de işletme grupları ve holdinglerin oluşumu / gelişimi ve tekelleşme eğilimleri üzerine bkz. Soral (1974), Alak ve Büyükkaya (1975), Tekeli ve Mentеш (1978), Arıman (1982). Daha yakın tarihli çözümler için bkz. Buğra (2003: 4. Bölüm), Akış (2007) ve Öztürk (2010: 87-95).

belirtmektedir (Koç, 1973; Alisbah, 1964: 1-2).¹²⁶ Koç Topluluğu'nun, holding yapısını benimseme bağlamında diğer gruplara öncülük ettiği de söylenebilir. Otobiyografik metinlerinden anlaşılmaktadır ki Koç'un holdingleşme sürecine gitmesinin görünürdeki nedeni, örgütün geleceğini garanti altına almak ve çıkarlarını korumak gibi "pragmatik kaygılar"dır.¹²⁷ Koç'un ardından Sabancı ve Elginkan 1967'de, Yaşar ve Hürriyet 1968'de, Mengerler ve Anadolu grubu 1969'da, Eczacıbaşı ve Kutlutaş 1970'te, Kale, Profilo, Transtürk ve Tekfen 1971'de, Alarko, Borusan, Çukurova, Sapmaz grubu ve Enka 1972 yılında holding yapısını benimsemiştir (Aytulun, 1977:30-3; Öztürk, 2010: 92; Özen ve Yeloğlu, 2006: 61). Bunun yanında 1963-70 arasında 19, 1971-76 arasında ise 106 adet holdingin faaliyete geçmiş olduğunu görmekteyiz. Buraya bakarak, Türkiye'deki holdingleşme olgusunun 1970'lerin ilk yarısında kayda değer bir sıçrama yapmış olduğunu tespit etmek mümkün.

Vehbi Koç'un kendi kaleminden çıkan kitapları incelendiğinde, 1963 yılında onu holding yapısını benimsemeye iten üç temel nedenin varlığından söz edilebilir: (1) Topluluğun sürekliliğini sağlamak; (2) Artan sayıdaki şirketleri etkili bir biçimde eşgüdümleme ve denetleme ve (3) Profesyonel yöneticileri şirkete ortak ederek denetimi sağlamak (Koç, 1973: 99-108, ayrıca Koç, 1987: xii-xiii). Kısacası, Vehbi Koç için kurumsallaşmak (müesseseleşmek)

¹²⁶ Gerek Vehbi Koç'un, gerekse topluluğun Bernar Nahum ve Hulki Alisbah gibi en üst düzey yöneticilerinin anlattıklarından hareketle o dönemin vergi yasasında çifte vergi ile ilgili hükümlerin değiştirilmesi için bir hayli çaba sarfedildiği görülmektedir. Örneğin Alisbah, "bu iki engeli [Vergi Yasası ve Medeni Kanun'daki düzenlemeleri kastediyor] yıkmak için yapılan teşebbüsler Sayın Vehbi Koç'un son 12-13 senelik çalışmaları arasında kuvvetle yer alır" diye yazmaktadır (1964: 1, vurgular eklendi). Holdinglere sağlanan yasal, mali ve kurumsal avantajlar için bkz. Öztürk (2010: 91).

¹²⁷ Özen ve Yeloğlu'na göre (2006: 61-2) holding yapısının Türkiye'de ilk hangi sermayedar ya da sermaye grubu tarafından benimsendiği bağlamında yaygın görüş Vehbi Koç'u işaret etmektedir. Yazarlara bakılırsa Koç'un kaleme aldığı iki kitapta holding kurma deneyimi anlatılırken, kendisini önceleyen benzer bir deneyime değinilmemektedir. Uluslararası Ticaret Odası'nın 1987'de Yılın İşadamı ilan ederken Koç'u Türkiye'nin ilk holding şirketini kuran kişi olarak nitelendirdiğini de hatırlayacak olursak, Koç'u Türkiye'nin ilk holding şirketi olarak tanımlamak mümkün hale gelmektedir. Kaldı ki Ayşe Buğra da kitabında Türkiye'deki ilk holdingin Vehbi Koç tarafından kurulduğunu kaydetmektedir (2003: 16). Bunlardan farklı olarak Oh ve Varçın (2002) ise Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın 1997 tarihli yayımlanmış kayıtlarına dayanarak, Türkiye'de holding yapısının 1958'de ilk olarak Deva Holding ve Sınai ve Mali Yatırım Holding tarafından benimsendiğini belirtmektedir (ayrıca bkz. Öztürk, 2010: 91).

en hayati meselelerden birisidir. Bu nedendir ki sıklıkla, başarılı olduğu halde kurucularının ölümünden sonra çocuklar arasında dağılan, yok olup giden şirketlerin çokluğuna dikkat çekmektedir. Bu kaygılarını, en güzel biçimde, Hayat Hikayem'e yansıyan şu sözleriyle dile getirir:

Uzun ve yorucu bir çalışma ile kurduğum Koç Topluluğunun sürekliliğinin ölümünden sonra çocuklarım veya onların çocukları tarafından korunmaması ihtimali, zihnimi daima işgal eden bir konu idi. (...) Çocuklarıma güvenim vardı, onların devralacakları müesseseleri zedelemekten yürüteceklerinden ve kendilerinden sonrakilere devredeceklerinden kuşku yoktu. Ama aradaki bağların biraz daha gevşemesi normal olan daha sonraki kuşaklar için şimdiden aynı ümit ve güveni beslemek imkansızdı (Koç, 1973: 100).

Bu nedenle teşkilatlanma sürecinde “merkeziyetçiliğe kaymadan” ancak sürekliliği sağlayacak bir yapılanmaya ihtiyaç vardır. Süreklilik ise “ancak aile şirketi niteliğini aşan gerçek anonim şirketlerle” sağlanabilecektir (1973: 100). Zamanında firmasını şirkete dönüştürmesine neden olan bu bilinç, şimdilere gelindiğinde, ona, aile şirketi biçimini aşan yeni bir tip teşkilatlanmaya ihtiyaç olduğunu söyletmektedir. Kaldı ki Koç, gelişmiş ülkelerde, Ford ve Siemens gibi, büyük babalardan torunlara geçen ve başlangıçta tamamı birer aile işletmesi olan “yüzyıllık firmaların” varlıklarını sürdürmekte oluşlarını, zamanla halka açılmış olmalarına bağlamaktadır. Böylece üzerilerindeki aile etkisini azaltmayı başarmış ve kurumsallaşma yolunda önemli mesafeler almışlardır:

Peter von Siemens'e sordum, bugüne kadar Siemens şirketine ortak aile fertlerinin sayısı 100'ü bulmuş ve sermayenin ancak % 11'i ailenin elinde kalmıştır. Hisselerin % 89'u yalnız Almanya'da değil, uluslararası bir şirket hüviyetinde, dünya borsalarında işlem görerek her yana yayılmıştır. Dikkate değer olan şudur ki, % 11'lik aile hissesi, dünyaya yayılan sermaye çoğunluğunda yine

şirketin yönetimini ellerinde tutabilmektedir. Ford da bu örneğe benzemektedir (...) Dede Ford'un eseri, iş bilmeyenlerin elinde batma tehlikesi geçirmiş, çalışkan bir torun onu tekrar canlandırabilmiştir. Aile şirketi olarak kurulan Ford'un da hisselerinin büyük bir kısmı halkın elindedir (Koç, 1973: 100-1).

İki şey var ki, Vehbi Koç'un ölümünden sonra hiçbir şekilde gerçekleşmemiştir. İlk zaman, topluluğun geleceği konusunda kurucusunun kaygılarını boşa çıkartmıştır. Elbette birer Vehbi Koç olmasalar da oğulları / kızları ve ardından torunları, Topluluğu yukarıya taşımayı başarmıştır. Koç'un mirası da, tıpkı çok önceleri özendiği Ford ve Siemens gibi büyük babalardan torunlara geçen yüzyıllık büyük firmalar kategorisine girmek üzeredir; yani, dağılıp gitmemiştir. İkincisi Koç Topluluğu hisseleri, ne yazık ki, hiçbir zaman Siemens ve Ford örneğindeki gibi yüksek oranda hakla arz edilmemiştir, uluslararası piyasalarda işlem görmemiştir. Koç'un sağlığında da, vefatından sonra da, holding yapısı hep sınırlı düzeyde halka açılan, ailenin egemen olduğu ve merkezden yönetilen bir işletme grubu olagelmıştır (Buğra, 2003; Gökşen ve Üsdiken, 2001; Yurtoğlu, 2003). Kaldı ki, 2009 Faaliyet Raporu'na göre Koç Holding'de hisse dağılımı şu şekildedir: Koç Holding Emekli ve Yardım Sandığı Vakfı (% 1,99), Vehbi Koç Vakfı (% 7,15), Halka Açık (% 21,50) ve Koç Ailesi (% 69,36).¹²⁸

Koç'u holding yapısına yönelten bir diğer kaygı ise, sayıları artan şirketleri verimli bir biçimde 'eşgüdümleme' arayışıdır. Bunun yanı sıra günümüzde işletme grupları yazınında 'çok-faaliyetli firma' ve 'ilgisiz çeşitlendirme' vb. terimlerle anlatılan stratejik eğilimler, henüz 70'lerde, Vehbi Koç tarafından şu sözlerle dile getirilmektedir:

¹²⁸ Bu tercihi anlamlı kılan nedenler vardır elbette. Yurtoğlu (2000: 195) Türk holdinglerinin üç temel özelliğini şöyle sıralamaktadır: (1) holdinge bağlı az sayıda firma halka açıktır, (2) halka açık şirketlerin de ortalama % 75 hissesi dolaylı ve dolaysız yollarla ailenin elindedir ve (3) merkezi bir sahiplik yapısı olduğu için, şirket kontrolünde piyasa egemenliği söz konusu değildir. Holdingler genellikle kendi bankaları yoluyla finansal kaynaklara ulaşabildikleri için sermaye piyasasına çoğunluk düzeyinde açılma ihtiyacı hissetmemektedirler. Aile kontrolü ise piramitsel ya da diğer bazı aileler ya da yabancı firmalarla ortaklıkların olduğu karmaşık bir sahiplik yapısı ile sağlanmaktadır.

Bu kadar çeşitli alanlara neden yayıldığımızı merak edip soranlar çok oldu. Türkiye, dünyanın gelişmiş memleketlerine kıyasla küçüktür. Bizde büyük ülkelerde yapıldığı gibi tek bir alanda iş yaparak büyümek çok güçtü. Ekonomik ve politik durumumuz sürekli iniş çıkışlar gösteriyordu. Bu bakımdan bir iş zarar ederse bir başka iş kar eder, böylece dengeyi sağlarım düşüncesiyle davrandım. Yıllar geçtikçe teşkilat büyüyordu. Artık adına Koç Topluluğu dediğimiz şirketlerimize her yıl yenileri katılıyordu. Bunların hepsi bağımsız birer şirketti, ben yönetim kurullarının başkanıydım. Her biri, değişik alanlarda, değişik şekillerde çalışan bu şirketler birbirlerinden farklı olduklarından bunların yönetimine yetişmem güçleşiyordu. (...) Koç Grubu daha fazla büyümeden temelini sağlamlaştırmak, şirketlerin birbirleriyle olan bağlarını güçlendirmek, modern sevk ve idarecilik prensipleri ile yönetilmelerini ve en önemlisi sürekliliğini sağlamak istiyordum (...) Şirketlerin Koç Ailesi elindeki hisselerini kurulacak bir Holding'e devrederek şirketleri bu Holding'e ortak etmek, bütün iş arkadaşlarıma Holding'de pay ayırmak ve bu suretle Holding'e gerçek ve halka açık bir anonim şirket vasfını kazandırmak fikri en tabii yol olarak belirmiş oldu (Koç, 1973: 99-101, vurgular eklendi).

Yukarıdaki uzunca alıntıda, Vehbi Koç, günümüzde 'ilişkisiz çeşitlenme' adı verilen örgüt stratejisinin temel mantığını "bir iş zarar ederse bir başka iş kar eder, böylece dengeyi sağlarım düşüncesiyle davrandım" diyerek açıklar.¹²⁹ Koç'un bu eylemi, finans dünyasında "portföy çeşitlenmesi" denilen bir eğilime denk gelir. Kavram, farklı şirket hisselerine / türev araçlara yatırım yaparak riskleri azaltan, yani "bütün yumurtaları aynı sepete koymayan" rasyonel yatırımcı davranışını tanımlamaktadır. Bu stratejinin tipik örnekleri

¹²⁹ En yaygın formel tanımıyla sektörel anlamda "çeşitlendirme", bir örgütün iş geliştirme veya başka örgütleri satın alarak yeni ürün ve servisler gibi farklı faaliyet alanlarına girmesidir. Eğer yeni faaliyet alanları, örgütün hali hazırda bulunan faaliyetler ile ana yetenekler ve kaynaklar açısından doğrudan bir ilişki gösteriyor ise "ilişkili çeşitlendirme", doğrudan bir ilişki göstermiyor ise "ilişkisiz çeşitlendirme" olarak adlandırılır.

olarak 1960'larda ABD'de ortaya çıkan konglemeralar (conglomerates), Japonya'da İkinci Dünya Savaşı öncesinde zaibatsu ve savaş sonrası dönemde keiretsu denen gruplar ve geç kapitalistleşen ülkelerde kapitalist üretimin egemen olmasıyla birlikte ortaya çıkan (Koç Topluluğu gibi) büyük sermaye grupları gösterilebilir (Amsden ve Hikino, 1994).

Geç kapitalistleşen ülkelerde, genel olarak bir üretim kolunda tekel konumuna ulaşan ve böylece finans kapital özelliği kazanan sermayeler, büyümelerini sürdürebilmek için ilişkisiz sektörlere yönelmek zorunda kalmışlardır. Bu ülkelerde ilişkisiz çeşitlenme, firmaların büyümek için izledikleri bir yol değil, yalnızca belirli bir büyüklüğe, finans kapital özelliklerine ulaşabilen sermayelerin büyümelerini sürdürmek için izledikleri bir yoldur. (...) Geç kapitalleşmiş ülkelerde ilişkisiz çeşitlenme, genel bir kural olarak, finans kapitalin ayrıcalığıdır. Bunu olanaklı kılan ise finans kapitale özgü akışkanlıktır (Öztürk, 2010: 98)

Yıllar içerisinde yönetimin profesyonelleşmesi sağlanmıştır ve aile dışından olan üst düzey yöneticiler hissedar değildir. Bu türden bir örgüt yapısı, çeşitli vergi avantajları sağlaması, fonların bağlı firmalar arasında kolayca transfer edilmesi, aile üyelerinin çok sayıda firmayı ve profesyonel yöneticiyi kolayca denetlemesine izin veren bir yapı olması nedeniyle de tercih edilmektedir. Bu durum, büyük iş / sermaye gruplarında aile egemenliğinin sürdüğü yönündeki son dönemlerdeki bulgularla da çelişmez (bkz. Gökşen ve Üsdiken, 2001; Yıldırım ve Üsdiken, 2005).

4. 3. 1. 2. Koç Topluluğu'na Genel Bir Bakış

Grup, Yaşar Yaşer'in 'Bir Anıt Adam' dediği Türkiye'nin büyük işadamı kütlesinden bir tanesi (belki de en önemlisi) Vehbi Koç'un hünerli ellerinde, elbette Türkiye'de enerji, inşaat, madencilik, bankacılık ve finansal hizmetler gibi

çeşitli alanlarda pek çok 'ilk'e imza atmış olmanın sağladığı avantajlarını kullanarak, büyümüştür. Vehbi Koç, 1920'lerde babasının bakkal dükkanında başlayan başarılarla dolu iş yaşantısını 1960'larda holdingleşerek yeni bir vehçeye taşımış ve holdingini tartışmasız biçimde Türkiye'nin en önemli sermaye grubu / gruplarından bir tanesi haline getirmiştir. 1984 yılında holdingin yönetim kurulu başkanlığını tek oğlu Rahmi M. Koç'a bırakmış; ancak, 1996 yılında 94 yaşında hayata veda edene kadar grubun şeref başkanlığını yürütmek suretiyle iş yaşantısından asla kopmamıştır. Oğul Rahmi Koç da babasının yolundan hiç ayrılmamış, Türkiye'nin en büyük şirketler grubu olarak devraldığı Koç'u 2003 yılında yine aynı yerde, zirvede, oğlu Mustafa V. Koç'a devretmiştir.¹³⁰ Mustafa Koç, holding yönetiminde üçüncü kuşağı temsil etmektedir ve bu dönemde şirket Türkiye'deki konumunu sağlamlaştırmakla kalmamış, kelimenin tam manasıyla bir 'küresel dev'e dönüşmüştür. Bilindiği üzere büyüklüğü ne olursa olsun aile şirketleri içinde üçüncü kuşağı göremeyenlerin sayısı azımsanamayacak bir derecededir. Koç ise tersine tarihindeki en büyük atılımları bu üçüncü kuşak yöneticileriyle elde etmiştir.

Kısa bir bilanço vermek gerekirse, Koç Holding son dönemde Avrupa'da Grundig, Türkiye'de Tüpraş, Yapı Kredi ve Tansaş gibi sektörlerinde çok önemli, isim yapmış markaları bünyesine katarak adeta 'sınıf atlamıştır.' Şirketin cirosu 2002 ve 2006 yılları arasında 10 milyar TL'den 51 milyar TL'ye ulaşırken, 2008 yılına gelindiğinde ülkemizin en büyük ve en karlı şirketleri

¹³⁰ Yalçın Küçük ise bu noktada farklı bir kanıdadır. *Şebeke* kitabında Rahmi Koç ile babası arasında belirgin bir sürekliliğin olmadığını; tam tersine ikisinin çok farklı anlayışlara sahip olduğunu şu kelimelerle ifade ediyordu: "Vehbi Bey ölçülü bir insandı, sade ve halktan görünmeye özen gösteriyordu, zenginliği ile halkı tahrik etmekten kaçınıyordu; sınıfında olmayan bir sadakat duygusunu koruyabilmek için çaba sarfediyordu. Tek parti döneminden devam eden bir CHP'liliği vardı, Demokrat Parti iktidar olunca, Başbakan Menderes bastırdı, kopmayı pek onurlu saymıyordu, direnemese de yön değiştirmekten övünmüyordu; bu dönemde İsmet Paşa'nın da anlayışlı davranışını biliyoruz. Bildiğimiz bir diğer nokta da, karakterinin hiçbir özelliğini oğlu Rahmi Koç'a aktaramadığıdır. Rahmi Koç, Vehbi Bey'den çok uzaktır, babasının yolundan sapmıştır, Vehbi Bey'in halk zekasından da mahrum olduğu için sapmanın sakıncaları daha büyük olmaktadır, bunu her gün kanıtlamaktan çekinmiyor, görüyoruz" (Küçük, 2002: 471).

Koç'a bağlı durumdadır. Son 5 yılda dolar bazında ortalama olarak % 31'lik bir büyüme oranı yakalayarak Türkiye'nin en büyük sermaye grubu ünvanını pekiştirmiş durumdadır. İstanbul Sanayi Odası (ISO)'nun 500 büyük sanayi kuruluşu sıralamasında ilk 10'da 5 adet Koç Holding şirketi yer almaktadır (Tablo 4.1). Koç Holding'e ait şirketlerin kombine cirosu Türkiye'nin milli gelirinin % 9'una ulaşmış durumdadır. Türkiye'nin toplam ihracatının da % 11'ini Koç şirketleri yapmaktadır. Dünyada Ar-Ge'ye en fazla harcama yapanların başında Koç Grubu gelmektedir. Bu listedeki üç Türk şirkettinden ikisi yine Koç'a aittir. Görüldüğü gibi grubun başarıları Türkiye ile sınırlı değildir. İlk kez 1977 yılında girdiği Global Fortune 500 listesinde (bkz. Sklair ve Robbins, 2002), sürekli yükselerek 2007'de 186'cılığa ve 2008 yılı itibarıyla 14 basamak birden atlayarak 172. sıraya yükselmiştir. Alman ekonomi gazetesi Handelsblatt'ın hazırladığı listeye göre 2007'de Avrupa'nın en büyük halka açık 46. şirketi konumuna gelmiştir. Ayrıca, Boston Consulting Group (BCG)'un "2009 BCG 100: Hızlı Gelişen Ekonomilerdeki Şirketlerin Küresel Liderlik Yarışı" ve Çin Çokuluslu İşletmeler Uluslararası Enstitüsü'nün (China International Institute of Multinational Corporations) "Çin'de En Fazla Rekabet Gücüne Sahip Uluslararası Şirketler" listelerinde yer almaktadır. Hay Group ve Fortune dergisi Koç'u dünyanın en beğenilen şirketleri arasında göstermektedir (bkz. Koç Holding, 2008 Yılı Faaliyet Raporu).

Koç, küresel rekabet içerisindeki GOÜ'lerden şirketler arasında büyüklük ve karlılık açısından önde gelen 25 holdingten bir tanesi konumundadır. Toplam ciro ve karının % 25'i ihracat ve yurt dışı yatırımlardan gelmektedir. Örneğin bizatihi Koç'un kurumsal bağlantıları sayesinde Türkiye Ford, Citroen, Fiat ve Peugeot gibi uluslararası markaların bölgesel üretim merkezi haline gelmiştir. Diğer yandan Koç Grubu Romanya ve Rusya pazarlarından sonra yakın dönemde Arçelik (Beko) ile Çin piyasasına da girmiştir. Şirketin benimsediği "28 ülke 74 bin çalışan" şiarı bu dönüşümün en naif ifadeleri olmaktadır. 74 bin çalışanı ile Türkiye'nin en büyük patronu Koç'tur. Kabaca bir hesapla 25.000 bayi, 1000'in üzerinde yan sanayi ve fason tedarik şirketi ile sözleşmeli çiftçileri de eklediğimizde, şirketin 500.000 civarındaki bir insan gücüne

kumanda ettiği görülmektedir. Bu çok kısa ve hızlı değerlendirmenin bile Türkiye’de ulusötesileşme ve ulusötesi kapitalist sınıf oluşumu süreçlerinin incelenmesi ve sınanması bağlamında pek çok sermaye grubu içerisinde Koç Holding’in seçilmiş olmasının hata olmadığını göstermeye yetmektedir

Tablo. 4.1. 2007 yılı ISO En Büyük 500 Listesi İlk On

2007 Sıra No	2006 Sıra No	FİRMA VE MÜESSESE ADI	ÜRETİMDEN SATIŞLAR Net (YTL)
1	1	TÜPRAŞ-TÜRKİYE PETROL RAFİNERİLERİ A.Ş.*	18.450.708.799
2	2	FORD OTOMOTİV SANAYİ A.Ş.*	6.230.215.120
3	3	EÜAŞ ELEKTRİK ÜRETİM ANONİM ŞİRKETİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ	4.624.293.341
4	5	OYAK-RENAULT OTOMOBİL FABRİKALARI A.Ş.	4.151.436.933
5	4	TOYOTA OTOMOTİV SANAYİ TÜRKİYE A.Ş.	3.992.567.168
6	7	EREĞLİ DEMİR VE ÇELİK FABRİKALARI T.A.Ş.	3.958.338.547
7	6	ARÇELİK A.Ş.*	3.927.520.556
8	9	TOFAŞ TÜRK OTOMOBİL FABRİKASI A.Ş.*	3.099.541.994
9	10	AYGAZ A.Ş.*	2.808.583.500
10	13	İÇDAŞ ÇELİK ENERJİ TERSANE VE ULAŞIM SAN. A.Ş.	2.425.563.323

* Koç Topluluğu şirketleri

Kaynak: *Sanayi* ISO Dergisi (Temmuz 2008).

4. 3. 2. Koç Holding’in Uluslararası Yatırımları ve Ulusötesi Stratejik İttifakları

Hatırlanacağı üzere 2001 ekonomik krizini izleyen dönemde, Türkiye’nin önde gelen sermayedarları kamuoyuna “süper patron toplantıları” olarak yansıyan bir dizi etkinlik düzenlemiş ve krizi izleyen yeni dönemde Türkiye ekonomisinin rotası hakkında yoğun görüş alışverişi içerisinde bulunmuşlardı. Rahmi Koç bu toplantıların niteliğini 1970’li yıllardaki benzer çabalara atıfla bir “hür teşebbüs girişimi” olarak tanımlarken, TÜSİAD başkanı Tuncay Özilhan, bu toplantıları bir çeşit “fikir jimnastiği” olarak görmek gerektiğini ifade etmişti.¹³¹ Ancak bu girişimin fikir paylaşımından daha fazla bir anlamı

¹³¹ İlk toplantı Rahmi Koç’un ev sahipliğinde 23 Şubat’ta Koç Holding’de, ikincisi bir sonraki ay Sabancı’nın ev sahipliğinde Sabancı Center’da, Nisan ayındaki üçüncü toplantı ise Mehmet Emin Karamahmet’in ev sahipliğinde Yapı Kredi’de gerçekleşmiştir. Patronlar bu toplantıların gerekli

olduğuna Őüphesizdir. Türkiye'nin büyük sermaye grupları, siyasal sürece etkide bulunmak istemektedir. Örneğin Karamahmet'in ev sahipliği yaptığı üçüncü toplantı sonrasında kamuoyuna yapılan açıklamada "Sivil Anayasa'mız başta olmak üzere, Partiler Kanunu ve Seçim kanunlarının ele alınması ve bu konuda TOBB, TİSK ve TÜSİAD teknik kadroları tarafından kurulacak ortak bir komisyon marifeti ile taslaklar hazırlanacaktır" deniyordu. Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu yapısal reformlara ilişkin yasaları çıkarmaya çalıştığı bir dönemde, çıkarılacak kanunların özel sektörün görüşleri alınmadan, sadece bürokrasinin inisiyatifine bırakılmasından patronların rahatsız oldukları anlaşılıyordu.¹³² Türkiye'nin büyük holdingleri ve sermaye örgütleri özelleştirmeler, çalışma hayatı, istihdam sorunları, siyasal partiler ve seçim yasası vb. konularda daha fazla belirleyici olmak istediklerini dile getiriyordu. Söz konusu taleplerin izleyen dönemde karşılık bulmadığını söylemek güçtür. Kriz ertesinde birbiri ardına hayata geçirilen yasalarla Türkiye'nin yabancı sermaye açısından cazip, 'güçlü bir ekonomi' haline gelmesi istenmektedir.¹³³ İçeride konumunu güçlendirecek yasal ve ekonomik bir çevrenin inşa

---

görüldüğü müddetçe devam edeceğini duyurmuşlardır. (Bkz. "Süper patronlar 3. kez toplanıyor," *Dünya*, 27 Nisan 2001). Başta Koç, Sabancı, Doğan, Doğuş ve Çukurova gruplarının patrolleri ile TİSK ve İSO gibi önemli işveren örgütlerinden profesyonelleri biraraya getiren toplantılarda nelerin konuşulduğu zaman zaman kamuoyuna açıklanmamış, bunun yerine "Türkiye'nin öncelikli meseleleri ele alındı" şeklinde muğlak ifadeler tercih edilmiştir (Bkz. "Patronlar bu kez bilgi sızdırmadı," *Sabah*, 21 Ekim 2001).

¹³² "Patronlar yasa hazırlıklarında söz hakkı istedi," *Sabah*, 1 Mayıs 2001. Ankara'daki mevcut politik ve bürokratik kültürün / yapının gerek yerli gerekse yabancı yatırımcıya karşı fazlaca dostane yaklaşmadığı uzun yıllardır konuşulan bir olguydu. Nitekim, 10 Aralık 2002 tarihli *Financial Times*'ta çıkan bir makalede YOİKK toplantılarından birisine katılan bir işadammın bürokrasiye çatan Şu sözlerine yer verilmekte: "Haksızlık etmemek lazım. Aynı şekilde Türk yatırımcılarını da düşmanları olarak görüyorlar. Kendileri kutsal devletin koruyucuları, bizler ise kar elde etmekten başka bir şey düşünmeyen canavarlarız." (Metin Münir, "A serious attitude problem," *Financial Times*, 12 Aralık 2002'den aktaran Erdilek (2003: 95). 2001 Krizi'nden bu tarafa ısrarla sürdürülen ekonomik ve politik 'dönüşümün' Türkiye'de ister yerli ister yabancı olsun yatırımcıya böyle Őüphesizlikle yaklaşan ve kendilerini 'yüce devletin bekasının koruyucusu' olarak gören bu devletçi zihniyetin / kadroların tasfiyesini veya dönüşümünü amaçladığı açıktır.

¹³³ Örneğin yatırım Şirketi *Templeton Asset Management* Yönetim Kurulu Başkanı Mark Mobius, Türkiye'nin bu süreçte IMF ile anlaşma yenilemesi üzerine portföyündeki Türk menkul kıymetlerini iki katına çıkartacağını (% 4'ten % 8'e) ifade ederek ülkedeki neoliberal reform ve dönüşüm sürecinden uluslararası yatırımcıların ne kadar mutlu ve umutlu olduğunu ifade etmekteydi. Ayrıca, 'paranın doktoru' olarak bilinen Mobius'un en gözde kağıtlarının Tüpraş, Arçelik, Koç Holding ve Sabancı Holding hisseleri olduğunu not düşmekte fayda var. Bkz. "Reformların gerçekleşeceğine inanıyoruz. Türkiye'de çok iyi şeyler oluyor," *Anadolu Ajansı*, 27 Nisan 2001.

edilmesiyle birlikte, Büyük Türk sermaye grupları, krizi izleyen dönemde, henüz 1990'ların sonlarında hız kazanan yurt dışı yatırımlarını iyiden iyiye artırmaya başlamıştır.

Gerçekten de 1990'ların sonunda Türkiye'nin önde gelen sermaye grupları, iç pazara bağımlılıklarını azaltarak uluslararası piyasalara yönelmek amacı taşıdıklarını sıklıkla dile getiriyorlardı. Bu amaçla, Türkiye'nin en büyük şirket toplulukları ülke dışındaki şirketlerle çeşitli işbirliği biçimleri geliştirme yoluna gitmiştir. Bu yatırımların bir kısmı diğer ülkelerden büyük yerli şirketlerle yapılırken; asıl büyük yatırımlar ulusötesi şirketlerle yapılmaktadır. Örneğin, Sabancı ve DuPont, 1999'da Avrupa'da polyester işi için DupontSA'yı, diğer bir yandan Güney Amerika lastik piyasasına hizmet verebilmek için Dusa Arjantin ve Dusa Brezilya'yı kurdular. (Gültekin Karakaş, 2009a: 257). Doğu Grubu, otomotivde Volkswagen, medyada NBC (CNBC-e) gibi gruplarla ortaklık kurarken; inşaatta Bulgaristan, Fas, Kazakistan, Ukrayna gibi ülkelerde yabancı sermaye gruplarıyla ortaklık projeleri geliştirmiştir.¹³⁴ Bu süreçte Koç Holding ve bağlı şirketlerine baktığımızda, bunların da gerek tek başına gerekse ortaklık ilişkileri içerisinde olduğu UÖŞ'lerin küresel ağlarının parçası olarak uluslararası üretken yatırımlarını yoğunlaştırdığını gözlemliyoruz. Bu noktada Holding Yönetim Kurulu Başkanı Rahmi M. Koç, grubun UDY konusuna yaklaşımını açıklarken "Ciromuzun büyük bölümü hala Türkiye piyasasına bağlı. Bütün yabancı şirketlerin Türkiye'ye geldiği serbest rekabet ortamında iç piyasaya dayanarak büyünemeyeceğinin bilincindeyiz. 1999'da ihracatımızı yüzde 33 artırarak bir milyar doların üzerine çıkarmayı düşünüyoruz" diyordu (Bkz. "Koç'ta Global Yönetim," Sabah, 27 Mart 1999). Topluluk da başkanın bu konudaki düşüncelerini aynen paylaşmaktadır: "Günümüzde stratejik hedefimiz, Türkiye'de konuşlanmış uluslararası bir kuruluş ve bir dünya şirketi olmaktır. Bu hedefle, iç piyasadaki rekabet

¹³⁴ Bu olguya çalışmanın "Türkiye'nin Küresel Oyuncuları: Türk UÖŞ'ler" başlıklı bölümünde değinilmiş ve son yıllarda Türk sermaye gruplarının yurtdışı etkinliklerinde gözle görülür bir artış olduğundan söz edilmişti. Bu anlamda yurtdışında en fazla yatırım yapan Türk şirketleri, şirket grupları ve elde ettikleri ciroları için Tablo 3.4. ve Tablo 3.5'e bakınız.

gücümüzü artırmayı ve bir yeniden yapılanma ile uluslararası faaliyetlerimizi genişletmeyi amaçlıyoruz” (“Koç: Önce Güçlü Siyasi İdare,” Yeni Yüzyıl, 1 Nisan 1998, vurgular bana ait).

Kuruluşundan bu yana faaliyetlerinde hem içerideki hem de dışarıdaki yabancılarla ilişkileri, uluslararası stratejik ortakları her zaman çok önemli ve belirleyici olmuş olan Koç Topluluğu özellikle son on yıldır Dış Ticaret Grubu bünyesindeki şirketleri yoluyla yurt dışında ticareti geliştirme, hizmetleri genişletme, yeni iş ve projeler oluşturmak yönünde adımlar atmaktadır. Bu anlamda grubun lokomotif şirketi RAM, Ortadoğu, Kuzey Afrika, Doğu Avrupa, Balkanlar, Uzakdoğu, Rusya ve Orta Asya Cumhuriyetleri’nde temsilcilikler açma ve ortaklıklar kurma yoluyla otomotiv, demir-çelik ve gıda gibi alanlarda ihracatını artırmıştır. Otomotiv’de Tofaş, *Doblo* ile yıllık 750 – 800 milyon dolarlık bir ihracat hedefiyle atağa geçerken, Ford Otosan’ın Kocaeli’nde açılan fabrikasında 2002’den itibaren üretilerek ihraç edilecek yeni model ile yıllık 1 milyar dolarlık ihracat yapılması planlanmaktaydı. Diğer bir yandan da RAM Auto’lar Ford araçlarının Orta Asya temsilcisi konumunda idi. Özbekistan’ın Semerkant kentindeki SamKocAuto fabrikasında, mevcut araçlara ek olarak Land Rover araçları üretimi ve montajı konularında çalışma başlatıldı. O dönemde henüz bir Topluluk şirketi olan Migros ise yurt dışında, Moskova, Bakü, Almaata ve Astana’da toplam 18 Ramstore ve Ramstore Alışveriş merkezinde hizmetlerini sürdürüyordu. Avrupa’nın en büyük salça üreticisi Tat, McDonald’s tarafından global ketçap tedarikçisi seçilirken, kuruluşun ürünleri Pizza Hut zincirleri sayesinde Çin, Tayvan ve Hong Kong’da tüketilmekteydi. Üretimini büyük bölümünü ihraç eden Beko Elektronik’in TV ihracatı 2001 yılında 1,4 milyon adedi dolayındaydı. Aynı dönemde Topluluğun Tunus’daki şirketi Tunusdan, buzdolabı yatırımını tamamlarken, şirket bu ülkede Arçelik markası ile % 20 paya sahip olmuştu. Ayrıca, Rusya’da çamaşır makinasında % 7, Cezayir’de buzdolabında % 33’lük pazar paylarına ulaşıldı (Bkz. “Türk devleri global rekabete açıldı,” *Anadolu Ajansı*, 23 Nisan 2001).

4. 3. 2. 1. Örnek Olay: Arçelik A.Ş. ve Grundig Elektronik A.Ş.¹³⁵

Koç Holding, Avrupa'da üretim ve satış faaliyetlerini Arçelik'in uluslararası markası Beko ile Beko UK, Beko Deutschland, Beko France, Beko Espana ve Beko Polska isimleri altında bir çok ülkede sürdürmektedir. 2000'li yıllar Arçelik ve Beko'nun marka portföyünde çeşitlilik sağlayarak Avrupa pazarlarına girme yoluyla uluslararasılaşma stratejisinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Arçelik'in 1999'da LG ile kurduğu ortak girişim, Türkiye'deki ilk klima üretim tesislerinin kurulmasına olanak sağlamıştır. Ardından kayyumda bulunan bir Fransız şirketi olan Brandt'ı almak için harekete geçilmiştir. Arçelik'in bu uluslararası yatırımı, beklentilerin aksine başarılı olmamıştır. Ancak bu durumdan ders çıkaran şirket, 2002 yılında önemli marka satın alımlarının altına imza atacaktır. Bu süreçte Alman beyaz eşya markası Blomberg, Avusturyalı lider beyaz eşya markası Elektrabregenz ve Tirolia, İngiliz Leisure ve Flavel markaları satın almıştır. Kuşkusuz Koç Topluluğu'nun uluslararası faaliyetlerinde İngiltere'nin önemli bir yeri vardır. Bunun temel nedeni, Arçelik'e ait markaların bu büyük pazarda çok önemli paylara sahip olmasıdır. Bu bağlamda, Arçelik'in uluslararası markası Beko Elektronik, grubun Avrupa TV piyasasında lider olmak hedefi doğrultusunda, 2003 yılında İngiltere'de Fusion Digital Technologies Ltd. adlı bir şirket kurmuştur. Şirket, dijital yayıncılık için çok önemli ürünler olan *Set Top Box* (STB), *Integrated Digital TV* (IDTV) ve *Personal Video Recorder* (PVR)'lar konusunda Ar-Ge, tasarım ve pazarlama çalışmaları yapacaktır.¹³⁶ Roman-ya'nın en önemli soğutucu markası olan Arctic de aynı yıl şirketin bünyesine dahil olmuştur. Arçelik, Arctic'e üretim operasyonlarının modernizasyonunu

¹³⁵ Beyaz eşya sektöründe yükselen piyasalardan şirketlerin uluslararasılaşma deneyimleri üzerine odaklanan ve Meksikalı Mabe, Arçelik ve Çinli Hailer'i karşılaştırmalı olarak ele alan bir çalışma için bkz. Bonaglia vd. (2007).

¹³⁶ Koç'un % 70 hisse payı ile giriştiği bu ortaklıktan kısa dönemde beklentisi, Beko'ya Avrupa TV piyasasında hakim konuma gelmesi yönünde katkı sağlamaktır. Bugün geldiğimiz noktada Beko'nun bu konuda oldukça başarılı olduğunu söyleyebiliriz. 2009 yılı itibarıyla Avrupa'nın önde gelen beyaz eşya pazarı olan İngiltere'de Beko, soğutucu, dondurucu ve fırın segmentlerinde sırasıyla % 19, % 16 ve % 12 pazar paylarıyla lider konumundadır. Çamaşır makinelerinde de pazar payı 2008 yılına kıyasla iki katına çıkarak % 17'ye yaklaşmıştır. Bkz. www.arcelikas.com.tr (çevrimiçi).

sağlamak ve Avrupa Birliği piyasasına yönelik ürün çeşitlerini artırmak amacıyla yatırım yapmıştır. 2004 yılına gelindiğinde Arçelik bu defa iflasın eşiğindeki Alman Grundig'in marka ismini satın almıştır. Arçelik, bugün Grundig ile birlikte toplamda 10 markaya sahip durumdadır. 2005'te Rusya'da bir buzdolabı ve çamaşır makinası tesisi kurulmuş; bir yıl sonra Çin'e bulaşık makinası ihracatı başlamıştır. Şirket, çok geçmeden Çin'de üretim yapmayı tasarlamaya başlayacak ve 2007'de ilk fabrikasını açacaktır (Bkz. "Arçelik Çin'de ilk fabrikasını aldı," Radikal, 31 Temmuz 2007).

Tablo 4.2. 2008 itibarıyla Arçelik A.Ş. ve Grundig Elektronik A.Ş.*

	Arçelik A.Ş.	Grundig Elektronik A.Ş.
Toplam Ciro:	5.241 milyon \$	997 milyon \$
İç Piyasa Pozisyonu:	Beyaz eşyada % 54 Pazar payı	% 45 pazar payı ile lider
Dağıtım Ağı:	Yurt içinde 4.500 bayi, 600 satış sonrası servis noktası Yurt dışında 25 ülkede 366 bayi	Avrupa'da Grundig satış ve dağıtımı
Uluslararası Pozisyonu:	Avrupa'nın 3'üncü büyük beyaz eşya üreticisi Avrupa'da % 9,6 pazar payı Rusya, Romanya ve Çin'de üretim tesisleri	---
Yurt Dışı Gelirlerinin Payı:	% 50	% 67
Ortaklık Yapısı:	Koç Holding % 39,14 Diğer Koç % 17,23 Burla Grubu % 22,34 Halka Açık % 21,29	Arçelik % 83,03 Diğer Koç % 5,65 Halka Açık % 11,32

Kaynak: Koç Holding 2008 Yılı Faaliyet Raporu

Arçelik'i grubun en uluslararası şirketi yapan unsur sadece dışarıdaki yatırımları değildir. Örneğin, 2004 yılından bu tarafa dağıtım hizmetleri bağlamında ortaklık içinde bulunduğu Sony ile Türkiye sınırları içerisinde LCD televizyon üretimi amacıyla stratejik işbirliğine de gidilmiştir.¹³⁷ Sonuç itibarıyla bütün bu

* Uzun yıllardır Koç Topluluğu'nun yurt dışı yatırımlarını organize eden Beko Elektronik A.Ş.'nin adı 2008 yılı Nisan ayında Grundig Elektronik A.Ş. olarak değiştirilmiştir.

¹³⁷ Arçelik ve Sony 2004 yılında Sony'nin Türkiye çapındaki dağıtım ağını güçlendirmesi ve o güne değin ulaşma fırsatı bulamadığı bölgelere açılması için işbirliği yapmıştı. Sony'nin TV dışındaki kamera, projeksiyon TV, CD çalar, DVD gibi yüksek teknoloji ürün gruplarının hepsi Türkiye çapındaki 4500 Arçelik ve Beko bayisinde satışa sunulmuştu. Bu şekilde günümüzde Arçelik ve Sony işbirliği dağıtımın yanında üretim kanalını da kullanmaya başlamaktadır "Arçelik, Sony için LCD TV üretecek," *Sabah*, 27 Mart 2010.

yeni yatırımlar ve ortaklıklarla yurtdışında sektörün önde gelen aktörlerinden birisi olmak hedeflenmektedir. Kaldı ki hepimizin hatırlayacağı gibi bu amaç henüz 1990'larda "Beko, Bir Dünya Markası" sloganıyla dile getirilmiştir.¹³⁸ Arçelik'in bugün geldiği noktayı ve Topluluk için ne kadar önemli olduğunu anlamak için 2008 yılı faaliyet raporuna yansıyan bazı verilere göz atmak yeterli olacaktır.

4. 3. 3. Koç Holding ve Şirketlerinin Ulusal ve 'Ulusötesi' B&SA İşlemleri

Günümüzde kapitalist sınıf (finans kapital) artık doğrudan üretim araçlarının mülkiyetinden çok üretim araçlarını olası en yüksek kar oranlarında çalıştıran dev şirketlerin mülkiyetiyle ilgilenmektedir. Amaç görelisi olarak daha yüksek kar oranlarını sağlayan işletmelerin 'portföye' alınması ya da bunlar zaten eldeyse korunması, düşük karlılıkta olan işletmelerin ise bir yoldan elden çıkarılmasıdır (Öncü, 2008: 111).

Hedefe odaklanmış bir büyüme perspektifi benimseyen grup düşük katma değer getirisine sahip bazı sektörleri terk etmiş; yüksek yatırım getirisine sahip olanlara yoğunlaşmıştır. Bunun neticesinde son yıllarda gerçekleştirdiği satışlardan 3 milyar \$ gelir elde ederken; 6,6 milyar dolarlık satın alma işlemi yapmıştır. 2008 yılı Faaliyet Raporu'na yansıyan veriler ışığında, 2003 – 2008 yılları arasında grubun satışları içerisinde TL cinsinden gelirlerin payının % 56'dan % 35'e gerilediğini görmekteyiz. Yabancı paraya endekli

¹³⁸ Koç Holding'in Arçelik A.Ş.'si gibi büyük şirketler için şüphesiz iç pazarlar yetersiz kalmaktadır. Özellikle Türkiye gibi sık sık derin krizlerle sarsılan ve makroekonomik istikrarın bir türlü tesis edilemediği bir ortamda, şirketin, uzun dönemde dünyanın en büyük beyaz eşya üreticisi olmak hedefini anlamak mümkündür. Özellikle gelişmiş ülkelerde üretim yapıyor olmak, hem iç hem de dış pazarlarda bir Türk şirketi olarak Arçelik'in uluslararası imajına çok önemli katkılar sağlayacak ve dolayısıyla şirket hisselerinin değerini artırarak sermaye piyasalarında uluslararası yatırımcılar için çekici kılacaktır. Arçelik A.Ş. Genel Müdürü Aka Gündüz Özdemir, "Hedefimiz; Beko ile 2010'a kadar kendi sektörümüzde dünyanın en çok tercih ettiği ilk 10 markadan biri olmaktır" diyerek bu küresel hedeften söz etmektedir. "Arçelik kabına sığmıyor," www.arcelikas.com.tr (Erişim tarihi 01 Temmuz 2008).

gelirlerin payı ise aynı dönemde % 44'ten % 65'e çıkmıştır. Bu stratejiyle hedeflenen ise şirketin portföyünü, iç piyasadaki faiz hareketlerine, politik ortamdaki gerilimlere ve büyüme gibi ulusal ekonomik göstergelere karşı duyarlılığı görece yüksek iş kollarından çıkarak sağlamlaştırmak ve yatırımcıların güvenini iyice pekiştirmek olmaktadır. Bu şekilde Koç Holding, bugün faiz ve kur dalgalanmalarından etkilenmeyen çok daha güçlü bir portföy yapısına kavuşmuş durumdadır. Bu yeni yönelimin somut sonuçlarını, grubun faaliyet karlarının zaman içerisindeki seyrine bakarak görmek mümkündür. 2003 yılında faiz hareketleri ve büyüme duyarlılığı yüksek iş birimlerinin faaliyet karlarına katkısı % 69 iken; bugün bu rakam % 18'e inmiştir. Artık Koç'la özdeşleşmiş olan geleneksel iş alanlarından bazıları bu süreçte terk edilmiştir (Tablo 4.3). Grup, kabuk değiştirmektedir. Dayanıklı tüketim ve otomotiv gibi geleneksel faaliyet alanlarının yanı sıra finans ve enerji gibi görece yeni ve son derece karlı stratejik sektörlerle dönük bir strateji izlenmektedir.

Tablo 4.3. Koç Holding'in Satın Alma ve Elden Çıkarma İşlemleri (2004 – 2008)

YIL	ALINANLAR / HİSSE PAYI	ŞİRKET / ÜLKE	SATILANLAR	ALICI / ÜLKE
2004	Grundig (% 50'si)	Alba Europe (Almanya)	Türk Traktör (% 25) Tekersan Mako Garanti Balfour Beatty TNT Lojistik Türkiye	Halka arz Michelin (Fra) Magnetti Marelli sPA (Ita) Balfour Beatty (İng) TNT (Hol)
2005	Tüpraş (% 51) Yapı Kredi Bankası (% 67,3) Tansaş	ÖİB Doğuş (T.C.)	---	---
2006	--		İzocam Döktaş	Saint Gobain (Fra) Componenta (Fin)
2007	Changzhou Casa-Shinco	Çin	Demirdöküm Birleşik Oksijen Sanayi Migros Demrad	Vaillant (Alm) Linde (Alm) BC Partners (İng) Ada Metal (Türkiye)
2008	Grundig (diğer % 50'si)	Alba Europe (Almanya)	Koç Allianz Sigorta Koç Allianz Hayat ve Emeklilik Oltaş	Allianz SE (Alm) Allianz SE (Alm) Continental AG (Alm)

Kaynak: Koç Holding'in yıllık Faaliyet Raporları'ndan derlenmiştir (2004, 2005, 2006, 2007 ve 2008)

İşte 1946 yılında General Electric'le işbirliği içerisinde ülkedeki ilk yabancı sermayeli fabrikayı kuran ve memlekette bunun gibi bir çok ilke imza atan;

1987’de UTO’nun¹³⁹ dünyada yılın işadamı seçtiği Vehbi Koç’un mirası Koç Holding, 2000’lere geldiğinde “Yeni Milenyum, Yeni Vizyon” demektedir. Topluluk, 2001 yılında Unicredito İtaliana ortaklığı ile Koç Finansal Hizmetler’i kurarak finansal faaliyetlerini tek bir çatı altında birleştirme yoluna gitmiştir. Nisan 2003’te icra kurulunun başına geçen Mustafa V. Koç’la birlikte holding adeta büyük bir sıçrama yapacaktır. 2005 ve 2006 yılları grup açısından dönüm noktasıdır. Bu dönemde şirketin akibetini belirleyen çok önemli iki ‘mutlu olay’ gerçekleşir. Bunlardan birincisi, özelleştirilen Tüpraş’ın, yani Türkiye’nin en büyük işletmesinin satış ihalesinin kazanılmış olması; İkincisi Yapı Kredi Bankası’nın satın alınması ve Koçbank’la birleştirilmesi olmuştur. Bu iki gelişme, grubun, tüketiciler ve uluslararası yatırımcılar başta olmak üzere tüm kamuoyu nezdindeki imajı üzerinde olağanüstü olumlu etkileri olmuştur. Ancak bir yönüyle sözünü ettiğimiz gelişmeler, yeni milenyumun dönüşünde, Türkiye’nin bu en büyük sermaye grubunu ulusötesi birikim döngüleri içerisine iyiden iyiye katacak, ona ulusötesi mekanda çok önemli bir rekabet gücü sağlayacak bir yapıya kavuşmasına hizmet etmiştir. Türkiye finans kapitalinin ana gövdesinin en önemli kısmını teşkil eden Koç grubu, bu süreçte tam anlamıyla ulusötesi bir aktöre dönüşmüştür.

4. 3. 3. 1. Örnek Olay: TÜPRAŞ’ın Topluluk Bünyesine Katılması

Türkiye iş dünyasının Koç, İş Bankası, Sabancı ve Doğuş gibi en önde gelen grupları kuruldukları yıllardan itibaren, çağın ve ülkenin somut koşullarının da etkisiyle faaliyet alanlarını çeşitlendirmek yolunu izlemişlerdir. 1990’lı yıllara gelindiğinde ise artık bu geleneksel stratejilerin gözden geçirildiğini ve örneğin tekstil gibi düşük verimlilik sağlayan alanlardan ziyade yüksek verimliliğin söz konusu olduğu ve ihracatta daha fazla rekabet gücüne sahip olunan dayanıklı tüketim malları gibi bir takım sektörlerle yönediklerini görmekteyiz (Gültekin-Karakaş, 2009a: 253). Bu anlamda Sabancı grubu bu

¹³⁹ Vehbi Koç’un gözünde UTO’dan aldığı bu ödülün önemi çok büyüktür. Koç, her fırsatta, bu ödülü hayatının en mutlu olaylarından bir tanesi olduğunu anlatacaktır (Koç Holding, 2001).

eğilimin önemli bir temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Grup, anılan dönemde düşük ücretlere dayalı mutlak artı değer üretimi yerine küresel piyasalara yönelik yüksek teknoloji (görelî artı değer) üretimine girmek için tekstilden çekilirken, bilişim teknolojilerinde büyümeyi amaçlamıştır. Doğuş grubu “küreselleşmenin gereklerine uygun bir yapısal değişimin” gerekliliğine vurgu yapmaktaydı. Buna göre rekabet gücü olan bölgesel bir şirket kimliği kazanmak için grup finans, otomotiv, gıda perakendeciliği, inşaat, turizm ve TV yayıncılığı gibi alanlara odaklanırken; internet servis sağlayıcılığı gıda üretimi ve havayolu taşımacılığında çekildiğini açıklamıştır. 1990’ların sonunda başlattığı iştirak satış sürecini banka reformu sürecinde iyice hızlandıran İş Bankası Grubu ise 2002’de zamanın ruhuna uygun olarak kapsamlı bir değişim süreci içerisine girmiş ve benzer şekilde “aşırı çeşitlenmeden kaynaklanan kırılmalılığı” azaltmak istediğini duyurmuştur. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi son yıllarda Koç Grubu’nun da benzer bir stratejiyi takip ederek (onlar buna ‘odaklanma stratejisi’ diyorlar) faaliyet gösterdiği sektör sayısında kayda değer bir daralmaya gittiğini ve ileriye dönük olarak daha rekabetçi olabileceği alanlara odaklandığını gözlemlemek mümkündür. Bu yeniden yapılanma süreci, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de ortaya sermaye grupları açısından yeni davranış kalıpları çıkarmıştır, Bu bağlamda büyük sermaye gruplarının ilgilerini özellikle telekomünikasyon ve enerji sektörlerine ve özelleştirme kapsamındaki kuruluşlara yönelttiklerini görmekteyiz. Artık pek çok otorite ve uzman tarafından da kabul edildiği ve öngörüldüğü üzere 2000’li yıllarda en fazla büyüme ve karlılık potansiyeline sahip alanlar bunlardır.

Bu nedenle Koç’un yanında ülkemizdeki diğer büyük sermaye gruplarının da enerji ve telekomünikasyon alanlarına girme eğilimi içerisinde olduklarını birbirini ardına duyurmaları şaşırtıcı olmamıştır. Bu dönemde, Türk sermaye grupları, yüksek rekabet ve pazar gücü avantajına sahip olabilecekleri perakendecilik, finans, medya (eğlence sektörü) ve internet hizmetleri gibi sektörlerle yönelmişlerdir. Bu bağlamda Koç, Türkiye’nin en büyük gıda ve temel tüketici maddeleri tedarikçisi Migros mağazalar zinciriyle iç piyasada

güçlü bir konum kazanırken; Kazakistan, Rusya, Azerbaycan ve Bulgaristan'da açtığı süpermarket zincirleriyle dış piyasalarda güçlenmiştir. Bunun yanısıra “yeni sinerji beklentisiyle” gaz dağıtım şirketi OPET'in hisselerinin % 50'sinin ele geçirilmesi söz konusu olmuştur (Bkz. “Rahmi Koç'tan Mesaj,” aktaran Gültekin-Karakaş, 2009a: 255).

4. 3. 3. 1. 1. Özelleştirme Süreci

Türkiye, son yıllarda enerji sektörünü serbestleştirmek ve pazarda “özel sermayenin ve rekabetin önünü açabilmek için” geniş kapsamlı bir reform programını uygulamaya koymuş bulunmaktadır. Bu kapsamda 2005 yılında kararlı adımlar atılmış olup, akaryakıt ve LPG alanlarında fiyat serbestisi sağlanmıştır. Bu aynı dönemde yürürlüğe giren Petrol Piyasası Kanunu, petrol piyasasını liberalleştirmek, standartlar koymak ve sektörü düzenlemek yönünde önemli tedbirler getirmiştir. Sektörün oyuncularını özel şirketler açısından bakıldığında kanunla gelen en önemli değişiklikler ürün fiyatlarının serbest bırakılması ve ithalat kotasının kaldırılması olmuş; bu durum kendi sözleriyle “rekabeti artırmak suretiyle” sektörü gelişmeye teşvik etmiştir. Devlette ortaya çıkan ve önceki bölümlerde de değinilen “düzenleyici dönüşüm” uygun olarak burada da faaliyetlerin ancak Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK) tarafından verilen lisanslarla mümkün hale getirilmesi, piyasayı düzenleyici önemli bir etken olmuştur (Bkz. Koç Holding, 2005 Yılı Faaliyet Raporu, s.54-5). Diğer yandan enerji piyasası açısından bakıldığında en önemli olay yine 2005 yılında gerçekleşmiş ve Türkiye'nin en büyük sanayi kuruluşu, tek rafinaj şirketi olan Tüpraş'ın özelleştirilmesi işlemleri tamamlanmıştır.

Türkiye Petrol Rafinerileri A.Ş. Kamu Ortaklığı İdaresi'nin 10.07.1990 tarih ve özelleştirme 90/3 sayılı kararına istinaden özelleştirme kapsamına alınmış ve Yüksek Planlama Kurulu'nun 08.01.1991 tarih ve özelleştirme 91/2 sayılı kararına istinaden şirket sermayesinin % 1,64'ü 27-29 Mayıs 1991 tarihinde

halka arz edilmiştir. Ayrıca, Özelleştirme Yüksek Kurulu'nun 12.10.1999 tarih ve 99/68 sayılı kararı ile 2000 Nisan ayı içinde şirketin İdare portföyündeki hisse senetlerinin % 30.7'si daha yurtiçi ve yurtdışı piyasalarda halka arz edilmiştir. Şirketin toplam halka açıklık oranı % 34,24'e ulaşmıştır. 31 Aralık 2003 tarihi itibarıyla 412,8 milyar TL (Net Dönem Karı), 4.335 personel ve % 71'lik pazar payı bulunan şirketteki % 65,76 oranındaki kamu hissesinin blok satış yöntemiyle özelleştirilmesi amacıyla 7 Haziran 2003 tarihinden itibaren verilen ilanlarla ihale açılmıştır. İhalede son teklif verme tarihi olan 24 Ekim 2003 itibarıyla teklifler alınmıştır. 13 Ocak 2004 tarihinde yapılan nihai pazarlık görüşmeleri sonucunda en yüksek teklif 1 milyar 302 milyon ABD Doları bedelle Efremov Kautschuk Gmbh tarafından verilmiştir. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı ihale sonucu ile ilgili olarak Rekabet Kurulu'nun iznini aldıktan sonra kararı Özelleştirme Yüksek Kurulu'nun onayına sunmuş, Kurul da bu kararı onaylamıştır. Ardından Petrol-İş sendikasının Danıştay'a açtığı dava sonucunda bu 'ilk satış' iptal edilmiştir. Bu iptal kararı, Tüpraş'ın özelleştirilmesi çabasının sonu olmamış; süreç, bir yıl sonra 12 Eylül 2005 günü yapılan yeni ihalede en yüksek bedel olan 4,14 milyar doları veren Shell - Koç ortaklığının kazanmasıyla tamamlanmıştır.

Aslında süreç tam anlamıyla tamamlanmış demek doğru olmaz; çünkü Petrol-İş sendikası ihaleyi bir defa daha mahkeme sürecine taşımıştır. Petrol İş'in buradaki itirazı iki ana konuya odaklanmaktadır. Birincisi, sendika, haklı olarak, verilen bedelin Tüpraş gibi bir dev için çok düşük olduğunu iddia etmektedir. İkincisi, bu satış ile Türkiye'nin "enerji politikalarını belirleme gücü" Shell'in yani 'yabancıların' eline geçecektir. Sonrasında yaşanan gelişmeler, elbette Tüpraş özelinde, bu yabancı endişesini haksız çıkarmış ve Shell'in bu ortaklıktaki payı % 2'ye düşmüştür (Bkz. "Tüpraş'ta Shell'in payı yüzde ikiye geriledi," Milliyet, 1 Aralık 2005). Özelleştirme ile ülke varlıklarının büyük ölçüde el değiştirdiği ve yabancılaştığı doğrudur. Hele ki enerji gibi bir alanda dengeler kağıt üzerinde yazan oranlardan çok daha karmaşık ve hassastır. Kanımızca, tıpkı verilen fiyatların düşüklüğü gibi bu da özelleştirmelere karşı olmanın temel gerekçesi olamamalıdır. Nitekim, son ihaleye yönelik

Danıştay'ın iptal davası açması üzerine Cumhuriyet gazetesi başyazarı İlhan Selçuk'un yazdıkları bu konuda ulusalcı savrulmanın en güzel örneklerinden birisini vermektedir: “Diyelim davayı sendikacılar kazandı; ulusal sermaye Koç devreden çıktı... Ne olacak?... Tüpraş 'kamu' ya da başka deyişle 'devlet' elinde mi kalacak? Yok canım... IMF'nin fetvası, AKP'nin tezgâhıyla Tüpraş'ın yine satışa çıkarılması kaçınılmaz kuraldır... Takıyyeci iktidar, sendika davayı kazanırsa göbek atar!... Çünkü Dubai'den başlayarak İslamcı sermaye Tüpraş'ı ele geçirmek için can atıyor, sırada bekliyor.” (İlhan Selçuk, “İlkbaharda Tüpraş,” Cumhuriyet, 26 Mart 2006). Tüpraş'ı islami ya da 'ecnebi' değil de Koç Grubu gibi bizden birilerinin, yani ulusal bir sermaye grubunun ele geçirmesine sevinen bu sorunlu algı karşısında birkaç gün sonra aynı gazetede yer alan şu satırlar çok daha anlamlı: “Tüpraş'ta öncelikle kâr elde etme amacıyla çalışacak olan özel sermayenin 'ulusal' ya da 'uluslararası' nitelikte olması önemli bir ayrıcalık göstermez. (...) Piyasa koşullarının dalgalanmaları altında, temel amaç olarak kâr elde etme güdüsüne dayalı işletmecilik anlayışı her zaman 'ulusal çıkarlar' ile uyuşmayabilir ve sosyal fayda ilkeleriyle çelişebilir. (...) Öte yandan, şu ya da bu kriter ile 'ulusal' niteliğe sahip bir özel sermaye grubunun piyasanın değişen koşulları altında dahi ileride de bu konumunu muhafaza edeceğini kim garanti edebilir? Ülkemizde, örneğin 'ulusal' sermayenin niyetleri açısından, POAŞ'ta ve Erdemir'de sürmekte olan yabancı ortak arayışlarının sunmakta olduğu dersler yeterince öğretici değil midir?” (Erinç Yeldan, “Tüpraş ve ulusal sermaye,” Cumhuriyet, 5 Nisan 2006). Sonuçta, özelleştirme olgusuna karşı sağlıklı argümanlar geliştirebilmek için 'ucuza gitmesin,' 'yabancıya gitmesin' veya 'islami sermayeye gitmesin' türünden kaygıların ötesine geçebilmek gerekir. Tüpraş, dikey ve yatay sanayi bağlantılarıyla Türk ekonomisinin can damarıdır. Türkiye'nin yıllık rafinaj üretiminin % 86'sını gerçekleştiren ve yarattığı katma değer ile tek başına milli gelirin % 3'ünden fazlasını üreten Tüpraş, aynı zamanda Ortadoğu ve Güney Asya'ya teknoloji ihraç etmekte olan bir sanayi devidir. Kendisine ait ham petrol depolama tesisleri Türkiye toplamının yarısından fazladır. Şu halde Yeldan'ın “böylesi stratejik konumda bulunan bir işletmenin, özü itibarıyla tekelci piyasaların gündelik kâr zarar

hesaplarıyla değil, sosyal fayda ve sosyal hizmet ilkesiyle çalıştırılması esastır” sözlerine katılmamak mümkün değildir.

Bu basit nedenledir ki Koç Holding açısından 2000’li yıllarda benimsenen odaklanma stratejisinin en somut faydalarının görüldüğü girişim, özelleştirilen Tüpraş’ın topluluk bünyesine katılması olmuştur. Türkiye’nin en büyük ve en kârlı şirketlerinden biri olan Türkiye Petrol Rafinerileri A.Ş. (Tüpraş), ham petrol rafinajı, petrol ürünleri ithalatı ve ihracatı ve petrokimya sanayi alanında faaliyet göstermektedir. Türkiye’nin tek rafineri şirketi Tüpraş’taki % 51’lik kamu payının blok satışı ile kamu bu alandan tamamen çekilmiştir. Koç’un kontrolüne girdiği 2005 yılının ilk altı ayında konsolide net kârı bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 60 artışla 293,1 milyon YTL olan Tüpraş’ın ikinci çeyrek net kârı da 250 milyon YTL olarak gerçekleşmiştir. Tüpraş’ın 2004 yılının tamamındaki konsolide net kârı, 2003 yılına göre % 40,3 artarak 659,25 milyon YTL olmuştu. 2004 yılında 11,5 milyar YTL olarak açıklanan konsolide net satışları ise 2005’in ilk altı ayında 6,3 milyar YTL olarak gerçekleşmiştir. Ödenmiş sermayesi 250,4 milyon YTL olan Tüpraş’ın toplam piyasa değerinin, 6 milyar YTL civarında olduğu hesaplanmıştır. (Bkz. “Profil: Tüpraş, 1990’dan beri özelleştirme kapsamında,” Reuters, 12 Eylül 2005). 2004 sonu itibarıyla toplam 4.561 kişiyi istihdam eden ve yıllardır Türkiye’nin en büyük sanayi şirketleri sıralamasının ilk sırasını kimselere bırakmayan bu dev kuruluşun Koç Holding’e aradığı yeni sinerjiyi fazlasıyla sağlamış olduğuna şüphe yoktur.¹⁴⁰ Nitekim 2005 yılında Norveçli dev petrol

¹⁴⁰ Şüphesiz topluluğun son dönemde gerçekleştirdiği atılım içerisinde Tüpraş’ın kazanılmasının anlam ve önemi büyüktür. Tüpraş ihalesinin kazanılması o güne değin özelleştirmeler sürecinde fazlaca ön plana çıkmayan ve bazı kesimler tarafından risk alma iştahı zayıfladığı için büyüme potansiyelini yitirdiği yazılıp çizilmeye başlanan gruba çok önemli bir katkı yapmış; adeta ‘sınıf atlamasını’ sağlamıştır. Bu anılan iştahsızlık tespiti için bkz. Murat Yülek, “Cari açık, Telekom özelleştirmesi ve Türkiye’ye yabancı ilgisi,” *Dünya*, 11 Temmuz 2005. Öte yandan Vahap Munyar, Tüpraş sürecini ve Koç Topluluğu’na olası etkilerini “Tüpraş, yıllardır İSO’nun ‘Türkiye’nin En Büyük Sanayi Kuruluşları’ sıralamasında zirvede bulunuyor. Tüpraş’ın 2004 yılı net satışları 8 milyar 558 milyon dolar düzeyinde görünüyor. Koç Grubu’nun net satışları da yine 2004 yılı sonuçlarına göre (Fortune 500 sıralamasında da bu rakam yer alıyor) 15 milyar 578 milyon dolar düzeyinde bulunuyor (...) Koç Grubu yönetiminde, ‘Tüpraş’ı da alınca konsolide ciromuz 26 milyar doları aşacak, Fortune 200’e gireceğiz. Böylece 15 yıllık hedefimizi bir Tüpraş’la gerçekleştirmiş olacağız’ heyecanı yaşıyor” sözleriyle ifade etmektedir, “Koç, Tüpraş’la dünyanın 200 devi arasına girecek,” *Hürriyet*, 14 Eylül 2005.

firması Statoil ile sürdürülen ortaklık ve Aygaz, Opet ve Entek gibi başlıca şirketleriyle Koç Topluluğu Enerji Grubu'nun topluluk dışı satışlar içerisindeki payı % 19,5 ve faaliyet karları içerisindeki payı ise % 11,5 iken, Tüpraş'ın devreye girmesiyle 2008 yılı sonu itibariyle bu rakamlar sırasıyla % 62 ve % 47 şeklinde gerçekleşmiştir.¹⁴¹

4. 3. 3. 1. 2. TÜPRAŞ'ın Özel Konumu ve Önemi

Tüpraş'ın özelleştirilmesi süreci etrafında cereyan eden ekonomi-politik tartışmalar üzerinde ciddiyetle durmak gerekir. Bu dev satış ihalesi şüphesiz Koç'un marka ve piyasa değerine, hisse senedi fiyatlarına, Aygaz gibi sektördeki diğer firmalarının konumları üzerine olağanüstü olumlu bir katkısı olmuştur. Sonuçta nereden bakarsak bakalım yıllık cirosu 20 milyar dolar olan Tüpraş, tüm varlıkları ve 85 yıllık birikimiyle yıllık cirosu o dönem 18 milyar dolar olan Koç Holding'in kontrolüne girmiştir. Bu rakamlar, Tüpraş'ın Topluluk açısından önemini anlatmaya yetmektedir. Ancak bu olayın bir ulusötesi şirketin rasyonalitesini aşan anlamları bulunmaktadır. Öncelikle Tüpraş'ın özelleştirilmesi ulusötesi kapitalizmin "daha az devlet daha çok sermaye" programının Türkiye'deki en önemli izdüşümüdür. Kamuya ait bu varlıkların dünyanın bütün ülkelerinde büyük hız ve kararlılıkla sermaye elinde yoğunlaşması, liberal Batı'da toplumsal sınıfların, parlamenter bir sistem düzleminde devlet ve onun denetlediği bütün iktisadi, politik ve ideolojik araçlar üzerinde egemenlik kurmak için verdikleri biçimsel mücadeleler olarak tanımlayabileceğimiz liberal demokrasinin bütün varlık zeminini ortadan kaldırmaktadır.

¹⁴¹ Topluluk, uzun yıllardır enerji sektöründeki ortağı olan dünya devi Norveçli petrol şirketi Statoil'le yollarını 2009 yılında ayırmıştır. Bu ayrışmanın ardında, Tüpraş'ın satış ihalesine hali hazırda uluslararası ortağı olan Statoil ile değil de Shell ile girilmiş olmasının yarattığı gerginlikle ilişkilendirmek mümkündür (bkz. Guntay Şimşek "Koç Tüpraş'la rotayı düzeltti," *Sabah*, 14 Eylül 2005.

Türkiye gibi “geriden gelen” bir ülkede Tüpraş’ların anlamı sadece “85 yıllık bir birikim” olması, “milletin alinteri” ve “ülkenin gururu olması” gibi romantik söylemler üzerinden okunamaz. Bu kurum, sadece uluslararası pazarda kelepir fiyatlarla satışa çıkarılan değerli bir mal değil, çok daha önemli olarak en az OYAK kadar ikincil hasım devlet / toplum kompleksi olarak Türkiye Cumhuriyeti’nin can damarıdır. Tüpraş gibi varlıkların Shell – Koç ve benzeri uluslararası ortak girişim grupları tarafından satın alınması o gruplar için gurur verici başarılarıdır şüphesiz. Koç gibi dev şirketler hemen her gün dünyanın bir yerlerinde böyle ihaleler kazanarak güçlerine güç katıyorlar. Yarın bir gün de Koç, Tüpraş’ı bir başka dev UÖŞ’e devredebilir. Bu, işin doğasında vardır. Bu, Tüpraş’ın kontrolünü hangi kimde olduğunun önemsiz olduğu anlamına gelmez. Koç Topluluğu, bu sayede, ulusal ve uluslararası medya organlarında sıklıkla ifade edildiği üzere, ‘sınıf atlamıştır.’ Sanıyoruz ki bu atlama eylemiyle anlatılmak istenen, Koç’un, uzunca süredir aşına olduğu küresel politik ekonominin içsel dairesinde çok daha özel bir köşeye yerleştiği ve sermayenin çok daha ulusötesi bir ajanı olduğudur.

Altı çizilmesi gereken önemli bir olgu, liberal merkez bölgenin dışında kalan hasım devlet toplum komplekslerinin Batı’yla entegrasyon adına geçirmeleri gereken dönüşümün başarısı, buralarda egemen konumda bulunan devlet sınıflarının ekonomik anlamda mülksüzleşmesi (özelleştirmeler, sınır-ötesi B&SA’lar vs.) ve ideolojik cephaneliğinin boşaltılmasına (siyasal reformlar, yargı reformu vs.) bağlıdır. Bütün bu ekonomi politik dönüşümler, zaman içerisinde hasım devlet sınıflarının toplumsal iktidar koşullarının iktisadi, politik, ideolojik ve kültürel zemininin zayıflamasına hizmet eder. Bu süreçte hasım devlet / toplum kompleksi içerisinde sermayenin ulusötesi yönelimli ajanlarının giderek yükselmesi gibi bir diğer önemli gelişme yaşanmaktadır. Günümüzde kapitalizm, temel bunalımı emek ve sermaye çelişkisinin yanında, Hobbes’çu hasım devletlerin ulusötesi dönüşümü, Locke’cu Batı’yla hegemonik entegrasyonu süreci üzerinden işlemektedir. Türkiye’de 1980’den 2000’lerin başına kadar geçen yirmi yıllık dönemde bu ulusötesi dönüşümün

iyice olgunlaştığını, son on yılda ise adeta patlama yaptığını tespit etmek mümkündür.

4. 3. 3. 2. Örnek Olay: Yapı Kredi Bankası'nın Satın Alınması

Türkiye’de özel sektör bankacılığının oluşum yılları olarak görebileceğimiz 1940’lı yıllarda kurulan bankalardan en önemlileri şüphesiz Yapı ve Kredi Bankası (1944), Türkiye Garanti Bankası (1946), Akbank (1948), Pamukbank (1955) idi. Bunlar içerisinde Akbank bir aile holdingi tarafından denetlenen “ilk holding bankası” olurken; diğer bankalarda da kontrol süreci birer birer holdinglere geçmeye başlamıştır. YKB’nin denetimi de önce Doğu Grubu’na ardından 1979’da Çukurova Grubu’na geçer. Diğer yandan, Pamukbank’ın henüz kuruluşu sürecinde hissedarlardan bir tanesi olan Çukurova Grubu bu bankanın denetimini 1960’ların ortalarında tamamen ele geçirmiştir. Böylece özel bankacılığın gelişim süreci içerisinde Çukurova Grubu, kontrol ettiği (YKB, Pamukbank ve Selanik Bankası gibi) üç banka ile oldukça önemli bir role sahip olmuştur. 1969’da devralınan Selanik Bankası önce Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası daha sonra İnterbank olarak iki kez isim değişikliği yaşamış; 1996’ya gelindiğinde ise Nergis Grubu’na satılmıştır. Garanti Bankası ise Koç ve Sabancı gruplarının bu bankayı ele geçirme mücadeleleri sonuç vermeyince 1980’lerin başında Doğu Grubu’na satılmıştır.

Koç ve Sabancı grupları arasında 1970’lerin sonunda sonlarında yaşanan bu mücadele otomotivdeki rekabetleriyle ilgiliydi. Koç grubu kendi kontrolünde lastik imalatçısı bir şirket için tehlike oluşturmaya başlayan Sabancılara ait bir lastik şirketindeki büyük hisseye sahip olan bankanın denetimini ele geçirmek istiyordu. İki grup da çoğunluk hissesini ele geçiremeyince bankadaki hisselerini sattı. Koç, sonunda Sabancı Grubu’na ait ve Türkiye’nin en büyük ticari bankalarından bir tanesi olan Akbank’la rekabet etmek için ABD’li American Express ortaklığıyla Koç - American Bank’ı kurdu (Sönmez, 1992: 28; Gültekin-Karakaş, 2009a: 112-3). Koç Grubu, 1980’lerin başında Garanti

Bankası'ndaki hisselerini Doğuş Grubu'na sattıktan sonra elindeki Koç-Amerikan Bankası ile birlikte bankacılıkta küçük bir paya sahip idi. 1994'te finans sektöründe genişleme kararı aldıktan sonra Grup sırasıyla bir dizi deniz aşırı banka (Koçbank Netherland / 1996, Koçbank Azerbaycan / 2000), leasing, sigortacılık, tüketici finansmanı ve factoring şirketleri kurdu. O tarihten bu yana Koç Grubu, hızla küresel ve ulusal finans piyasalarında büyümeye devam etmektedir. Banka Reformu sürecinde Koçbank'ı İtalyan UniCredito'yla birleştirerek ve Çukurova Holding'e ait Yapı Kredi Bankası'nı satın alan Grup, bugün Türk bankacılık sektörünün de en büyük oyuncularından bir tanesi haline gelmiştir.

Tablo 4.4. Koç Finansal Hizmetler A.Ş.'nin Ortaklık Yapısı

	Hisse Tutarı (TL)	Hisse Oranı (%)
KOÇ GRUBU	1.505.637.434,22	50,0
Koç Holding A.Ş.	1.130.870.270,59	37,5
Arçelik A.Ş.	119.934.397,73	4,0
Koç Aile Fertleri	39.919.137,73	1,3
Koç Aile Şirketleri	51.011.314,29	1,7
Koç Grubu Şirketleri	77.845.253,07	2,6
Koç Grubu Vakıfları	86.056.861,15	2,9
UNICREDITO GRUBU	1.505.637.434,22	50,0
Unicredit Bank Austria AG	1.505.637.434,22	50,0
GENEL TOPLAM	3.011.274.868.44	100,0

Kaynak: KFH 2009 Yılı Faaliyet Raporu

Koç Finansal Hizmetler A.Ş. Koç Grubu'nun finans sektöründeki iştiraklerini (Koç-bank, Koç Yatırım, Koç Leasing, Koç Faktoring, Koç Portföy, Koçbank Netherland NV ve Koçbank Azerbaycan) tek çatı altında toplayarak Mart 2001'de kurulmuştur. 2002 yılı Ekim ayında Şirket, Koç Grubu'nun UniCredito Italiano S.p.A. ile gerçekleştirdiği yarı yarıya ortaklık yapısı ile Türkiye'nin önde gelen finansal hizmetler gruplarından biri olarak uluslararası bir nitelik kazanmıştır. 2005 yılı Eylül ayında, Türkiye'nin önde gelen kurumlarından biri olan Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. ve bağlı iştirakleri (Yapı Kredi Portföy, Yapı Kredi Yatırım, Yapı Kredi Leasing, Yapı Kredi Faktoring, Yapı Kredi Yatırım

Ortaklığı, Yapı Kredi Sigorta, Yapı Kredi Emeklilik, Yapı Kredi Bank Netherland, Yapı Kredi Moscow vb.) Koçbank tarafından satın alınmıştır. 2006 yılı Ekim ayında Koçbank'ın, Yapı Kredi bünyesinde birleşmesinin ardından, Şirket Yapı Kredi'nin ana hissedarı konumuna gelmiştir. Yapı Kredi'nin % 81,8 oranındaki hissesi Koç Finansal Hizmetler A.Ş.'ye aittir. Koç Finansal Hizmetler, Tablo 4.4'te görüldüğü gibi Koç Grubu ve UniCredit Group'un eşit oranlı bir ortaklığıdır. Kalan % 18,2'lik pay halka açıktır ve diğer ortakların sahipliğindedir.

4. 3. 3. 2. 1. 2001 Krizi'nden Bugüne Türkiye'de Bankacılık Sektörünün Genel Görüntüsü¹⁴²

Bilindiği gibi Türkiye'de bankacılık sistemi, 1990'ların sonu ve 2000'lerin başında, banka batış ve tasfiyeleri ile bunları izleyen hızlı bir yabancılaşma süreci yaşamıştır. Mevzuatın öngördüğü teknik, mali ve etik kısıtları çoğu zaman siyasal ilişkileri ile aşarak banka kuranlar ve yönetim - denetimi elinde bulunduranlar, bankacılık ilke ve yöntemlerine aykırı uygulamaları, kendi grup şirketlerine limit üstü aktarımları ve kötü yönetimleriyle bankaların mali yapılarını önemli ölçüde zayıflatmışlardır. Bu tabloya eklenen kriz ortamında yaşanan ekonomik dalgalanmaların etkisiyle reel sektörden kredi geri dönüşlerini sağlayamayan, açık pozisyonda yakalanan ve devlet iç borçlanma senetlerine bağlanan fonların daha önce görülmemiş bir düzeye radikal olarak yükselen faizlerin etkisiyle zararları artan bankalardan yirmi ikisi, bu süreç içinde Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na (TMSF) devredilmişlerdir. TMSF'ye devredilen bankalardan sekizi diğer bankalarla birleştirilmiş,¹⁴³ altısı satılmış,¹⁴⁴ yedi banka tasfiye edilmiştir.¹⁴⁵ 2001 – 2008 aralığında ise 18

¹⁴² Elbette son yıllarda bu alanda yaşanan köklü değişim sürecinin bütün yönlerini bu çalışmanın genel çerçevesi içine sığdırmamız olanaklı değil. Bu anlamda, son yıllarda Türk bankacılık sektörü üzerine oldukça yetkin eleştirel çalışmalar için bkz. Ergüneş (2008, 2009) ve Gültekin-Karakaş (2009a,b),

¹⁴³ Etibank (İnterbank ve Esbank), Sümerbank (Egebank, Yurtbank, Yaşarbank, Bank Kapital, Ulusal Bank), Halk Bank (Pamukbank).

¹⁴⁴ Bank Ekspres, Sümerbank, Demirbank, Sitebank, Tarişbank (Milli Aydın Bankası).

banka, 13'ünün ortaklığı % 50'den fazla olmak üzere, en düşüğü % 20 ve en yükseği % 100 paylarla yabancı sermaye ile ortaklığa girmişler ya da tümüyle satılmışlardır.¹⁴⁶ Süreç sonucunda, yalnızca üç adet kamu sermayeli banka kalmıştır: Ziraat Bankası, Halk Bankası ve Vakıflar Bankası. 2008 yılının sonunda Resmi Gazete'de yayımlanan "Türkiye Ulusal Programı"nda, bu bankaların da kısa ve orta vadede özelleştirileceği taahhüt edilmektedir.¹⁴⁷

Tablo 4.5. Türk Bankacılık Sektöründe Yoğunlaşma (%)

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
İlk 5 Banka*											
Toplam Aktif	44	44	46	48	56	58	60	60	63	64	62
Toplam Mevduat	48	41	50	51	55	61	62	64	66	60	64
Toplam Krediler	47	40	52	42	49	55	54	48	56	53	57
İlk 10 Banka*											
Toplam Aktif	70	68	68	69	80	81	62	84	85	84	85
Toplam Mevduat	72	73	69	72	81	86	86	88	89	88	89
Toplam Krediler	71	70	73	71	80	74	75	77	80	80	83

* Toplam aktiflere göre

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği Yıllık Raporları'ndan derlenmiştir (1997'den 2008'e).

¹⁴⁵ Etibank, İktisat Bankası, Kentbank, EGS Bank, Toprakbank, Türk Ticaret Bankası, İmar Bankası.

¹⁴⁶ Demirbank'ın tamamı 2001'de İngiliz sermayeli HSBC'ye; Koçbank'ın %50'si 2002 yılında İtalyan sermayeli Unicredito'ya; Sitebank'ın tamamı 2001'de Portekiz sermayeli Millenium BCP'e; Türk Ekonomi Bankası'nın % 42.1'i 2005 yılında Fransız sermayeli BNP Paribas'a; Dışbank'ın % 89.3'ü 2005 yılında Belçika sermayeli Fortis'e; Yapı Kredi Bankası'nın % 57.42'si 2005 yılında Koç – Unicredito ortaklığına; Garanti Bankası'nın % 25.5'ü 2005 yılında Amerikan sermayeli General Electric Consumer Finance'a; Bank Pozitif (C Bank)'ın % 65'i 2005 yılında İsrail sermayeli Bank Hopalium'a; Finansbank'ın % 89.4'ü 2006 yılında Yunanistan sermayeli National Bank of Greece'e; Denizbank'ın % 99.8'i 2006 yılında Belçika – Fransa sermayeli Dexia Bank'a; Akbank'ın % 20'si 2006 yılında Amerikan sermayeli Citibank'a; Şekerbank'ın % 34'ü 2006 yılında Kazakistan sermayeli Bank Turan Alem Group'a; Tat Bank'ın tamamı 2006 yılında Amerikan sermayeli Merrill Lynch European Asset Holdings Inc'a; Tekfenbank'ın % 70'i 2007 yılında Yunanistan sermayeli Eurobank EFG'ye; Turkland Bank'ın % 91'i 2007 yılında Ürdün – Lübnan sermayeli Arab Bank ve Bank Med'e; Oyakbank'ın tamamı 2007 yılında Hollanda sermayeli ING Bank'a; T. Finans Katılım Bankası'nın % 60'ı 2008 yılında Suudi Arabistan sermayeli Suudi National Commercial Bank'a ve Turkish Bank'ın % 40'ının Kuveyt sermayeli Kuveyt National Bank'a satılmıştır (Günaydın, 2009: 78).

¹⁴⁷ Resmi Gazete'de 31 Aralık 2008 tarihinde yayımlanan "Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı"na göre, "Özelleştirme vizyonu çerçevesinde önümüzdeki dönemde, kısa vadede Halk Bankası, orta vadede Halkbank tecrübesinin ardından strateji belirlenmek üzere Ziraat Bankası ve Vakıflar Bankası'nın özelleştirilmesi" hedeflenmektedir.

Şu sorulara tatmin edici cevaplar üretilmeden, günümüz Türkiye'sinde bankacılık ve finans sisteminin asıl niteliğini ve bu sistem içerisinde hareket eden sermaye aktörlerinin eylemlerini doğru bir biçimde değerlendirmek mümkün değildir. İlk olarak, bu denli kapsamlı ve radikal bir bankacılık reformuna 'gerçekte' neden ihtiyaç duyulmuştur? İkincisi, reformun mevcut finansal yapı ve aktörler açısından somut sonuçları neler olmuştur? Bu noktada, öncelikle, 2001 ekonomik krizinin sonrasında yaşanan gelişmelerin, bankacılık sektöründeki yoğunlaşmayı artırdığını tespit etmemiz gerekir. Özellikle ulusal ve sınır-ötesi banka B&SA'larını destekleyen, teşvik eden Banka Reformu'yla birlikte, en büyük ilk beş (ve ilk on) bankanın toplam aktifler, mevduatlar ve kredilerdeki paylarını artırdığını görüyoruz (bkz. Tablo 4.5).

Tablo 4.6. Konsolidasyon Sürecinde Yabancı Bankalar

ORTAKLIK			
Ulusal Banka	Yabancı Banka	Yeni Banka	Yıl
Koç Bank	UniCredito	YKB	2002
Garanti	GE Corp	Garanti Bankası	2005
TEB	BNP Paribas	TEB	2005
Tekfen	EFG Eurobank	Eurobank Tekfen	2006
Akbank	Citibank	Akbank	2006
Alternatifbank	Alpha Bank	Alternatifbank	2006
DEVİR			
Ulusal Banka	Yabancı Banka	Yeni Banka	Yıl
Demirbank	HSBC Bank	Demirbank	2001
Sitebank	Banco Commercial Portugues (Novabank)	BankEuropa	2002
Dışbank	Fortis	Fortis	2005
Denizbank	Dexia	Denizbank	2006
Adabank	The International Investor	Gulf Credit	2007
MNG Bank	Bankmed ve Arapbank PLC	Turkland Bank	2007
Oyakbank	ING Bank	ING Bank Türkiye	2007
Finansbank	NBG (National Bank of Greece)	Finansbank	2008

Kaynak: Gültekin-Karakaş (2009a: 397)

Diğer bir önemli olgu, sistem içerisinde toplam banka sayısındaki azalmadır. Bankacılıktaki bu yoğunlaşma, TMSF bankalarının büyük gruplar tarafından ele geçirmeleri ve birden fazla bankaları olanların bunları birleştirmesi yoluyla gerçekleşmiştir (Gültekin-Karakaş, 2009a: 349-52, bkz. Tablo 11.1, Tablo 11.2 ve Tablo 11.3). Yoğunlaşma, sistemdeki aktörlerin küresel rakipleriyle "rekabet edebilirliklerini" artırmanın yolu olarak görülmekte ve bizzat sistemin

temel düzenleyici kurumları tarafından talep edilmektedir. Gültekin-Karakaş (2009a: 349-50), buradan hareketle, önemli bir tespitte bulunmakta ve banka reformu sürecinde, ayakta kalmayı başaran bankaların “küresel bankacılık sistemiyle bütünleştirilmesi” yoluyla “Türkiye’yi küresel birikimle bütünleştirebilecek bir banka eliti inşa edilmesinin” amaçlandığını öne sürmektedir. Bizim için bu önermelerin taşıdığı önem bir hayli büyüktür. Gerçekten de Türkiye’de ulusötesi kapitalist sınıf nüvesi varlığını araştırırken, bankacılık ve finans sektöründe 1990’ların sonlarında başlayan, 2001 Krizi’ni izleyen ve Banka Reformu süreciyle devam eden bu dönüşüme değinmeden geçmek mümkün değildir. Dönüşümün diğer bir boyutu ise uluslararası bankalarla ortaklıklar geliştirmek üzerinden gerçekleşmektedir. Yoğunlaşan iç finans piyasasındaki konumları güçlendikçe, küresel rekabet içerisinde büyük bankaların giderek daha büyük ve daha küresel oyuncularla çeşitli ortaklıklar ve işbirlikleri geliştirdiklerini gözlemek mümkündür (Tablo 4.6).

Bu olgunun dayandığı bir dizi önemli faktör vardır. Krizden sonra “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” adıyla uygulanan politikaların, uluslararası yatırımcıların yoğun taktir ve beğenisini topladığı bilinmektedir. Bankacılık sektöründe gündeme gelen el koyma ve yeniden yapılandırma türünden gelişmeler, piyasa oyuncularının nezdinde ‘güven verici’ bir makroekonomik ortamın işaretleri olarak algılanmaktadır. Neticede o dönemde gelişmeler, yabancı yatırımcılar için oldukça cazip bir ortamın oluşmasına hizmet etmiş ve banka sisteminde konsolidasyon sürecini besleyen uluslararası sermaye akımlarında, geçtiğimiz bölümlerde başka vesilelerle altını çizdiğimiz, büyük sıçramalar yaşanmıştır. Bu dönemde bankacılık sistemi, 1990’lar boyunca şahit olduğumuz gibi devlete yüksek faizlerle borç vererek kamu açıklarının finanse edildiği yani finansal rantlara dayalı bir yapıdan, yeniden asli görevi olan hanehalklarının, şirketlerin ve reel sektörün finanse edildiği bir yapıya yönelmeye başlamıştır. Bu süreçte büyük holding bankaları da devlete borç vermek yerine geleneksel bankacılık faaliyetlerini yaparak kar sağlama yoluna gitmişlerdir. Nitekim bu stratejinin somut bir sonucu olarak kamu borç stokunun gayri safi hasıla (GSYİH) içindeki payı, 2001 ve 2009 yılları

arasında % 66,3'ten % 32,5'e gerilemiştir.¹⁴⁸ Bu iyileşmeyi açıklayan asli unsur, "IMF'nin yakın gözetimi" altında kamunun özel bankalardan borçlanma olanaklarının daraltılmasıyla birlikte bankaların da esas olarak kredi işlemleri gibi temel bankacılık faaliyetlerine odaklanmak zorunda kalmış olmalarıdır (bkz. OECD, 2010; BDDK, 2007). Bu süre zarfında bankacılık sektöründeki yabancı aktörlerin payları gözle görülür ölçüde yükselmiştir. Bu oranın, 2005'te yılın sadece ilk yarısında (bir önceki yıla oranla üç kat) artmış olduğunu görüyoruz (bkz. Tablo 4.7). İzleyen dönemlerde bu eğilim istikrarlı bir biçimde sürmüştür. BDDK'nın verilerine göre Eylül 2009'a gelindiğinde ise Türk bankacılık sistemindeki küresel sermayenin payı % 20 seviyesindedir. Bunlara, yurt dışı yerleşik yatırımcılar tarafından elde tutulan % 19,7 oranındaki borsa payları da eklendiğinde toplam küresel sermaye payı % 39,7 gibi bir rakam olmaktadır (BDDK, 2009: 29). Öte yandan buna paralel bir doğrultuda Koç, Doğuş ve Sabancı gibi büyük gruplar bankacılık sektöründe konumlarını sağlamlaştırmak için sırasıyla UniCredito, General Electric ve Citibank gibi yabancı ortaklarla yola devam etmeyi tercih etmişlerdir. Kısacası, yabancı bankaların Türk bankacılık sektörüne bu denli yoğun bir biçimde müdahil olabilmeleri, sektörün yeniden yapılan-dırılması sürecinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 4.7. Yabancı Payının Hisse Oranları Dikkate Alınarak Hesaplanması (%)

Toplam Aktif İçindeki Pay	2002	2003	2004	2005*
Yabancı Payı	3,05	2,73	3,33	12,3

* İlk altı ay

Kaynak: BDDK (2005/6).

4. 3. 3. 2. 2. Koç'un Bankacılık ve Finans Atağı

Bu ortamda Koç grubu rekabette geri plana düştüğü finans alanında öne çıkabilmek için Koçbank ve yurtdışındaki bankalarını da dahil olmak üzere,

¹⁴⁸ Veriler, T.C. Hazine Müsteşarlığı Kamu Finansmanı İstatistikleri'nden elde edilmiştir.

finans sektöründeki yedi şirketini “Koç Finansal Hizmetler A.Ş.” çatısı altında birleştirdi. 2002 yılında bu alanda ilk yabancı ortaklığı UniCredito Italiana ile gerçekleştirdi. Bu hamleyle Koç-bank üç yıl içerisinde Türkiye'nin en büyük altıncı bankası olmuş ve beş yıllık bir süre zarfında ilk üç bankadan birisi olma planını yapmıştı. Bu hedefe ulaşmak yolunda Koç-UniCredito ortaklığı, 2005 yılında sektörün en büyük 5. bankası olan Yapı ve Kredi Bankası'nı satın aldı. Sonuç itibariyle bu büyük satın alımlarla birlikte 2005 yılı Rahmi M. Koç'un ifadesiyle “topluluk tarihinde yapılan en büyük atılımlara” sahne olmuştur. Bu süreçte Holding, mevcut faaliyetlerini genişletirken, Yapı Kredi Bankası, Tüpraş ve Tansaş gibi çok önemli şirketleri bünyesine katmıştır.¹⁴⁹

Tablo 4.8. Koç Holding'in Fortune Global 500 Karnesi

Yıl	Sıralama	Satış Gelirleri (milyon \$)
2009	172	44.168
2008	186	39.392
2007	190	34.390
2006	358	18.084
2005	389	15.579

Kaynak: [Fortune Global 500 resmi sitesi](http://fortune.com/global500/)¹⁵⁰

Bu satın almaların olumlu etkileri bir sonraki yıl görülmeye başlanmıştır. Buna göre 2006 yılı sonu itibariyle Holding'in cirosu % 103 artışla 49,4 milyar TL'ye, net esas faaliyet karı ise % 146 artarak 2,9 milyar TL'ye yükselmiştir (Bkz. “Koç Holding Tüpraş, Yapı Kredi ve Tansaş'la cirosunu ikiye katladı,” Radikal, 2 Mayıs 2007). Bu şekilde Koç Holding şirketleri, toplam ülke

¹⁴⁹ Holding Başkanı Mustafa V. Koç da bu gelişmelerden bir hayli memnundur: “Enerji, perakende ve bankacılık sektörlerinde yapılan üç önemli satın alma neticesinde, Topluluğumuz, sadece toplam aktiflerini ve cirosunu iki katından fazla büyütmeyle kalmadı; net kârının dağılımının beş ana sektör arasında çok daha eşit ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşmasını sağladı. Bankacılık alanında Yapı Kredi gibi köklü ve büyük bir kuruluşu bünyemize katmış olmamızın sadece topluluğumuza değil, Türk bankacılık sektörüne de önemli bir fayda sağladığı inancındayız. Perakendecilik sektöründe ise Tansaş'ın bünyemize katılmasıyla birlikte birincilik pozisyonumuz açık ara liderliğe dönüştü. Migros ve Tansaş'ın bir araya gelmesi ile sağlanacak sinerji ve verimlilik artışından hem topluluğumuz, hem tüketici, hem de organize perakende sektörü kazançlı çıkacak.” (bkz. “Yönetim Kurulu Başkanı'nın Değerlendirmesi,” 2005 Yılı Faaliyet Raporu.

¹⁵⁰ Fortune dergisinin Global 500 listeleri için bkz. <http://money.cnn.com/magazines/fortune/fortune500/2009/>

ihracatı içindeki payını % 12'ye, 2006 sonu itibariyle İMKB'ye kote şirketlerin toplam değeri içindeki payını % 16'ya çıkararak Türkiye'nin en büyük sermaye grubu pozisyonunu sağlamlaştırmış ve dünyanın en büyük 500 şirketi sıralamasındaki tek Türk şirketi olma ünvanını ise korumuştur. 2000'li yılların başlarında, önüne 15 yıllık süreç içerisinde Fortune Global 500 listesinde ilk 200 firma içerisinde yer almak hedefini koyan grup, bu uzak hedefe 2005 yılı sonunda, yani belirlediği süreden on yıl daha erken ulaşmıştır (Bkz. "Koç Grubu, 2015 hedefini 10 yıl önceden yakaladı," Radikal, 3 Mart 2006).

4. 3. 4. Koç Topluluğu ve 'Ulusötesi' Ortak Yönetim Kurulu Üyeleri

Bu alt bölümde, Koç Topluluğu'nu William K. Carroll, Leslie Sklair, William Robinson ve benzeri bir çok araştırmacının, önceki bölümlerde değindiğimiz gibi, varlığını kabul ettiği ve görgül delillerle ortaya koyduğu "ulusötesi iş topluluğunun" bir parçası olarak görüp göremeyeceğimize dair bir tartışma yürütülecektir. Bu bağlamda ana hatlarıyla bakıldığında son on yıldır izlenen stratejiler, Topluluğun küresel bir şirket olma iddiası ile tutarlıdır ve başarılı bir biçimde uygulanmaktadır. Bu süreçte, ilk olarak, daha önce ifade edildiği üzere "odaklanma stratejisinin" bir gereği olarak bazı sektörlerden ve faaliyet alanlarından çıkılmıştır. Böylece Topluluk, özellikle enerji ve finans gibi iki çok önemli alanda yoğunlaşma yoluna gitmiştir. 2005 yılında Koç, altına imzasını attığı büyük satın alma işlemleriyle çıkış yaparken perakende devi Tansaş'ı da bünyesine katmıştır. Ancak, ilerleyen dönemde grup kimilerini şaşkırtan bir karar almış ve yıllardır başarıyla faaliyet gösterdiği perakendecilikten, Migros ve Tansaş'ın birleştirilerek elden çıkarılması yoluyla çıkmıştır. Elbette bu zor kararın ardında Tüpraş yatırımı için finansman olanakları yaratma arayışı bulunmaktadır.¹⁵¹ Tüpraş ihalesiyle birlikte enerji alanında yakalanan büyük

¹⁵¹ Koç Grubu Tüpraş'ın % 51'ini 4.140 milyon dolara satın almıştır. Satın alma işleminde kullanılan kaynağın büyük kısmı ise kredi olarak bulunmuştur. Dolayısıyla bu kredinin kapatılması veya döviz pozisyon açığının dengelenmesi için büyük bir satışa ihtiyacı vardı. Aranılan kaynak Migros'un satışıyla bulunmuştur.. Migros'un yurtdışı operasyonu Ramstore'un % 50'sinin Enka'ya 542 milyon dolara satışı da bu açıdan değerlendirilmesi mümkündür. Yavuz Semerci, "Koç, Migros satışını sindirebilecek mi?" *Akşam*, 15 Şubat 2008.

çıkış, Koç'un global iş alemindeki prestijini, imajını ve grup hisselerinin değerini yükseltmiştir (Bkz. "TÜPRAŞ'ı aldı Türk sanayiinin zirvesine açık ara oturdu," Akşam, 14 Eylül 2005).

Enerji sektöründe atılan bu dev adımlar, finans sektöründe gerçekleştirilen başarılı iki stratejik hamleyle adeta taçlandırılmıştır. Bunlardan ilki Koçbank'ın UniCredito gibi bir finans deviyle uzun soluklu bir işbirliği geliştirmesi iken; ikincisi, Koç Finansal Hizmetler çatısı altında kurulan ortaklığın ülkenin en büyük bankalarından olan Yapı Kredi Bankası'nı satın alması olmuştur. Bu yolla, genel faaliyet karları ve konsolide satışlar içerisinde enerji grubu şirketlerinin ve finansal hizmetlerin payı büyük oranda artmış ve bu yıl itibariyle sırasıyla % 66 ve % 67 oranına ulaşılmıştır (Koç Topluluğu, 2009 Yılı Faaliyet Raporu). Bunlar, şüphesiz, içlerinde önemli derecede riskleri barındıran; dolayısıyla getirisi oldukça yüksek olan kararlar olmuştur ve bu elde edilen sonuçlara bakılarak önemli bir yöneticilik başarısı olarak görülebilir.

Koç'un diğer büyük ulusötesi aktörlerle benzer biçimde izlediği ikinci bir strateji, yabancı sermaye gruplarıyla yakın diyaloglar geliştirmek olmuştur. Bu çabanın olumlu sonuçları, kendisini küresel bir aktör olma hedefi doğrultusunda giderek yoğunlaşan uluslararası yatırım ve satış faaliyetleri (28 ülke 74 bin çalışan), büyük yabancı ortakları (Ford Otosan / Ford Motor Co., Arçelik LG Klima / LG Electronics, Tofaş Türk / Fiat Auto SPA, Koçtaş Yapı / B&Q, Yapı Kredi (Koç Finansal Hizmetler) / UniCredit Group, Promena / The Carlyle Group, Türk Traktör / Case New Holland, Tat / Kagome ve Sumitomo, Tat Tohumculuk / Kaneka Seeds gibi), yurt dışında kurduğu bir çok şirketin yanında, satın alınan ve birleştirilen yerli / yabancı şirketler ve markalar sayesinde kurmayı başardığı "küresel ağı," (Beko Deutschland GMBH, Grundig Intermedia GmbH, Elektra Bregenz A.G., Yapı Kredi Bank Azerbaijan), özelleştirme ihaleleri için yabancı UÖŞ'lerle kurdukları ortak girişim grupları ve konsorsiyumlar (Carlyle, Shell), üretim, satış ve pazarlama alanlarında kurulan sınır ötesi stratejik ittifaklar (Sony, Ford) biçiminde göstermektedir. Buradan hareketle grup 'icraatlarının' dengeli bir uluslararasılaşma eğilimi

sergilediğini görmekteyiz. Koç Topluluğu, bugün geldiğimiz noktada ulusal pazarlarda ağırlığını kaybetmeksizin küresel rekabete açılan, ulusal kimliğini yitirmeksizin ulusötesileşen bir kapitalist sınıf aktörü görünümü edinmiştir.¹⁵²

Bu başarıların ardında Türkiye’de ticarete ve sanayide öteden beri süre gelen hakim konumda olmasında, yapısal faktörlerin payı olmasının yanında, ulusötesileşme sürecine bu denli başarılı bir biçimde eklenme noktasında Topluluğun icracı organlarının, yönetim kurullarının ve üst yöneticilerinin de büyük payı bulunmaktadır. Son yıllarda iyice popüler olan kurumsal yönetim paradigması, bu potansiyel rolün önemini dile getiren ve şirketler dünyasının önde gelenleri tarafından benimsenen kurallar manzumesi olarak görülebilir. Koç özelinden hareketle, küresel rekabet içerisinde gerçekleşen böylesine ‘özel’ başarılarından bahsedildiğinde, aslında icra kurullarının / komitelerinin ve hatta tek tek yöneticilerin başarılarından söz ediliyor demektir. Dolayısıyla, hızla uluslararasılaşan bu icraatlarının doğal bir sonucu olarak, topluluk ana şirketinin ve bağlı şirketlerin icra kurullarının uluslararasılaşması beklenebilir - ki zaten öteden beri Koç’un yabancılarla ilişkileri kuvvetli olagelmıştır (Avcıoğlu, 1969; Buğra, 2003).

Kurucusu Vehbi Koç’un cesur stratejik kararları, üstün girişimcilik becerisi ve iş hayatındaki açık görüşlülüğü gibi önemli kişisel meziyetleri yanında, ülke ekonomisinin o dönemlerdeki koşulları bu ilişkilerin güçlü olmasını zorunluluk kılıyordu. 1960’larda Doğan Avcıoğlu, yazılarında, artık Türkiye’nin en önemli işadamlarından birisi olmuş olan Vehbi Koç “yabancı firmaların mümessili” olarak tanımlıyor ve Türkiye’de kapitalist sınıfın komprador nitelikte olduğunu kaydediyordu. Geçmişte yönetim kurullarında emekli üst düzey memurları, asker-sivil bürokratları bulduran Koç Topluluğu, bugüne gelindiğinde (özellikle de 1990’lı yılların sonundan beri) Holding yönetim kuruluna yabancı üyeler atayarak yoluna devam eden ve ülkede yönetim kurulu toplantılarını İngilizce yapan yegane grup konumundadır. Topluluk, böyle bir gelişme

¹⁵² Bkz. [http://www.koc.com.tr/tr-tr/Kurumsal/KocTopluluguUluslararasıAgi/Pages/Koc Uluslararası Agi.aspx](http://www.koc.com.tr/tr-tr/Kurumsal/KocTopluluguUluslararasıAgi/Pages/Koc%20UluslararasıAgi.aspx) (çevrim içi). Erişim tarihi 3 Nisan 2008.

yönünde karar alınırken ne türden bir beklenti içerisinde olduğunu şu sözlerle dile getirmekteydi:

Hızlı ve başarılı bir globalleşme için dünya çapında kariyer sahibi üç yabancı Koç Holding Yönetim Kurulunda yer aldı. Nestle SA'nın Yönetim Kurulu Başkanı Helmut Oswald Maucher, Ford Motor Company Başkan Yardımcısı Wayne W. Booker ve Harvard Business İş İdaresi Fakültesi eski dekanı ve Dünya Bankası Baş Danışmanı John H. McArthur, Koç Holding Yönetim Kurulu üyesi oldular (Koç Holding, 2001: 190).

Koç Topluluğu'nun Yönetim Kurulu Başkanı Rahmi Koç, 2000'li yılların dünyasında küresel rekabette başarılı bir grup olabilmek için "dünya çapında sevk, idare bilgisi ve tecrübesine sahip" üç liderden yararlanmak istediklerini söylüyordu. Topluluk, Maucher, Booker ve McArthur'dan Avrupa'nın bir çok ülkesi ve BDT'deki organizasyonlarına ve "bölgesel küreselleşme" stratejisine destek olmalarını bekleniyordu (Bkz. "TÜPRAŞ'ı aldı Türk sanayiinin zirvesine açık ara oturdu," *Akşam*, 14 Eylül 2005). İlerleyen yıllarda isimler değişse bile mutlaka küresel şirketler ağı içerisinde uluslararası kilit bağlantıları olan, siyasal ve ekonomik kurum ve forumlarda etkili kişiler Holding Yönetim Kurulu'nda görev yapmaya devam etti. Dolayısıyla, çalışmanın bu bölümünde Koç'un ulusötesi ortak yönetim kurulu üyeleri, öncelikli olarak çatı şirketi Koç Holding'in ulusötesi yönetim kurulu üyelerine bakılarak incelenecektir.

4. 3. 4. 1. Koç Holding A.Ş. Yönetim Kurulunun Uluslararasılaşması

Türkiye'nin iktisadi, sınai ve siyasi gelişim sürecinin iş yaşamındaki izdüşümlerini, toplumsal geçiş dönemlerinin etkilerini gözlemleyebileceğimiz yerlerden bir tanesi de elbette büyük şirketlerin üst düzey yönetimleridir. Bu noktada önceki satırlarda, Vehbi Koç'un Ankara'lı olmanın getirdiği avantajla hükümetle iyi ilişkiler geliştirebilmiş ve bu yolla bir çok sektörde rakipsiz bir

biçimde hayli mesafe alabilmiş olduğundan söz etmiştik. Bu durum, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, devletin ekonomi ve toplum hayatı içerisinde sahip olduğu rolün giderek artmış olmasıyla yakından ilişkiliydi. Bu bağlamda, Koç'un yönetiminin üst kademelerinde Cumhuriyet döneminde kurumsal çevrede meydana gelen geçişlerin izlerini kolaylıkla bulmak mümkündür. Örneğin Vehbi Koç, hatıralarında, iş hayatının ilk yıllarında rakipleri arasında ağırlıklı olarak azınlık mensubu işadamlarının bulunduğunu yazmaktadır. Azınlıkların Osmanlı'dan beri ticarete hakim oldukları düşünülürken, Vehbi Koç gibi Müslüman Türk 'yeni' girişimcilerin iş dünyasına adım attıklarında karşılarında rakipleri ya da akıl hocaları olarak onları bulması doğaldı. İşte, azınlık mensubu bu tüccarlar, Koç'a adeta bir model teşkil etmişlerdi. Nitekim anılarında, özellikle ilk zamanlarda, işlerini genişletirken onları taklit etmiş olduğundan; iş ve ticaret yaşamına dair pek çok şeyi onlardan öğrendiğinden söz etmektedir. Gerçekten de 1945 öncesinde kadar olan dönemde Vehbi Koç'a ve Koç Topluluğu'na dair anı, hatıra ve biyografilerde adı geçen üst düzey yöneticilerden çok büyük bir çoğunluğunun gayri-müslim nüfustan gelmekte olduğunu görüyoruz. Bunlar genellikle emekli olana veya vefat edene kadar şirketteki konumlarını muhafaza etmektedirler. Yamak'ın verdiği rakamlara göre 1950 yılı öncesinde Koç'taki üst kademe yöneticilerden üçte biri azınlık mensuplarından oluşmaktadır. Bunların ise hemen tamamı kendi kendisini yetiştirmiş, yüksek tahsil görmemiş kimselerdir (Yamak, 2006; ayrıca bkz. Buğra, 2003).

Bunların tamamı Koç'a katılmadan önce başka şirketlerde yönetici olarak görev almıştır. Öte yandan, bu dönemde müslüman profesyonel yöneticiler iki farklı nitelikleri ile göze çarpmakta. Şöyle ki bunların büyük bir kısmı eski girişimci ve işadamlarından oluşurken; geri kalan kısmı emekli devlet memurları ve bürokratlardan oluşmaktadır. Bu ilk gruptaki yöneticiler kariyerlerine kendi işlerinde / iş yerlerinde başlarken; ikinci gruptakiler, genellikle devlete / kamuya ait iktisadi girişimlerde veya bürokraside çalışmışlardır. Anılarından anlaşıldığı kadarıyla Vehbi Koç'un devlet kademelerinden transfer ettiği bürokratların bir çoğu ile topluluk bünyesine girmelerinden önceye dayanan

ilişkileri bulunmaktadır. Buradan, Vehbi Koç'un sözü edilen bürokratların becerilerini sağlıklı bir biçimde değerlendirmek için yeterli zamanı ve fırsatı olduğunu anlaşılmaktadır. Kaldı ki Koç, gerek kendi ağzından kaleme alınan hatırlarında, gerekse gazete ve dergilere verdiği çeşitli röportajlarında sık sık "devlet sektöründen transfer edilen" bu bürokratlardan söz etmektedir.

O yıllarda hükümet kurumlarında ve devlet teşekküllerinde görev yapan yöneticiler genellikle üniversite mezunudur. Bunun yanında, Koç'un profesyonel yöneticileri de en az bir okul bitirmiştir. 1920'lerde ülkede okur yazarlık oranı % 20 civarındadır ve öğrencilerin sadece % 4'ü yüksek öğrenime devam etmektedir. Koç'un bünyesinde görev alan yöneticilerin eğitim düzeyi ülke ortalamasının üzerinde, siyasal ve bürokratik seçkinlerin altındadır (Frey, 1965; Dodd, 1965; Yamak, 2006). 1950'lere gelindiğinde ise ister müslüman ister azınlıklar kökenli olsunlar şirkette çalışan yöneticiler pay sahibi olmaya başlamışlardır (Koç, 1983, 1991; Nahum, 1988; Kıracı, 1995). Dolayısıyla profesyonel yöneticiler artık resmen Koç'un ortağı oluyorlardı. Bu dönemlerde yöneticilik becerisi ve deneyimi görece kıt ve değerli bir kaynaktır. Onları şirket bünyesinde tutabilmek için Vehbi Koç'un bu yöneticilere şirket hisseleri teklif ettiği bilinmektedir. Nadiren de olsa bazı yöneticilerin görevden alındığı durumlarda ellerindeki hisseler de gerisin geriye satın alınıyordu. İşte tam bu dönemde Koç'un girişimini şirkete dönüştürerek, kurumsallaştığını görmekteyiz. Kurucusu anılarında, hukuki yapıdaki değişimi, kurumun faaliyetlerinde ulaşılan noktada şirketleşmenin mevcut ihtiyaçlar açısından daha uygun olduğunu yazmaktadır (Koç Holding, 2001).

Koç'un gelişimi öncelikli olarak ticarete dayanmakla ve şirket öncelikle bu alanda aktif bir strateji izlemektedir. Bununla beraber sanayiye ilk adımlar 1950'lerde atılmaya başlanmıştır. Bernar Nahum'un anlattıklarına bakılırsa, 1950'lere kadar Vehbi Koç, şirket içerisindeki bütün karar alma süreçlerinde oldukça etkilidir. Bu kontrol tutkusu, onu, iş yaşamı boyunca herhangi bir konuda karara varmadan önce etrafındakilere danışmaktan alıkoymamıştır. Farklı görüşleri değerlendirmeye böylesine yatkın oluşu, Koç'un 1950'lerle

birlikte Türkiye’de etkilerini göstermekte olan yeni şirket yönetişimi modellerine uyum sağlamasını kolaylaştıran önemli unsurlardan bir tanesi olacaktır. Kaldı ki ülkemizde profesyonel yöneticilerin yükselişe geçtiği ve şirket performansları üzerinde belirleyici etkiler yaptıkları dönem de 1950 sonrasına denk gelir.

1946’da Türkiye’de tek parti dönemi sona ermiştir ve artık iş dünyasına daha yakın Demokrat Parti siyasetin vitrinindedir. Dolayısıyla, 1950 seçimlerinden sonra ortaya çıkan yeni koşullar, Türkiye’de büyük sermaye gruplarının oluşumuna hizmet etmiştir. Bunlar daha ziyade aile şirketleri biçimini almaktaydı. Bilindiği gibi aile şirketleri doğaları gereği ‘içe dönük’ organizasyonlardır. Türkiye’nin yeni döneminde girişimci / kapitalist faaliyetlerin kayda değer bir niteliği olarak, büyük aile şirketlerinin dışarıya kapalı niteliklerini göstermek mümkündür. Bunun doğal sonucu olarak Türkiye’de iş dünyasının seçkinleri, orta ve üst sınıflardan gelen kapalı bir grup tarafından temsil edilegelmiştir (Alpander, 1965; Payaslıoğlu, 1961). Bu büyük grupların gelişimi, bu kapalı yapıyı görece zorlayarak, zayıf da olsa bir ücretli (profesyonel) yöneticiler kesiminin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Çalışmanın ikinci bölümde “Kapitalist Sınıf Fraksiyonları” kısmında değindiğimiz ve Berle ve Means’in (1932) “yöneticiler sınıfı” (*managerial class*) dedikleri olgu, Türkiye’deki karşılığını bu süreçte bulmaya başlar. Bu noktada devlet, yine ana kaynak vazifesi üstlenmektedir. Tek parti yıllarında ülkede iş ortamı, sanayi dışı yani büyük ölçüde ticarete dayalı ve içe dönük bir karaktere bürünmüştür. Elbette henüz 1940’larda sanayiye geçiş yapan işletmeler de yok değildir; ancak, genel eğilim ticari faaliyetlere yönelmektedir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan kıtlık, giderek artan şehirleşme ve emlak spekülasyonu gibi olgular o dönemde sermaye birikimi sürecine katkı yapan diğer unsurlardandır (Dilber, 1981). 1960’lı yıllardan itibaren yapılan ve büyük kapitalistlerin toplumsal kökenleri üzerine yapılan araştırmalarda elde edilen bulgular, mülkiyetin ağırlıklı olarak müslüman Türk kökenli kapitalistlerin eline geçmiş olduğunu göstermektedir. Üçüncü bölümde Türkiye’de devlet

sınıfının oluşumu tartışılırken de değinildiği üzere, artık ekonomik alanda dengeler bu kesim lehine değişmiştir.¹⁵³ Bu türden dönüşümü Koç Holding'in profesyonel yöneticileri arasında gözlemlemek de mümkündür. Sözü edilen dönemde Koç'un üst düzey yöneticileri artık ağırlıklı olarak Müslüman Türk yöneticilerden oluşmaktadır. Azınlıklara mensup yöneticilerin sayısı giderek azalmıştır; ancak, uzun yıllardır Topluluk bünyesinde üst kademelerde görev yapan, hem ortak hem yönetici pozisyonunda görev almış olan kişiler daha uzun süreler bu etkin konumları sürdürecektir. Diğer bir yandan bu yıllarda iş dünyasına hakim olan bir diğer eğilim, özel sektöre geçmeden önce kamu sektöründe kariyer yapmış olmanın, kamu hizmetinde bulunmuş olmanın oldukça önemli görülmesidir (Bates ,1973; Soral, 1974). Bunun sonucunda ülkede 'bürokrat-girişimci' ve 'bürokrat-yönetici' diye tanımlanabilecek yeni bir grubun ortaya çıktığını görüyoruz. Bunların, kamudaki pozisyonlarını "profesyonel yöneticiler" olarak özel sektörde yer almak ve ister ortak isterse paydaş olarak mevcut konumlarını güçlendirmek için bıraktıklarını düşünmek mümkündür (Yamak, 2006: 213).

Bilindiği gibi tek parti döneminde bürokratlar toplum üzerinde kayda değer bir etkiye sahip olmuştur. Çok partili sisteme geçişle birlikte devlette kariyer yapmak, daha az çekici hale gelmiştir. Bunun en önemli nedenlerinden bir tanesi kamu görevlilerinin hareket alanının siyasal iktidar tarafından, siyasal iktidarın hareket alanının ise "en azından biçimsel düzeyde" oy veren vatandaşların talep ve beklentileri tarafından belirleniyor olmasıydı. Bu nedenle çoğu bürokrat hızlı bir biçimde yeni oluşan kurumlara, devletin iktisadi girişimlerine, bankalara ve özel sektöre geçiş yaptılar. Bu dalganın somut sonuçlarının elbette Koç bünyesinde de yansımaları olacaktır. Örnek vermek gerekirse 1950'lerden itibaren grup bünyesinde yer alan yöneticilerin büyük bir çoğunluğu bürokrasiden gelmektedir. Devlet ve Koç Ailesi arasında

¹⁵³ Payaslıoğlu (1961), 50'den fazla kişiyi istihdam eden ve ülkenin en büyük altı kentinde faaliyet gösteren 138 firma üzerinden yaptığı araştırmada firmaların sahiplerine ilişkin şu bulgulara ulaşmıştır. Buna göre bu 138 firmanın % 83'ü Müslüman-Türk girişimcilere ait yerler iken, Yahudi ve Yunan işadamlarına ait firmaların oranı sırasıyla % 9 ve % 7 civarındadır (aktaran Yamak, 2006).

varolan ve bu bölümde daha önce de değindiğimiz bu ‘özel ilişki’nin niteliğini göstermesi açısından Doğan Avcıoğlu’nun bazı tespitleri önemlidir. Avcıoğlu, topluluktaki üst düzey yöneticilerin profilini şu şekilde resmetmektedir:

Koç Holding’in Reis Vekili ve Genel Koordinatörü Hulki Alisbah, eski bir Sümerbank genel müdürüdür. Behçet Osmanağaoğlu, eski bir Toprak Mahsülleri Ofisi ve Denizbank yöneticisidir. Holding’in mensucat grubu sorumlusu, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.’nin eski genel müdürüdür. Koç Holding’in iki madeni imalat fabrikasının başlıca yönetici ve teknisyenleri Karabük’te ve öteki iktisadi devlet teşekküllerinde yetişmişlerdir (Avcıoğlu, 1969: 372).

Kişinin almış olduğu eğitimin düzeyi ve niteliği (hatta artık ‘markası’) gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde seçkinlerin oluşumunda anahtar rol oynar. Bu eğilim Türkiye’de ve dünyanın bir çok ülkesinde birbirine benzer bir yapı arz eder. Yapılan çalışmalar, 1950’ler sonrası dönemde ülkemizde işadamları ve yöneticilerin eğitim düzeylerinin halkın genelinin çok üzerinde, ancak hala ‘devlet’ seçkinlerinin gerisinde olduğunu göstermektedir (Yamak, 2006: 214). Yani geleneksel olarak Türkiye’de kapitalist sınıf, toplumun geneli üzerindeki siyasal, iktisadi ve kültürel hegemonyasını bürokrasi ve devletin iktisadi girişimleri üzerinden kurarken, eğitim en önemli ayırt edici unsur olmaktadır (Cem, 1976; Mathews, 1955; Dodd, 1965). Aynı dönem için yapılan araştırmalar, bürokratik seçkinler arasına girebilmek bağlamında Mülkiye gibi okullardan mezun olmanın önemli fırsatlar sunmakta olduğunu kaydetmektedir (bkz. Frey, 1965; Szyliowicz, 1971).

İş dünyası için benzer bir kalıbın varlığından söz etmek için henüz erkendir. Hatta tersine en başarılı işadamlarının biyografileri incelendiğinde bunların büyükçe bir bölümünün iş dünyasının olmazsa olmazlarını bizzat ‘yaparak öğrendiğini’ ve kendi kendilerini yetiştirmiş olduğunu saptamak mümkündür (Buğra, 2003; Üsdiken, 2004; Yamak, 2006). Ancak savaş sonrasında, liberal Batı’yla yakınlaşma süreci içerisinde, yüksek öğretiminde (mühendislik,

işletme ve iktisat alanlarında) Amerikanlaşma'nın 1970'lerde tamamlanmış olduğunu belirtmek gerekir. Amerikan modeline dayanarak kurulan ve eğitim dilinin İngilizce olduğu (ODTÜ gibi) büyük devlet üniversiteleri bu süreçte önemli roller oynamıştır. Diğer yandan 1970'lerin hemen başlarında 'büyük patronlar kulübü' olarak da bilinen TÜSİAD'ın kurulması şirket seçkinlerinin kendi sınıf çıkarlarının tanımlanması ve meşrulaştırılması bağlamında adeta bir dönüm noktası olmuştur.

4. 3. 4. 1. 1. Koç Holding'in "Küresel Profesyonelleri"

Küreselleşme sürecinde ülke ve dünya ekonomisinde meydana gelen değişmelerin ve uluslararasılaşma olgusunun iş dünyası üzerindeki etkileri de büyük olmuştur. Bu dönemde iş hayatında yeni örgütlenme modelleri, yeni yatırım alanları ve araçları ve yeni birikim stratejileri geliştirilmektedir. 1980'li yıllarla birlikte gündelik hayata damga vuran 'dışa açılma' çabaları, büyük sermaye grupları söz konusu olduğunda kendisini genellikle yurt dışındaki (ABD ve İngiltere'de) yüksek prestijli iş, ekonomi ve ticaret okullarında lisans ve lisansüstü düzeylerde eğitim almış ve dolayısıyla küresel bir vizyona sahip oldukları düşünülen 'profesyonelleri' yönetici olarak bünyelerine katma biçiminde kendini göstermiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde "Türkiye'de ulusötesi tarihsel blok oluşumu" başlığı altında da değinildiği üzere bu yeni kuşak akademisyen / uzman / teknokrat kesim sadece iş dünyasında değil, ekonomi ve kamu yönetiminde ve siyaset alanında çok önemli mevkilere kolayca gelebilmektedir. Bugün önde gelen kamu ve vakıf üniversitelerini, Dışişleri ve Ekonomi bakanlıklarını, Merkez Bankası ve Hazine Müsteşarlığı gibi gözde kurumları, Sermaye Piyasası Kurulu (SPK), Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK), Rekabet Kurumu, Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (EPDK) gibi üst-kurul tipi bazı yapıları, giderek yüksek öğrenim kariyerleri parlak bu kişiler doldurmaktadır. Neoliberal devletin, Robinson'ın (2004) deyiimiyle, 'kumanda merkezleri', bu yeni 'küresel profesyoneller'in küresel vizyonları doğrultusunda şekillenmektedir. Kaldı ki Sklair'in (2001: 17)

burada sözünü ettiğimiz türden profesyonelleri, UKS'nin 'teknik fraksiyonu' olarak tanımladığını hatırlatmakta yarar vardır.

Tablo 4.9. Koç Holding Yönetim Kurulu (Temmuz 2010)

YÖNETİM KURULU	GÖREVİ	ÖĞRENİM DURUMU
Rahmi M. Koç	Şeref Başkanı	Johns Hopkins Üniversitesi - Endüstri Sevk ve İdaresi (ABD)
Mustafa V. Koç	Başkan	George Washington Üniversitesi - İş İdaresi (ABD)
O. Turgay Durak	CEO	Northwestern Üniv. Makine Yüksek Müh. (ABD)
Suna Kıracı	Başkan Vekili	Boğaziçi Üniversitesi – Bankacılık / Finans
Temel Atay	Başkan Vekili	Wayne State Üniversitesi – İşletme (ABD)
Ömer M. Koç	Başkan Vekili	Columbia Üniversitesi – MBA (ABD)
Semahat Arsel	Üye	Goethe Institute (Almanya)
Dr. Bülent Bulgurlu	Üye	Norveç Teknik Üniversitesi – Doktora (Norveç)
İnan Kıracı	Üye	City College of Business – (İngiltere)
Ali Y. Koç	Üye, Kurumsal İletişim ve Bilgi Grubu Bşk.	Harvard Üniversitesi – MBA (ABD)
Prof. Dr. John H. McArthur	Üye	Harvard Business School – Doktora (ABD)
Prof. Dr. Heinrich Von Pierer	Üye	Erlangen-Nuremberg Üniversitesi (Almanya)
Sanford I. Weill	Üye	Cornell Üniversitesi (ABD)
Peter D. Sutherland	Üye	University College Dublin – Law (İrlanda)
Üst Yönetim	Görevi	Öğrenim Durumu
Ali Tarık Uzun	Denetim Grubu Bşk.	Koç Üniversitesi – MBA
Tayfun Bayazıt	Bank. ve Sig. Grubu Bşk.	Columbia Üniversitesi – Ul ve Finans (ABD)
Ahmet Ashaboğlu	CFO	MIT Cambridge – Makine Yüksek Müh. (ABD)
Erol Memioğlu	Enerji Grubu Bşk.	ODTÜ Petrol Müh.
Cenk Çimen	Otomotiv Grubu Bşk.	İTÜ Endüstri + Stanford / UCLA Yönetici Geliştirme Programı (ABD)
Kudret Önen	Savunma San. ve diğer Otomotiv Grubu Bşk.	Gazi Makine Müh.
Tamer Haşimoğlu	Stratejik Planlama Bşk.	İÜ Uluslararası İşletmecilik
Ömer Bozer	Turizm Gıda ve Perakende Grup Bşk.	Georgia State Üniversitesi (ABD)
Mert Bayram	İnsan Kaynakları	ODTÜ
Kenan Yılmaz	Baş Hukuk Müşaviri	Tulane Law School (ABD)
Tahsin Saltık	Genel Sekreter	New York Institute of Technology, MBA (ABD)

Kaynak: Koç Holding, 2009 Yılı Faaliyet Raporu

Şirketler dünyasında da hakim olan söz konusu eğilimin etkilerini Koç Holding bünyesinde de çok güçlü bir biçimde izlemek mümkündür. Tablo 4.9'da topluluk yönetim kurulunda halen görev yapan üyelerin öğrenim durumları gösterilmektedir. Görüldüğü gibi Koç'un üst düzey yöneticileri de lisansüstü derecelerini, başta ABD'den olmak üzere, yüksek prestijli yabancı üniversitelerden almışlardır. McArthur, Weill, Sutherland ve Von Pierer gibi dört küresel lideri dışarıda bıraktığımızda, Türk yönetim kurulu üyelerinden

altısının Amerikan üniversitelerinden mezun olduklarını görürüz. Aynı durum, topluluğun üst yönetimi için de fazlasıyla geçerli olmaktadır. Holding'in faaliyet dallarından sorumlu grup başkanlarının çoğu, tıpkı yönetim kurulu üyeleri gibi, ABD'de tahsil görmüştür.

Daha önce de belirtildiği gibi 2000'li yıllarda Koç Holding, bünyesine kattığı yabancı yönetim kurulu üyeleri ile birlikte, Türkiye'de yönetim kurullarının uluslararasılaşması eğilimini başlatan sermaye grubu olmuştur. Sözünü ettiğimiz bu olgu, sadece deneyim ve birikimlerinden faydalanılmak istenen bazı yabancıların kurullarda yer alması arayışından çok daha fazlasını ifade etmektedir. Yukarıda satış, pazarlama ve üretim faaliyetlerini yeryüzünün çeşitli bölgelerine yayabilen, uluslararası piyasalarda dev rakipleriyle kıyasıya rekabet edebilen, yabancı ülkelerde doğrudan yatırımları olan, sınır ötesi B&SA işlemleri giderek yoğunlaşan, dev UÖŞ'lerle içeride ve dışarıda çeşitli stratejik ittifaklara ve/ya ortak girişimlere imza atan birkaç grubun varlığından söz edilmişti. Bütün bu sayılanlar, dünyada ve Türkiye'de Koç Holding gibi büyük sermaye gruplarının yönetim kurullarında neden yabancı üyeler bulunduklarını anlamamızı kolaylaştıran gelişmelerdir. Bunun yanında, bu yabancılar aynı zamanda birden fazla şirketi, kurum veya kuruluşu ülke sınırlarını aşan bir biçimde kenetleyen bağlantı noktaları konumdadırlar. Günümüzde giderek yaygın bir konum kazanan bu bağlantılara "yönetim kurullarındaki ortak üyeler" (*interlocking directorates*) dendiği çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde detaylı olarak belirtilmişti.

Özellikle üçüncü bölümde, Türkiye'de yerli şirketlerin kendi aralarında ortak üye bulundurma eğiliminin çok güçlü olmadığı ortaya koyulmuştu. Ancak, bunun yanında, 90'ların sonlarından bu tarafa Türkiye'de büyük sermaye gruplarının, küreselleşme stratejilerine paralel olarak, ulusötesi bağlantılarını güçlendirdikleri bir sürecin yaşanmakta olduğu da ifade edilmişti. Buradaki iddiamız, bu 'ulusötesi bağlantıların' Türkiye'de ulusötesi iş dünyasının parçası olan ve UKS'nin ekonomik, politik, ideolojik ve kültürel değerlerine sahip, onları taşıyan / savunan ve örgütleyen bir sınıf nüvesinin, bir sermaye

diliminin / fraksiyonun var olduğudur. Koç Topluluğu, bu iddiayı temellendiren bir çok görgül delili cömertçe sunmaktadır. Aşağıda, 1990'ların sonundan günümüzde değin olan süreçte Koç Holding yönetim kurulunda görev yapmış ya da halen faal olan ulusötesi bağlantılar incelenmektedir. Bu isimler, bizzat topluluk bünyesinden, Koç ailesinden olabileceği gibi dünyanın en büyük UÖŞ'lerinden, ekonomi / politika forumlarından, uluslararası finansal kurumlardan veya seçkin planlama gruplarından geliyor olabilir.

Aşağıdaki tabloda, 1999'dan bugüne kadar Koç Holding yönetim kurulunda görev almış olan ve hala almakta olan küresel profesyoneller, bunların görev aldıkları dönemler ve başlıca uluslararası kurumsal şirket bağlantıları gösterilmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere Topluluk ilk defa 1999 yılında üç yabancı üyeyi bünyesine dahil etmişti. İzleyen dönemlerde holding yönetim kurulunda bir dönem içerisinde en az üç, en fazla dört yabancı üye bulunmakla birlikte, bugüne değin sekiz farklı isimin görev aldığını görmekteyiz. İlk bakışta Koç'un küresel liderlerinin Helmut O. Maucher (Almanya), Wayne W. Booker (ABD), John H. McArthur (Kanada), Alessandro Profumo (İtalya), Dieter Urban (Almanya), Heinrich von Pierer (Almanya), Sanford Weill (ABD) ve Peter D. Sutherland (Birleşik Krallık) gibi küresel politik ekonominin Locke'cu merkez bölgesi vatandaşları arasından seçilmiş olduğunu tespit edebiliyoruz. Küresel seçkinler ağı içinde son derece önemli / kilit konumlardaki bu kişilerin Koç Holding yönetiminde bir araya gelmiş olmaları anlamlıdır. Bu isimlerden Ford Motor Company'den Booker ve Siemens'ten Urban gibi bazılarının, geleneksel olarak faaliyet gösterilen sektörlerde, ilk yıllardan bu yana kurulmuş olan 'kadim' ortaklıkların birer uzantısı olarak yönetim düzeyinde görev aldıkları düşünülebilir. Bu bölümün henüz başında Ford ve Siemens firmalarının, Vehbi Koç'un bayilik ve temsilciliklerini yaptığı en eski yabancı ortakları olduğu ifade edilmiştir. Toplulukta 2005 ve 2009 arasında görev yapan Siemens'in o dönemki CFO'su Urban ve 2008'den bu yana holding yönetiminde bulunan aynı şirketin eski CEO'su von Pierer, Koç'un bugünlerde sıklıkla dile getirilen Almanya bağlantısının holding yönetimi düzeyindeki tezahürleridir.

UniCredito'nun CEO'su Profumo'nun 2003 - 2005 yılları arasında holding yönetimine girmesi, topluluğun bankacılık ve finans alanındaki adımlarından bağımsız olarak düşünülemez. Koçbank 2002 yılında İtalyan UniCredito ile konsolidasyona gitmiştir. Bu ortaklığın holding yönetimine yansması ise Profumo'nun yönetim kuruluna atanması biçiminde olmuştur. Profumo, Aralık 2007'de, İpek Cem'in NTV kanalı için hazırladığı "Dünyayı Yönetenler" adlı programda kendisiyle yapılan röportajda, Koç Topluluğu - UniCredito ilişkileri hakkında, şunları söylemektedir:

Ortaklığımızı 2001'de kurduk. Yani neredeyse altı yıldır Türkiye'deyiz. Onlarla birlikte Yapı Kredi'yi satın aldık. Sonra da Koçbank markasında değişikliğe giderek Yapı Kredi çatısında bütünleştik. Son altı yıla baktığımda, çok başarılı bir başlangıç yaptığımızı söyleyebilirim. Bunun birçok farklı nedeni var: İlk neden, girdiğimiz ülke. İyi bir büyüme sürecinde olan ve ekonomik politikanın gerçekten iyi olduğu bir ülkeye girdik. İlk yatırım sürecinde faiz oranları ve enflasyon oranları çok yüksekti. Enflasyon oranınının 2001'de % 40'a yakın bir düzeyde olduğunu hatırlıyorum. Bugün enflasyon tek haneli rakamlara indi. Faiz oranları da benzer şekilde düştü. Türkiye ekonomik açıdan iyi bir performans sergiliyor. Türkiye, ayrıca, genç bir ülke. Diğer ülkelerden tamamen farklı bir ülke ve daha genç bir nüfus yapısına sahip. Üstelik büyük bir ülke. Yani ilk olumlu unsur, ülke. İkinci olumlu unsur, marka. Koç Grubu çok iyi idare edilen bir grup; piyasa odaklı bir aile şirketi. Koç Grubuyla kurduğumuz ortaklık bize ülkede başarılı bir yatırım yapma ve Yapı Kredi'yi satın alma imkanı tanıdı. Ayrıca Koç Grubu'nun bankacılıkla, sanayi faaliyetleri ile ticari faaliyetler arasında olumlu yönde bir sinerji yarattık. Üçüncü unsur, iki grup olarak birlikte çok tanınmış bir marka olan Yapı Kredi'yi satın almamız oldu. Bankacılık sektöründe sahip olduğumuz güç ve markanın tanınmışlığı bir araya geldiğinde çok önemli bir güç ortaya çıktı. Bugün, organik büyümeye odaklanmış durumdayız: Yeni şubeler açıyoruz,

bankanın 650'den fazla şubesi var. Türkiye'de bulunmaktan büyük memnuniyet duyduğumuzu söyleyebilirim.¹⁵⁴

Ford Motor Company'nin Başkan Yardımcısı Booker ise 2007 yılındaki vefatına kadar geçen dokuz yıl boyunca, Holding'deki görevini sürdürmüştür. Bağlantıları, Koç'un diğer bazı 'yabancıları' kadar gösterişli olmasa da hatırı sayılır bir küresel lider olan Booker da, McArthur ve Weill ile birlikte, Koç'un küresel şirket seçkinleri ağının atlantik ötesi ayağını oluşturmuştur. Booker, Ford şirketinin yükselen piyasalarda, özellikle Asya'da, kuvvetli bir biçimde varlığını hissettirebilmesinde büyük rolü bulunan çok önemli bir yöneticisidir. Asya Pasifik bölgesinde Amerikan iş dünyasının çıkarlarının geliştirilmesi bağlamında, gerek APEC'in başkanı olarak gerekse çeşitli iş konseylerindeki faaliyetleri üzerinden olumlu etkileri olmuştur. Booker, 2007 yılında, Koç Holding Yönetim Kurulu üyesi iken vefat etmiştir. Holding başkanı Mustafa Koç, bir konuşmasında Booker'ı anarken şunları söylemektedir: "Geçtiğimiz yıl kaybettiğimiz Koç Topluluğu Yönetim Kurulu Üyesi Wayne Booker'ı bu satırlarda anmak istiyorum. Ford Şirketi ve Koç Topluluğu üyeleri arasındaki güçlü bağlarda büyük emeği olan değerli yöneticimizi her zaman özlemlerle hatırlayacağız" (Koç Holding, "Yönetim Kurulu Başkanı'nın Değerlendirmesi," 2007 Faaliyet Raporu içinde, vurgular bana ait).

---

¹⁵⁴ Bkz. http://www.global-leaders.tv/arsiv/alessandro_profu_mo.asp (çevrim içi). Erişim tarihi 22 Ağustos 2010.

Tablo 4.10. Koç Holding'in 'Küresel Liderleri' ve Ulusötesi Ortak Yönetim Kurulu Üyelikleri

YÖNETİCİ	GÖREVİ	DÖNEM	ŞİRKETLER
Rahmi M. Koç	Başkan Şeref Başkanı	1984 - 2003 2003 -	<ul style="list-style-type: none"> Allianz AG (SE), Uluslararası Danışma Kurulu Üyesi J.P. Morgan Chase, Uluslararası Danışma Kurulu Üyesi
Helmut O. Maucher	Üye	1999 - 2008	<ul style="list-style-type: none"> Allianz AG (SE), Uluslararası Danışma Kurulu Üyesi Bayer AG, Leverkusen, Almanya - Yönetim Kurulu Deutsche Bahn AG, Berlin, Almanya - Yönetim Kurulu Henkel KGaA, Düsseldorf, Almanya - Hissedarlar Komitesi Uluslararası Enstitüler L'Oréal Paris, Fransa - Yönetim Kurulu Nestle S.A. (Şeref Başkanı) - Halen Nestle S.A., CEO (1981-1997) Nestle S.A., Başkan (1990-2000) Société Montreux Palace SA, Montreux, İsviçre - Yönetim Kurulu Ravensburger AG, Ravensburg, Almanya - Yönetim Kurulu Petrofina SA, Brussels, Belçika
Wayne W. Booker	Üye	1999 - 2007	<ul style="list-style-type: none"> Ford Motor Company – Başkan Yardımcısı (1996-2002) BSI Group, Yönetim Kurulu (2003-2007) AGCO Corporation, Yönetim Kurulu (2000-2007)
John H. McArthur	Üye	1999 -	<ul style="list-style-type: none"> AES Corporation, Yönetim Kurulu (1997-2008) BCE Inc., Yönetim Kurulu (1995-2009) Bell Canada Inc., Yönetim Kurulu (2003 - Halen) Buckeye Pipe Line Company, Yönetim Kurulu Cabot Corporation, Yönetim Kurulu Üyesi (1990 – Halen) Cabot Corporation, Lead Director (2003 – Halen) Chase Manhattan Corp., Yönetim Kurulu Emergis Inc., Yönetim Kurulu (2000 – Halen) e-Rewards Inc., Yönetim Kurulu (Halen) GlaxoSmithKline plc., Yönetim Kurulu (2000-2004) GulfStream Bioinformatics Corp. (Ardais), Yönetim Kurulu HCA Inc., Yönetim Kurulu (1998 – Halen) Reuters Founders Share Trust Company Limited, Başkan (Halen) Rohm & Haas, Yönetim Kurulu (1977-2004) Stemnion, Yönetim Kurulu (Halen) Stentor Inc., Yönetim Kurulu (2005 - Halen) Telesat Canada, Yönetici Teradyne Inc. Vincam Group, Inc. (1995 – Halen)

YÖNETİCİ	GÖREVİ	DÖNEM	ŞİRKETLER
Alessandro Profumo	Üye	2003 - 2005	<ul style="list-style-type: none"> • UniCredito Italiano, CEO (1997 – Halen) • Deutsche Börse (Frankfurt), Teftiş Kurulu (2005 – Halen) • Bank Austria Creditanstalt, Teftiş Kurulu Başk. (2006 – Halen) • HVB, Teftiş Kurulu Başk.(2005 – Halen) • Mediobanca, Yönetim Kurulu
Dieter C. Urban	Üye	2005 - 2009	<ul style="list-style-type: none"> • Siemens (UK), CFO (1998-2006)
Heinrich von Pierer	Üye	2008 -	<ul style="list-style-type: none"> • Bayer AG, Leverkusen, Almanya - Yönetim Kurulu • Siemens AG (Almanya), CEO
Sanford Weill	Üye	2009 -	<ul style="list-style-type: none"> • American Express, Başkan (83-85) • AT&T, Yönetim Kurulu (1998-2002) • Citigroup, Onur Başkanı (Halen) • Citigroup, Başkan (1998-2006) • Citigroup, CEO (1998-2003) • Commercial Credit, CEO (1986-88) • Du Pont Nemours & Company, Yönetim Kurulu (1998-2001) • Fireman's Found Insurance Co., CEO (1984-86) • Primerica, CEO (1988-93) • Shearson Loeb Rhoades, Yönetim Kurulu Bşk. (1965-84) • Travelers Group, CEO ve Yönetim Kurulu Bşk. (1986-98) • United Technologies Corp., Yönetim Kurulu (1999-2003)
Peter D. Sutherland	Üye	2009 -	<ul style="list-style-type: none"> • Allianz SE, Yönetim Kurulu (2010 - Halen) • Allied Irish Banks, Yönetim Kurulu Bşk. (1989-1993) • British Petroleum (BP p.l.c.), Başkan (1997-2009) • BW Group Limited, Yönetim Kurulu (Halen) • Eli Lilly, Danışma Kurulu (Halen) • Goldman Sachs International, Başkan (1995 – Halen) • Investor AB, Yönetim Kurulu (1995 – Halen) • Royal Bank of Scotland, Yönetim Kurulu (2001-2006)

Kaynak: Bilgiler, Koç Holding'in web sayfası, faaliyet raporları ve ilgili kurumların internet sayfalarından elde edilmiştir.

Şüphesiz Koç'un en kıdemli 'yabancı'sı, çok sayıda uluslararası şirketin, gönüllü kuruluşun ve STK'nın yönetim kurulunda aynı anda görev almanın yanında, 1996 - 2005 yılları arasında aralarında George W. Bush yönetiminin önde gelen isimlerinden Paul Wolfowitz'in de bulunduğu Dünya Bankası başkanlarının 'kıdemli' danışmanı olan ve yönetimde on ikinci yılını dolduran McArthur'dur. İş dünyasında tanınmasında Harvard Üniversitesi İş İdaresi Fakültesi'nde 1980'den 1995'e kadar sürdürdüğü on beş yıllık dekanlık

geçmişinin payı büyüktür. Buradaki çalışmaları Amerikan akademi ve iş dünyasından bir çok kişiye esin kaynağı olmuş ve hakkında kitaplar yazılmasına vesile olmuştur. Thomas K. McCraw ve Jeffrey L. Cruikshank (1999) tarafından derlenen, Harvard Üniversitesi yayınlarından çıkan The Intellectual Venture Capitalist: John H. McArthur and the Work of the Harvard Business School (Entelektüel Risk Girişimcisi: John H. McArthur ve Harvard İş İdaresi Fakültesi Çalışmaları) kitabında, McArthur'un, kurumdaki araştırmalara yaptığı doğrudan ve dolaylı entelektüel katkılar anlatılmaktadır. Öte yandan McArthur, küresel şirketler ağının en merkezi bağlantı noktalarından bir tanesidir. Bir çok sektörde faaliyet gösteren çok sayıda UÖŞ'te "aynı anda" yönetici pozisyonlarında bulunmuştur. AES Corporation, Bell Canada Inc., Cabot Corporation, Emergis, e-Rewards Inc., GlaxoSmithKline plc, Gulf-Stream Bioinformatics, HCA Inc., Rohm & Haas, Stemnion, Stentor, Telesat Canada, Vincam Group gibi şirketler Koç Holding'te görev yaptığı süre zarfında yönetim kurulunda görev aldığı diğer şirketlerdir. Bu şirketler sağlık-tan telekomünikasyona, enerjiden e-ticarete, pazar araştırmaları ve kimyasal ürünlerden gıdaya, tıbbi malzemeden teknolojiye uzanan oldukça geniş bir yelpazede faaliyet göstermektedir. Bu şirketlerin bir bölümü esasen Kuzey Amerika'da yoğunlaşmakla birlikte, önemli bir bölümü ileri derecede uluslararasılaşmıştır.

Peter D. Sutherland ise aşağıda daha detaylı bir biçimde tartışılacağı gibi güçlü bir yönetici ve şirketler dünyasının en önemli yüzlerinden birisi olmanın çok ötesinde ilginç bir konuma sahiptir. 1995'den beri Goldman Sachs International'da Yönetim Kurulu Başkanı olarak görev yapmakta ve aynı zamanda London School of Economics Yönetim Kurulu Başkanı ve Birleşmiş Milletler Göç ve Kalkınma Özel Temsilcisi olarak hizmet sunmaktadır. Bunlar ulusötesi seçkinler ağı içindeki bağlantılarından ilk akla gelenlerdendir. Sutherland'ın Koç Holding yönetimine girdiğinde hala BP gibi bir devin yönetim kurulu başkanı olduğunu hatırlamakta da yarar vardır. Haziran 2009'da

bu görevi Ericsson'un eski CEO'su Carl-Henric Svanberg'e bırakmıştır.¹⁵⁵ BP gibi insanlık tarihinin en büyük ekolojik felaketinin sorumlusu olarak görülen ve Goldman Sachs International gibi son krizde çok da olumlu düşüncelerle gündeme gelmeyen küresel şirketlerle bağlantıları, Sutherland'ın ne kadar güçlü bir ulusötesi yönetici ve bağlantı noktası olduğunu göstermeye yeter. Bu bağlamda, Sutherland, Koç Topluluğu'nun iki binli yıllarda kendine ilke edindiği global hedeflerle son derece uyumlu bir yönetici figürü olarak, Koç'un iş dünyasının dışında kalan ulusötesi (sivil ve politik toplumla kurduğu) ilişkilerini de düzenleyen ve yönlendiren çok önemli bir isimdir.

4. 3. 4. 1. 2. Sanford 'Sandy' Weill Örneği

Von Pierer, McArthur ve Sutherland birlikte bugün holding yönetim kurulunda görev almakta olan Weill ise aşağıda daha detaylı göreceğimiz üzere küresel seçkinler ağı içerisinde özel yeri olan bir 'ulusötesi kapitalist'tir. Türkiye'deki diğer sermaye gruplarında da bazen yabancı yöneticilere rastlanmakla birlikte, Koç dışındaki hiçbir grupta Sutherland ve Weill gibi isimlerin bir benzeri bulunmamaktadır. Sanford Weill'in şirket seçkinleri içerisindeki konumu o derece merkezidir ki, Mizruchi ve Marquis (2006: 376) "ortak yönetim kurulu üyeleri" olgusunu, Koç'un şu an yönetim kurulu üyesi olan Sanford Weill örneği üzerinden açıklamaktadır. Kısaca özetlemek gerekirse Weill halen Citigroup Inc.'de Onur Başkanı'dır; Citigroup CEO'luğundan 2003 yılında emekli olmuş ve Nisan 2006'ya kadar yönetim kurulu başkanı olarak görevini sürdürmüştür. Travelers'ın yönetim kurulu başkanlığı ve CEO'luğunu yapmış; 1986 yılında Commercial Credit Company'nin yönetim kurulu başkanı olmuştur. 1986'ya kadar American Express Company Başkanı ve 1984-1986 yılları arasında şirketin iştiraki Fireman's Fund Insurance Company'nin CEO'luğunu yapmıştır. American Express ile ilişkisi ise 1981 yılında

¹⁵⁵ BP üst yöneticisi Tony Hayward, Peter Sutherland için "O, şirketimiz tarihinin en başarılı dönemlerinden birisinde bizlere önderlik eden olağanüstü bir başkandı. Yerinin dolması kolay olmayacak" demektedir (bkz. <http://www.bp.com/genericarticle.do?categoryId=2012968&contentId=7054008> (çevrim içi). Erişim tarihi 5 Eylül 2010.

şirketin Shearson Loeb Rhoades'u almasıyla başlar. Shearson 1960 yılında Weill ve üç ortağı tarafından kurulmuş olan Carter, Berlind, Potoma & Weill firmasının halefidir. Weill, 1965-1984 arasında, kadar yirmi yıl boyunca, şirketin yönetim kurulu başkanlığını yapmış; bu süreçte Shearson, ABD'nin en büyük ikinci menkul kıymetler şirketi olmuştur. Weill, 2001 yılında New York Federal Reserve Bank (FED) yönetim kurulu üyesi olmuş; Aralık 2006'ya kadar bu görevi yürütmüştür. Bu görevin yanı sıra 1999-2003 yılları arasında United Technologies Corp., 1998-2002 arasında AT&T Corp. ve 1998-2001 arasında ise Du Pont Nemours and Company yönetim kurullarında görev yapmıştır.¹⁵⁶ Bu şirketlerin iş dünyasındaki önemi bilinmektedir.

Henüz 1983'te Weill, American Express gibi bir finans devinin başkanıdır. İş yaşamı boyunca çok sayıda şirketi kurmuş, satın almış, elden çıkarmış veya birleştirmiştir. Bu nedenle 'anlaşma' dendiğinde Amerikan iş dünyasında ilk akla gelen isimlerden bir tanesi olmuştur. İki dev iş imparatorluğunu, tam anlamıyla, yoktan var etmiştir. Bunlardan ilki, bir aracı kurum olan Shearson; ikincisi ise finans devi Citigroup'tur. Bu iki şirket, Weill'in hünerli ellerinde zirveye taşınmıştır. 1997'de *Businessweek* dergisi Travelers Group başkanı Sandy Weill'in yıllık 230 milyon dolar geliri ile "Dünyanın En Çok Kazanan Yöneticisi" olduğunu duyurmuştur. 2002'de Amey Stone ve Mike Brewster, Sandy Weill'in göz kamaştırıcı başarı öyküsünü ve dünyanın en büyük finansal hizmetler şirketi Citigroup'u nasıl kurduğunu detaylı bir biçimde kaleme almışlardır. Kitapta, dünyanın en önemli kapitalistlerinden birisi olarak Weill, "Sermayenin Kralı" olarak tanımlanmaktadır. Adı, Warren Buffet ve Bill Gates gibi en büyük kapitalistlerle beraber anılmakta olan Weill hakkındaki kitabın orijinal adı şöyledir: *King of Capital: Sandy Weill and Making of Citigroup* (John Wiley & Sons Inc.). Amerikan iş dünyasında 50 yılı aşkın bir süreç içerisinde (Wall Street'te ve dünyanın her yerindeki şirket yöneticileri arasında) adeta bir efsaneye dönüşen Weill'in, bu çevrelerde 'merhametsiz'

¹⁵⁶ Weill'in bu özgeçmiş bilgileri için bkz. <http://www.koc.com.tr/tr-tr/Kurumsal/YonetimKurulu/Pages/SanfordIWeill.aspx> (çevrim içi) Erişim tarihi 1 Eylül 2010.

(*ruthless*) lakabıyla anılmakta olduğunu not düşmekte fayda var. Stone ve Brewster'a göre;

Weill, bitmeyen enerjisi ve azmiyle, diğer bir çok yöneticiden daha fazla şirketin doğumuna ve ölümüne, başkan sıfatıyla, iştirak etmiştir. İş yaşamı boyunca, Weill, pek çok normal insanın hayatı boyunca edinebileceğinden daha fazla dostunu işten kovmuş; bir çok insanın sahip olduğu fikirden çok daha fazla yanılığa düşmüş; çoğunun rüyalarında görebileceğinden fazla başarıya imza atmıştır (Stone ve Brewster, 2002: 1-2).

Yazarlara göre Weill, kariyeri boyunca iş dünyasının şeklini değiştirmiştir. Onun katkısı Warren Buffet gibi bir finansal deha sahip olmasından, Bill Gates gibi yenilikçi ürünler geliştirmesinden veya Jack Welch'inki¹⁵⁷ gibi devrimci yönetim ilkelerine sahip olmasından kaynaklanmamaktadır. Weill'in özgünlüğü görünürde pek işe yaramaz sanılan küçük parçalardan son derece başarılı işler çıkartabilmesinden gelmektedir. Weill'in göze çarpan en önemli özelliklerinden bir tanesi de istediği şeyi ne pahasına olursa olsun elde etmeyi başaran bir yönetici olmasıdır. 1998 yılında bir çok yöneticinin ya emekliye ayrıldığı ya da kapının önüne koyulduğu bir yaşta, 65 yaşında, imza attığı Travelers Group – Citigroup birleşmesi sürecinde Amerikan rekabet hukukunda var olan mevcut yasal engelleri ortadan kaldırmak için ısrarlı bir lobicilik mücadelesi vermiştir. Clinton yönetimi üzerindeki etkisi ve bireysel çabaları sayesinde bu yasa kısa bir süre içinde lağvedilmiştir. Kısacası, "Merhametsiz Sermaye Kralı" Weill, meziyetlerini, birikimini ve elbette bütün ulusötesi bağlantılarını, amansız küresel rekabet ortamında, artık Koç'lar adına kullanmaktadır.¹⁵⁸ Son olarak Weill, Dış İlişkiler Komisyonu'nun (DİK / CFR) da yaşam boyu üyesidir.

¹⁵⁷ General Electric'in 1981-2001 yılları arasında görev yapan efsanevi CEO'su.

¹⁵⁸ Bunun en somut örneği dünyanın en prestijli hayırseverlik ödülllerinden biri olarak gösterilen "Carnegie Medal of Philanthropy"nin (Carnegie Hayırseverlik Ödülü) 2009 yılında Koç Ailesine

4. 3. 5. Koç Topluluğu'nun Ulusötesi Sermaye Platformları ile İlişkileri: BG, DEF, DİK, ERT, UTO ve ÜK

Bu alt başlık altında, Koç Topluluğu'nun neden ulusötesi bir kapitalist sınıf fraksiyonu içerisinde ele alınabileceğini daha net bir biçimde gösterebilmek için grubun ulusötesi seçkin planlama kuruluşları, STK'lar ve düşünce kuruluşlarıyla olan bağlantılarına / ilişkilerine odaklanılacaktır. Bu ilişkiler yoğun olarak hem bireysel hem de kurumsal düzeyde yürütülmektedir. Burada, ilk olarak, Koç Holding'in yabancı yöneticilerinin bu ilişkilerin taşıyıcıları ve yönlendiricileri olarak oldukça önemli konumlarda bulunduğu ortaya koyulmaktadır. Hatta bir adım daha ileriye giderek söyleyebiliriz ki, Koç'un sekiz yabancı yöneticisinin bir bölümünün asıl görevi, bu ulusötesi kurumsal / politik ilişkileri geliştirmek ve düzenlemektir. Carroll'ın (2007) elde ettiği bulguları hatırlamak gerekirse, ortak yönetim kurulu üyesi küresel profesyoneller, aslında şirketlerin özel yönetim meselelerine neredeyse hiç müdahil olmamaktadır. Kaldı ki, Maucher, Weill Profumo ve Sutherland gibi isimlerin Topluluk içindeki meselelere ve Türkiye'nin genel politik konularına doğrudan doğruya karıştıklarına şahit olmak mümkün değildir. Bu noktada Mizruchi'nin (1996) o önemli sorusunu bir daha sormak mümkün: Ulusötesi ortak yönetim kurulu üyeleri gerçekte ne işe yararlar?

Bu çalışmada, genelde ortak üyelerin özelde ise Koç Topluluğu'nun yerli ve yabancı yöneticilerinin, küresel şirket seçkinleri ağı içerisinde, Gramsci'ci anlamda ulusötesi burjuvazinin organik aydınları gibi işlev gördükleri öne

---

verilmesidir. 1835-1919 yılları arasında yaşayan, sahibi olduğu Carnegie Steel Company'yi sattıktan sonra, hayatının geri kalan kısmında kendisini hayırseverliğe adanmış Andrew Carnegie'nin anısını yaşatmak üzere iki yılda bir verilen ve "hayırseverliğin oskârı" olarak kabul edilen ödül, New York'ta düzenlenen bir törenle Koç Ailesi'ne verilmiştir. Koç bu prestijli ödülü New York Eski Belediye Başkanı Michael Bloomberg ve Citigroup Şeref Başkanı Sanford Weill (ve eşi Joan) ve Intel kurucu ortağı Gordon Moore'la paylaşmıştır. 2001 yılından bu yana verilen ödül daha önce Ted Turner, Rockefeller, Gates, Hewlett, Tata ve Packard Aileleri ve George Soros gibi ulusötesi finans kapitalin en önde gelen isimlerine / sermaye gruplarına gitmiştir. Bu ödülün Koç'a verilmesinde 1991'den bugüne değin Carnegie Hall'ün Mütevelli Heyeti Başkanı olan ve bu defa merhametsiz değil 'hayırsever' kimliği ile karşımıza çıkan Koç Holding yöneticisi Sanford Weill'in etkisi olmadığını düşünmek çok zordur. <http://carnegie.org/about-us/foundation-history/other-carnegie-organizations/medal-of-philanthropy/> (çevrim içi) Erişim tarihi 5 Eylül 2010.

sürülmektedir. Ulusötesi ortak yönetim kurulu üyeleri, şirket içi ya da şirketler arası stratejik denetim / kontrol süreçlerine değil ulusötesi bir iş topluluğunun gelişmesine hizmet etmektedir. Gerçekten de aşağıda da gösterileceği gibi ERT, UTO, ÜK, DEF, Bilderberg ve DİK gibi UKS örgütleriyle bağlantıların çoğunluğu Koç'un yabancı tarafından kurulmaktadır. Ancak bu, topluluğun bazı yerli yöneticileri ve hissedarlarının da küresel ağ içerisinde önemli bağlantılara sahip olduğunu görmemizi engellememelidir. Başlangıçta Vehbi Koç ve Bernar Nahum tarafından tohumları atılan kurumsal "dış ilişkiler" günümüzde topluluğun Rahmi M. Koç ve Mustafa V. Koç gibi liderlerince güçlendirilerek devam ettiriliyor.

Tablo 4.11. Koç Holding'in 'Küresel Liderleri' ve Ulusötesi Seçkin Planlama Kuruluşları, STK'lar ve Düşünce Kuruluşları

YÖNETİCİ	GÖREVİ	DÖNEM	BAĞLANTILI OLUNAN ULUSÖTESİ SEÇKİN PLANLAMA KURULUŞLARI, STK'lar ve DÜŞÜNCE KURULUŞLARI
Rahmi M. Koç	Başkan Şeref Başkanı	1984 - 2003 2003 -	<ul style="list-style-type: none"> • Dış İlişkiler Konseyi (DİK), Uluslararası Danışma Kurulu Üyesi • Foreign Policy Association, Fahri Üye • G.doğu Avrupa İşbirliği Girişimi, İş Danışma Kurulu Eşbaşkanı • Global İlişkiler Forumu (GİF), Kurucu Başkan • Koç Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanı • Metropolitan Sanat Müzesi (New York) Onursal Mütevelli Heyeti Üyesi • Rotary Club, Başkan (1976-77) • Uluslararası Ticaret Odası (UTO), Başkan (1995 -96) • Türk Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD), Yüksek İstişare Konseyi Onursal Başkanı • Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) Danışma Kurulu Üyesi • Türk Yunan İş Konseyi, Başkan (1992 - 1999)
Helmut O. Maucher	Üye	1999 - 2008	<ul style="list-style-type: none"> • Avrupa Sanayiciler Yuvarlak Masası (ERT), Başkan (1996-1999) • Uluslararası Ticaret Odası (UTO) – Başkan (1997-1998)
Wayne W. Booker	Üye	1999 - 2007	<ul style="list-style-type: none"> • BSI Group, Yönetim Kurulu (2003-2007) • National Center of Asia Pasific Economic Council (APEC), Başkan • National Committee on US-China Relations, Üye • US-China Business Council, Üye • US-Thailan Business Council, Üye

YÖNETİCİ	GÖREVİ	DÖNEM	BAĞLANTILI OLUNAN ULUSÖTESİ SEÇKİN PLANLAMA KURULUŞLARI, STK'lar ve DÜŞÜNCE KURULUŞLARI
John H. McArthur	Üye	1999 -	<ul style="list-style-type: none"> • Anti-Defamation League (ADL), Üst Yönetim (Halen) • Boston Güzel Sanatlar Müzesi, Mütevelli Heyeti (Halen) • Development Gateway, Yönetim Kurulu (Halen) • Dünya Bankası Başkanı'nın kıdemli danışmanlığı (1996-2005) • Harvard Üniversitesi İş İdaresi Fakültesi Dekanı (1980-1995) • Kanada Asya Pasifik Vakfı, Başkan (Halen)
Alessandro Profumo	Üye	2003 - 2005	<ul style="list-style-type: none"> • Avrupa Bankalar Federasyonu (Brüksel), Başkan (Halen) • Avrupa Finansal Hizmetler Yuvarlak Masası (Londra), Yönetim Kurulu (Halen) • 'Group of Thirty' (New York), Avrupa İzleme Komitesi (Halen) • İtalyan Bankacılık Birliği (ABİ), Başk. Yard. • Luigi Bicconi Üniversitesi, Yönetim Kurulu (Halen) • Teatro alla Scala Foundation • Uluslararası Para Konferansı (Washington), Üye (Halen) • Üçlü Komisyon (İtalya Grubu), Üye (Halen) • Yatırım Danışma Konseyi (Türkiye), Üye (Halen)
Dieter C. Urban	Üye	2005 - 2009	<ul style="list-style-type: none"> • London & Oxford Group, Kıdemli Danışman (Halen) • Roland Berger (Strateji Danışmanlık), Kıdemli Danışman (Halen)
Heinrich von Pierer	Üye	2008 -	<ul style="list-style-type: none"> • Alman İş Dünyası Asya Pasifik Komitesi, Başkan (1993-2006)
Sanford Weill	Üye	2009 -	<ul style="list-style-type: none"> • Academy of Achievement, Şeref Başkanı (Halen) • Carnegie Hall, Mütevelli Heyet Başkanı (1991 – Halen) • Committee to Encourage Corporate Philanthropy, Başkan (Halen) • Dış İlişkiler Konseyi (DİK), Yaşam Boyu Üye • New York FED, Başkan (2001-2006) • Memorial Sloan-Kettering Cancer Center • National Academy Foundation (NAF), Kurucu Üye (Halen) • The Business Council • World Technology Network

YÖNETİCİ	GÖREVİ	DÖNEM	BAĞLANTILI OLUNAN ULUSÖTESİ SEÇKİN PLANLAMA KURULUŞLARI, STK'lar ve DÜŞÜNCE KURULUŞLARI
Peter D. Sutherland	Üye	2009 -	<ul style="list-style-type: none"> • Avrupa Enstitüsü, Yönetim Kurulu (Halen) • Avrupa Komisyonu, Rekabet Politikalarından Sorumlu Üye (1985-89) • Avrupa Politika Merkezi Danışma Konseyi, Başkan (Halen) • Avrupa Reform Merkezi (CER), Yönetim Kurulu (Halen) • Avrupa Sanayiciler Yuvarlak Masası (ERT), Başkan Yardımcısı (1997-2009) • Bilderberg Grubu, Yürütme Komitesi (Halen) • Birleşmiş Milletler, Göç ve Gelişme Özel Temsilcisi (Halen) • Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü (UNIDO), İyi Niyet Elçisi (Halen) • Dış İlişkiler Komisyonu (DİK), Danışma Kurulu Üyesi (Halen) • Dünya Ekonomik Forumu (DEF), Kurucu - Mütevelli Heyeti Üyesi (Halen) • Dünya Ticaret Örgütü (eski adıyla GATT), Genel Direktör (1993-1995) • Federal Trust, Başkan (Halen) • İrlanda Kraliyet Akademisi, Üye (Halen) • London School of Economics, Başkan (2008 - Halen) • Üçlü Komisyon, Şeref Başkanı (2010 - Halen) • Üçlü Komisyon (Avrupa), Başkan (2001-2010) • Vatikan Merkez Bankası Müşaviri (Halen)

Kaynak: Bilgiler, Koç Holding'in web sayfası, faaliyet raporları ve ilgili kurumların internet sayfalarından elde edilmiştir.

4. 3. 5. 1. Koç Ailesi Üyelerinin Ulusötesi Bağlantıları

Bu noktada Koç ailesi fertlerinin küresel seçkinlerle olan bağlantılarının geçmişine ve bugününe odaklanmakta yarar var. Bilindiği gibi 1984 yılında, Vehbi Koç, yönetim kurulu başkanlığını Rahmi M. Koç'a bırakmıştır. 30 Mart 1984 tarihinde Koç Holding Yönetim Kurulu Başkanlığı görevini üstlenen Rahmi Koç ise, 4 Nisan 2003 tarihinde emekli olarak görevi, üç oğlun içinden en büyüğü olan, Mustafa V. Koç'a devretmiştir. Kendisi bu tarihten beri Koç Holding Şeref Başkanlığı ünvanını üstlenmektedir, Yönetim Kurulu Üyeliği ise devam etmektedir. Tablo 4.11'de görüldüğü gibi Rahmi Koç'un uluslararası

bağlantıları en az holdingin yabancı yönetim kurulu üyelerinin bağlantıları kadar güçlüdür. 1994 yılında 1 Ocak 1995 - 31 Aralık 1996 döneminde görev yapmak üzere Uluslararası Ticaret Odası'na (UTO) Başkan seçilmiştir. Rahmi M. Koç, ayrıca Dış İlişkiler Konseyi'nin (DİK) Uluslararası Danışma Kurulu Üyesi'dir. Öte yandan, 80'li ve 90'lı yıllarda Rahmi Koç'un, 2000'lerde ise Mustafa Koç'un Bilderberg Toplantılarında oldukça aktif roller aldığını görmekteyiz. Dünya Ekonomik Forumu (DEF) ise 2004 yılından bu yana dünyanın dört bir yanından Genç Küresel Liderleri (*Young Global Leaders*) bir araya getirmektedir. Sermayenin bu ultra-seçkin forumuna davet edilen genç liderler, bir sonraki kuşağın seçkinleri, karar vericileri ve yöneticileri olacaktır. 2004 yılında Türkiye'den seçilenlerden küresel lider adaylarından bir tanesi de Koç Holding'ten Ali Koç'tur.

4. 3. 5. 2. Avrupa Sanayiciler Yuvarlak Masası (ERT)

Holding yönetimindeki ilk yabancılar olan Maucher, Booker ve McArthur ile uzunca sayılabilecek istikrarlı bir birliktelik sağlanmıştır. Nestlé SA'nin eski CEO'su ve halen Şeref Başkanı olan, bir dönem Avrupa Sanayiciler Yuvarlak Masası (ERT) ve Uluslararası Ticaret Odası'nın (UTO) başkanlığını üstlenmiş olan Maucher, 1999 ve 2008 yılları arasında on yıl boyunca Topluluğa hizmet vermiştir. Aynı anda Nestlé gibi dünyanın 'en ulusötesi' şirketlerinden bir tanesinde, ERT ve UTO gibi önemli seçkin planlama gruplarında başkanlık düzeyinde görevler yapan Maucher, hiç şüphe yok ki, Koç'un UKS hiyerarşisi içerisindeki hızlı yükselişinin önemli köşe taşlarından birisi olmuştur.¹⁵⁹

¹⁵⁹ *Financial Times* gazetesi (30 Kasım 1998) ve *Fortune* (3 Ağustos 1998) Maucher'ı dünyanın en saygın iş dünyası liderlerinden bir tanesi olarak göstermektedir. Söz konusu listede Koç Holding yöneticilerinden Sanford Weill'in yanısıra Jack Welch, Bill Gates, Warren Buffet gibi isimler bulunmaktadır (bkz. Sklair, 2001: 287).

ERT, Avrupa Birliği düzleminde, Avrupa sermayesinin en ulusötesileşmiş dilimi çıkarlarının ve politik yönelimlerinin temsilcisidir.¹⁶⁰ ERT’de temsil edilen 45 şirketin sadece Avrupa’da yaptıkları toplam ciro, 1 trilyon Euro’nun üzerindedir. Bu şirketlerin bünyesinde ise yaklaşık 6,6 milyon kişinin çalıştığı tahmin edilmektedir. ERT’ye üye şirketler arasında Nokia, Unilever, Nestlé, Bayer ve British Airways gibi dünya devleri bulunmaktadır. Yılda iki kez toplanan ERT’ye üyelik ise davet yoluyla gerçekleşmektedir. Burada kısa bir hatırlatma yapmakta fayda var: ERT, geçtiğimiz yıllarda Türk kamuoyunun gündemine ilk olarak Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ın Türkiye’de faaliyet gösteren yabancı şirketlerin yöneticileri ve bazı Avrupalı büyük şirketlerin üst düzey yöneticilerinden oluşan Yuvarlak Masa Delegasyonu’na Başbakanlıkta verdiği akşam yemeği vesilesi ile gelmişti. Başbakan, söz konusu toplantıda, Türkiye’ye 2005 - 2007 yılları arasında 15 milyar dolar küresel sermaye girmesini belediklerini ifade etmiş ve küresel sermayenin Türkiye’de çok hızlı ve çok rahat bir şekilde yatırım yapabilmesi için Başbakanlık’ta “Yatırım Promosyon Ajansı” kurma çalışması yürüttüklerinin müjdesini vermişti.¹⁶¹ İkinci olarak, 2008’de Sabancı Holding Başkanı Güler Sabancı, Avrupa’nın bu önde gelen (ve adeta bir ‘erkekler kulübü’ görüntüsü arz eden) iş örgütüne kabul edilen ilk kadın olmuştu (Bkz. “ERT’nin ilk kadın üyesi Güler Sabancı,” *Milliyet*, 18 Haziran 2008). Öte yandan Türk iş dünyasının ‘duayenlerinden’ Jak Kahmi’nin de uzun yıllar ERT üyesi olarak hizmet verdiği bilinmektedir (Bkz. “İş dünyasının duayen ismi Jak Kahmi,” *Şalom*, 12 Eylül 2007). İlginç bir nokta, ERT’nin 45 kişiden oluşan kısıtlı diyebileceğimiz üye listesinde, Mayıs 1999 itibariyle, Maucher’in yanı sıra BP’den Peter D. Sutherland ve Siemens’ten Heinrich von Pierer gibi, daha sonraları Koç Holding yönetimine girecek olan, kimi tanıdık isimlere rastlamak mümkün. Bu üç ismin tek ortak noktası bu da değil; onlar aynı zamanda ERT’nin en aktif ortak yönetim

¹⁶⁰ ERT’yi yükselen Avrupa ulusötesi kapitalist sınıfının ideolojik ve politik bir örgütü olarak ele alan önemli bir katkı için bkz. Van Apeldoorn (2000; 2004a). *Yuvarlak Masacilar* üzerine Türkçe çalışmalar için ayrıca bkz. Düzgün (2008) ve Yıldızoğlu (2010).

¹⁶¹ “Başbakanlıkta dünya devlerine yemek,” <http://www.haber7.com/haber/20051121> (Erişim tarihi 23 Ağustos 2010).

kurulu üyelerinden. Örneğin, Maucher ve Von Pierer aynı zamanda, ERT şirketlerinden Bayer'in de yönetim kurulunda görev yapıyorlar. Dolayısıyla bu iki isim Nestlé, Siemens ve Bayer arasında bir bağlantı noktası (sosyal ağ çözümlenmeleri terminolojisiyle ifade edecek olursak bir 'klik') oluşturuyor.¹⁶²

Bugün baktığımızda kapitalist sınıfın, küresel seçkinler camiasının bu önemli isimlerinin, zengin ağ bağlantılarını Koç Holding adına kullanmakta olduğunu görüyoruz. Bu bağlamda, ERT'nin Koç'un "küresel profesyonelleri"nin önemli bir bölümünün sosyalize olduğu bir seçkinler forumu gibi işlev görmekte olduğunu söylemek mümkün (Bkz. Van Apeldoorn, 2000: 162-3; 2004: 108-9). ERT, Avrupa'lı sermaye gruplarının maddi sınıf çıkarlarını, daha geniş bir düzlemde yeniden tanımlayan ve bunları ifade eden fikirleri sentezleyerek onları somut politikalara dönüştüren bir yapıdır. Diğer bir ifadeyle, "küresel yönelimli" (*globalist*) ulusötesi kapitalist sınıf stratejileri geliştiren bir sınıf örgütüdür. Yani, ulusötesi kapitalist sınıf çıkarlarını savunan / tanımlayan / geliştiren bu örgüt, ne basit bir lobcilik faaliyeti, ne çıkar grubu ne de bir STK olarak görülebilir. ERT'nin ifade ettiği bu 'genel çıkarlar,' çoğunlukla, ulusötesi finans kapitalin bakış açısından formüle edilmektedir. Yani, tıpkı kendisini oluşturan üye şirketler / gruplar gibi ERT'de UKS'nin önemli bir ajanıdır. Dolayısıyla, son yıllarda ERT üyesi UÖŞ'lerin şöhretli yöneticilerini transfer etmeyi tercih eden Koç Topluluğu'nun sınıfsal pozisyonunu, bakış açısını ve ileriye dönük stratejilerini salt 'ulusal' perspektiften tanımladığını düşünmek pek olanaklı görünmemektedir.¹⁶³

¹⁶² ERT'nin dördüncü başkanı ve 'kurucu babalarından' Maucher'in UKS içindeki bu seçkin konumuna Carroll ve Carson (2003), Sklair (2000, 2001 ve 2002) ve Van Apeldoorn (2000, 2004) gibi yazarların UKS varlığını araştırdıkları çalışmalarında sıkça dikkat çekilmektedir.

¹⁶³ İki yıl gibi bir süre için de olsa holding yönetimine girmiş olan Profumo'da benzer bir perspektifi ve sınıfsal pozisyonu temsil etmektedir. Profumo, aşağıdaki tablodan da kolayca görülebileceği gibi sadece UniCredito gibi dev bir finansal UÖŞ'in CEO'su değildir. Küresel seçkinler ağı içinde bir çok ülkedeki banka, sektörel örgüt ve "seçkin planlama kuruluşları"nda aynı anda üstlendiği görevleri vardır. Uluslararası Para Konferansı ve Avrupa Bankalar Federasyonu yanında Üçlü Komisyon (İtalya Grubu) ve Yatırım Danışma Konseyi (YDK, Türkiye) üyelikleri, Profumo'nun ilk anda göze çarpan etkin 'ulusötesi' bağlantılardandır.

4. 3. 5. 3. Bilderberg Toplantıları

Koç Topluluğu'nun Bilderberg ve DİK gibi gibi planlama kuruluşlarıyla da yakın ilişkileri vardır. Koç Ailesi, son yıllarda gerek başkan gerekse diğer yöneticileri düzeyinde, Bilderberg toplantılarına düzenli olarak davet edilmektedir. Koç Ailesi'nin mutlaka her toplantıda temsil ediliyor olması, Bilderberg'e arada sırada davet edilerek birikim ve fikirlerinden yararlanan bazı gazeteci, bürokrat, devlet adamı vb. kişilerden farklı bir konumda algılandığını göstermektedir. Toplantıların gündemi ve içeride tartışılanlar gizli olduğu için nelerin konuşulduğunu / planlandığını ya da karara bağlandığını söylemek mümkün değildir; ancak, Koç'ların küresel seçkinler arasında Türkiye'deki diğer sermaye gruplarından ayrı ve hiyerarşik anlamda daha yukarıda bir konumda bulunduğuna şüphe yoktur.

Bu durum, son yıllarda Koç'u ulusötesi kapitalizmin içsel dairesi içerisinde yalnız bırakmayacak yeni, güçlü ve büyük sermaye gruplarının olmadığı anlamına gelmemektedir. Gerçekten de son yıllarda ortaya çıkan dikkat çekici bir husus, her geçen yıl ülkenin farklı şirket ve sermaye gruplarından yeni isimlerin, bu seçkinler konseyinde kendilerine yer bulmakta oluşlarıdır. Bu gelişme, bizlere, Türkiye'de burjuvazinin ulusötesi kanadının ve organik aydınlarının giderek çeşitlilik ve derinlik kazanmakta olduğunu söylemektedir.

Bilderberg toplantıları Türkiye'nin hiç yabancıları değil. İlk defa, Adnan Menderes'in de katıldığı 18 - 20 Eylül 1959'da İstanbul'da ve ardından Ecevit'in konuştuğu 25 - 27 Nisan 1975'de Çeşme'de yapılan oturumlar, hala eski üyelerin hatırladıkları toplantılar olarak anılır. Bilderberg Yönetim Kurulu'na ilk giren Türk üye, Büyükelçi Muharrem Nuri Birgi idi. Bu görevi sonra, 20 yıl süreyle ve Birgi'nin tavsiyesi ile Selahattin Beyazıd devraldı. O da, yerini Suna Kırış'a bırakmıştı. Ancak Kırış hastalanınca, Mustafa Koç'u tavsiye etti. Mustafa Koç, yönetim kurulunda Türkiye adına değil, diğerleri gibi kişisel olarak görev alıyor. Ancak bu yıl, aynı toplantının İstanbul'a

getirilmesinde en önemli etken, Koç oldu (M. A. Birand, “Bilderberg’den neden korkuyoruz?,” *Milliyet*, 1 Haziran 2007).

Tablo 4.12. Bilderberg Toplantılarına Türkiye’den Davet Edilenler (1991 - 2010)¹⁶⁴

DAVETLİLER	KURUMU / GÖREVİ	YILLAR
Hükümet Üyesi ve Siyasetçiler		
Ali Babacan	Dışişleri ve Ekonomi Bakanı	2003, 04, 05, 07, 08, 09
Egemen Bağış	Parleenter, Dışişleri Danışmanı	2006
Mehmet Ali Bayar	DYP Genel Başkanı	2003
Cem Boyner	YDH, Boyner Holding	1995
İsmail Cem	Dışişleri Bakan	1998
Hikmet Çetin	Dışişleri Bakanı, Başbakan Yrd.	1995, 2007
Kemal Derviş	Ekonomi Bakanı, Parleenter	2002, 04, 07
Prof. Dr. Emre Gönensay	Dış İşleri Bakanı, Işık Üniv.	1992, 96, 2007
Vahit Halefoğlu	Devlet Bakanı	1991
Faik Öztrak	Parleenter	2008
İş Dünyası Temsilcileri		
Selahattin Beyazıt	İşadamı (Daimi Üye)	1991, 92, 93, 94, 95, 96, 97
Dinç Bilgin	Sabah Grubu	1997
Ümit N. Boyner	Boyner Holding	2006, 07
Nuri Çolakoğlu	NTV Yöneticisi, TÜSİAD	2000
Suzan Sabancı Dinçer	Sabancı Holding, Akbank Yön. Kur. Bşk.	2009, 10
İmregül Gencer	Global Investment Holding	2005
Muharrem Kayhan	Söktaş, TÜSİAD (Eski Başkan)	2000
Suna Kırac	Koç Holding (Başkan Yard.)	1998, 99
Rahmi M. Koç	Koç Holding (Başkan)	1994
Mustafa Koç	Koç Holding (Başkan)	2004, 05, 06, 07, 08, 09, 10
Bülend Özyıldırı	Koç Holding, CEO	2002
Tuncay Özilhan	Anadolu Grubu	2010
Ferit Şahenk	Doğuş Grubu Yön. Kur. Başkanı	2008
Sinan Tara	Enka Holding, Başkan Yard.	1997
Agah Uğur	Borusan Holding	2009
Erkut Yüceoğlu	TÜSİAD Üyesi	1999, 2007
Arzuhan Doğan Yalçındağ	TÜSİAD Başkanı	2007
Akademisyenler		
Prof. Dr. Üstün Ergüder	Boğaziçi Üniversitesi (Rektör)	1997
Prof. Dr. Talat S. Halman	New York University	1993
Soli Özel	Bilgi Üniversitesi	2006
Prof. Dr. Şerif Mardin	American Univ. Washington DC	1995
Prof. Dr. Ayşe Soysal	Boğaziçi Üniversitesi (Rektör)	2007

¹⁶⁴ Verilere <http://www.bilderberg.org/> sitesinden ulaşılmıştır. Burada adı geçen siyasetçi, bürokrat, akademisyen ve işadamlarının toplantılara katılıp katılmadığı ise kesin olarak bilinmemektedir. Dolayısıyla, bu tablo, sadece bu isimlerin ilgili yıllarda gerçekleştirilen Bilderberg toplantılarına davet edilmiş olduklarını göstermektedir. Katılımcıların kurumları ve üstlendiği görevleri ise bugün değil, toplantılara davet edildikleri tarihler esas olarak belirtilmiştir (Erişim tarihi 8 Temmuz 2010).

DAVETLİLER	KURUMU / GÖREVİ	YILLAR
Bürokratlar / Diplomatlar		
Gündüz Aktan	Büyükelçi	1998
Ali Hikmet Alp	Büyükelçi, AGİK Daimi Üyesi	1994
Uğur Bayar	Özelleştirme İdaresi Başkanı	1998
Cem Duna	AB Büyükelçisi	2007
Gazi Erçel	T.C. Merkez Bankası Başkanı	1995, 96, 97, 99, 2001
Zeynep Damla Gürel	Cumhurbaşkanlığı AB Özel Danışmanı	2010
Tugay Özçeri	Dışişleri Müsteşarı	1991
Özdem Sanberk	İngiltere Büyükelçisi, TESEV Başkanı	2001, 02, 03
Rüştü Saracoğlu	T.C. Merkez Bankası Başkanı	1993
Gazeteciler		
Mehmet Ali Birand	Milliyet	2007
Hasan Cemal	Milliyet	2004
Cengiz Çandar	Referans	2007
Ruşen Çakır	Vatan	2010
Sedat Ergin	Hürriyet (Ankara Temsilcisi)	1999
Zeynep Göğüş	Hürriyet	2008
Sami Kohen	Milliyet	2009
Fehmi Kuru	Yeni Şafak	2006, 07
Cüneyt Ülsever	Hürriyet	2005
STK Temsilcileri		
Meral Gezgin Eriş	İKSV (Başkan)	1998
Kemal Köprülü	Arı Grubu (Kurucu Başkan)	2006

Kaynak: www.bilderberg.org (Erişim tarihi 7 Eylül 2010)

UKS'nin yöneticileri, Bilderberg toplantılarının hangi ülkede yapılacağına, uluslararası ekonomik ve politik gelişmelere göre karar verirler. Toplantılara, hemen her ülkede ön plana çıkmış devlet başkanları, başbakanlar, bakanlar, politikacılar, strateji uzmanları, akademisyenler, yazarlar, gazeteciler ve üst kademe UÖŞ yöneticileri davet edilmektedir. Türkiye'de Bilderberg toplantılarının ilk katılımcıları Bülent Ecevit ve Süleyman Demirel'dir. Son yıllarda toplantılara Türkiye'den davet edilen ve isimleri kamuoyuna yansıyanlar ise yukarıda Tablo 4.12'de verilmektedir.

Bilderberg'in 2007 yılı katılımcılarından olan bir Türk gazeteci, köşesinde, ABD'de Watergate Oteli'nde o dönemin Dünya Bankası Başkanı Paul Wolfowitz ile yaptığı bir görüşme sırasında konunun Bilderberg'e gelmesi üzerine şunları yazıyor: "Yıllardır, komplo teorisyenleri tarafından Bilderberg'in gizli dünya hükümeti olduğu söylenirdi. Bu yılın katılımcıları arasında ben de

varım. Gizli dünya hükümeti nasıl bir şeymiş görmüş olacağız' dediğimde, alaycı bir şekilde 'Hâlâ söylenmeye devam ediyor. Bunu iddia eden bir sürü internet sitesi var' diye ekledi" (Cengiz Çandar, "Washington'da 'delik iktidar'," *Referans*, 3 Nisan 2007, vurgular eklendi). Aynı toplantıya davetiyesi olan bir başka gazeteci ise konu üzerine şunları yazıyor: "Komplo teorilerine gün doğdu. (...) Batı aleyhtarları, ulusalcılar ve köktendincilere göre, Bilderberg'in (...) bir mafya kuruluşundan farkı yoktur. Her yıl bir araya gelirler ve dünyayı nasıl yöneteceklerini, hangi ülkenin ne yöne itileceğini kararlaştırırlar. Oysa Bilderberg'in bunlarla hiçbir ilgisi yoktur. Bilderberg toplantıları, (...) herhangi bir üst düzey sivil toplum örgütünün düzenlediği oturum ve konferanslardan çok farklı değildir. Ancak, katılımcıların listesine bakıldığında fark ortaya çıkar. Bu fark, katılımcıların kalitesinden kaynaklanır" (Mehmet Ali Birand, "Bilderberg'den neden korkuyoruz?," *Milliyet*, 1 Haziran 2007, vurgular eklendi).

Birand, bu satırlarda Bilderberg'i organize eden aklın işleyiş mantığını çok güzel biçimde özetlemektedir. Kamuoyuna kapalı bu gizli kapaklı toplantılar gibi insanlık tarihinde şiddetli kırılmalar yaratan bir çok travmatik olayın (11 Eylül saldırıları, Irak Savaşı, bazı büyük deprem ve tsunami felaketleri gibi) neden ve nasıl gerçekleştiğinden şüpheleri olanların "komplo teorisyeni" olarak ilan edilmesi yeni bir olgu değildir. Birand ve Çandar gibi Bilderberg'ci yazarlara göre bu toplantılarına tepki gösterenler, elbette kimsenin fazlaca sempati duymayacağı, "Batı aleyhtarları, ulusalcılar ve köktendincilerdir." Bu 'yeni düşmanların,' Yeni Amerikan Yüzyılı (*New American Century*) denilen, Locke'cu merkez bölgenin ulusötesi genişleme projeksiyonunun üzerine inşa edildiği tehdit algılamalarıyla özdeş olması ise tesadüf olmasa gerekir.¹⁶⁵

Çandar ve benzeri olan küresel burjuvazinin organik aydınları, Bilderberg gibi seçkinler konyelerini "gizli dünya hükümeti" benzeri sıfatlarla mistik bir

¹⁶⁵ 2007 yılında Ümraniye'de ele geçirilen el bombaları ve askeri mühimmatla birlikte "düşmesine basılan" Ergenekon sürecinde, öncelikli olarak devlet içerisindeki, Birand'ın deyişiyle, "Batı aleyhtarı ve ulusacı" asker / sivil unsurların tasfiye edilmek istendiği yönünde bir algı oluşmuştur. Türkiye örneği düşünüldüğünde Locke'cu merkez bölgenin genişleme patikasının karşısında köktendincilerden ziyade bu unsurları bulunduğu açıktır.

kalıba sokan, onları olduklarından daha güçlü ve etraftaki her şeye kayıtsız şartsız hükmeden organize yapılanmalar olarak yansıtan bütün “komplo teorileri”den son derece memnundur. Çünkü, maddeci bir perspektifi olmayan bu hezeyanların takipçilerinin, politik etkinlik ve muhalif hareketlere dönüşme potansiyeli bağlamında, Hollywood’vari bilim kurgu ve fantezi ‘ürünler’ tarafından esir alınmış kitlelerden farklı olmayacaktır. Yani, Wolfowitz’in Çandar’a büyük bir keyifle bahsettiği internet siteleri, tam da Bilderberg aklının istediği şeyi yapmakta, baştan sona komplo senaryoları ve spekülasyonlarla dolup taşmaktadır. Türkiye’de bu tür yayınları yapan internet sayfalarında veya diğer medya organlarında, tıpkı ABD ve Avrupa ülkelerinde olduğu gibi aşırı sağcı (köktendinci / ırkçı) söylemler hakimdir. Bu durum, ise sadece yapıyı eleştirenlerin ve muhalefet edenlerin itibarsızlaşmasına hizmet etmektedir. Marksist, sosyalist sol akademik / politik cenaha baktığımızda ise bu konularda tam bir ilgisizliğin hüküm sürdüğünü görürüz. Küresel politik ekonominin radikal eleştirmenleri kapitalist ulus devlet ve hükümetler, Dünya Bankası, GATT / DTÖ ve IMF gibi gözle görünür somut hedefler dururken; Bilderberg, DEF, ÜK, DİK ve ERT gibi planlama konseylerini inceleme konusu edinmeyi fazlaca tercih etmemektedir. Oysa, bütün bu planlama kuruluşlarının etrafını sarmalayan gizem perdesini, maddeci bir çözümleme çerçevesi kullanarak, aralamak mümkündür.

Önceki bölümlerde de ifade edildiği gibi Batı’nın hegemonik uzlaşmasının inşası ve pekiştirilme sürecinin altyapısı, şirket yönetim kurullarından yüksek prestijli planlama kuruluşlarına uzanan birtakım enformel ağlar dolayımında gerçekleştirilmektedir. Bu türden ortamlar, anahtar konumdaki önemli devlet adamlarını, medya sahiplerini / yöneticilerini ve UKS’nin diğer “organik aydınları” bir araya getirir (Gill, 1990; Carroll ve Carson, 2003; Graz, 2003). Günümüz dünyasında Bilderberg toplantılarının yanı sıra ÜK, DEF ve bunlara benzer bir dizi kuruluş / platform / konsey bu doğrultuda işlev görmektedir. Gramsci’ye göre bu türden ulusötesi sınıf ağları “her bir ulus içinde işlev gören ve içlerinde uluslararası güçlerin yoğunlaştığı uluslararası siyasal partiler” gibi görülebilir (Gramsci, 1971: 182). Bilderberg, kuruluşundan bu

yana Atlantik yönetici sınıf üyelerinin en önemli iletişim kanallarından bir tanesi olmuştur (Van der Pijl, 1984, 1998, 2006a).

Yukarıdaki tablodan da kolayca saptanacağı gibi Türkiye’den her yıl düzenli olarak bazı isimler toplantılara davet edilmektedir. Koç Topluluğu, diğer büyük sermaye gruplarından farklı olarak yıllardan beri Bilderberg toplantılarında düzenli olarak temsil edilmektedir. 1991 yılından bugüne kadar Koç Topluluğu, Rahmi M. Koç, Suna Kıraç, Mustafa V. Koç ve CEO Bülend Özaydınlı tarafından temsil edilmiştir. Mustafa Koç, Topluluk yönetimini devraldığı 2004 yılından beri gerçekleşen tüm Bilderberg toplantılarına davet edilmektedir. Bunlara, o tarihlerde Topluluk bünyesinde yer almasalar da, toplantılara çok defa davet edilmiş Maucher (1991, 1992 ve 1995 yıllarında), Profumo (1999), Weill (1999, 2002) ve son yirmi yıldır neredeyse her yıl katılmış olmanın ötesinde Bilderberg’in “yürütme komitesinde” yer alan Sutherland gibi yabancı yöneticileri de eklediğimizde, Koç Topluluğu’nun Bilderberg’in güçlü bir bileşeni olduğu kolayca görülmektedir. Yine yukarıdaki tablodan anlaşılmaktadır ki, Türkiye ulusötesi finans kapitalinin liberal ve Batıcı kanadının / fraksiyonunun temsilcisi TÜSİAD, bu platformda, gerek başkanlar gerekse tekil üyeleri nezdinde etkin bir biçimde temsil edilmektedir. Koç’un buradaki ağırlığına geçmişte iş dünyasından en fazla yaklaşan isim, Bilderberg’in daimi üyesi olarak karşımıza çıkan Selahattin Beyazıt’tır. Beyazıt, 1980’lerin sonundan 1997’ye değin toplantılara aralıksız bir biçimde çağırılmıştır.

Yukarıdaki tablodan çıkabilecek önemli sonuçlardan bir diğeri de, özellikle 2000’li yılların ikinci yarısından itibaren Türkiye’den davet edilen isimlerin artmakta olduğudur. Örneğin, 2007’de İstanbul’da düzenlenen toplantıya ülkemizden on üç kişi çağırılmıştır. Bilderberg’de her yıl 130 ila 135 civarında isim davet edildiği düşünüldüğünde bu rakamın önemi anlaşılacaktır. Öte yandan, Bilderberg’e şimdilik Türkiye finans kapitalinin yükselmekte olan ‘İslamcı’ ve aynı zamanda liberal / küreselci kanadını temsil eden MÜSİAD veya TÜSKON’dan herhangi bir temsilci davet edilmemiştir. Buna karşın

2009 ve 2010 yılları itibariyle Sabancı, Doğuş ve Anadolu gibi Türkiye’de UKS’nin potansiyel unsurları konumunda bulunan dinamik sermaye gruplarının davet edildiğini görüyoruz. Bu gruplar, yakın bir gelecekte Koç’un açtığı yollardan hızla geçip ulusötesi sermaye birikimi sürecine iyice entegre olarak, küresel iktidar hiyerarşisi içinde daha yüksek konumlara erişebilir.¹⁶⁶ Ülkede son yıllarda yaşanan tüm ekonomik / politik dönüşümler, ilerleyen dönemde, gerek iş dünyasında gerek siyasal süreçlerde, çok sayıda ulus-ötesi aktörün gündeme geleceğinin sinyallerini vermektedir.

4. 3. 5. 4. Peter D. Sutherland Örneği

Yukarıda, Tablo 4.10’da, 2009 yılından beri Koç Holding’in yönetim kurulunda görev alan Peter D. Sutherland’ın (hissedarı, yöneticisi ya da sahibi olarak) doğrudan doğruya bağlantılı olduğu BP, Goldman Sachs International ve Allianz gibi dev UÖŞ’ler gösterilmektedir. Bu bağlantılar, Sutherland’ın küresel şirket seçkinleri içinde sıradan bir isim olmadığını göstermekle birlikte onun olağan dışı politik etkinliğini göstermeye yetmemektedir. Sutherland, bu çalışmada adı geçen bütün ulusötesi seçkin planlama kuruluşlarında son derece belirleyici konumlara sahiptir. Sıradan bir katılımcı olmanın çok ötesinde, Bilderberg grubunun tepe yürütme komitesinde; 2001 ve 2010 arasında Avrupa başkanlığı görevini yürüttüğü Üçlü Komisyon’da bu yıl Şeref Başkanı olarak; Dünya Ekonomik Forumu’nda (DEF) kurucu üye sıfatıyla; Avrupa Sanayiciler Yuvarlak Masası’nda (ERT) Başkan Yardımcısı ünvanıyla hizmet vermektedir. Bu kurumların tamamı, “küresel iktidar seçkinlerinin” ya da (çalışmamızda tercih ettiğimiz tabir ile) ulusötesi kapitalist sınıfın merkezi örgütleridir. Bunların yanında Sutherland, düşünce kuruluşları ve lobi grupları dünyasında da prestiji çok yüksek bir isimdir. Örneğin, köktenci bir piyasa

¹⁶⁶ Koç’un bu ulusötesi gelişim bağlamında yalnız olmadığına ilişkin bir çok bulgu ve gözlem mevcuttur. Bkz. “Amerikan Türk Cemiyeti’nden Ferit Şahenk ve Immelt’e ödül / Küresel ekonomi için model Doğuş ve General Electric

liberalizmini ve federalizmi Atlantikçi¹⁶⁷ bir bakışla savunan Federal Trust'ın başkanıdır. Sutherland, aynı zamanda çalışmaları önemli ölçüde UÖŞ'ler tarafından finanse edilen Avrupa Politika Merkezi Danışma Konseyi başkanlığını da yapmaktadır. Diğer yandan neoliberal düşünce kuruluşlarına yakınlığı ile bilinen Avrupa Reform Merkezi'nde (*European Reform Center / CER*) de onu görmekteyiz.

Avrupa seçkinler ağıyla görece yoğun ilişkileri olmakla birlikte, Sutherland'ın, Amerikan seçkinleriyle de oldukça yakın ilişkileri vardır. Halen esaen Atlantik yönetici sınıfların çıkarlarının temsilcisi olan Amerika merkezli bir düşünce kuruluşu olan Avrupa Enstitüsü (*European Institute*) yöneticilerinden birisidir. Burada eski Avrupa Komisyonu üyesi Jaques Delors ve Etienne Davignon gibi önemli neoliberal ideologlarla birlikte faaliyet göstermektedir. Sutherland, ulusötesi seçkinlerin Amerika merkezli örgütlerinden Dış İlişkiler Komisyonu'nda (DİK) ve Birleşik Devletler Deniz aşırı Kalkınma Konseyi'nde (*US Overseas Development Council*) danışma kurulu üyesi pozisyonundadır. Bu sonuncusu ise varlık nedenini, "Amerikan ulusal çıkarlarını çok-tarafli bir düzlemde geliştirmek" olarak tanımlamaktadır.¹⁶⁸

Bütün bu ilişki ve bağlantıların tek bir kişi tarafından yürütüldüğünün altını bir defa daha çizelim. Son olarak Sutherland'ın ne kadar önemli bir ulusötesi bağlantı noktası olduğunu anlamak için Koç Holding'in internet sayfasındaki

¹⁶⁷ Atlantikçi bakış açısı Batı Avrupa ve Kuzey Amerika uluslarının (Locke'cu Merkez Bölge) özellikle politik, ekonomik ve savunma güvenliği ile ilgili konularda işbirliği içinde hareket etmesi gerektiğini öngören bir felsefeyi anlatmaktadır. Bu merkez bölgenin yayılma pratiği Atlantik vizyonu doğrultusunda formüle edilmekte ve bu formülasyon esas itibarıyla UKS çıkarlarını ifade etmektedir.

¹⁶⁸ Sutherland'ın küreselleşmeyi savunan, serbest piyasacı fikirlerinin öğrenilebileceği çok sayıda kaynak olmakla birlikte, biz burada *Open Democracy* adlı liberal enternasyonalist ve küreselleşme savunucusu bir platformda kendisiyle yapılan röportajı hatırlatmak istiyoruz. Röportajı yapan kişi Sutherland'ı "Dünya Ticaret Örgütü'nü kuran adam" olarak tanımlıyor. "Uluslararası ticaret yoksulluğa çare olabilir mi?" sorusuna ise DTÖ'yü kuran adam, hiç tereddüt etmeden 'evet' cevabını veriyor. Aynı görüşmede, Sutherland ekonomik entegrasyonu yüceltiyor ve Çin, Hindistan, Rusya ve Brezilya'nın küresel ekonomiye dahil olmasından duyduğu memnuniyeti dile getiriyor. Ona göre "Cancun'daki son DTÖ toplantısının başarısızlığı kalıcı değildir. Moralleri bozmaya hiç gerek yoktur; çünkü gerek Kuzey gerek Güney ülkeleri kendilerini *çok taraflılığa* adanmışlardır." Bkz. http://www.opendemocracy.net/democracy-institutions_government/article_1674.jsp (çevrim içi) Erişim tarihi 1 Eylül 2010.

özgeçmişine bakmak yeterlidir. Bu uzunca özgeçmiş içerisinde, Koç'un küresel liderinin şirketler dünyasındaki parlak kariyerini bir yana bırakıp, sadece aldığı ödüllere bir göz atalım:

Onursal Şövalyelik (B. Krallık, 2004), Avrupa Parlamentosu Altın Madalyası (1988), İlk Avrupa Hukuk Ödülü (1988), David Rockefeller Uluslararası Liderlik Ödülü (1998), Büyük Haç Nişanı (1989), Kral Leopold II Büyük Haçı (1989), Yeni Zelanda Hatıra Madalyası (1990), Legion d'Honneur Nişanı (1993), Commandeur du Wissam (Fas, 1994), Rio Branco Nişanı (Brezilya, 1996) ve Infante Dom Henrique Büyük Haç Nişanı (Portekiz, 1998). Bunların dışında Avrupa'nın bütünleşmesi için yürüttüğü çalışmalar için Robert Schuman Madalyası'na layık görülmüştür. 1996 Pennsylvania Üniversitesi Wharton Okulu Dekan Madalyası'na ek olarak üstün hizmetleriyle 1988'de Yılın Avrupalı İnsanı, 1989 Yılın İrlandalı ve 1994 Dünya Ticareti için Yılın Tüketicisi ödüllerini almaya hak kazanmıştır. Avrupa ve Amerika'daki on beş üniversiteden fahri doktora unvanı alan Sutherland'a, Londra Business School ve Oxford Üniversitesi Ekonomi Bölümü tarafından da fahri öğretim görevlisi unvanı verilmiştir.¹⁶⁹

Görüldüğü üzere birbirinden önemli kurumlar Sutherland'a ödüller vermek için adeta birbiriyle yarışmaktadır. Sorun şu ki, Sutherland'ın burada sayılan UÖŞ'ler, iş dünyası örgütleri, sermayenin özel ekonomik ve siyasi forumları ve uluslararası düzenleyici kurumlar gibi yapılarla ilişkileri hiçbir biçimde bir demokratik iradeyle yani kamuoyunun tercihiyle gerçekleşmemiştir. Hiç kimse Sutherland'a bu sayılan onlarca kurumda "hizmet et" diyerek oy vermemiştir. Ancak, Sutherland ve benzeri ulusötesi seçkinlerin, on yıllardır bütün dünyada (içlerinde ABD başkanlarının ve G8 liderlerinin de bulunduğu) demokratik yollarla seçilmiş bütün kişiler ve siyasal süreçler üzerinde büyük etkileri

¹⁶⁹ Bkz. <http://www.koc.com.tr/tr-tr/Kurumsal/YonetimKurulu/Pages/PeterDenisSutherland.aspx> (çevrim içi) Erişim tarihi 1 Eylül 2010.

bulunmaktadır. Carroll ve Carson'a (2003) göre UTO, DEF, Bilderberg, SKİK, ÜK gibi seçkin planlama kuruluşları ağı içerisinde iki veya daha fazlasına üye olanlar, ulusötesi seçkinlerin "içsel dairesi"ni oluşturmaktadır. Çalışmalarında altı adet farklı bağlantı noktasının (küresel yöneticinin) bu özelliği karşıladığı belirtilmektedir. Bunlardan birisi ise Koç Holding'de 2009 yılında yönetim kuruluna atanan ve halen görevinin başında bulunan Peter D. Sutherland'tır. Sözü edilen içsel dairenin diğer beş üyesi ise şunlardır: Bertrand Collomb (Lafarge-Copée, Fransa), Minoru Murofishi (Itucho Corporation, Japonya), Percy Barnevik (ABB, İsveç / İsviçre, Paul Allaire (Xerox, ABD) ve Etienne Davignon (Fortis, Belçika). Bu altı isim, 1994 yılı itibariyle, 11 Avrupalı, 6 Kuzey Amerikalı ve 1 Japon firmayla bağlantılıdır. Altı çizilmesi gereken bir diğer husus ise adı geçen dört Avrupalı'nın tamamının ERT üyesi olduğudur. Yukarıda çizilen genel tabloya bakıldığında, Carroll ve Carson'ın bulgularının yanlış olduğunu öne sürmek güçtür.

SONUÇ

Bugün küresel politik ekonominin kalbi Batı olarak adlandırılan bölgede atmaktadır. Merkez bölge, ulusötesi sermaye tarafından mobilize edilirken, toplumsal bir üretim ilişkisi olarak ulusötesi sermaye, “ulusötesi kapitalist sınıf” (UKS) tarafından temsil edilmektedir. UKS, günümüzde neredeyse tüm ulusal devlet / toplum kompleksleri içerisinde ‘hegemonik’ sermaye dilimi konumundadır ve bu ülkelerde öncelikle ‘ulusal’ bağlamlarda konumlanmıştır. Ulusötesi kavramı ‘teritoryal olmayan’ bir durumu ifade ederken, ulusötesi sermaye somut teritoryal düzlemlerde temsil edilmektedir. Şöyle ki UKS, tüm iktisadi ve politik faaliyetlerini ulusal bir aktör görünümü altında sürdürür; ancak, ulusal sınırlar içerisinde ulusötesi bir şekilde örgütlenme ve sosyalleşme olma imkanına sahiptir. Ona bu olanağı sağlayan temel unsur ise kapitalist toplumun üstyapısının sürekli olarak evrilebilmesi ve sermayenin içinden çıktığı üretim ilişkileri alanındaki, yani altyapıdaki, değişimlerle mutlak suretle uyumlu olma eğilimi içinde olmasıdır. Gramsci ve Marx’ın argümanları ile söylemek gerekirse, kapitalist toplumun altyapısı ve üstyapısı arasında, hangisinin diğerini belirlemede olduğundan çok daha önemli olmak üzere, mutlak bir uyum ortamının bulunması zorunludur. Bu uyumu tesis edecek olan unsurlar, kapitalist toplumun altyapısı ve üstyapısını adeta birbirine bağlayacak olanlar ‘organik aydınlar’dır. Bu uyum tesis edilemediği zaman o devlet / toplum komplekslerinde sermayenin ulusötesileşerek gelişmesi ve değerini büyütmesi mümkün olamayacaktır.

Bugün ulusötesi kapitalistler, Rosenau’nun ifade ettiği penetrasyon sürecinin uç noktası haline gelmiş toplumsal unsurlardır. Küresel politik ekonominin liberal merkez bölgesinin dışındaki bir ülkenin ulusal sınırları içerisinde bulunan bir UKS unsuru, yerli bir aktör olarak merkez bölgeden sürekli olarak genişleyen ‘ulusötesi mekana’ kavuşmak ve bu alanın vaat ettiği tüm yapısal

güce erişmek ister. Bunun için bizzat kendi devlet / toplum kompleksinin bu bölgeyle bütünleşmeye engel teşkil eden / etme potansiyeli taşıyan iktisadi, politik, sınıfsal, kültürel, ideolojik ve yönetsel biçimlerini dönüştürmek zorunda olduğunun farkındadır. Bu yüzden zaman zaman doğrudan ve dolaylı yollarla son kertede politik nitelikteki mücadelelerin içine girmek, ekonomik / politik stratejiler ve projeler dayatmak zorundadır. Bu mücadeleler sırasında hakim sınıfın doğrudan baskı ve zor araçları da devreye sokulur. Bu yorum, özellikle hasım devletlerin akademik / politik tartışma gündemlerinde sıklıkla düşülen temel bir yanılgıdan uzak durmamızı sağlar. Nitekim bu toplumlarda içinden geçilen iktisadi, politik ve kültürel dönüşümlerin nedenlerini dışsal faktörlerle açıklama eğilimi kuvvetli olmaktadır.

Bunu ülkemizden bir örnekle açıklayalım: Bilindiği gibi özellikle günümüzde, gerek sol (ulusalcı) gerekse sağ (milliyetçi) eğilimli bazı çevreler, Türkiye'nin yaşadığı neredeyse bütün toplumsal, politik ve iktisadi krizleri, emperyalizmin (AB ve ABD'nin) ülke üzerindeki kirli oyunları ve hesapları ile yani, 'biz'e dışsal ve aslında 'bizlerden olmayan' bir düşman tasarımının fesatlıkları ile açıklamaya yatkındır. Bu algıya göre söz konusu fesatlıkla birlikte hareket eden kişiler 'işbirlikçi' olarak kategorize edilir. Bu olgu, kendisini sol / sosyalist jargonda "yerli işbirlikçi"lik, milliyetçi sağ söylemde ise "kökü dışarıda"lık / 'Moskof'luk gibi olumsuz tanımlamalarda göstermektedir. Küresel politik ekonomiyi belirleyen çok-düzeyle ve bol aktörlü grift mücadelelerin böylesine 'dışarıdan-içeriye' bakış açılarıyla yetkin bir biçimde okunması mümkün değildir.

Son yıllarda Erol Bilbilik ve Mustafa Yıldırım gibi yazarların kaleminden çıkan Sivil Örumceğin Ağında, Türk Bilderberg'ler, Amerikaperestler veya Derin Dünya Devletinin Adamları gibi kitaplarda / çalışmalarda bu sorunlu algının izdüşümlerini bulmak fazlasıyla mümkündür. Bu çalışmaların altını çizdiği türden bir küresel iktidar ağının veya bir seçkinler şebekesinin varlığını reddetmek elbette mümkün değil. Buradaki sorun, bu şebekenin ısrarla "bizi bölmek," "yok etmek," ve "parçalamak" gibi motivasyonlarla hareket etmekte

olduğunun anlatılıyor oluşudur. Sürecin ülke ve milletin bölünmezliği ve devletin bekası üzerinden anlamlandırılması, son yıllarda dünyada pek çok ülkede giderek yaygınlaşan ve fazlaca sağlıklı olduğu iddia edilemeyecek bir eğilimdir. Aynı şekilde herhangi bir ülke vatandaşının Amerikan gizli servisi ya da onun güdümünde hizmet gören bir STK'da ya da düşünce kuruluşunda çalışması, buralarda projeler üretmesi benzeri girişimleri 'işbirlikçilik,' 'vatan hainliği,' 'Amerikaperestlik' gibi kavramlarla açıklanırken; bu ilişkilerin olgun bir sınıf tavrının / gelişkin bir kontrol planının gereği olarak kurulmuş olabileceği düşünülmemektedir.

Günümüzün temel çelişki ve mücadeleleri, sadece "Batı emperyalizmiyle ulus devletler" arasında görüldüğü ve ulus devlet sınıfsal niteliğinden bağımsız bir biçimde 'fetişleştirildiği' için dünya tarihi de adeta bir "komplolar tarihi" olarak okunabiliyor. Halbuki şu ya da bu gazeteci veya politikacı adı geçen özel politika enstitülerinde, düşünce kuruluşlarında ve STK'larda vatan haini ya da 'kanı bozuk' olduğundan değil yönetici sınıfın organik bir uzantısı olduğu; yani, belirli bir sınıf bilinci ile donatılmış olduğu ve son tahlilde bu doğrultuda davranmak istediği için rol almaktadır. Günümüzde bu roller kapitalist sistemin doğası gereği iyiden iyiye ulusötesileşmiştir.

Burjuvazinin sınıf çıkarlarının asli taşıyıcısı bu organik aydınlar değildir. Bunlar, çok önemli olmakla birlikte kapitalist sınıfın asli unsurları olamazlar. Çalışmamızda başvurduğumuz 'kapitalist' ve 'burjuva' terimleri, öncelikli olarak üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduranları anlatmaktadır. Bu sınıf da homojen değildir. İktidar hiyerarşisinin en tepesinde, finans kapitalin dev UÖŞ'lerinin sahipleri ve üst düzey yöneticileri bulunur. Burjuvazinin organik ve kollektif aydınları, bu sınıfın dünya görüşü, maddi çıkarları ve vizyonu bağlamında topluma çağrılarda bulunur; iktidara meşruiyet sağlar ve biat üretir. Dolayısıyla organik aydınlar, iktidarın değilse bile 'iktidar bloku'nun / kapitalist 'tarihsel blok'un çok işlevsel birer bileşeni durumundadır. Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümü, işte bu nedenle UÖŞ'lerin dünya çapındaki ve Türkiye özelindeki üretim, yatırım ve satış faaliyetlerine odaklanmıştır. Bütün

bunlar (UDY'ler, stratejik ittifaklar, sınır ötesi B&SA'lar vb.) bugün ulusötesi sermaye birikiminin temel mekanizmaları olmakla beraber, kapitalistler için güçlü birer iktidar konumu üretmeye tek başına yetmemektedir. İktidar, ulusötesi ortak yönetim kurulu üyelikleri, sermayenin formel / enformel platformları ve seçkin planlama kuruluşları üzerinden dağıtılmaktadır. Bu küresel iktidar yapılanmasını 'örümcek ağı'na benzetmek, ancak bu açıdan bakıldığında (yani şebekenin sınıf doğası ortaya koyulduğunda) bir anlam taşır.

Bu çalışmada aynı anda hem ulusal hem de uluslararası düzeylerde 'ulus-ötesi' bir biçimde örgütlenen ve davranan bir sermaye fraksiyonunun (onun bütün spesifik kurumsal, özel ve tüzel biçimlerinin) eleştirel akademik ve bilimsel çalışmaların, girişilecek demokratik / politik / kitlesel mücadelerin konusu olması gerektiğinin önemi vurgulanmaktadır. Kapitalizmi anlamak Marx'sız, yani Marx'a başvurmadan ne kadar mümkünse, "Kapitalist"siz, yani kapitalist sınıf aktörleri yeterince incelemeksizin, de ancak o kadar mümkün olur. Her ne kadar Türkiye'de Marksist yazarların ve akademisyenlerin bir çoğu yapısalcı eğilimlere karşı ihtiyatlı yaklaşmayı tercih etseler de, son tahlilde yapılan çalışmaların büyük bir çoğunluğu tekrar tekrar kapitalizmin, kapitalist ilişkilerin çözümlenmesi meselesine, yani 'yapı'ya odaklanmakta ve yapısal çözümlenmeler olarak kalmaktadır. Ülkemizde sayıları giderek artan Koç Topluluğu, Sabancı Holding, Çukurova Grubu, Anadolu Grubu, Doğan Holding, Doğuş Grubu, Eczacıbaşı, ENKA Holding, Akfen Holding vb. büyük sermaye grupları (yani kapitalist sınıfın özneleri) ve onların sivil topluma nüfuz eden örgütleri (TÜSİAD, TOBB, YASED, DEİK, TİM vb.) üzerine derinlemesine eleştirel çalışmaların çok kısıtlı oluşu, bize bu 'aşırı yapısalcı' eğilimin bir sonucu gibi görünmektedir. Bu nedenle, bu tez çalışmasını yürütürken, ulusötesi tarihsel materyalist bakış açısından hareket eden bir Türkiye analizi üzerinden, görgül anlamda bir katkı yapılmaya çalışılmıştır.

Bize göre bu perspektiften hareket edildiğinde, Türkiye'de ya da dünyanın herhangi bir yerinde devletlerin mevcut sosyal güçlerle kurduğu çelişkili

ilişkilerin niteliğini anlamak, açık ya da gizli, formel ya da enformel, çok düzeyli / çok boyutlu kimi ulusötesi ilişkilerin / bağlantıların analizi ile mümkün olabilir. Günümüzde küresel politik ekonominin temel yönelimlerini belirleyen pek çok karar IMF, Dünya Bankası, DTÖ, Birleşmiş Milletler gibi uluslararası ve uluslararası kurumların yanında Bilderberg Toplantıları, Avrupa Sanayiciler Yuvarlak Masası, Üçlü Komisyon, Dünya Ekonomik Forumu, Dış İlişkiler Komisyonu, Uluslararası Ticaret Odası gibi seçkin planlama gruplarında, yani UKS'nin bazı iktisadi / siyasi forumlarında şekillenmektedir. Bu platformlar, kapitalist sınıf çıkarlarının devlet politikalarına dönüştürüldüğü ve Gramsci'nin "burjuvazinin kolektif aydınları" olarak adlandırdığı ortamlar olmaktadır (Gill, 1990; Cox, 1987; Van der Pijl, 1998; Robinson, 2004; Carroll ve Carson, 2003). Kapitalist sınıfın ulusötesi sosyalizasyonu, genel olarak, bu planlama kuruluşları ve özel konseyler dolayısıyla sağlanmaktadır. UKS'nin politik iktidarı, görünürde son derece karmaşık olan bu ilginç şebeke içerisinde örgütlenmektedir.

Bugün sözünü ettiğimiz şebeke, başta elbette ABD olmak üzere, ülkemiz de dahil bütün dünyada kitlelerin gündemine herhangi maddi temellerden ve sınıfsal bağlamdan yoksun (ayartıcı ve narkotik etkilere sahip İllüminati, Yuvarlak Masa Şovalyeleri, Gizli Dünya İmparatorluğu, Dünyayı Yöneten Gizli Güçler vb.) bir takım çarpıcı kavramlar eşliğinde sokularak, mistik / metafizik / kurgusal bir varlık olarak gösterilmek ve yüceltilmek istenmektedir. Halbuki bu 'somut' ve karmaşık şebekenin tahlili, yerine getirilmesi yaşamsal bir öneme sahip, bilimsel bir görev olarak önümüzde durmaktadır. Bu çok-düzeyle / çok-boyutlu bağlantıların ortaya çıkarılması ve komplo teorilerinin ötesine geçen bilimsel çözümlerinin ortaya koyulabilmesi için burada sunmaya çalıştığımız ulusötesi tarihsel materyalist perspektifin önemli bir potansiyele sahip olduğunu düşünüyoruz.

Bu çalışmada ortaya koymak istediğimiz en temel argümanlardan bir diğeri, küresel politik ekonominin, yüz yıldan uzun bir süredir en az iki farklı, Robert Cox'un (1987) ifadesiyle, devlet / toplum kompleksinin kendine özgü bir

eklemlenme deneyimi eşliğinde evrimleşmekte olduğudur. Bu devlet / toplum komplekslerinden ilki esas kökeni itibariyle 'İngilizce konuşan,' toplumun kendi kendisini düzenlemesine olanak veren bir hukukun üstünlüğü anlayışını ve liberal anayasaları paylaşan devletlerden meydana gelen birleşik / geniş 'Batı'dır. Diğerleri ise kendi toplumlarını 'yukarıdan' ve değişen ölçülerde merkezi planlama ve baskıya / zora dayanarak organize etmekte olan, görece güçlü devletlerden meydana gelen bir yapıdır. Fransa, Almanya, İtalya ve SSCB gibi ülkeler, tarihsel süreçte, liberal merkez bölgenin (diğer bir deyişle Batı'nın) karşısına çıkan, onunla şu ya da bu şekilde mücadeleye giren "hasım devletler" olmuştur. Bugün geldiğimiz noktada Çin, sistem içerisindeki en önemli "birincil hasım devlet" konumundadır. Türkiye ise çalışmada bir "ikincil hasım devlet" kategorisinde ele alınmıştır.

Doğanın ve toplumun sömürsü olgusuna yaslanan ve hareketli bir zenginlik kaynağı olan sermaye, liberal Locke'cu Batı'da ekstra-teritoryal (yani bir yere ve toprağa bağlı ilişkileri aşan) bir toplumsal güç olarak ortaya çıkmıştır. Sermaye, çalışmamızın birinci bölümde ifade edildiği üzere, ilk defa tarihsel olarak yapısal bir "özgürlük alanı" olan ve serbest giriş / çıkış koşullarına sahip İngilizce konuşan Atlantik dünyasında ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, Batı uzun bir süredir küresel liberalizmi savunan bir karaktere bürünmüş ve sermayenin içerisinde özgürce hareket edebileceği, gelişip serpileceği ve ulusötesi bir biçimde genişleyebileceği 'sanal' mekanlar yaratmaktadır. Bu, Batı'nın mevcut iktisadi, politik, ideolojik gücünü kısıtlayan toplumsal ve jeopolitik formasyonların, sermayenin sınırlarından daha geniş bağlamlarda (ekonominin yanında dış ilişkiler ve uluslararası ilişkiler bağlamlarını da içerecek biçimlerde) kurulmakta olduğu anlamına gelmekte. Küresel ölçekte bu alternatif bağlamlar, son yıllarda doğanın ve toplumun tahribatıyla birlikte giderek daha fazla belirginlik kazanmaya başlamıştır.

Bu çalışma, özellikle son 20 – 25 yıllık süreçte kapitalizmin ulusötesi niteliğinin bir hayli belirginleşmiş ve gündelik hayatın belirleyici bir ögesi haline gelmiş olduğunu öne süren bir kuramsal yaklaşımı benimsemiştir. Bu

derin iktisadi dönüşümler politik, toplumsal ve kültürel etkileri de beraberinde taşıyarak, neredeyse bütün dünyada kapitalist devlet / toplum yapılarını ve toplumların yaşam algılarını ulusötesi dönüşüme tabi tutarak ilerlemektedir. İlk bölümde bu ve benzeri önermeleri dile getiren bir dizi kuramcı ve çalışmaları tanıtılmış, ikinci bölümde dünya genelinde ekonomilerin ulusötesileşmesini ve küresel bir burjuvazinin oluşumunu olanaklı kılan gelişmeler / kriterler geliştirilmiştir. Bunlar (1) Dünya genelinde UÖŞ'lerin yayılması, (2) UDY'lerin yayılması, (3) Sınır-ötesi B&SA'lar (4) Ulusötesi stratejik ittifaklar, (5) Birbirine bağlı yönetim kurullarının ulusötesi bir biçimde yaygınlaşması ve (6) Ulusötesi sermayenin özel forumlarının ortaya çıkması olarak sıralanmıştır. Tekrar ifade etmek gerekir ki, bu kriterler UKS'nin varlığını kesin bir biçimde kanıtlıyor değildir. Bunun yanında bu gelişmeler, günümüzde ulusal sınırların ötesinde bir sınıf bilinci ve kapsamlı kontrol planları geliştirmekte olan bir yönetici sınıf fraksiyonunun var olabileceğine dair görmezden gelinemeyecek deliller / bulgular sağlamaktadır.

Kapitalist sistemdeki ulusötesi dönüşümün etkileri ulusal ekonomiler üzerinde kolaylıkla gözlemlenmektedir. Türkiye'nin 1980'li yıllardan bu yana geçirdiği dönüşümü "Türk ulusal devlet / toplum kompleksi"nin ulusötesileşmesi olarak tanımlamak mümkündür. Bu dönüşüm sürecinin dinamiklerinin, 1970'lerde radikal politik iktisatçılar tarafından yoğun bir biçimde kullanılan 'sermayenin uluslararasılaşması' ve 'emperyalizm' gibi bizim görüşümüze göre bugün önemli kısıtları olan kavramlarla değil, 'sistemik ve ulusötesi mücadeleler' gibi çok-düzeyle ve dinamik kavramlarla açıklabileceği öne sürülmüştür. Bu ulusötesi dönüşüm süreci, devlet / toplum bütünselliği içinde ele alındığında onu aslen 'dışarıdan-içeriye' bir süreç olarak ele alan son derece yaygın ancak bir o kadar da hatalı 'devlet-merkezci' eğilimlerden uzak durmuş oluruz. Şöyle ki, küreselleşme sürecinde Türkiye'de devletin dönüşümünün en önemli aktörlerinden bir tanesi sermaye sınıfı olmuştur. Ancak bu toplumsal kategori homojen olmadığı için dönüşüm, özellikle sermayenin farklı fraksiyonları ve 'devlet sınıfı' arasındaki çelişkiler ve mücadeleler

tarafından belirlenmiştir. Türkiye’de bu dönüşümün temel aktörü, sermayenin önder fraksiyonu UKS’dir.

Üçüncü bölümde gösterildiği gibi Türkiye’de de UKS oluşumuna zemin hazırlayan formal ve enformel koşulların bir çoğu hem de güçlü bir biçimde bulunmaktadır. 1980’lerden bu yana Türkiye’de kapitalist sınıfın / finans kapitalin bazı unsurları giderek daha fazla ulusötesileşmiştir. Özellikle 1990’ların sonlarından bu yana, ülke gündemini belirleyen iktisadi ve politik meselelerin çok önemli bir kısmı bu basit gerçeklikten türemektedir. 1999 Marmara Depremi, 2001 Ekonomik Krizi, Kemal Derviş dönemi ve Güçlü Ekonomiye Geçiş süreci, 2002 yılında merkez sol ve sağın kitle partilerinin tasfiyesi ve AKP’nin tek başına iktidara gelişi gibi travmatik olaylar, Türk hasım devlet / toplum kompleksinin çözülmesi sürecinin, son on yıla sığan en önemli köşe taşları olmuştur. Bu noktada söz konusu çözülmeyi sadece Avrupa Birliği, IMF ve Dünya Bankası gibi kurumların güdümünde yönetilen birtakım dışsal projeler olarak okumak sürecin gerçek niteliğini anlamamızı engeller. TÜSİAD, MÜSİAD, TOBB, TİM ve YASED gibi büyük sermaye örgütlerinin neredeyse tamamı bu süreci desteklemiş ve yönlendirmiştir.

Ekonomi ve siyasette neoliberal uygulamaların giderek yerleşmesi, bu yönde altyapısal ve üstyapısal reformları kaçınılmaz kılmış, demokratikleşme ve liberalleşme adına atılan her adım, Türkiye’de hasım devletin çözülmesi ve Locke’cu merkez bölgeye entegrasyon sürecini hızlandırmıştır. Bu süreçte Türkiye’de hasım devlet, iktidar mevzilerini birer birer yitirmiş; siyasal ve iktisadi liberalizm yanlısı yazarların deyimiyle buraları ‘sivil topluma,’ ‘özel girişimciliğe’ ve ‘hak ve özgürlüklere’ bırakmıştır / bırakmaktadır. Üçüncü bölümde, bu liberal tezlerin gerçekleri yansıtmadığı, söz konusu sürecin sınıfsal çelişkilerden ve toplumsal mücadelelerden muaf görülemeyeceğinin altını çizmiştik. Hasım devletin (Türkiye’deki biçimiyle Kemalist / kalkınmacı sosyal devletin) çözülmesi ve asker-sivil bürokratik seçkinlerin ve bazı sermaye unsurlarının kaynaşmasından meydana gelen bir iktidar bloğunun tasfiye edilmesiyle daha fazla özgürlük elde edenlerin işçiler, memurlar, öğrenciler,

kadınlar, Kürtler veya Aleviler gibi sistemin çoktan beridir dışlamış olduğu kitleler olmadığı son derece açıktır. Kaldı ki günümüzde ulusötesi kapitalist sistemde egemen sınıfın kendi içinde patlak veren hesaplaşmaların, herhangi bir özgürleştirme misyonu / iddiası bulunmamaktadır. Ona bu özel misyonları yükleyenler, genellikle, sermayenin organik aydınlarıdır. Halbuki, bu çalışma bağlamında kullandığımız tabirle, “ulusötesi mücadeleler”den daha çok demokrasi isteyen toplumsal güçlerinin yükselerek çıkmasını beklemek, Irak’taki ve Afganistan’daki emperyalist eylemin, gerçekten demokrasi ve insan hakları adına yapıldığına inanmaktan ya da olayı kamuoyuna böyle yansıtmaktan çok da farklı bir yaklaşım değildir.

12 Eylül askeri darbesinin ardından neoliberalizme geçiş süreci, 1990’ların çelişkili ve çatışmalı ortamında düşe kalka ilerlemiş; 2000’lerle birlikte iyice olgunlaşmıştır. Eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, elektrik, telekomünikasyon ve gaz gibi en temel kamu hizmetlerinin ve kamuya ait bütün varlıkların (yollar, barajlar, binalar) özelleştirilmesi, deregülasyonlar, yapısal uyum reformları, sermaye lehine yatırım ortamı iyileştirme stratejileri, devletin düzenleyici reformlar kapsamında yeniden yapılandırılması gibi sayısız uygulama ve politika tercihi bu son dönemde kurumsal bir niteliğe kavuşur. Ulusötesi sermaye, 1980’lerden bu yana disipline edici gücünü etkin bir biçimde kullanarak Türk devlet / toplum kompleksini yeniden biçimlendirmektedir. Neoliberal geçiş, devlet sınıfı etrafında kümelenen egemenlerin, iktidarlarını dayandırdıkları fiziksel ve düşünsel zeminin kaybolmasına yol açmaktadır, Devletin Batı’yla entegrasyon adı altında geçirdiği dönüşüm, bütün içeriğiyle, yerleşik iktidarın ekonomik olarak zayıflamasına, diğer bir deyişle devlet sınıfının mülksüzleşmesine yol açmaktadır.

Giderek orta sınıflara özgü birer norm halini alan hazcılık, bireyselleşme ve tüketicilik, serbest piyasacı / neoliberal bir siyasal islam anlayışı ile ilginç ancak kolay anlaşılır bir ittifak yaparak (bazıları buna ‘neoliberal / muhafazakar ittifak’ demektedir), ideolojik çağrılarını total ve bütünlükçü kodlarla tanımlı, kasvetli bir devlet sınıfı ideolojisi olan Kemalizm’in yerini hızla almaktadır. Bu

eski paradigmanın, yeni toplumu kaynaştırma / uzlaştırma ve mobilize etme işlevini artık yerine getiremediği açıktır. Onun yerine başsız sonsuz bir 'medeniyetler çatışması' algısı ekseninde şekillenmeye başlayan yeni milenyumda, siyasal anlamda katı muhafazakar ancak iktisadi açıdan ultra-liberal ve küreselci niteliğiyle yükselen yeni iktidar paradigması, Türkiye'nin de içinde bulunduğu Ortadoğu coğrafyasında rahatlıkla yer buluyor.

İktisadi gücü hızla eriyen Türkiye'nin devlet sınıfı, ideolojik alanda da tam anlamıyla yenilgiye uğramaktadır. Bu süreçte, saf piyasa aklını kullanmak bağlamında sürekli olarak zaafiyet gösteren, zaman zaman çok önemli özelleştirme girişimlerine engel olabilen ve elinde sadece Danıştay ve Anayasa Mahkemesi gibi yüksek kumanda kademeleri kalan devlet sınıfı kadrolarının, tasfiye sürecinin tamamlanması bağlamında hararetli bir politik mücadelenin yürütüldüğünü gözlemlemek mümkün. Türkiye, işte böyle bir ortamda 12 Eylül 2010 günü yapılan referandumda bir anayasa değişikliği paketini onaylamıştır. 2007 yılından bu yana süren Ergenekon ve ardından Balyoz davaları ve etrafında süren tartışmalar da aynı politik mücadelenin bir diğer önemli vechesidir. Bu, kimilerinin deyişiyle "kansız iç savaşta" bütün tarihsel ve konjonktürel şartlar, egemen devlet seçkinlerinin aleyhinde gelişmektedir. Mevcut ulusötesi dönüşümün görünürde AKP iktidarı eliyle yürütülüyor oluşu, sürece bir iç siyasi hesaplaşma görüntüsü vermektedir. Oysa ki, gerçekte durum böyle değildir. Türkiye'deki dönüşüm sürecinin salt ulusal nitelikli ekonomi politik mücadeleler olarak görülemeyeceğini anlatan çok sayıda bulgu ve gözlem vardır. Fetullah Gülen cemaatinin ulusal sınırları aşmış ağı düşünüldüğünde, mücadelenin ulusötesi niteliği çok daha kolay kavranabilir. AKP'nin son yıllarda elde ettiği politik başarıların ardında, bir çok diğer faktörün yanında, gerekçeleri / beklentileri ve çıkarları farklı farklı olsa da ulusal ve uluslararası toplumsal güçlerin eş zamanlı desteğini ardına alabilmiş olması yatmaktadır.

Devlet sınıfı hızla erirken, TÜSİAD, MÜSİAD, TUSKON, TÜRKONFED, YASED gibi sermaye örgütleri yükselişlerini sürdürmektedir. Saydığımız bu

örgütler, Türkiye finans kapitalinin liberal ve küreselci kanadını, yani Türkiye'deki UKS'nin bileşenlerini oluşturuyorlar. Yaygın olarak bunların laik – islami sermaye, İstanbul burjuvazisi – Anadolu burjuvazisi, büyük sermaye – yeşil sermaye gibi sıfatlarla da tanımlandığını görüyoruz. Üçüncü bölümde, bu alternatif tanımlamaların / ayrıştırmaların bir ancak bir ölçüde anlam ifade edeceğini tartışmıştık. Günümüzde ulusötesi kapitalist sistem, sermayenin bütün bu farklı unsurlarını, UKS içerisine süpürme becerisine sahiptir. Kaldı ki bunların tamamı küreselci bir bakışa sahiptir ve birer 'finans kapital' niteliği sergilemektedir. Bu süreçte, kanımızca, Türkiye finans kapitalinin yerleşik Batıcı / laik kanadı, elindeki imtiyazların bir bölümünü MÜSİAD ve TUSKON gibi islami motifler taşıyan, yükselen yeni sermaye gruplarıyla paylaşmayı hazmetmek zorunda kalacaktır. UTO Başkanı Marcus Wallenberg'in 2007 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen Dünya Odalar Kongresi'nde belirttiği gibi ne de olsa "küresel ekonominin geleceği KOBİ'lerdedir." (Dünya, 5 Temmuz 2007).

Dördüncü bölümde geçen yüzyılın başlarında küçük bir bakkal dükkanı iken bugün ulusötesi bir imparatorluğa dönüşmüş olan Koç Holding incelenmiştir. Elbette her büyük iş adamının / iş kadınının hayatı, içinde zaman zaman başarısızlık anları ve hayal kırıklıkları olsa da, genel olarak birer başarı öyküsüdür. Elimizde Türkiye'nin zenginlerini / işadamlarını / kapitalistleri ve onların ulaştıkları büyük başarıları anlatan çok sayıda anı ve biyografi çalışması mevcuttur. Daha önce de ifade edildiği gibi bu bölümde geliştirilen Koç incelemesinin, böyle bir niteliği ve amacı yoktur. Buradaki araştırma sorumuz kısaca şudur: Koç Holding örneğine bakarak Türkiye'de bir UKS varlığından söz etmek mümkün olabilir mi? Bu amaçla, Koç'un, tüccarlıktan sanayiciliğe oradan da ulusötesi bir finans kapital devi olmaya giden yolda öncelikle devletle kurduğu ilişkilerine, ülkedeki mevcut azınlık mensuplarıyla olan dostlukları ve kurduğu iş ortaklıklarına ve son olarak yabancı sermaye bağlantılarına odaklanıldı. Böylesine bir arkaplanı vermek, bugünkü Koç'un basit muhasebe hesaplarının, hisse fiyatlarının, ulaştığı ciroların, uluslararası yatırım faaliyetlerinin asıl niteliğini anlamak açısından bir zorunluluk idi.

Tartışmasız, Türkiye'nin en büyük sermaye gruplarından birisi hatta birincisi olarak grubun, özellikle 1990'ların sonuyla birlikte kayda değer bir yükseliş süreci içerisine girdiğini görmekteyiz. Bu yüzden çalışmada, grubun özellikle son on yıldaki göz kamaştırıcı büyüme trendine odaklanıldı. Bu bağlamda, daha önce ikinci ve üçüncü bölümlerde geliştirerek incelediğimiz, dünyada ve Türkiye'de UKS oluşumuna zemin hazırlayan altı kriter, bu defa Koç Holding örnek olayı bağlamında incelendi. Bazı akademik çalışmalarda veya kimi kurum ve kuruluşların raporlarında, son yılların gözde kavramlarından olan "üçüncü dünyadan yükselen UÖŞ'ler" kategorisinde ele alınan Koç'un, gerçekte bu sıfatı çok da fazla hak etmediğini göstermeye çalıştık. Çalışmada ortaya koyulan bulgular, Koç Holding'in şirketler dünyasının "birinci sınıf" bir vatandaşı olduğunu göstermektedir. Topluluk, yeryüzüne yaydığı uluslararası doğrudan yatırımları ve sınır ötesi stratejik ittifakları açısından incelendiğinde, yine parlak bir tabloyla karşılaşılmaktadır. Bu olgu, çalışmamızda topluluğun en fazla uluslararasılaşmış şirketleri Arçelik ve Grundig örnekleri üzerinden tartışılmaktadır.

Ulusötesileşmenin ve UKS oluşumunun temel mekanizmalarından birisi olarak sınır ötesi B&SA'lar açısından baktığımızda ise yine oldukça önemli bir performansla karşılaşmaktayız. Koç, özellikle son on yılda yurt dışında çok sayıda şirketi, üretim tesisini, fabrikayı yahut markayı (Grundig) satın almıştır. Aynı zamanda Topluluğun, bu dış yatırımlarından bazılarını ve öteden beri elinde bulundurduğu Migros, Tansaş ve Demirdöküm gibi varlıkları, daha çok yabancılara satmak yoluyla, elden çıkarmış olduğunu görüyoruz. Sözü edilen dönem, Topluluk için oldukça hareketli bir on yıl olmuştur. Burada öne çıkan stratejiye 'odaklanma stratejisi' denilmektedir. Bu yeni strateji doğrultusunda, özellikle, TÜPRAŞ'ın ve Yapı Kredi Bankası'nın satın alınması, Koç'a sınıf atlatan iki önemli başarı olmuştur. Shell ve UniCredito gibi dev UÖŞ'lerle birlikte hareket edilen bu satın alma işlemleri sonucunda, Koç'un Fortune Global 500 listesindeki ilk iki yüz şirketten birisi konumuna ulaşmıştır.

Yukarıda sıraladığımız gelişmelerin ve başarıların bir sermaye grubu için önemi çok büyüktür. Ancak, Koç'u Türkiye'deki diğer rakiplerinden ayıran en önemli farkların, sadece bu ekonomik başarılarından kaynaklandığını öne sürmek mümkün değildir. Bugün Türkiye'de mevcut yurt dışı yatırımları ve satışlar bağlamında Koç'un performansını çok yakından takip eden başka sermaye grupları da vardır. Yani, Koç'u Türkiye'deki diğer emsallerinden daha farklı bir nitelikte (UKS'nin önemli bir unsuru gibi) algılamamıza olanak sağlayan faktörler, tek başına bu saydıklarımız olamaz. Bu noktadan hareket ederek, Topluluğun son yıllarda yaptığı küresel atağın, ulusötesi yöneticileri ve sermayenin formel / enformel kuruluşlarıyla bağlantıları eşliğinde ele alınmaktadır. Bu bağlamda, Koç'un ulusötesi ortak yönetim kurulu üyelerine ve ulusötesi sermayenin özel platformları olarak tanımladığımız kimi seçkin planlama kuruluşlarıyla var olan ilişkilerine odaklandık. "Dünden Bugüne Koç Topluluğu" başlığı altında grubun gelişimi incelenirken, topluluk yönetim kurullarında aile fertlerinin yanı sıra, o yıllarda hüküm süren şartlara uygun olarak, yıllar içerisinde azınlık mensupları işadamlarının, devlet ve hükümet yöneticilerinin, emekli subayların ve eski üst düzey bürokratların görev almakta olduğu gösterilmiştir.

Bugüne gelindiğinde ise Holding bünyesinde, topluluğu, ulusötesi şirketler ağının en önde gelen aktörlerine bağlayan ve ulusötesi iş topluluğunun seçkin bir üyesi haline getiren çok önemli yöneticiler bulunmaktadır. Bu isimlerin küresel ağ içerisindeki konumları tespit edilerek, Koç'un Türkiye'deki diğer rakipleriyle arayı ne denli açmış olduğu gösterilmek istenmiştir. Bugün Koç'un yönetim kurulunda görev alan Sanford Weill ve Peter Sutherland gibi küresel seçkinler ağının merkezi isimlerinin benzerleri, Türkiye'deki hiçbir toplulukta bulunmamakta. Benzer bir biçimde Koç Topluluğu'nun Bilderberg Toplantıları, Dünya Ekonomik Forumu, Dış İlişkiler Konseyi ve Avrupa Sanayiciler Yuvarlak Masası gibi seçkin planlama kuruluşlarıyla, gerek Rahmi Koç ve Mustafa Koç gibi liderleri gerekse profesyonel yöneticileri düzeyinde, yoğun ilişkileri vardır. Son kısımda bu ilişkilerin çok detaylı bir çözümlemesi yapılmıştır. Koç grubunu ulusötesi bir kapitalist sınıf aktörü, diğer deyişle, bu

sınıfın Türkiye'deki güçlü bir yansıması olarak nitelendirmemizi sağlayan altyapısal ve üstyapısal bütün kriterleri fazlasıyla karşılamakta olduğu ortaya koyulmuştur.

Sonuç olarak son 20 – 25 yıllık süreçte Türkiye'de hasım devlet / toplum kompleksi ulusötesi bir dönüşüm geçirmektedir. Bu dönüşümün iktisadi, politik, toplumsal ve kültürel / ideolojik bir çok yönü bulunmaktadır. Bu çok-boyutlu dönüşümlerin ardında yatan temel faktörlerden bir tanesi sermayedir. Sermayenin kendi özgün gelişme deneyimi ortaya çıkarılmadan, Türkiye toplumunun bugünlerde içinden geçmekte olduğu değişim ve dönüşüm sürecinin gerçek mahiyetini anlamak güçleşir. Elbette bir toplumsal üretim ilişkisi olarak sermaye, etrafımızda olan biten her şeyi açıklayan sihirli bir ilişki ve süreç değildir. Ancak, özellikle son dönemlerde, bütün dünyada geçerli olmak üzere, politik meseleler ve radikal dönüşümler bu çok önemli toplumsal aktör sanki bu dünyada değilmiş; aramızda bulunmuyormuş gibi tartışılıyor. Oysa ki kapitalist toplum varlığını sürdürdükçe, toplumsal sınıflar ve kapitalist sınıf aktörleri de var olmaya; dolayısıyla, tıpkı bu çalışmada yapıldığı gibi, eleştirel küresel politik ekonomi incelemelerine konu olmaya devam edeceklerdir.

KAYNAKÇA

KURAM

- ALLINSON, Jamie C, ANIEVAS, Alex. "Uneven and Combined Development and Transnationalism," **International Studies Association Konferansı**'nda sunulan tebliği, 26-8 Mart, 2008.
- ANDERSON, James. "Question of Democracy, Territoriality and Globalization" (der.) **Transnational Democracy, Political Spaces and Border Crossings**, London / New York: Routledge, içinde, 2002, sy.6-39.
- ANDERSON, Perry. "The Antinomies of Gramsci," **New Left Review** 1/100 Kasım / Aralık, 1976, sy.5-78
- ANDERSON, Perry. **Gramsci: Hegemonya, Doğu-Batı Sorunu ve Strateji**, çev. T. Günersel, İstanbul: Locus, 2007.
- ANDERSON, Sarah, CAVANAGH, John. **Top 200: The Rise of Corporate Global Power**. Washington DC: Institute for Policy Studies, 2000.
- ANDREFF, Wladimir. "Internationalization of Capital and the Reordering of World Capitalism," **Capital & Class** (25), 1984, sy.58–80.
- ASHLEY, Maurice. **Glorious Revolution of 1688**, Hodder & Stoughton, 1966.
- ARRIGHI, Giovanni. "The Global Market," **Journal of World System Research** 5 (2), 1999, sy. 217-51.
- ARRIGHI, Giovanni. **Uzun Yirminci Yüzyıl**, çev. R. Boztemur, Ankara: İmge, 2000.
- ARRIGHI, Giovanni. "Hegemony Unravelling–I," **New Left Review** (32), 2005, 23-82.
- ASHMANN, Sam. "Debating Governance of Global Capitalism," **Political Studies Association Kongresi**'nde sunulan tebliğ, Swansea Üniversitesi, 1-3 Nisan, 2008.

- BAKAN, Joel. **The Corporation: The Pathological Pursuit of Profit and Power**, Free Press, 2005.
- BALAAM, David N., VESETH, Michael. **Introduction to International Political Economy**, 3. Basım, Pearson Prentice Hall, 2005.
- BALAKRISHNAN, Gopal (der.) **Debating Empire**, Verso: London & New York, 2003
- BALANYÁ, Belen vd. **Europe Inc.**, Pluto Press (İkinci Basım), 2000.
- BARNET, Richard, MUELLER, Ronald. **Global Reach: The Power of Multi-national Corporations**, New York: Simon & Schuster, 1974.
- BATES, Thomas R. "Gramsci and the Theory of Hegemony," **Journal of History of Ideas** 36 (2), 1975, sy. 351-66.
- BEDİRHANOĞLU, Pınar. "The State in Neoliberal Globalization," A.J. AYERS, **Gramsci, Political Economy and International Relations Theory**, Palgrave MacMillan içinde, 2008, sy.89-107.
- BELLO, Walden. **Dilemmas of Domination**, New York: Metropolitan Books, 2005.
- BERLE, Adolf A., MEANS, Gardiner C. **The Modern Corporation and Private Property**, New Brunswick NJ: Transaction Publishers, 1991 [1932].
- BICHLER, Shimshon. NITZAN, Jonathan. "Dominant Capital and the New Wars," **Journal of World Systems Research** 10 (2), 2004, sy.255-327.
- BIELER, Andreas, MORTON, Adam D. "A Critical Theory Route to Hegemony, World Order and Historical Change: Neo-Gramscian Perspectives in International Relations," **Capital & Class** (82), 2004, sy.85-113.
- BOBBIO, Norberto. "Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı," John KEANE (der.) **Sivil Toplum ve Devlet**, çev. L. Köker vd., Yedi Kıta Yayınları: İstanbul, içinde, 2004, s.91-118.
- BOSTANOĞLU, Burcu, OKUR, Mehmet A. **Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Kuram (2. Baskı)**, Ankara: İmge, Eylül 2009.
- BOTTOMORE, Tom. "Introduction to the Translation," R. HILFERDING. **Finance Capital** içinde, 1981, s.1-17.

- BOYER, Robert, DRACHE, Daniel. **State Against Markets: The Limits of Globalization**, London: Routledge, 1996.
- BRAITHWAITE, John. **Regulatory Capitalism: How it Works, Ideas for Making it Work Better**, 2008, Edward Elgar.
- BRANDEIS, Louis D. **Other People's Money**, Frederick A. Stokes Co. Publishers. 1914.
- BREWER, Anthony. **Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey**, Florence KY, USA: Routledge, 1990.
- BREZIS, Elise S. "Globalization and the Emergence of a Transnational Oligarchy," **UNU WIDER Working Paper No. 2010/05**, 2010.
- BUCI-GLUCKSMANN, Christine. **Gramsci and the State**, Lawrence and Wishart: London, 1980.
- BUDD, Adrian. "Transnationalist Marxism: A Critique," **Contemporary Politics** 13 (4), 2007, sy.331-47.
- BUKHARIN, Nikolay. **Imperialism and World Economy**, London: Martin Lawrence, 1929.
- BURNHAM, Peter. "Neo-Gramscian Hegemony and the International Order." **Capital & Class** (45), 1991, sy.73-92.
- BURRIS, Val. "The Two Faces of Capital: Corporations and Individual Capitalists as Political Actors." **American Sociological Review** (66), 2001, sy.361-81.
- BURRIS, Val. "Interlocking Directorates and Political Cohesion Among Corporate Elites," **American Journal of Sociology**, 111 (1), 2005, sy.249-83.
- CALLINICOS, Alex. "Toni Negri in Perspective," **International Socialism** (Sonbahar no.92), 2001.
- CALLINICOS, Alex. "Does Capitalism Need State System?" **Cambridge Review of International Affairs** (20) 4, 2007, sy.533-49.
- CALLINICOS, Alex. **Imperialism and Global Political Economy**, Polity Press, 2009a.

- CALLINICOS, Alex. "How to Solve the Many-State Problem: A Reply to the Debate," **Cambridge Review of International Affairs** 22 (1), 2009b, sy.89-105.
- CAMILLERI, Joseph. "The Advanced Capitalist State and the Contemporary World Crisis", **Science and Society**, 45 (2), 1981, sy.130-158.
- CAMMACK, Paul. "Forget the Transnational State," **Papers in the Politics of Global Competitiveness**, No. 3, Ocak 2007
- CAPORASO, James A. "European Union and Forms of State: Westphalian, Regu-latory or Postmodern," **Journal of Common Market Studies** 34 (1), 1996, sy.29-51.
- CARNOY, Martin. **The State and Political Theory**, Princeton University Press: New Jersey, 1984.
- CARROLL, William K. **Corporate Power in A Globalizing World**, Oxford Univ. Press, 2004.
- CARROLL, William K. "From Canadian Corporate Elite to Transnational Capitalist Class: Transition in the Organization of Corporate Power" **The Canadian Review of Sociology and Anthropology** 44 (1), 2007, sy.265-288.
- CARROLL, William K. "Tracking the Transnational Capitalist Class: The View from on High," Yıldız ATASOY (der.) **Hegemonic Transitions, the State and Crisis in Neoliberal Capitalism**, London: Routledge içinde, 2009a, sy.43-64
- CARROLL, William K. "Transnationalists and National Networkes in the Global Corporate Elite," **Global Networks** 9 (2), 2009b, sy.289-314.
- CARROLL, William K. **The Making of Transnational Capitalist Class: Corporate Power in the 21st Century**, Zed Books: London & New York, 2010.
- CARROLL, William K., ALEXANDER, Malcolm. "Finance Capital and Capitalist Class Integration in 1990s: Networks of Interlocking Directorships in Canada and Australia," **Canadian Review of Sociology** 36 (3), 1999, sy.331-54.
- CARROLL, William K., CARSON, Colin. "Forging A New Hegemony? The Role of Transnational Policy Groups in the Network and Discourses of

- Global Corporate Governance,” **Journal of World Systems Research** (9) 1, 2003, sy.67-102.
- CARROLL, William K., FENNEMA, Meindert. “Is There A Transnational Business Community?”, **International Sociology**, 17 (3), 2002, 393-419
- CARROLL, William K., FENNEMA, Meindert. “Problems in the Study of Transnational Business Community: A Reply to Kentor and Jang,” **International Sociology** 19 (3), 2004, sy.369-378
- CARROLL, William K., FENNEMA, Meindert. “Asking the Right Questions: A Final Word on the Transnational Business Community.” **International Sociology** 21 (4), 2006, sy.607-10.
- CARROLL, William K., SAPINSKI, Jean P. “Global Corporate Elite and Transnational Policy Planning Network 1996-2006: A Structural Analysis,” **International Sociology** 25 (4), 2010, sy.501-38.
- CASTELLS, Manuel. **The Rise of the Network Society: The Information Age Vol. I**, Oxford: Blackwell Publishers. 1996.
- CASTELLS, Manuel. **End of Millenium: The Information Age Vol. III**, Wiley-Blackwell, 2010 (ilk basım: 1998).
- CHYPER, James M. “The Internationalization of Capital and the Transformation of Social Formations: A Critique of the Monthly Review School,” **Review of Radical Political Economics** 11 (4), 1979,, sy.33-49.
- COHN, Theodor H. **Global Political Economy: Theory and Practice**, New York: Pearson / Longman, 2004.
- COX, Robert W. “Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory,” **Millennium: Journal of International Studies**, 10 (2), 1981, sy.126-55.
- COX, Robert W. “Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method”, **Millenium: Journal of International Studies**, 12 (2), 1983, sy.162-75.
- COX, Robert W. **Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History**, Columbia University Press: New York. 1987.
- ÇETİNKAYA, Hüsamettin. **Ahlak ve Politika**, İzmir: Ara-lık Yayınları, 2007.

- ÇULPAN, Refik. **Global Business Alliances: Theory and Practice**, Greenwood Publishing Group, 2002.
- DAVIS, Horace B. **Towards A Marxist Theory of Nationalism**, Monthly Review Press, 1978.
- DICKEN, Peter. **Global Shift: Transforming the World Economy** (Üçüncü Basım), London: Paul Chapman Publishing, 1998.
- DICKEN, Peter. "‘Placing’ Firms: Grounding the Debate on ‘Global’ Corporation," J. PECK ve H.W. YEUNG (der.) **Remaking the Global Economy**, London: Sage içinde, 2003, sy.27-45.
- DOBB, Maurice. **Political Economy and Capitalism**, London: Routledge, 1937.
- DOBB, Maurice. **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, çev. F. Akar, İstanbul: Belge, 1992 [1963].
- DOGAN, Mattei (der.) **Elite Configurations at the Apex of Power**, Lieden & Boston: Brill, 2003.
- DOMHOFF, G. William. **Processes of Ruling Class Domination in America**, New York: Vintage Books, 1979.
- DOMHOFF, G. William. **State Autonomy or Class Dominance? Case Studies on Policy Making in America**. Hawthorne, NY: Aldine de Gruyter, 1996.
- DOMHOFF, G. William. **Who Rules America?** (5. Basım), New York: McGraw Hill., 2006.
- DUNN, Bill. **Global Political Economy: A Marxist Critique**, Pluto Press, 2009.
- DUNNING, John H. **Explaining international Production**, Unwin Hyman: London, 1988.
- DUNNING, John H. **Multinational Enterprises and the Global Economy**, Addison-Wesley, Reading MA, 1993.
- DÜZGÜN, Eren. "Birikim, Hegemonya ve Yuvarlak Masacilar: Avrupa'dan Bir Kesit," **Toplum ve Bilim** (112), 2008, sy.182-204.

- EAGLETON, Terry. **Kuramdan Sonra**, çev. U. Abacı, İstanbul: Literatür, 2004.
- ELSENHANS, Hartmut. **Development and Underdevelopment: The History, Economics and Politics of North-South Relations**, New Delhi: Sage, 1991.
- ENGELS, Friedrich. **Socialism: Utopian and Scientific**, Chicago: C. H. Kerr & Co., 1908.
- ERALP, Atilla (der.) **Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar**, İstanbul: İletişim, 2000.
- ETHERINGTON, Norman. "Reconsidering Theories of Imperialism," **History and Theory** 21 (1), 1982, sy.1-36.
- FANON, Frantz. **The Wretched of the Earth**, çev. C. Farrington, New York: Grove Weidenfeld, 1963.
- FEMIA, Joseph V. **Gramsci's Political Thought: Hegemony, Consciousness, and the Revolutionary Process**," Clarendon Press: Oxford, 1987.
- FEMIA, Joseph V. "Gramsci, Machiavelli and International Relations," **The Political Quarterly** 76 (3), 2005, sy.341-9.
- FENNEMA, Meindert. **International Networks of Banks and Industry**, The Hague / Boston / London: Martinus Nijhoff, 1982.
- FETSCHER, Iring. "Sınıf Bilinci," T. Bottomore (der.) **Marksist Düşünce Sözlüğü**, İstanbul: İletişim içinde, 2005, sy.520-2.
- FORGACS, David (der.) **A Gramsci Reader**, London: Lawrence and Wishart, 1988.
- FREIDEN, Jeff. "The Trilateral Commission: Economics and Politics in the 1970s," H. SKLAR (der.) **Trilateralism: Trilateral Commission and Elite Planning for World Management**, 1980, sy.61-75.
- GALLAGHER, John, ROBINSON, Ronald. "The Imperialism of Free Trade," E. C. BLACK (der.) **European Political History 1850-1870: Aspects of Liberalism**, New York: Harper & Row, 1967 (Orijinal ilk basım, 1953).

- GERMAIN, Randall D. KENNY, Michael. "Engaging Gramsci: International Relations Theory and New Gramscians," **Review of International Studies** (24), 1998 sy.3-21
- GILARDI, Fabrizio. **Delegation in the Regulatory State: Independent Regulatory Agencies in Western Europe**, Edward Elgar, 2008.
- GILL, Graeme. **Bourgeoisie, State and Democracy: Russia, Britain, France, Germany, and the USA**, Oxford University Press, 2008.
- GILL, Stephen. **American Hegemony and Trilateral Commission**, Cambridge Uni. Press, 1990.
- GILL, Stephen. "Epistemology, Ontology and the *Italian School*." Stephen Gill (der.) **Gramsci, Historical Materialism and International Relations**, Cambridge: Cambridge University Press içinde, 1993, sy.21-48.
- GILL, Stephen. "The Constitution of Global Capitalism," **International Studies Association**'in The Capitalist World, Past and Present temali toplantısında sunulan tebliğ, Los Angeles, 2000.
- GILL, Stephen. **Power and Resistance in the New World Order**, New York: Palgrave-Macmillan, 2003.
- GILL, Stephen, LAW, David. "Global Hegemony and the Structural Power of Capital", **International Studies Quarterly** (33), 1989, sy.475-99.
- GILLON, Thomas E. **The Dialectic of Hegemony: Robert Cox, Antonio Gramsci and Critical International Political Economy**, basılmamış doktora tezi, Queens Üniv., Ontario – Kanada, 1999.
- GILPIN, Robert. "The Politics of Transnational Economic Relations," **International Organization** 25 (3), 1971, sy.398-419.
- GLAISTER, Keith W. vd. **Strategic Business Alliances**, Edward Elgar, 2004.
- GLYN, Andrew, SUTCLIFFE, Bob. "Global But Leaderless? The New Capitalist Order." Ralph MILIBAND ve Leo PANITCH (der.) **Socialist Register** içinde, 1992, sy. 76-95: Lonrda: Merlin.
- GOLDFRANK, William L. "Who Rules the World? Class Formation at the International Level," **Quarterly Journal of Ideology** 1 (2), 1977, 32-7.

- GOODE, Patrick. **Karl Kautsky: Selected Political Writings**, London: Macmillan, 1983.
- GORDON, David M. "The Global Economy: New Edifice or Crumbling Foundations?" **New Left Review** (1/168), 1988, sy.24-64
- GRAMSCI, Antonio. **Selections from the Prison Notebooks**, der. ve çev. Q. Hoare ve G. Nowell-Smith, London: Lawrence and Wishart, 1971.
- GRAMSCI, Antonio. **Modern Prens**, Birey ve Toplum: İstanbul, 1984.
- GRAMSCI, Antonio. **Hapishane Defterleri**, çev. K. Somer, Onur Yayınları: İstanbul
- GRANOVETTER, Mark. "Business Groups and Social Organization," N. J. Smelser ve R. Swedberg (der.) **The Handbook of Economic Sociology** (2. Basım) içinde, Princeton University Press, 2006, sy.429-50.
- GUGLER, Klaus, YURTOĞLU, Burçin. **The Economics of Corporate Governance and Mergers**, Edward Elgar (der.), 2008.
- GÜREL, Burak. "Alternatif Küreselleşme' Hareketinin Politik Anatomisi," **Devrimci Marksizm** (1), 2006.
- HALL, H. Duncan. **Commonwealth. A History of the British Commonwealth of Nations**. London: Van Nostrand Reinhold, 1971
- HARDT, Michael, NEGRI, Antonio. **İmparatorluk**, çev. A. Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı, 2002, (Orijinal ilk baskı: Harvard University Press, 2000)
- HARDT, Michael, NEGRI, Antonio. **Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi**, çev. B. Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı, 2004, (Orijinal ilk baskı: New York, Penguin Press, 2004).
- HARRIS, Jerry. "Statist Globalization in China, Russia and Gulf States," J. HARRIS (der.) **The Nation in the Global Era: Conflict and Transformation**, Brill: Lieden & Boston içinde, 2009, sy.29-53.
- HARRIS, L. "Finans Kapital," **Marksist Düşünce Sözlüğü**, İstanbul: İletişim içinde, 2005, sy.241-5.
- HARVEY, David. **The Limits to Capital**, New York: Blackwell and Oxford University Press, 1982.

- HARVEY, David. **Postmodernliğin Durumu**, çev. S. Savran, İstanbul: Metis, 1997 (Orijinal ilk basım: 1990).
- HARVEY, David. **New Imperialism**, Oxford University Press, 2003.
- HAWLEY, Jim. "The Internationalization of Capital: Banks, Eurocurrency and the Instability of the World Monetary System," **Review of Radical Political Economics** 11 (4), 1979, sy.78-90.
- HILFERDING, Rudolph. **Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development**. London: Routledge & Kegan Paul, 1981 [İlk Basım: 1910].
- HIRST, Paul Q., THOMPSON, Graham. **Küreselleşme Sorgulanıyor**, çev. Ç. Erdem ve E. Yücel, Ankara: Dost (Üçüncü Baskı), 2003.
- HOBBSBAWM, Eric. **Industry and Empire**, Penguin Books, 1969.
- HOBBSBAWM, Eric. **Kısa Yirminci Yüzyıl 1914-1991: Aşırılıklar Çağı**, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal, 1996.
- HOLLOWAY, Steven K. "Relations Among Core Capitalist States: The Kautsky-Lenin Debate Reconsidered," **Canadian Journal of Political Science** 16 (2), 1983, sy.321-33.
- HOLMAN, Otto. **Integrating Southern Europe: EC Expansion and the Transnationalization of Spain**, London and New York, Routledge, 1996.
- HOLTON, Robert J. **Globalization and Nation-State**. London: Macmillan. New York: Saint Martin's, 1998.
- HOSSEINI, Hamid. "From Communist Manifesto to Empire: How Marxists Have Viewed Global Capitalism in History," **Review of Radical Political Economics** 38 (1), 2006, sy.7-23
- HYMER, Stephen. **The International Operations of Multinational Firms: A Study of Foreign Direct Investment**, MIT Press, 1976
- HYMER, Stephen. **The Multinational Corporation: A Radical Approach**, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1979.
- JESSOP, Bob. "Accumulation Strategies, State Forms, and Hegemonic Projects," **Kapitalistate** 10/11, 1983, sy.89-111.

- JORDANA, Jacint, LEVI-FAUR, David. **Politics of Regulation: Institutions and Regulatory Reforms for the Age of Governance**, Edward Elgar, 2004.
- KANG, Nam Hoon, SAKAI, Kentaro. "International Strategic Alliances: Their Role in Industrial Globalization," **STI Working Paper** 2000/05.
- KANG, Nam Hoon, JOHANSSON, Sara. "Cross-Border Mergers and Acquisitions: Their Role in Industrial Globalization," **STI Working Paper** 2000/1
- KAUTSKY, Karl. "Ultra-imperialism," **New Left Review** (1/59), 1970, sy.41-6.
- KECK, Margaret E., SIKKINK, Kathryn. **Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics**, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998
- KENTOR, Jeffrey. "The Growth of Transnational Corporate Networks: 1962-1998," **Journal of World System Research** 11 (2), 2005, sy.263-86.
- KENTOR, Jeffrey, JANG, Yong Suk. "Yes, There is a (Growing) Transnational Business Community: A Study of Global Interlocking Directorates 1983-1998," **International Sociology** 19 (3), 2004, sy.355-368.
- KENTOR, Jeffrey, JANG, Yong Suk. "Different Questions, Different Answers: A Re-joinder to Carroll and Fennema." **International Sociology** 21(4), 2006, sy.602-6.
- KEOHANE, Robert, MILNER, Helen V., "Internationalization and Domestic Politics: An Introduction," R. KEOHANE ve H. V. MILNER (der) **Internationalization and Domestic Politics**, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- KIELY, Ray. "Capitalist Expansion and the Imperialism - Globalization Debate," **Journal of International Relations and Development** (8), 2005, sy.27-57.
- KINDLEBERGER, Charles, P. **American Business Abroad**, Yale University Press, New Haven, CT, 1969.
- KING, Roger. **The Regulatory State in an Age of Governance**, Palgrave: Macmil-lan, 2007.

- KITCHING, Gavin. "The Theory of Imperialism and Its Consequences," **MERIP Reports**, 1981, 100/101, sy.36-42.
- KLEIN Naomi. **The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism**, Penguin Books, 2007.
- KRASNER, Stephen D. "Power, Politics, Institutions and Transnational Relations," Thomas RISSE-KAPPEN (der.) **Bringing Transnational Relations Back In: Non-state Actors, Domestic Structures and International Institutions** içinde, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, sy.257-79.
- LA PORTA, Rafael vd. **Corporate Ownership Around the World**, NBER Working Paper No. 6625, 1998.
- LACHER, Hannes. "Transnational Bourgeoisie: A Case of False Consciousness?" **Bridging Multiple Divides** temalı 49. ISA Toplantısı'nda sunulan bildiri, *San Francisco – ABD*, 26 Mart, 2008.
- LACLAU, Ernesto, MOUFFE, Chantal. **Hegemony and Socialist Strategy**, London: Verso, 1985.
- LANDES, David. **Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe**, Cambridge University Press, 1969
- LARRAIN, Jorge. **Ideology and Cultural Identity: Modernity and the Third World Presence**, Cambridge: Polity Press, 1994.
- LASH, Scott, URRY, John. **The End of Organized Capitalism**, Polity Press & Blackwell Publishers, 1987.
- LENIN, Vladimir I. "Introduction," N. Bukharin, **Imperialism and World Economy** içinde, 1929, sy.9-14.
- LENIN, Vladimir I. **Collected Works (vol. 22)**, Lawrence & Wishart: London, 1964.
- LENIN, Vladimir I. **Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, çev. Cemal Süreya, Ankara: Sol, 1969.
- LENIN, Vladimir I. **Proletarian Revolution and Renegade Kautsky**, Foreign Languages Press: Peking, 1975.

- LEYSSENS, Anthony. **Critical Theory of Robert W. Cox: Fugitive or Guru?**, New York: Palgrave-MacMillan, 2008.
- LIODAKIS, George. "The New Stage of Capitalist Development and Prospects of Globalization," **Science & Society** 69 (5), 2005, sy.341-366.
- LUKÂCS, Georgy. **History and Class Consciousness. Studies in Marxist Dialectics**, MIT Press, 1971.
- MANDEL, Ernest. "International Capitalism and Supranationality," R. Miliband ve J. Saville (der.) **Socialist Register** içinde, 1967, sy.27-41.
- MANDEL, Ernest. **Avrupa Meydan Okuyor: Servan-Schreiber'e Sosyalist Yanıt**, çev. T. Tayanç, Ankara: Bilgi, 1974.
- MARGLIN, Stephen A., SCHOR, Juliet B. **The Golden Age of Capitalism: Reinterpreting the Postwar Experience**, Oxford University Press, 1990.
- MARX, Karl. **The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte**, Chicago: Charles H. Kerr & Company, 1907.
- MARX, Karl. **Kapital (2. Cilt)**, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, 1976.
- MARX, Karl. **Kapital (3.Cilt)**, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, 1978.
- MARX, Karl. **Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi**, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol, 1997.
- MARX, Karl. **Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı**, çev. S. Belli, Ankara: Sol, 2005.
- MARX, Karl, ENGELS, Friedrich. **Alman İdeolojisi**, çev. S. Belli, Ankara: Sol, 1992.
- MENDES, Alfred. "Bosnia, Bohemia & Bilderberg: The Cold War Internationale," **Common Sense: Journal of the Edinburgh Conference** (16), 1994, sy.5–15.
- MISIR, Mustafa B., Çelik, SİNAN K. "İmparatorluk'un İyimser Metafiziği," **Praksis (7)**, 2002, sy.267-304.
- MILLS, C. Wright. **Power Elite**, London: Oxford University Press, 1956.

- MINOGUE, Martin, CARINO, Ladvina. **Regulatory Governance in Developing Countries**, Edward Elgar, 2006.
- MINTZ, Beth, SCHWARTZ, Michael. **The Power Structure in American Business**, Chicago: University of Chicago Press, 1985.
- MIZRUCHI, Mark S. **The Structure of Corporate Political Action**, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992.
- MIZRUCHI, Mark S. "What Do Interlocks Do? An Analysis, Critique, and Assessment of Research on Interlocking Directorates," **Annual Review of Sociology (22)**, 1996, sy.271-298,
- MIZRUCHI, Mark, MARQUIS, Christopher. "Interlocking Directorates." J. BECKERT ve M. ZAFIROVSKI (der.) **International Encyclopedia of Economic Sociology** içinde, 2006, sy.375-377. London: Routledge.
- MORCK, Randall K., STEILER, Lloyd. "The Global History of Corporate Governance: An Introduction," R. K. MORCK (der.) **A History of Corporate Governance Around the World içinde**, 2007, sy.1-65.
- MORTON, Adam D. "Social Forces in the Struggle over Hegemony: Neo-Gramscian Perspectives in International Political Economy," **Rethinking Marxism** 15 (2), 2003, sy.153-79
- MURPHY, Craig. **International Organization and Industrial Change: Global Governance Since 1850**, London: Polity Press and Blackwell Publishers, 1994
- MURRAY, Robin. "The Internationalization of Capital and Nation-State," **New Left Review** (67), 1971, sy.84-109.
- NOLLERT, Michael. "Transnational Corporate Ties: A Synopsis of Theories and Empirical Findings," **Journal of World System Research**, 11 (2), 2005, sy.289-314.
- OECD. **Merger Cases in the Real World: A Study of Merger Control Procedures**, Paris, 1994.
- OECD. "Efficiency Claims in Mergers and Other Horizontal Agreements," **OCDE/GD (96) 65**, 1996.
- OECD. **OECD Principles of Corporate Governance**, OECD Publications, Paris, 2004.

- OFFE, Claus, WIESENTHAL, Helmut. "Two Logics of Collective Action: Theoretical Notes on Social Class and Organizational Form," **Political Power and Social Theory** (1), 1979, sy.67-115.
- OĞUZ, Şebnem. "Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Mekânsal Farklılaşmalar ve Devletin Dönüşümü", D. YILMAZ vd. (der.) **Kapitalizmi Anlamak** içinde, 2006, Dipnot: Ankara.
- O'HARA, Phillip A. **Encyclopedia of Political Economy (2 Cilt)**, London: Routledge (3. Basım), 2004.
- OHMAE, K. (1989) "The Global Logic of Strategic Alliances," **Harvard Business Review** (Mart-Nisan), 143-54.
- OHMAE, Kenichi. **The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy**, HarperCollins: London, 1990.
- OUM, Tae Hoon vd. **Globalization and Strategic Alliances: The Case of Airlines Industry**, Pergamon: Elsevier, 2000.
- OVERBEEK, Henk. "Transnational Historical Materialism: Theories of Transnational Class Formation and World Order," Ronen PALAN (der.) **Global Political Economy**, London and New York: Routledge içinde, 168-183.
- OVERBEEK, Henk (der.) **Political Economy of European Employment: European Integration and the Transnationalization of the (Un)Employment Question**, London and New York: Routledge, 2003.
- OVERBEEK, Henk. "Transnational Class Formation and Concepts of Control: To-wards a Genealogy of the Amsterdam Project in International Political Economy," **Journal of International Relations and Development** (7), sy.113-141.
- OVERBEEK, Henk, VAN DER PIJL, Kees. "Restructuring Capital and Restructuring Hegemony." H. OVERBEEK, **Restructuring Hegemony in the Global Political Economy: The Rise of Transnational Neo-Liberalism in the 1980s**, London and New York: Routledge içinde, 1993 sy.1-27.
- OVERBEEK, Henk vd. **Transnational Politics of Corporate Governance Regulations**, 2007, New York: Routledge.

- ÖZTÜRK, Özgür. "Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması," **Praksis** (15), 2006, sy.271-309.
- PALLOIX, Christian. "The Internationalization of Capital and the Circuit of Social Capital," H. RADICE (der.) **International Firms and Modern Imperialism** içinde, 1975, sy.63-88.
- PALLOIX, Christian. "The Self-Expansion of Capital on a World Scale," **Review of Radical Political Economics**, 9 (3), 1977a, sy.3-17.
- PALLOIX, Christian. "Conceptualizing the Internationalization of Capital," **Review of Radical Political Economics** 9 (3), 1977b, sy.17-28.
- PANITCH, Leo. "Globalisation and the State," **Socialist Register** (30), 1994, sy.60-93.
- PANITCH, Leo. "The New Imperial State," **New Left Review** II (2), 2000, sy.5-20.
- PANITCH, Leo, GINDIN, Sam. "The State in a Changing World: Social Democrata-tizing Global Capitalism," **Monthly Review** 50 (5), 1998, sy.11-22.
- PANITCH, Leo, GINDIN, Sam. "Global Capitalism and American Empire," **Socialist Register** (40), 2004, sy.
- PANITCH, Leo, GINDIN, Sam. "Superintending Global Capital," **New Left Review** (35), 2005, sy.101-23.
- PEPPER, John. "An interview: What it takes to be a global leader," **Human Resource Management** 39 (2&3), 2000, sy.287-92.
- PICCIOTTO, Sol. "The Internationalisation of the State," **Capital & Class** (43), 1991, sy.43-63.
- PINCUS, Steve. **1688: The First Modern Revolution**, Yale University Press, 2009
- PORTELLI, Hugues. **Gramsci ve Tarihsel Blok**, çev. K. Somer, Savaş Yay. 1982.
- POULANTZAS, Nicos. "Internationalization of Capitalist Relations and the Nation State," **Economy and Society** (3), 1974, sy.145-79.

- POULANTZAS, Nicos. **Political Power and Social Classes**, London: NLB, 1975.
- POULANTZAS, Nicos. **Classes in Contemporary Capitalism**, London: Verso, 1978.
- POULANTZAS, Nicos. **State, Power, Socialism**, New York: Verso, 2000, (Orijinal ilk basım: 1978).
- RADICE, Hugo (der.) **International Firms and Modern Imperialism**, Penguin Books, 1975.
- RADICE, Hugo "The National Economy: A Keynesian Myth?" **Capital & Class** (22), 1984, sy.111-40.
- REYNOLDS, John L. **Secret Societies: Their Mysteries Revealed**, Key Porter Books Ltd., 2006.
- ROACH, Steven C. (der.) **Critical Theory and International Relations: A Reader**, Routledge: New York & London, 2008.
- ROBERTS, Andrew. **A History of English-Speaking Peoples Since 1900**, Harper Collins Publishers, 2007.
- ROBINSON, William I. "Social Theory and Globalization: The Rise of A Transnational State," **Theory and Society** 30 (2) (Symposium on Theory and Globalization), 2001a, sy.157-200.
- ROBINSON, William I. "Global Capitalism and Nation-State-Centric Thinking –What We Don't See When We *Do* See Nation-States: Response to Critics," **Science and Society** 65 (4), 2001b, sy.500-508.
- ROBINSON, William I. "Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya: Kuramsal Notlar ve Görgül Deliller," çev. E. Türközü, **Praksis** (8), 2002, sy.125-168.
- ROBINSON, William I. **Transnational Conflicts: Central America, Social Change and Globalization**, Verso: London and New York, 2003.
- ROBINSON, William I. **A Theory of Global Capitalism: Production, Class and State in a Transnational World**, The John Hopkins University Press: Baltimore ve London, 2004a.

- ROBINSON, William I. "Aqui Estamos yno Nosvamos! Global Capital and Immigrant Rights," **Race & Class** 48 (2), 2004b, sy.77-91.
- ROBINSON, William I. "Gramsci and Globalisation: From Nation State to Transnational Hegemony," **Critical Review of International Social and Political Philosophy** 8 (4), 2005a, sy.559-574.
- ROBINSON, William I. "Global Capitalism: The New Transnationalism and the Folly of Conventional Thinking," **Science & Society** 69 (3), 2005b, sy.316-28
- ROBINSON, William I. **Latin America and Global Capitalism**, The Johns Hopkins University Press, 2008.
- ROBINSON, William I. "Global Capitalism Theory and the Emergence of Transnational Elites," **UNU WIDER**, Working Paper No. 2010/02, 2010a.
- ROBINSON, William I. "Beyond the Theory of Imperialism: Global Capitalism and the Transnational State," Alexander ANIEVAS (der.) **Marxism and World Politics: Contesting Global Capitalism**, Routledge içinde, 2010b, sy.61-76.
- RONIT, Karsten. "Institutions of Private Authority in Global Governance: Linking Territorial Forms of Self-Regulation", **Administration & Society** (33), 2001 sy. 555–78.
- ROSENAU, James N. "Pre-theories and Theories of Foreign Policy," R.B. FARRELL, **Approaches to Comparative and International Politics** (Evanston III: Harper & Row) içinde, 1966, sy.27-92.
- ROSENBERG, Justin. "Basic Problems in the Theory of Uneven and Combined Development: A Reply to the CRIA Forum," **Cambridge Review of International Affairs** 22 (1), 2009, sy.107-110.
- ROSENSTOCK-HUESSY, Eugen. **Die Europäischen Revolutionen und der Character der Nationen** (3. Baskı), Stuttgart, Kohlhammer, 1961.
- ROWTHORN, Bob. "Imperialism in the 1970s –Unity or Rivalry?" Hugo RADICE (der) **International Firms and Modern Imperialism** içinde, 1975, sy.158-80.
- RUGGIE, John Gerrard. **Constructing the World Polity: Essays on International Institutionalization**, London: Routledge, 1998.

- RUPERT, Mark. "(Re-)Engaging Gramsci: A Response to Germain and Kenny," **Review of International Studies** (24), 1998, sy.427-34.
- RUPERT, Mark. "Class Powers and the Politics of Global Governance," **Power and Global Governance** konferansında sunulan bldiri, 19-21 Nisan 2002, Wisconsin.
- SASSOON, Anne S. **Gramsci's Politics**, Minneapolis: University of Minnesota Press (İkinci Basım), 1987.
- SAURIN, Julian. "The Formation of Neo-Gramscians in International Relations and International Political Economy," A. AYERS, **Gramsci, Political Economy and International Relations Theory**, Palgrave-MacMillan içinde, 2008, s.23-43.
- SAVRAN, Sungur. "Bankalar ve Bayraklar: Uluslararasılaşma Çağında Milliyetçilik," **Sınıf Bilinci**, (12), 1993.
- SAVRAN, Sungur. "Küreselleşme mi, Uluslararasılaşma mı?" **Sınıf Bilinci** (16-17), 1996.
- SAVRAN, Sungur. "Alternatif Küreselleşme mi, Proleter Enternasyonalizmi mi?: İmparatorluk'a Reddiye," **Praksis** (7), 2002, sy.225-66.
- SAVRAN, Sungur. "Küreselleşme ve Yeni Dünya Düzeni: Emperyalizmin ve Savaşın Yeni Dinamikler," A. FREEMAN ve B. KAGARLITSKY (der.) **Küreselleşmenin Krizi**, çev. İ. Yıldız ve B. Kara, İstanbul: Yordam içinde, 2007a, sy.148-92.
- SAVRAN, Sungur. "Lenin mi, Kautsky mi? 'Yeni' Emperyalizm Teorilerinin Lenin Reddiyesi Üzerine," **Devrimci Marksizm** (1), 2007b.
- SAVRAN, Sungur. **Kod Adı Küreselleşme: 21. Yüzyılda Emperyalizm**, İstanbul: Yordam, 2008a
- SAVRAN, Sungur. "Sınıfları Haritalamak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?" **Devrimci Marksizm** (6-7), 2008b, sy.9-49.
- SCHECHTER, Michael G., "Critiques of Coxian Theory," **The Political Economy of a Plural World**, London & New York: Routledge içinde, 2002, sy.s.1-25.
- SCOTT, John. "Networks of Corporate Power: A Comparative Assessment," **Annual Reviews** (17), 1991, sy.181-203.

- SCOTT, John. **Corporate Business and Capitalist Class**, New York: Oxford Univ. Press, 1997.
- SHAW, Martin. **Theory of the Global State: Globality as Unfinished Revolution**, Cambridge University Press, 2000.
- SHAW, William H., "Tarihsel Materyalizm," Tom BOTTOMORE. **Marksist Düşünce Sözlüğü**, İstanbul: İletişim içinde, 2005, sy.572-7.
- SHLEIFER, Andrei. VISHNY, Robert W. "A survey of corporate governance," **Journal of Finance**, 52 (2), 737–83.
- SIMON, Roger. **Gramsci's Political Thought: An Introduction**, Lawrence & Wishart: London, 1982.
- SKLAIR, Leslie. "Transnational Capitalist Class and the Discourse of Globalization," **Cambridge Review of International Affairs** (14) 1, 2000, sy.67-85.
- SKLAIR, Leslie. **Transnational Capitalist Class**, Blackwell Publishers, 2001.
- SKLAIR, Leslie, ROBBINS, Peter T. "Global Capitalism and Major Corporations From the Third World," **Third World Quarterly** 23 (1), 2002, sy.81-100.
- SKLAR, Holly (der.) **Trilateralism: Trilateral Commission and Elite Planning for World Management**, Sound End Press: Cambridge, 1980.
- SOARES, Joseph A. **Power of the Privilege: Yale and America's Elite College**, Stanford University Press, 2007.
- SOEDERBERG, Susanne. **Global Governance in Question: Empire, Class and the New Common Sense in Managing North-South Relations**, Pluto Press, 2006
- SÖNMEZ, Sinan. **Dünya Ekonomisinde Dönüşüm** (2. Baskı), Ankara: İmge, 2005.
- STAPLES, Clifford L. "Board Interlocks and the Study of the Transnational Capitalist Class." **Journal of World System Research**, 12 (2), 2006, sy.309-319.

- STAPLES, Clifford L. "Board Globalisation in the World's Largest TNCs 1993–2005." **Corporate Governance**, 15 (2), 2007, sy.311–21.
- STAPLES, Clifford L. "Cross Border Acquisitions and Board Globalization in the World's Largest TNCs, 1995-2005," **Sociological Quarterly** (49), 2008a, sy. 31-51.
- STAPLES, Clifford L. "The Transnational Corporate Elite: Evidence From the Fortune Global 500," **Solidarity and Citizenship in World Politics** temalı konferansta sunulan bildiri. Collegium for Advanced Studies, University of Helsinki, Helsinki, Finlandiya 6-7 Mart, 2008b.
- STOKES, Doug. "The Heart of Empire? Theorising US Empire in an Era of Transnational Capitalism," **Third World Quarterly** 26 (2), 2005, sy.217-36.
- STRANGE, Susan. **The Retreat of the State: the Diffusion of Power in the World Economy**. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- SULTAN-GALİYEV, Mir Sait. "'Görüşlerim," **Ulusal** (5 / 6), Kış-Bahar, 1998
- de SWAAN, Abram. **Words of the World. The Global Language System**. Cambridge: Polity, 2001.
- SZYMANSKI, Al. "Marxist Theory and International Capital Flows," **Review of Radical Political Economics** 6 (3), 1974, sy.20-40.
- ŞENALP, M. Gürsan. "Avrupamerkezcilik, Marksizm ve Ulusallık Meselesi", Hakan REYHAN vd. (der.) **Ulusal Sola Teorik Katkı** içinde, 1999, sy.24-51.
- ŞENALP, M. Gürsan, REYHAN, Hakan. "Küresel Yönetişim, Yönetişimci Devlet ve STK'laştırılan Sendikal Hareket" **Siyaset ve Toplum** (3), 2005, sy.126-152.
- ŞENALP, M. Gürsan, REYHAN, Hakan, KÖSE, Ahmet Haşim. "Küresel Yönetişim ve Sendikalar," **Petrol-İş Yıllığı: 2000-2003** (85), 2003, sy. 303-321.
- ŞENALP, Örsan. "Nomads, Empires, States: Modes of Foreign Relations and Political Economy," **International Journal of Contemporary Sociology** 45 (2), 2008, sy.131-135).

- ŞENALP, Örsan. **Global Governance and Transnationalization of the State**, Lambert Academic Publishing, GmbH & Co. KG, 2010.
- TABB, William K. "Globalization Today: At the Borders of Class and State Theory," **Science & Society** 73 (1), 2009, sy.34-53.
- TESCHKE, Benno. **The Myth of 1648: Class, Geopolitics and the Making of Modern International Relations**, London: Verso, 2003.
- TESCHKE, Benno, LACHER, Hannes. "The Changing Logics of Capitalist Competition," **Cambridge Review of International Affairs** (20) 4, 2007, sy.565-80.
- THOMPSON, Edward P. **The Making of English Working Class**, Pantheon Books, 1964.
- THOMPSON, Peter. "Bilderberg and the West," Holly SKLAR. **Trilateralism: Trilateral Commission and Elite Planning for World Management** içinde, 1980, sy.157-89.
- THOWNSHEND, Jules. **The Politics of Marxism: The Critical Debates**, London: Leicester University Press, 1996.
- de TOCQUEVILLE, Alexis. **Democracy in America (2 Cilt)**, çev. H. Reeve, New York: Vintage, 1990.
- UNCTAD. **World Investment Report 2001: Promoting Linkages**, New York: United Nations.
- UNCTAD. **World Investment Report 2006: FDI from Developing and Transition Economies (Overview)**. United Nations.
- UNCTAD. **World Investment Report 2007: Transnational Corporations in Extractive Industries**, New York: United Nations.
- UNCTAD. **World Investment Report 2008: Transnational Corporations and Infra-structural Challenge**, New York: United Nations.
- UNCTAD. **World Investment Report 2009: Transnational Corporations, Agri-cultural Production and Development**, New York: United Nations, 2009a.
- UNCTAD. **World Investment Prospects Survey 2009–2011**. New York & Geneva. United Nations, 2009b.

- UNCTC. **The Process of Transnationalization and Transnational Mergers.** UN Center on Transnational Corporations Current Studies, Series A, No. 8, 1989.
- USEEM, Michael. **The Inner Circle: Large Corporations and the Rise of Business Political Activity in the US and UK,** Oxford University Press, 1984.
- VALLANCE, Edward. **The Glorious Revolution: 1688, Britain's Fight for Liberty,** Pegasus Books, 2009.
- VAN APELDOORN, Bastiaan. Transnational Class Agency and European Governance: The Case of the European Round Table of Industrialists," **New Political Economy**, 5 (2), 2000, sy.157-181.
- VAN APELDOORN, Bastiaan. **Transnational Capitalism and the Struggle Over European Integration,** London: Routledge, 2004a.
- VAN APELDOORN, Bastiaan. "Theorizing the Transnational: A Historical Materialist Approach," **Journal of International Relations and Development**, (7), 2004b, sy.142-176.
- VAN APELDOORN, Bastiaan, HORN, Laura. "The Transformation of Corporate Governance Regulation in the EU: From Harmonization to Marketization," H. OVERBEEK vd. **Transnational Politics...**, içinde, 2007, sy.77-97.
- VAN DER PIJL, Kees. "Class Formation at the International Level," **Capital & Class** (9), 1979, sy.1-22.
- VAN DER PIJL, Kees. **The Making of an Atlantic Ruling Class,** London: Verso, 1984.
- VAN DER PIJL, Kees. "Ruling Classes, Hegemony and the State System: Theoretical and Historical Considerations," **International Journal of Political Economy**, 1989a, sy.193: 7-35.
- VAN DER PIJL, Kees. "The International Level," Tom BOTTOMORE ve Robert J. BRYM (der.) **The Capitalist Class: An International Study,** London: Harvester Wheatsheaf içinde, 1991, sy.237-66.
- VAN DER PIJL, Kees. "The Second Glorious Revolution: Globalizing Elites and Historical Change." Bjorn HETTNE (der.) **International Political**

Economy: Understanding the Global Disorder, Zed Books içinde. 1995, sy.100-28.

VAN DER PIJL, Kees. **Transnational Classes and International Relations**, New York: Routledge, 1998.

VAN DER PIJL, Kees. "Two Faces of Transnational Cadre Under Neo-liberalism," **Journal of International Relations and Development** (7), 2004, sy.177-207.

VAN DER PIJL, Kees. **Global Rivalries: From the Cold War to Iraq**, London: Pluto Press, 2006a.

VAN DER PIJL, Kees. "A Lockean Europe," **New Left Review** (37), 2006b, sy.9-37.

VAN DER PIJL, Kees. "Capital and the State System: A Class Act," **Cambridge Review of International Affairs** (20) 4, 2007, sy.619-37.

VAN DER PIJL, Kees. "The West and the Security of the Balkans-Caucasus-Central Asia Corridor. Is NATO the Answer?" **Security from European Union Through Turkey to South Caucasus: A Prisma of South Caucasus'** temalı kongreye sunulan bildiri, Black Sea University, Tiflis, Gürcistan, Mart 27-28, 2008a.

VAN DER PIJL, Kees. "China's Challenge to the West in the 21st Century," **Centre for Global Political Economy**, Univ. of Sussex, Working Paper No.1, 2008b

VAN DER PIJL, Kees. "Global and Local Rivalries in NATO's Push Towards the Caucasus," **Spectrum: Journal of Global Studies** 1 (1), 2009, sy.33-52.

VAN DER PIJL, Kees. "Historicising the International: Modes of Foreign Relations and Political Economy," **Historical Materialism** 18 (2), 2010a, sy.1-33.

VERNON, Raymond. **Sovereignty at Bay: The Multinational Spread of US Enterprises**, Basic Books, New York, 1971.

WALTZ, Kenneth N. **Theory of International Politics**. Reading, MA: Addison Wesley, 1979.

- WARREN, Bill "The Internationalization of Capital and Nation State: A Comment," **New Left Review** (1/68), 1971, sy.83-88.
- WEEKS, John, DORE, Elizabeth. "International Exchange and the Causes of Backwardness," **Latin American Perspectives** 6 (2), 1979, sy.62-87.
- WEISS, Linda. **The Myth of Powerless State**, New York: Cornell University Press, 1998.
- WENDT, Alexander. "Agent - Structure Problem in International Relations Theory," **International Organization** 41 (3), 1987, sy.335-50.
- WENDT, Alexander. "Constructing International Politics," **International Security** 20 (1), 1995, sy.71-81.
- WILLOUGHBY, John. "The Lenin-Kautsky Unity-Rivalry Debate," **Review of Radical Political Economy** 11 (4), 1979, sy.91-101.
- WISSEL, Jens. "Canavarı Adlandırmak: Nicos Poulantzas ve İmparatorluk," **Praksis** (11), 2004, sy.83-96.
- WOLFE, Alan. "Capitalism Shows Its Face: Giving up on democracy," Holly SKLAR (der.) **Trilateralism...** içinde, 1980, sy.295-307.
- WOOD, Ellen M. "Unhappy Families: Global Capitalism in A World of Nation-States." **Monthly Review** (51) 3, 1999, sy.1-12.
- WOOD, Ellen M. "Global Capital, National States" Mark RUPERT ve Hazel SMITH (der.) **Historical Materialism and Globalization**, London: Routledge içinde, 2002, sy.17-39.
- WOOD, Ellen M. **Empire of Capital**, London: Verso, 2003.
- WOOD, Ellen M. "Logics of Power: An Conversation with David Harvey," **Historical Materialism** 14 (4), 2006, sy.9-34.
- WRIGHT, Eric O. "Rethinking, Once Again, the Concept of Class Structure," **Debates on Social Classes**, Verso içinde, 1989, sy.269-348.
- YILDIZOĞLU, Ergin. "Avrupa Yeniden Çizim Masasında," **Kriz: Teori ve Gözlem**, Cumhuriyet Kitapları içinde, 2010, sy.323-6.
- YILDIZOĞLU, Ergin. "Avrupa Birliği & Şok Doktrini," **Cumhuriyet**, 17 Şubat 2010.

ZEITLIN, Maurice. "Corporate Ownership and Control: The Large Corporations and Capitalist Class," **American Journal of Sociology** 81 (4), 1974, sy.1073-119.

ZONINSEIN, Jonas. **Monopoly Capital Theory. Hilferding And Twentieth-Century Capitalism**, Greenwood Press New York, 1990.

TÜRKİYE VE KOÇ TOPLULUĞU

AKIŞ, Begüm. **Türk İş Sistemindeki Değişimin Holdingler Arası İşbirliğine Etkisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Başkent Üniversitesi SBE, 2007.

AKŞİN, Sina. **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul: Gerçek, 1980.

AKYOL, Taha. "Ordu, Yargı ve CHP," **Milliyet**, 7 Haziran 2008.

ALAK, Alaattin, BÜYÜKKAYA, Alaattin. **Holdingler ve Türkiye'de Holdingleşme Hareketleri**, İstanbul: Umur Kitapçılık, 1975.

ALEXANDER, Alec P. "Industrial Entrepreneurship in Turkey: Origins and Growth," **Economic Development and Cultural Change** (8), 1960, sy.349-65.

ALİSBAH, Hulki. "Koç Holding Neden Kuruldu ve Gayesi Nedir?", **Bizden Haberler** (3), 1964, sy.1-2.

ALPANDER, Güvenç G. **Big Business and Business Leaders in Turkey**, Basılmamış doktora tezi, Michigan State University, East Lansing, 1965.

AMSDEN, Alice H., HIKINO, Takashi. "Project Execution Capability, Organizational Know-how and Conglomerate Corporate Growth in Late Industrialization," **Industrial and Corporate Change** 3 (1), 1994, sy.111-148.

ARIMAN, Abdurrahman. **Türkiye'de Sermaye Yoğunlaşması ve Sermaye Gruplarının Oluşumu**. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi FBE, 1982.

ATAAY, Aylin. "Aile İşletme Gruplarında Karşılıklı Kenetlenmiş Yönetim Kurulları: İMKB 100 Şirketlerinden Bulgular," T. KOÇEL (der.) **3. Aile İşlemeleri Kongre Kitabı** içinde, 2008, sy.1/19-1/27.

- AVCIOĞLU, Doğan. **Türkiye'nin Düzeni** (Cilt V), Ankara: Bilgi, 1969.
- AYTULUN, Ahmet C. **Türkiye Ekonomisine Yön Veren Holdingler**, Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği, 1977.
- AYVERDİ, Fazıl. **Vehbi Koç ile Otuz Yıl**, İstanbul, 2001.
- BAĞIMSIZ SOSYAL BİLİMCİLER. **1998-2008 IMF Gözetiminde On Uzun Yıl: Farklı Hükümetler Tek Siyaset**, Yordam Kitap, 2007.
- BAĞIMSIZ SOSYAL BİLİMCİLER. **2008 Kavşağında Türkiye: Siyaset, İktisat ve Toplum**, Yordam Kitap, 2008.
- BALKAN, Erol, YELDAN, Erinç. "Financial Liberalization in Developing Countries: Turkish Experience," R. MEDHARA ve FANELLI (der.) **Financial Liberalization In Developing Countries** içinde, 1998, sy.129-155, London: Macmillan.
- BANKACILIK DÜZENLEME VE DENETLEME KURULU. **Bankacılık Sektörüne Yabancı Girişi: Küresel Gelişmeler ve Türkiye** (Haz. M. Yayla), ARD Çalışma Raporları 05/6, 2005.
- BANKACILIK DÜZENLEME VE DENETLEME KURULU. **Finansal Piyasalar Raporu Aralık** (sayı 8), 2007.
- BANKACILIK DÜZENLEME VE DENETLEME KURULU. **Finansal Piyasalar Raporu Eylül** (sayı 15), 2009.
- BATES, D. La Vere. **The Origins and Career Path Development of the Modern Turkish Business Elite**, Basılmamış doktora tezi, University of Arkansas, Fayetteville, 1973.
- BAYRAMOĞLU, Sonay. **Yönetişim Zihniyeti**, İstanbul: İletişim, 2005.
- BAYRAMOĞLU-ÖZUĞURLU, Sonay. "Türkiye'de Devletin Dönüşümü: Parle-
menter Popülizmden Piyasa Despotizmine," N. MÜTEVELLİOĞLU ve S.
SÖNMEZ. **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm**
içinde, 2009. s.261-97.
- BEDİRHANOĞLU, Pınar, YALMAN, Galip, L. "Neoliberal Küreselleşme Süre-
cinde Türkiye'de Yerel Sermaye: Gaziantep, Denizli ve Eskişehir'den
İzlenimler," **Praksis** (19), 2009, sy.241-67.

- BERKER, Feyyaz, URAS, Güngör. **Fikir Üreten Fabrika: TÜSİAD'ın İlk On Yılı**, İstanbul: Doğan Kitap, 2009.
- BİLBİLİK, Erol. **Türk Bilderbergleri** (3. Baskı), İzmir: Umay Yayınları, 2008.
- BİLGİN, Çağrı. "Dizimizi dövmedik, geldik Çin'de yatırım yaptık!" **Radikal**, 6 Aralık, 2007.
- BİRAND, Mehmet Ali. "Bilderberg'den neden korkuyoruz?," **Milliyet**, 1 Haziran, 2007.
- BİZDEN HABERLER DERGİSİ. "Yarım Asırlık Bir Başarı Öyküsü," Temmuz-Ağustos (no.376), 2010, sy.13-19.
- BİZDEN HABERLER DERGİSİ. "Türkiye'de Üçüncü Sektör: Koç," Mayıs 1976, sy. 108-109.
- BİZDEN HABERLER DERGİSİ. "Koç Topluluğu'nda Otuz Güzel Yıl," Mayıs-Haziran (no.375), 2010, sy.8-13.
- BONAGLIA, Frederico, vd. "Accelerated Internationalization by Emerging Markets Multinationals: The Case of White Goods Sector," **Journal of World Business** (42), 2007, sy.369-83.
- BORATAV Korkut, YELDAN, Erinç. **Turkey, 1980-2000: Financial Liberalization, Macroeconomic Instability and Patterns of Distribution**. Mimeo, CEPA, New School for Social Research, New York, 2005.
- BORATAV, Korkut. **1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm** (İlk basım 1991), Ankara: İmge, 2005.
- BORATAV, Korkut. **İktisat ve Siyaset Üzerine Aykırı Yazılar**, İstanbul: BDS, 1989.
- BOZTEMUR, Recep. "Özel Girişimciligin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği," **Tarih Bilimleri Dergisi** 18 (29), 1996, sy.63-79.
- BUĞRA, Ayşe, SAVAŞKAN, Osman. "Yerel Sanayi ve Bugünün Türkiye'sinde İş Dünyası," **Toplum ve Bilim** (118), 2010, sy.92-123.
- BUĞRA, Ayşe. **Devlet ve İşadamları**, çev. F. Adaman, İstanbul: İletişim [3. Baskı], 2003

- CEM, Cemil. **Türk Kamu Kesiminde Üst Düzey Yöneticiler**, TODAIE: Ankara, 1976
- ÇAKIR, Ruşen. "Bilderberg'in gündeminde Türkiye yoktu," **Vatan**, 8 Haziran 2010.
- ÇAVDAR, Nilgün B., TURAN, Özer. "En Zengin 100 Türk," **Forbes**, Mart (03), 2010, sy.59-111.
- ÇOLPAN, Aslı M. "Business Groups in Turkey," A. M. ÇOLPAN vd. (der.) **The Oxford Handbook of Business Groups**, Oxford University Press içinde, 2010, sy.486-525.
- ÇOLPAN, Aslı M., HIKINO, Takashi. "Türkiye'nin Büyük Şirketler Kesiminde İşletme Gruplarının İktisadi Rolü ve Çeşitlendirme Stratejileri" **Yönetim Araştırmaları Dergisi** 8 (1&2), s.23-58.
- ÇULHAOĞLU, Metin. "Modernleşme, Modernlik ve Türkiye," **Sosyalist Politika** (21), 1999, sy.41-55.
- DELOITTE. **Annual Turkish M&A Review 2007**, 2008.
- DELOITTE. **Annual Turkish M&A Review 2008**, 2009a.
- DELOITTE. **Annual Turkish M&A Review 2009**. 2010.
- DELOITTE. **Yönetim Kurulu Araştırması**, CEO / CFO Serisi, 2009b.
- DEMİR, Fırat. "A Failure Story: Politics and Financial Liberalization in Turkey: Revisiting the Revolving Door Hypothesis," **World Development** 32 (5), 2004, sy.851-69.
- DİLBER, Mustafa. **Türk Özel Kesim Endüstrisinde Yönetimsel Davranış**, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1981.
- DODD, Clement H. "The Social and Educational Background of Turkish Officials," **Middle Eastern Studies** (1), 1965, sy.268-76.
- DREHER, Sabine. "Development Reconsidered: The Case of Turkey," **Canadian Political Science Association** 81. Toplantısında sunulan tebliğ, Ottawa: 27-29 Mayıs, 2009.

- DUMAN, Alper, POSTALCI, Efe. "Corporate Governance Networks in Turkey," İzmir University of Economics, **Department of Economics Working Paper 09/04, 2009.**
- DÜNDAR, Can. (haz.) **Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç - I** (4. Basım), İstanbul: Doğan, 2006.
- DÜNDAR, Can. (haz.) **Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç - II**, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, 2008.
- EBl. **2008 Faaliyet Raporu**, 2009.
- ERCAN, Fuat, OĞUZ, Şebnem. "Sınıfsal Bir İlişki ve Süreç Olarak Ölçek: Kamu İhale Yasası," **Praksis** (15), 2006, sy.159-82. Ayrıca, "Rescaling as a Class Relationship and Process: The Case of Public Procurement Law in Turkey," **Political Geography** (25), 2006, sy.641-656.
- ERCAN, Fuat. "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (1): Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması İçin Marksist Bir Çerçeve Denemesi," **Praksis** (5), 2002, sy.25-75.
- ERCAN, Fuat. "Neo-Liberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Birikim Süreci ve Değişen Sermaye İçi Bileşenler: 1980 Sonrası İçin Çerçeve Denemesi," **İktisat Dergisi** (378), 1998, sy.25-51.
- ERCAN, Fuat. "Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler," **Praksis** (19), 2009, sy.9-54.
- ERCAN, Fuat. "Sınıftan Kaçış: Türkiye'de Kapitalizmin Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış Üzerine." Ahmet H. KÖSE vd. der. **Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar** içinde, İstanbul: İletişim, 2003.
- ERDİLEK, Asım. "A Comparative Analysis of Inward and Outward FDI in Turkey," **Transnational Corporations** 12 (3), 2003 , sy.79-105.
- ERGÜNEŞ, Nuray. "Banka Sermayesi Üzerinden Sınıf-İçi Çatışmaları Anlamak," **Praksis** (19), 2009, sy.133-156.
- ERGÜNEŞ, Nuray. **Bankalar, Birikim ve Yolsuzluk: 1980 Sonrası Türkiye'de Bankacılık Sektörü**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2008.
- FREY, Frederick W. **The Turkish Political Elite**, The MIT Press, Boston, MA, 1965.

- GÖZÜTOK, Nilüfer. "Global 30'da Liderlik Yarışı," **Capital**, Eylül, 2008a.
- GÖZÜTOK, Nilüfer. "Yabancı Sevenler Kulübü!" **Capital**, Ekim, 2008b.
- GÖZÜTOK, Nilüfer. "Yabancıların Evlilik Talebi İkiye Katlandı," **Capital**, Mayıs, 2007.
- GÜLER, Birgül A. **Devlette Reform Yazıları**, Ankara: Paragraf, 2005a.
- GÜLER, Birgül A. **Yeni Sağ ve Devletin Değişimi: Yapısal Uyarılama Politikaları 1980-2005**, Ankara: İmge, 2005b.
- GÜLTEKİN-KARATAŞ, Derya. "Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Türkiye Banka Reformu ve Finans Kapital-İçî Yeniden Yapılanma," **Praksis** (19), 2009b, sy.95-131.
- GÜLTEKİN-KARATAŞ, Derya. **Hem Hasımız Hem Hısımız: Türkiye Finans Kapitalinin Dönüşümü ve Banka Reformu**, çev. Ş. Tokel, İstanbul: İletişim, 2009a.
- HAZİNE MÜSTEŞARLIĞI. **Uluslararası Doğrudan Yatırımlar 2006 Yılı Raporu**, Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007.
- HAZİNE MÜSTEŞARLIĞI. **Uluslararası Doğrudan Yatırımlar 2008 Yılı Raporu**, Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü, Ankara, 2009.
- HEIDRICK & STRUGGLES. **Corporate Governance Report 2009: Boards in Tur-bulent Times**, Turkey Supplement to the European Report.
- HEPER, Metin. **The State Tradition in Turkey**, Walkington: Eothen, 1985.
- İLHAN, Attila. **Ulusal Kültür Savaşı**, İstanbul: Özgür Yayınevi, 1986.
- İLHAN, Attila. **Yıldız Hilal ve Kalpak: Gazi'nin 'Ulusal' Solculuğu**, İş Bankası Kültür Yayınları, 2004.
- İSO. "Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu 2007," **İstanbul Sanayi Odası Dergisi** no. 509 (Ağustos), 2008.
- İSO. "Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu 2008," **İstanbul Sanayi Odası Dergisi** no. 521 (Ağustos), 2009.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent. "Anadolu İstanbul Meydan Muharebeleri – I," **Sabah**, 15 Eylül 2008.

- KAHRAMAN, Hasan Bülent. "Anadolu İstanbul Meydan Muharebeleri – II," **Sabah**, 17 Eylül 2008.
- KEYDER, Çağlar. **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, çev. S. Tekay, İstanbul: İstanbul: İletişim, 2003 [1989].
- KEYMAN, Fuat. "Türkiye, Sol ve Gelecek," **Radikal İki**, 4 Aralık 2005.
- KIRAÇ, Can. **Anılarımla Patronum Vehbi Koç**, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1996.
- KIVILCIMLI, Hikmet. **Türkiye’de Devrimin Stratejisi**, Sosyalist Kütüphanesi, 1989.
- KOÇ FİNANSAL HİZMETLER. **2009 Yılı Faaliyet Raporu**, 2010.
- KOÇ HOLDİNG. **Faaliyet Raporları**, İstanbul (1983-2009 yılları arası).
- KOÇ HOLDİNG. **Koç Topluluğu’nun 75 Yılı**, İstanbul: Koç Holding, 2001.
- KOÇ, Vehbi. **Hatıralarım, Görüşlerim, Öğütlerim**. İstanbul: Hürriyet Ofset, 1987.
- KOÇ, Vehbi. **Hayat Hikayem**, İstanbul, 1973.
- KOÇER, Burak. **İMKB’de İşlem Gören Şirketlerin Yönetim Kurulu Yapısı ve İşlevleri Üzerine Bir Araştırma**, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın no.201, 2006.
- KORDSA GLOBAL. **2008 Yılı Faaliyet Raporu**.
- KÖSE, Ahmet Haşim, BAHÇE, Serdal. "Yoksullar Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek," **Praksis** (19), 2009, sy.385-419.
- KÖYMEN, Muhammet. **Türkiye’de Tekelleşme**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 1989.
- KULA, Veysel. "The Impact of the Roles, Structure and Process of Boards on Firm Performance: Evidence from Turkey," **Corporate Governance** 3 (2), 2005, sy.265–76.
- KÜÇÜK, Yalçın. **Şebeke**, İstanbul: İthaki Yayınları. 2004.
- KÜRKÇÜ, Ertuğrul, "Üçüncü bir kutup var!" **Radikal İki**, 27 Temmuz 2008.

- MATTHEWS, A.T.J. **Emergent Turkish Administrators**, Ankara Üniversitesi SBF Yayını, Ankara, 1955.
- McCRAW, Thomas K., CRUIKSHANK, Jeffrey. **The Intellectual Venture Capitalist: John H. McArthur and the Work of the Harvard Business School**, Harvard University Press, 1999.
- MUNYAR, Vahap. "Koç, Tüpraş'la dünyanın 200 devi arasına girecek," **Hürriyet**, 14 Eylül 2005.
- MÜNİR, Metin. "A serious attitude problem," **Financial Times**, 12 Aralık 2002.
- NAHUM, Bernar. **Koç'ta 44 Yılım**, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1988.
- OECD. "Antitrust Issues Involving Minority Shareholding and Interlocking Directorates: Turkey," **Working Party No. 3 on Co-operation and Enforcement**, 2008.
- OECD. "Roundtable on Competition, Concentration and Stability in the Banking Sector: Note by the Delegation of Turkey," **DAF/COMP/WD (2010)10**.
- OECD. **Corporate Governance in Turkey: A Pilot Study**, Paris: OECD, 2006.
- OECD. **Enhancing Market Openness Through Regulatory Reform Organisation**, OECD Reviews: Regulatory Reform in Turkey, OECD, 2002.
- OH, Ingyu. VARÇIN, Recep. "The mafioso state: State-led market bypassing in South Korea and Turkey", **Third World Quarterly** 23 (4), 2002, sy. 711-723.
- ORBAY, Hakan, YURTOĞLU, Burçin. "Impact of Corporate Governance Structures on the Corporate Investment Performance in Turkey," **Corporate Governance** 14 (4), 2006, sy.349-63.
- OYAN, Oğuz. **Dışa Açılma ve Mali Politikalar Türkiye: 1980-1989**, Ankara: V, 1989
- ÖKÇÜN, A. Gündüz. **Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye (İkinci Baskı)**, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No.82, 1997.

- ÖNCEL-BAYIKSEL, Şeyma. "Nişanlar Artıyor," **Capital**, Aralık 2002.
- ÖNCÜ, Ahmet. "Türkiye'de Finans Kapitalin İktidar Yapısı ve Çelişkileri Üzerine Notlar," **Devrimci Marksizm** (6-7), 2008, sy.105-31.
- ÖZDEK, Yasemin. "Türkiye'de Şirketler Egemenliği Devri," **Hukuk ve Adalet** (10), 2007, sy.287-
- ÖZEN, Şükrü, YELOĞLU, Hakkı Okan. "Bir Örgüt Kimliği Olarak 'Holding' Adının İnşası ve Aşınması: Eşanlı Kurumsallaşma ve Çözülme Üzerine Bir Model Önerisi," **Yönetim Araştırmaları Dergisi** 6 (1-2), 2006, sy.45-84
- ÖZKAN, Fadime. "Türkiye'nin gerçek burjuva sınıfı biziz!" (MÜSİAD Eski Başkanı Erol Yazar'la röportaj), **Star Gazetesi**, 20 Temmuz 2009.
- ÖZTÜRK, Özgür. **Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları**, İstanbul: SAV, 2010.
- PAMUK, Şevket. **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi**, Yurt Yayınları, 1984.
- PAMUK, Şevket. **Osmanlıdan Cumhuriyete: Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme (Seçme Eserleri-II)**, çev. G. Aksay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- PAYASLIOĞLU, Arif. **Türkiye'de Özel Sanayi Alanında Müteşebbisler ve Teşebbüs**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları: Ankara, 1961.
- PHILIBERT, Jean Marc. "Sıçrama Yapmaya Hazır Türk Sanayi Devleri," **Le Figaro**, 6 Eylül 2006.
- PricewaterhouseCoopers. **Birleşme ve Satın Alma İşlemleri, Şirket Değerlenmeler**, O.CEM vd. PwC Türkiye V. Çözüm Ortaklığı Platformu. [http://www.vergiportali.com/doc/21122006_BIRLESME.pdf] (Erişim: 1 Eylül 2007).
- SAVRAN, Sungur. "20. Yüzyılın Mirası", N. BALKAN ve S. SAVRAN (der.) **Sürekli Kriz Politikaları: Türkiye'de Sınıf, İdeoloji ve Devlet** içinde, İstanbul: Metis, 2004.
- SAVRAN, Sungur. "T.C. A.Ş.," **Radikal İki**, 7 Şubat 2010.

- SAVRAN, Sungur. **Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri Cilt I: 1908-1980**, İstanbul: Yordam, 2010.
- SELÇUK, Fatma Ülkü. **State Theory: Mechanisms for the Bourgeois Hold of State Power and the Case of Turkey**, LAMBERT Academic Publishing, GmbH & Co. KG, 2010.
- SELÇUK, İlhan. “İlkbaharda Tüpraş,” **Cumhuriyet**, 26 Mart 2006.
- SELEKLER-GÖKŞEN, Nisan, YILDIRIM-ÖKTEM, Özlem. “Countervailing Institutional Forces: Corporate Governance in Turkish Family Business Groups,” **Journal of Management & Governance** 13 (3), 2009, sy.193-213.
- SELEKLER-GÖKŞEN, Nisan, YILDIRIM-ÖKTEM, Özlem. “The Impact of Board Characteristics on the Internationalization of Business Group Affiliates,” **Boğaziçi Journal** 22 (1-2), 2008, sy.53-71.
- SELEKLER-GÖKŞEN, Nisan, ÜSDİKEN, Behlül. “Uniformity and Diversity in Turkish Business Groups: Effects of Scale and Time of Founding. **British Journal of Management**,12 (4), 2001, sy.325-340.
- SEMERCİ, Yavuz. “Koç, Migros satışını sindirebilecek mi?” **Akşam**, 15 Şubat 2008.
- SERMAYE PİYASASI KURULU. **Kurumsal Yönetim İlkeleri**, Ankara: SPK Yayını, 2003.
- SORAL, Erdoğan. **Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri**, AİTİA: Ankara, 1974.
- SÖNMEZ, Mustafa. “Hasan Bülent Kahraman’ın AKP-burjuvazi tahlilleri üstüne,” [http:// www.sendika.org/yazi .php? yazi_no=19428](http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=19428), (Erişim: 8 Ekim), 2008b.
- SÖNMEZ, Mustafa. “Türkiye’de kutuplaşma, sermaye sınıfı ve TÜSİAD,” [\[http://www. sendika.org/yazi. php?yazi_no =17437\]](http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=17437) (Erişim: 8 Ekim), 2008a.
- SÖNMEZ, Mustafa. **İşte Eseriniz: Yüz Soruda Kuruludan Çöküşe Türkiye Ekonomisi**, İstanbul: İletişim, 2003.
- SÖNMEZ, Mustafa. **Teğet’in Yıkımı: Dünyada ve Türkiye’de Küresel Krizin 2009 Enkazı ve Gelecek**, Petrol İş ve Yordam Kitap, 2010a.

- SÖNMEZ, Mustafa. **Türkiye Ekonomisinde Bunalım: 12 Eylül Sonrasının Ekonomi Politikası (II. Kitap)**, İstanbul: Belge, 1986 (İlk Baskı: 1982).
- SÖNMEZ, Mustafa. **Türkiye’de Holdingler. Kırk Haramiler**, Ankara: Arkadaş, 1992 (5. Basım).
- SÖNMEZ, Mustafa. **Türkiye’de İş Dünyasının Örgütleri ve Yönelimleri**, İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı (yayına hazırlanıyor), 2010b.
- STONE, Amey, BREWSTER, Mark. **King of Capital: Sandy Weill and Making of Citigroup** (John Wiley & Sons Inc.), 1999.
- SÜZER, Hande D. “Daha Çok Yabancı,” **Capital**, Nisan 2002.
- SZYLIOWICZ, Joseph S. “Elite Recruitment in Turkey: The Role of the Mülkiye,” **World Politics** (23) 3, 1971, sy.371-98.
- ŞİMŞEK, Güntay. “Koç Tüpraş’la rotayı düzeltti,” **Sabah**, 14 Eylül 2005.
- TEKELİ, İlhan, MENTEŞ, Gökhan. “Türkiye’de Holdingleşme ve Holding Sisteminin Mekandaki Örgütlenmesi,” **Toplum ve Bilim** (4), 1978, sy.16-45.
- TİMUR, Taner. **Türk Devrimi ve Sonrası**, Ankara: İmge, 1994.
- TOY, Erol. **İmparator**, İstanbul: May Yayınları, 1973.
- TURA, Ali Rıza. **Kemalist Devlet**, Kardelen Yayınları, 1998.
- TURGUT, G., DİCLE, I. A. “A Longitudinal Study of Interlocking Directorates of the Companies Quoted in Istanbul Stock Exchange between 1996-2001,” N. DELENER ve C.N. CHAO (der.) **Gbata Proceedings Book** içinde, 2003.
- TÜSİAD. “Investment Environment and Foreign Direct Investments in Turkey,” **YDK toplantısında sunulan rapor**, İstanbul, Mart 2004.
- TÜSİAD. **Corporate Governance Principles**, İstanbul: TÜSİAD, 2000.
- TÜSİAD. **Kurumsal Yönetim En İyi Uygulama Kodu: Yönetim Kurulunun Yapısı ve İşleyişi**, Yayın No. TÜSİAD-T/2002-12/336, 2002.
- ÜÇÖK, Ayşe. **Sadberk Hanım: Koç Ailesi’nin Yaşamı**, Vehbi Koç Vakfı, 2005.

- ÜSDİKEN, Behlül. "The French, the German and the American: Higher Education for Business in Turkey, 1883-2003," **New Perspectives on Turkey** (31), 2004, sy.5-38.
- YALMAN, Galip L. "Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?" **Praksis** (5), 2002 sy.7-23.
- YALMAN, Galip L. "Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi", N. BALKAN ve S. SAVRAN (haz.) **Sürekli Kriz Politikaları: Türkiye'de Sınıf İdeoloji ve Devlet** içinde, 2004, sy.44-75.
- YAMAK, Sibel. "Changing Institutional Environment and Business Elites in Turkey," **Society and Business Review** 1 (3), 2006, sy.206-19.
- YASED. **Türkiye'de Sanayi Sektöründe Uluslararası Sermaye**, YASED Yayını, 2009.
- YAŞER, Yaşar. **Vehbi Koç: Bir Anıt Adam**, İstanbul, 2004.
- YAVAN, Nuri. "Türkiye'de Yatırım İklimi ve Doğrudan Yabancı Yatırımlar," Doğrudan Yabancı Yatırımlarda Devlet / Özel Sektör İlişkisi ve Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü: İnceleme Yarışması VI, **YASED Yayınları**, 2006, sy.5-54.
- YAVAN, Nuri. KARA, Hamdi. "Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Bölgesel Dağılışı," **Coğrafi Bilimler Dergisi** 1 (1), 2003, sy.19-42
- YELDAN, Erinç. "Tüpraş ve ulusal sermaye," **Cumhuriyet**, 5 Nisan 2006.
- YENİOVA, Gözde, ZEYBEKOĞULLARI, Mine. "Borsayı 60.000 Heyecanı Sardı" **Ekonomist** (13), 2010, sy.16-21.
- YILDIRIM, Mustafa. **Sivil Örumceğin Ağında** (21. Basım), Ankara: Ulus Dağı Yayınları, 2010.
- YILDIRIM, Özlem, ÜSDİKEN, Behlül. "Boards of Directors in Firms within Family Business Groups: Evidence from Turkish 'Holding' Companies," **21. EGOS Kollokyumu**, Berlin, 30 Haziran-2 Temmuz, 2005.

YILMAZ-ŞENER, Meltem. "Turkish Managers as a Part of Transnational Capitalist Class," **Journal of World-Systems Research** 13 (2), 2008, sy.119-141.

YURTOĞLU, Burçin. "Ownership, Control and Performance of Turkish Listed Firms," **Emprica** (27), 2000, sy.193-222.

YÜLEK, Murat. "Cari açık, Telekom özelleştirmesi ve Türkiye'ye yabancı ilgisi," **Dünya**, 11 Temmuz 2005.

DİĞER KAYNAKLAR

ALKAN, Haluk. **Türkiye’de Baskı Grupları: Siyaset ve İşadamlı Örgütlenmeleri (Odalar – TÜSİAD – MÜSİAD)**. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 1998.

ALLINSON, Jamie C, ANIEVAS, Alex. "The Uses and Misuses of Uneven and Combined Development: An Anatomy of a Concept," **Cambridge Review of International Affairs** 22 (1), 2009, sy.47-67.

ALPAR, Cem. **Çokuluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma**, Ankara: Turhan Kita-bevi, 1980.

AMSDEN, Alice H. **The Rise of "The Rest": Challenges to the West from Late-Industrializing Economies**, New York: Oxford University Press.

ARARAT, Melisa, UĞUR, Mehmet. "Corporate Governance in Turkey: An Overview and Some Policy Recommendations," **Corporate Governance** 3 (1), 2003, sy. 58-75.

BAKIR, Caner, ÖNİŞ, Ziya. "The Regulatory State and Turkish Banking Reforms in the Age of Post-Washington Consensus," **Development & Change** 41 (1), 2010, sy.77-106.

CALLINICOS, Alex, ROSENBERG, Justin. "Uneven and Combined Development: The Social Relational Substratum of 'the International': An Exchange of Letters," **Cambridge Review of International Affairs** 21 (1), 2009b, sy. 77-112.

- CARROLL, William K., FENNEMA, Meindert, HEEMSKERK, Elke. "Constituting Corporate Europe: A Study of Elite Social Organization," **Antipode** 42 (4), 2010, sy.811-43.
- CLARKE, Simon. "Capital, Fractions of Capital and the State: 'Neo-Marxist' Analysis of the South African State," **Capital & Class** (5), 1978, sy.32-77.
- ÇAKMAK, Orhan. **Girişimciliğin Ekonomik Tahlili ve Tanzimattan Günümüze Türk Girişimciliğinin Gelişimi: Eczacıbaşı Örneği**. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE, 2003.
- ÇEMREK, Murat. **Formation and Representation of Interests in Turkish Political Economy: The Case of MÜSİAD (Independent Industrialists' and Businessmen's Association)**. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Bilkent University, The Institute of Economics and Social Sciences, 2002.
- ÇETİN, Birol, ÇEVİK. Osman. **Cumhuriyet Dönemi Şirketleşme Tarihi**. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2005.
- ÇOKGEZEN, Murat. "New Fragmentations and New Cooperations in the Turkish Bourgeoisie," **Environment and Planning C: Government and Policy** 18 (5), 2000, sy.525-544
- DAHRENDORF, Ralf. **Class and Class Conflict in Industrial Society**, Stanford University Press, 1959.
- DAVIDSON, Neil. "Putting the Nation Back into 'the International'", **Cambridge Review of International Affairs** 22 (1), 9-28.
- DEMİR, G. Sevhan. "Sermayenin Yoğunlaşma / Merkezileşmesi: Firma Birleşmeleri," **İktisat, İşletme ve Finans** 18 (206), 2003, sy.60-80.
- DWORKIN, Dennis. **Class Struggles**, Pearson Education Ltd., 2007.
- ERCAN, Fuat, TUNA, Gürçağ. "Türkiye'de İç Burjuvazinin Gelişimi: 1960'lardan Günümüze Bakış," **İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar (Prof. Dr. Kemali Saybaşılı'ya Armağan)** içinde, Bağlam: İstanbul, 2006 sy.141-173.
- ERTUNA, Özer. **Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu'nun Yirmi Yılı (1983-2004)**. İstanbul: İstanbul Sanayi Odası Yayınları, 2005.

- GÖÇEK, Fatma M. **Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Wester-nization and Social Change**, Oxford University Press: New York, 1996.
- GÜLFİDAN, Şebnem. **Big Business and State in Turkey: The Case of TÜSiAD**. İstanbul: Boğaziçi University Press, 1993.
- GÜZELSARI, Selime. **Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü: Türkiye’de Mali İdarede Yeniden Yapılanma**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2008.
- İDİL, Engin. “İlk ve hep en büyüklerden: Vehbi Koç ve ailesi,” Oya BAYDAR ve Gülay DİNÇEL (der.) **75 Yılda Çarkı Döndürenler**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları içinde, 1999,
- KASABA, Reşat (der.) **Cambridge History of Turkey (Volume 4): Turkey in the Modern World**, Cambridge University Press. 2008.
- KOHLI, Atul. **State-Directed Development: Political Power and Industrialization in the Global Periphery**, Cambridge University Press, 2004.
- MARTIN, James (der.) **The Poulantzas Reader: Marxism, Law and the State**, London: Verso, 2008.
- ÖNCÜ, Ahmet. "Dictatorship Plus Hegemony: a Gramscian Analysis of the Turkish State", **Science & Society** 67 (3), 2003, sy.303-328.
- ÖNDER, Zeynep. “Ownership Concentration and Firm Performance: Evidence from Turkish Firms,” **METU Studies in Development** (30), 2003, sy.181-203.
- ÖZTÜRK, Özgür. “Türkiye’de Sendikal Mücadele, Sermaye Birikimi, MESS ve Koç Holding,” **Praksis** (19), 2009, sy.337-62.
- ROBINSON, William I. “The Crisis of Global Capitalism: Cyclical, Structural, or Systemic,” M. KONINGS (der.) **The Great Credit Crash**, London: Verso içinde, 2010c, sy.289-310.
- ROOT, Robin, QUELCH, John A. “Koç Holding: Arçelik White Goods,” **Harvard Business School Case**, 1997, sy.598-633.
- SOMBART, Werner. **Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı**, çev. O. Adanır, Ankara: Doğu Batı, 2008, (Orijinal basım 1928).

- SPRAGUE, Jeb. "Transnational Capitalist Class in the Global Financial Crisis: A Discussion with Leslie Sklair," **Globalizations** 6 (4), 2009, sy.499-507.
- SPYCKERELLE, Jo., HAMPTEN-TURNER, Charles "Innovating the Corporate Dynasty: Rahmi M. Koç, The Koç Group," F. TROMPENAARS vd. **21 Leaders for the 21st Century** içinde, MacGraw Hill, 2002 sy.379-92.
- ŞENALP, M. Gürsan, ŞENALP, Örsan. "Ulusötesi Kapitalizm: Sermayenin ve Devletin Ulusötesileşmesi ve Türkiye'de Ulusötesi Tarihsel Blok Oluşumu", **Praksis** (19), 2009, sy.191-240.
- ŞENALP, M. Gürsan, ŞENALP, Örsan. "Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Ulusötesi Mücadeleler ve Çözülen Devlet Sınıfı", **Memleket Siyaset Yönetim** (8), 2008, sy.63-99.
- TACER, Ali Özgür. **Socio-Economic Transformation of Financial Capital in Turkey After 1980's**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniver-sitesi Sosyoloji Bölümü, 2004.
- TÜRK, Eylem. **TÜSİAD: Patronlar Kulübü**, İstanbul: Alfa, 2009.
- UZUN, Ayşe Özlem. **Stratejik İşbirlikleri ve Rekabet**, Rekabet Kurumu Uzmanlık Tezleri Serisi No.81, 2007.
- ÜLKER, Kerim. "Türk patronlar kıymete bindi," **Sabah**, 15 Ağustos 2010.
- ÜŞÜR, İşaya. "Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler' ve Geçiş Tartışmaları: Bir Taktim," Maurice DOBB. **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, çev. F. Akar, İstanbul: Belge içinde, 1992, sy.355-466.
- VAN DER PIJL, Kees, **Nomads, Empires, States** (Modes of Foreign Relations and Political Economy vol.I), London: Pluto Press, 2009.
- VAN DER PIJL, Kees, **The Foreign Encounter in Myth and Religion** (Modes of Foreign Relations and Political Economy vol.II), London, Pluto Press, 2010b.
- VAN DER PIJL, Kees, HOLMAN, Otto, RAVIV, Or. "The Resurgence of German Capital in Europe: EU integration and the restructuring of Atlantic Networks of interlocking directorates after 1991," **Review of International Political Economy**, 2010 (4), sy.1-25.

YAPRAK A., KARADEMİR, B., ve OSBORN, N. R. "How do business groups function and evolve in emerging markets? Case of Turkish business groups," **Advances in International Marketing** (17), sy.275–294.

YERGIN, Daniel, STANISLAW, Joseph. **The Commanding Heights**, Simon & Schuster, 2002.

GAZETELER VE HABER AJANSLARI

1. "Koç: Önce Güçlü Siyasi İdare," **Yeni Yüzyıl**, 1 Nisan 1998.
2. "Koç'ta Global Yönetim," **Sabah**, 27 Mart 1999.
3. "Türk devleri global rekabete açıldı," **Anadolu Ajansı**, 23 Nisan 2001.
4. "Süper patronlar 3. kez toplanıyor," **Dünya**, 27 Nisan 2001.
5. "Reformların gerçekleşeceğine inanıyoruz. Türkiye'de çok iyi şeyler oluyor," **Anadolu Ajansı**, 27 Nisan 2001.
6. "Patronlar yasa hazırlıklarında söz hakkı istedi," **Sabah**, 1 Mayıs 2001
7. "Patronlar bu kez bilgi sızdırmadı," **Sabah**, 21 Ekim 2001.
8. "Devlet tarihi gibi," **Radikal** 8 Şubat 2002.
9. "Profil: Tüpraş, 1990'dan beri özelleştirme kapsamında," **Reuters**, 12 Eylül 2005.
10. "TÜPRAŞ'ı aldı Türk sanayiinin zirvesine açık ara oturdu," **Akşam**, 14 Eylül 2005.
11. "Yabancı yatırımcıların yeni gözdesi: Fırsatlar ülkesi Türkiye," **Yeni Şafak**, 10 Kasım 2005.
12. "Tüpraş'ta Shell'in payı yüzde 2'ye geriledi," **Milliyet**, 1 Aralık 2005.
13. "Koç, Rusya'da Ellinci Mağazasını Açtı," **Hürriyet**, 19 Aralık 2005.
14. "Koç Grubu, 2015 hedefini 10 yıl önceden yakaladı," **Radikal**, 3 Mart 2006
15. "Yabancıların borsadaki payı...", **Anadolu Ajansı**, 2 Mart 2007
16. "Koç Holding, 'Dünyanın En Beğenilen Şirketleri' arasında," **Dünya**, 17 Mart 2007
17. "Koç Holding Tüpraş, Yapı Kredi ve Tansaş'la cirosunu ikiye katladı," **Radikal**, 2 Mayıs 2007.
18. "Koç, Avrupa'nın en büyük ilk 50 şirketi arasında," **Dünya**, 24 Mayıs 2007

19. "Yeniden yapılanma kapsamında bir yılda beş şirketini satan Koç Holding, 700 milyon dolara yakın gelir elde etti," **Dünya**, 29 Mayıs 2007
20. "High priests of globalization' in Istanbul," **Turkish Daily News**, 31 Mayıs 2007
21. "55. Bilderberg Toplantısı, bugün üçüncü kez Türkiye'de düzenlenecek," **Dünya**, 1 Haziran 2007
22. "Yabancıların İMKB'deki yıllık hacmi 100 milyar doları aşacak," **Dünya**, 13 Haziran 2007
23. "Koç Holding, yeni strateji çerçevesinde dört ana sektöre odaklanacak," **Reuters - Türkçe Haberler**, 18 Haziran 2007.
24. "Koç, Migros'u satıyor 4 sektöre odaklanıyor," **Akşam**, 19 Haziran 2007
25. "Rona Yırcalı: IMF'nin ve sıcak paranın bir suçu yok," **Dünya**, 30 Haziran 2007
26. "Koç: Devlete bağlı bütün hastaneler özelleştirilmeli," **Dünya**, 30 Haziran 2007
27. "Yabancı sermaye, dev holdinglere yön değiştirtti," **Hürriyet**, 2 Temmuz 2007.
28. "Turkish giants strengthen ties with foreigners," **Turkish Daily News**, 3 Temmuz 2007
29. "UTO Başkanı Wallenberg: Küresel ekonominin geleceği KOBİ'lerde," **Dünya**, 5 Temmuz 2007
30. "Koç, enerji şirketlerini Aygaz'da birleştirme kararı aldı," **Reuters - Türkçe Haberler**, 12 Temmuz 2007.
31. "Mustafa Koç: Ekonomideki hamle sürmeli AB ile ilişkiler rayına girmeli," **Dünya**, 27 Temmuz 2007.
32. "Rahmi Koç: Tek hükümet istikrarın en belirgin şartıdır," **Dünya**, 31 Temmuz 2007
33. "Arçelik Çin'de ilk fabrikasını aldı," **Radikal**, 31 Temmuz 2007.
34. "Mustafa Koç: Sivil anayasa bir oldu bittiye getirilmemeli," **Reuters - Türkçe Haberler**, 11 Eylül 2007.
35. "İş dünyasının duayen ismi Jak Kahmi," **Şalom**, 12 Eylül 2007
36. "Arçelik, Yeni Zelandalı Fisher&Paykel ile işbirliğine gitti," **Dünya**, 3 Ekim 2007

37. "Efes, Gürcü Lomisi'yi de aldı girdiği ülke sayısı yediye çıktı," **Hürriyet**, 9 Şubat 2008.
38. "Siemens'in eski CEO'su Koç'a geçti," **Hürriyet**, 15 Şubat 2008.
39. "Koç, Koç Allianz'daki payını ortağına sattı," **Dünya**, 22 Nisan 2008
40. "Katar eleştirilerine sert çıktı: Sermaye ırkçılığı yapmayın," **Zaman**, 30 Nisan 2008
41. "Koç becomes 'global sail fish'," **Turkish Daily News**, 3 Mayıs 2008.
42. "Koç Holding'den açıklama," **Radikal**, 3 Haziran 2008
43. "Secretive meeting held in United States," **Turkish Daily News**, 7 Haziran 2008
44. "ERT'nin ilk kadın üyesi Güler Sabancı," **Milliyet**, 18 Haziran 2008
45. "Koç Grubu Grundig ile Avrupa'yı fethetmeye hazırlanıyor," **Dünya**, 26 Haziran 2008
46. "Koç Allianz Sigorta ve Koç Allianz Hayat & Emeklilik'in satışı tamamlandı," **Reuters** 22 Temmuz 2008
47. "500 Türk firmasının satış hasılatı Fortune 500'e 7. sıradan girebiliyor," **Dünya**, 24 Temmuz 2008
48. "Hükümet reformlara odaklanıp çipaları güçlendirirse mali piyasalar canlanır," **Dünya**, 1 Ağustos 2008.
49. "Dünya yavaşlasa da Kordsa Global büyüyor," **Akşam**, 22 Eylül 2008.
50. "Turkey safe haven, says Unicredit," **Turkish Daily News**, 24 Ekim 2008
51. "Koç Holding'den WEF toplantısına 3 konuşmacı," **Dünya**, 29 Ekim 2008
52. "Dünya Ekonomik Forumu'nda CEO'lar krizi konuştu: Paniğe gerek yok 2009'da soluklanırsınız," **Dünya**, 1 Kasım 2008
53. "Patronları tehdit eden Mustafa Özbek: Ümüğünüzü sıkır, ciyak ciyak bağırtırız," **Cihan Haber Ajansı (CHA)**, 12 Kasım 2008.
54. "Masum Türker: "Türkiye'de krizi en erken Koç Holding hissetmiş," **Cihan Haber Ajansı (CHA)**, 22 Kasım 2008.
55. "Rahmi Koç: Küresel kriz Türkiye'yi fazla etkilemeyecek," **Dünya**, 24 Kasım 2008
56. "Koç Holding, Dünyaya Meydan Okuyan 100 Şirket arasında," **Dünya**, 5 Şubat 2009
57. "Dünyaya Meydan Okuyan 100 Şirket'ten biri de Sabancı," **Dünya**, 13 Şubat 2009

58. "Vehbi Koç Ödülü' Prof. Dr. Türkan Saylan'ın oldu," **Dünya**, 27 Şubat 2009
59. "Grundig ve Arçelik birleşiyor." **Referans**, 27 Şubat 2009.
60. "Forbes 'En Zengin 100 Türk'ü açıkladı: Geçen yıla oranla iş adamlarının serveti % 49 eridi," **Dünya**, 3 Mart 2009
61. "İşadamlarına 'Türk diasporası' çağrısı," **Dünya**, 11 Nisan 2009
62. "UniCredit Group CEO'su Profumo: IMF olsun ya da olmasın Türkiye'ye yatırıma devam," **Dünya**, 8 Ekim 2009.
63. "Hayırseverlik Oscar'ı Rahmi Koç'un," **Dünya**, 17 Ekim 2009
64. "Koç Holding ve GE su projeleri geliştirecek," **Dünya**, 28 Ekim 2009
65. "Mustafa Koç: Dünyamız tek sorunlara birlikte al atmalıyız," **Dünya**, 11 Kasım 2009
66. "Ömer M. Koç: Daralma döneminde karımızı yüzde 40 yükselttik," **Cihan Haber Ajansı (CHA)**, 18 Kasım 2009
67. "Türkiye, küreselleşmek için yeni dış yatırım stratejileri geliştirmeli," **Dünya**, 5 Aralık 2009
68. "Bulgurlu: Koç'un satışları 2009'da % 20 geriledi, 2010'da büyüme öngörüyoruz," **Reuters - Türkçe Haberler**, 15 Ocak 2010
69. "Koç: Gelecek 10 yılda taşlar yerine oturacak," **Dünya**, 2 Şubat 2010
70. "Türkiye en çekici organik büyüme fırsatları sunan ülkelerden," **Reuters - Türkçe Haberler**, 10 Şubat 2010
71. "Türk zenginleri krizi fırsata çevirdi," **Anadolu Ajansı**, 26 Şubat 2010
72. "Bütün şirket evlilikleri mutlu sonla bitmiyor," **Dünya**, 9 Mart 2010
73. "Ülker 2010'da yeni bir global ortaklığa hazırlanıyor," **Cumhuriyet**, 11 Mart 2010
74. "Arçelik, Sony için LCD TV üretecek," **Sabah**, 27 Mart 2010.
75. "Bazı Ortadoğu ve Uzakdoğu ülkeleri önemli fırsatlar barındırıyor," **Reuters - Türkçe Haberler**, 31 Mart 2010
76. "Türk şirketleri devler liginde hızla tırmanıyor," **Dünya**, 23 Nisan 2010
77. "TÜSİAD YİK Başkanı Koç: G-20'de aktif rol alan Türkiye, eksen kaymalarına en güzel cevabı verir," **Cihan Haber Ajansı (CHA)**, 24 Haziran 2010

İNTERNET SAYFALARI

<http://www.anadolugroup.com>
<http://www.bddk.org.tr>
<http://www.bp.com/>
<http://carnegie.org>
<http://cfr.org>
<http://www.cukurovaholding.com.tr>
<http://www.dogusgrubu.com.tr/>
<http://www.efesinternational.com/>
<http://www.ert.be/>
<http://www.iccwbo.org>
<http://www.gif.org.tr/tr/>
<http://www.global-leaders.tv>
<http://www.hazine.gov.tr>
<http://imkb.gov.tr>
<http://iso.org.tr>
<http://koc.com.tr>
<http://www.kordsa.com.tr>
<http://money.cnn.com/magazines/fortune/fortune500>
<http://montpelerin.org>
<http://www.oecd.org>
<http://www.oib.gov.tr/>
<http://www.musiad.org.tr/>
<http://www.nestle.com>
<http://www.nndb.com /people/744/000168240/>
<http://www.sabanci.com>
<http://www.spk.gov.tr/>
<http://www.tim.org.tr/>
<http://www.tkyd.org/tr/>
<http://www.tmsf.org.tr/>
<http://www.tobb.org.tr/>
<http://www.trilateral.org/>
<http://www.tupras.com.tr/>

<http://www.tusiad.org/>
<http://www.yapikredi.com.tr>
<http://www.yased.org.tr>
<http://www.yoikk.gov.tr/>
www.arcelikas.com.tr
www.bilderberg.org
www.capital.com.tr
www.opendemocracy.net
www.patronlardunyasi.com
www.sendika.org
www.unctad.org
www.vehbikoc.gen.tr
www.weforum.org

ÖZET

ŞENALP, Mehmet Gürsan. Küreselleşme Sürecinde Devlet / Toplum Kompleksinin Dönüşümü ve Türkiye’de Ulusötesi Sermayenin Yükselişi: Koç Holding Örneği, Doktora Tezi, Ankara, 2011.

Bu çalışmada günümüz kapitalist sisteminin bundan yüz yıl öncesine göre çok daha ulusötesi bir karakterde olduğu öne sürülmektedir. Bu önerme etrafında, birinci bölümde “ulusötesi kapitalist sınıf” (UKS), “devletin ulusötesileşmesi” ve “ulusötesi tarihsel blok” gibi anahtar kavramlar tanıtılıyor. Bu bölüm, aynı zamanda, ulusötesi tarihsel materyalist yaklaşımın temel kavram ve yaklaşımlarını incelemektedir. Burada günümüzde kapitalist sınıfın farklı fraksiyonları ve kapitalist büyük güçlerin arasında yaşanan yerel ve küresel mücadelelerin bazı belirli biçimleri çözümlenmektedir. Bu bağlamda çalışma küresel politik ekonomiyi Kees van der Pijl tarafından geliştirilen “ulusötesi ve sistemik mücadeleler” kavramına dayanarak anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde “kapitalist sınıf”, “sınıf fraksiyonları” ve “sınıf bilinci” gibi diğer bazı temel kavramlar tartışılmaktadır. Ulusötesi fenomeni ve dünyada UKS oluşumu süreçleri de bu bölümün inceleme kapsamına giren konulardır. Burada kapitalist sisteme bugün sahip olduğu ulusötesi niteliğini kazandıran bazı gelişmeler sıralanmaktadır. Bu gerek altyapısal ve gerekse üstyapısal gelişmeler UKS oluşumunun ampirik belirleyicileri olarak da ele alınabilir. Bunlar; 1) UÖŞ’lerin ve iştiraklerinin yaygınlaşması, 2) uluslararası doğrudan yatırımlardaki (UDY) keskin artışlar, 3) Sınır-ötesi birleşme ve satın alma işlemlerindeki (B&SA’lar) artış, 4) Her çeşit ulusötesi stratejik ittifakların artışı, 5) Ulusötesi ortak yönetim kurulu üyeliklerindeki artış, 5) Ulusötesi iş çevrelerinin özel forumlarının dikkat çekici yükselişi.

Üçüncü ve dördüncü bölümlerde bu altı gelişme sırasıyla Türkiye ekonomisi ve Koç Holding örnek olayı üzerinden ele alınmaktadır. Buradaki temel sorunsal, Türkiye’de UKS oluşumuna zemin sağlayan bir ortamın var olup olmadığını anlamaktır. Ortaya çıkarılan bulgular, Türkiye’nin Locke’cu Batı’ya entegrasyonu ile Türkiye’de UKS oluşumu süreçlerinin birbiriyle yakından ilişkili, iç içe geçmiş gelişmeler olduğunu göstermektedir. Koç Topluluğu gibi dinamik ulusötesi sermaye gruplarının varlığı ise Türkiye’deki UKS varlığının en güçlü delilleri olmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

1. Yeni-Gramsci’ci UPI
2. Ulusötesi ve sistemik mücadeleler
3. Ulusötesi kapitalist sınıf
4. Türk devlet / toplum kompleksinin ulusötesileşmesi
5. Koç Holding

ABSTRACT

ŞENALP, Mehmet Gürsan. Globalization, Transformation of the State / Society Complex and the Rising of Transnational Capital in Turkey: The Case of Koç Holding, Ph.D. Dissertation, Ankara, 2011.

In this study I put forward the idea that the capitalist system today is more transnational than that of a hundred years ago. By virtue of such premise, in chapter one I introduce and explain the key concepts like “transnational capitalist class” (TCC), “transnationalisation of the state” and “transnational historic bloc.” This chapter also underscores the fundamental arguments of a transnational historical materialist framework. Here, I analyze some certain patterns of ongoing local and global rivalries which are taking place among diverse fractions of capitalist class and the great powers of the capitalist system. In this respect, while approaching to the global political economy, I primarily draw upon the concept of “transnational and systemic rivalries” developed by Kees van der Pijl.

In the second chapter of this work, I attempt to explain some other concepts frequently used in the study such as “capitalist class”, “class consciousness” and “class fractions.” This part deals with the transnational phenomenon and the TCC formation processes all around the world. In this sense, I specify the conditions that gave contemporary capitalism its current transnational aspect. Following structural and superstructural advances can also be conceived as the empirical indicators of a TCC formation: 1) The spread of transnational company (TNC) affiliates, 2) The sharp rise in foreign direct investments (FDIs), 3) The phenomenal increase in cross-border mergers & acquisitions (M&As), 4) The increase in transnational strategic alliances of all sort, 5) The

increasing transnational Interlocking of boards of directorates and 6) The increasing salience of peak private forums of transnational business.

The third and fourth chapters of this work will basically adopt and examine those conditions for Turkish economy, in general, and for Koç Holding case, in particular. The basic concern here is to understand whether the necessary conditions required for TCC formation exist in Turkey or not. Our findings strongly support the idea that Turkey's insistent integration process into the Lockean West and the formation of a Turkish transnational capitalist class are two intimately involved processes. Dynamic transnational capital groups like Koç Holding are the most important evidences on the existence of TCC in Turkey.

Key Words:

1. Neo-Gramscian IPE
2. Transnational and systemic rivalries
3. Transnational capitalist class
4. Transnationalization of Turkish state / society complex
5. Koç Holding